

BULLETIN
VAN DEN NEDERLANDSCHEN
OUDHEIDKUNDIGEN
BOND.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.

VIERDE JAARGANG
TWEEDE SERIE
1911.

UITGEVER: S. C. VAN DOESBURGH, LEIDEN.

BULLETIN.

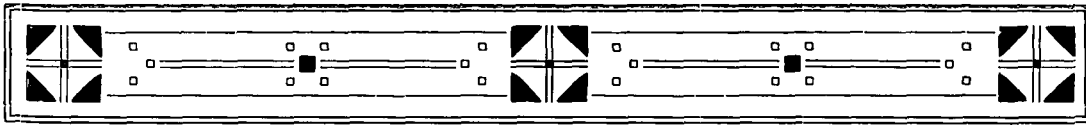
INHOUDSOPGAVE.

	Bladz.
Ledenlijst	1
Officieele berichten	178
Jaarverslag van den Bond	7, 302
Algemeene bondsvergadering te Utrecht.	29
Algemeene vergadering te Deventer	175
Monumentenzorg en museumbeheer in de staatsbegrooting voor 1912	262
Het »Voorloopig Verslag» over monumentenzorg en museumbeheer	266
Monumentenzorg en museumbeheer in de memorie van antwoord	300
Aanwinsten voor het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, door M. van Notten.	20
Aanwinsten Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, door N. Beets	243
Aanwinsten van het Mauritshuis, door W. Martin	185
De Haagsche museumquestie, door H. E. van Gelder	247
Andere musea.	48, 218, 326
De schilderijen van Frans Hals in het Stedelijk museum te Haarlem.	27
Verslagen en vereenigingen	35, 205, 285, 316
Het Koningshuis te Rhenen, door S. Muller Fz.	66
De twaalfde eeuwsche vondst te Groningen, door J. A. Feith	73
Verslag der commissie van advies betreffende de herstelling van het kasteel »Doorwerth»	81
Hollandsche monumenten in Britsch-Indië, door J. C. Overvoorde	105
Mededeelingen over de monumenten van Deventer, door F. A. Hofer.	111
De apostel- en heiligenbeelden in de voormalige kapel van Sinte Agatha te Delft, door A. F. Gips	188
Over de kerk der Ned. Herv. gemeente te IJselstein, door Ad. Mulder.	196
Het roode paard en zijn maker (Enkhuizen), door A. W. Weissman	201
Het graf, de graftombe en het beeld onder den baldakijn van hertog Karel van Egmond in de St. Eusebius of Groote kerk te Arnhem IV, door H. Porthoine Jr.	223
Iets over Barthold van Bassen, ook als bouwmeester van het Koningshuis te Rhenen, door H. E. van Gelder.	234

	Bladz.
De grafheuvels op de Doorwerthsche heide, door W. A. Beelaerts	240
Een bouwwerk van den Dombouwmeester Jacob v. d. Borch, door S. Muller Fz.	313
Monumentenbescherming in het buitenland	202
Verslag van de handelingen van de samenkomst van de vereenigingen voor »Denkmalpflege» en »Heimatschutz» te Salzburg, door F. A. Hoefler	271
Mededeelingen omtrent de zorg voor de monumenten in Oostenrijk, door F. A. Hoefler	281
Een valsche Dou, door W. Martin	18
De Engelsche bloedverwanten van Hendrik de Keyser, door A. W. Weissman	49
Hans Coenraad Brechtel, door W. A. Beelaerts	78
Jacob Pynas oder Jacobo Bassano?, door Kurt Freise	183
Een weinig bekend altaarstuk van Cornelis Engebrechtsz., door J. C. Overvoorde	303
Rembrandt's Elisabeth Bas, door J. Six	311
Ontleeningen IV, door N. Beets	8
Bourgondische deviezen, door S. Muller Fz.	12
Nog eens orgelbouw en oude orgels, door J. W. Enschedé	16
Boekbespreking	205, 292
Tentoonstelling van Grieksche en Romeinsche Kunstnijverheid in Rotterdam, door H. Neys	318
Dr. H. J. Dompierre de Chaufepié, in memoriam door D. F. Scheurleer	7
Personalia	327
Korte berichten	44, 108, 173, 212, 291, 298
Register	329

LEDENLIJST.

BESCHERMVROUW H. M. DE KONINGIN.

BESTUUR:

Dr. W. VOGELSANG, Utrecht, voorzitter.
Jhr. B. W. F. v. RIEMSDIJK, Amsterdam, onder-voorz.
Dr. H. E. VAN GELDER, Scheveningen, secretaris.
F. A. HOEFER, Hattem, penningmeester.
Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE, Leiden.

REDACTIE VAN HET BULLETIN:

Mr. N. BEETS, Amsterdam, voorzitter.
Dr. W. MARTIN, 's-Gravenhage, secretaris.
Dr. W. VOGELSANG, Utrecht.
Dr. H. E. VAN GELDER, Scheveningen.

Commissie tot samenstelling van een woordenboek van bouwkundige termen:

F. A. Hoefer, voorzitter, Dr. A. Beets, V. G. A. Bosch, Ad. Mulder, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

Commissie voor de vaststelling van beginselen bij restauratie van monumenten:

Dr. W. Vogelsang, voorzitter, Jan Gratama, secretaris, K. P. C. de Bazel, Dr. P. J. H. Cuypers, Jos. Th. Cuypers, Jan Kalf, W. Kromhout Czn., Mr. Dr. J. C. Overvoorde, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, Jhr. Mr. Victor de Stuers.

Commissie voor de beschrijving der gebouwen van de Oost- en West-Indische Compagnieën in Nederland:

Mr. J. E. Heeres, voorzitter, H. D. H. Bosboom, secretaris, J. A. Frederiks, Mr. Dr. J. C. Overvoorde en Jhr. B. W. F. van Riemsdijk.

LEDEN:

Alkmaar, Stedelijk Museum.
Amsterdam, Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.
Amsterdam, Vereeniging Rembrandt.
Amsterdam, Koninklijk Genootschap voor munt- en penningkunde.
Amsterdam, Regenten der stichting »Amstelkring».
Amsterdam, Vereeniging Amstelodamum.
Amsterdam, Stedelijk Museum.
Amsterdam, Nederlandsche Bond van Horlogemakers.
Arnhem, Gelre, Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht.
Assen, Provinciaal Museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drenthe.
Breda, Vereeniging Stedelijk Museum en Oudheidkamer.

Dordrecht, Vereeniging Oud-Dordrecht.
Dordrecht, Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen.
Edam, Commissie van beheer en toezicht over Edam's museum.
Gouda, Commissie voor de restauratie der St. Janskerk.
's-Gravenhage, Rijkscommissie tot beschrijving der Monumenten van geschiedenis en kunst.
's-Gravenhage, Commissie tot beheer over het Gemeente-museum.
's-Gravenhage, Vereeniging die Haghe.
Groningen, Commissie van administratie over het museum voor provincie en stad.
Haarlem, Museum van kunstnijverheid.
Haarlem, Commissie van toezicht over het Stedelijk museum.
Haarlem, Commissie van het Bisschoppelijk museum.
Haarlem, Vereeniging Haarlem.
's-Hertogenbosch, Provinciaal Genootschap van kunsten en wetenschappen.
Leeuwarden, Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde.
Leiden, Stedelijk museum de Lakenhal.
Leiden, Vereeniging Oud-Leiden.
Maastricht, Provinciaal Oudheidkundig Genootschap.
Utrecht, Provinciaal Utrechtsch Genootschap.
Utrecht, Stedelijk museum van Oudheden.
Utrecht, St. Bernulfusgilde.
Zaandijk, Zaanlandsche oudheidkundige vereeniging »Honig».
Zwolle, Vereeniging tot beoefening van Overijselsch recht en geschiedenis.

Beets, Mr. N.; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Berkhout, Jhr. H. Teding van; onderdirecteur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Boeles, Mr. P. C. J. A.; conservator Friesch Genootschap te Leeuwarden.
Bouricius, Mr. L. G. N.; beheerder Stedelijk Museum te Delft.
Bredius, Dr. A.; adviseur Mauritshuis te 's-Gravenhage.
Comte, A. le; directeur Rijks Museum L. van Meerten te Delft.
Crockewit, W. Azn., W.; secretaris der Utrechtsche Provinciale Commissie te Amersfoort.
Domnisse, P. K.; conservator Stedelijk museum te Vlissingen.
Engelen, Jkvr. Cl.; beheerster Oudheidkamer te Zutphen.
Feith, Jhr. Mr. J. A.; conservator Provinciaal museum te Groningen.
Frederiks, J. A.; directeur Museum van Kunstnijverheid te 's-Gravenhage.
Groot, Dr. C. Hofstede de, te 's-Gravenhage; oud-directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Haverkorn van Rijsewijk, P., te 's-Gravenhage; oud-directeur Museum Boymans te Rotterdam.
Henkel, M. D.; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Hofer, F. A. te Hattem; conservator Overijselsch museum te Zwolle.
Holwerda, Prof. Dr. A. E. J.; directeur Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.
Hooft, C. G. 't; directeur Museum Fodor te Amsterdam.
Juynboll, Dr. H. H.; Directeur Rijks Ethnographisch museum te Leiden.
Kalf, J.; secretaris Rijkscommissie voor de inventarisatie van monumenten te 's-Gravenhage.
Kellen Dz., J. Ph. van der; assistent Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Man, Mej. M. de; conservatrice Zeeuwsch museum te Middelburg.
Martin, Prof. Dr. W.; directeur Mauritshuis te 's-Gravenhage en buitengewoon hoogleeraar in de Kunstgeschiedenis te Leiden.
Moes, E. W.; directeur Rijksprentenkabinet te Amsterdam.
Notten, M. van; onderdirecteur Nederlandsch Museum te Amsterdam.
Overvoorde, Mr. Dr. J. C.; conservator Stedelijk museum te Leiden.
Pit, Dr. A.; directeur Nederlandsch museum te Amsterdam.
Riemsdijk, Jhr. B. W. F. van; hoofddirecteur Rijksmuseum te Amsterdam.
Royer, J. A.; administrateur van Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage.

Schmidt Degener, F.; directeur Museum Boymans te Rotterdam.
 Stuers, Jhr. Mr. V. E. L. de; te 's-Gravenhage; administrateur van Kunsten en Wetenschappen (n. a.).
 Stuers, Jhr. Mr. V. E. L. de; beheerder Gevangenpoort 's-Gravenhage.
 Uytterdijk, Mr. J. Nanninga; directeur Stedelijk Museum te Kampen.
 Vogelsang, Prof. Dr. W.; hoogleeraar in de Kunstgeschiedenis te Utrecht.
 Waller, F. G., te Amsterdam; oud-waarn. directeur Prentenkabinet te Leiden.
 Wigersma, S.; conservator Penningkabinet van het Friesch Genootschap te Leeuwarden.

CORRESPONDEERENDE LEDEN.

Aerssen Beijeren van Voshol, Mr. W. F. E. baron van; Zwolle.	Bosch, V. G. A.; Arnhem.
Arkel, G. van; Amsterdam.	Brenckman, G. J.; Lienden.
Baak, H. A. van; 's-Gravenhage.	Brinckman, Dr. J.; Hamburg.
Backer, Jhr. Mr. J. F.; Amsterdam.	Brom, Dr. G.; Rome.
Baelde, Mej. E.; Rotterdam.	Bruggen Cate, Mr. B. ten; Groningen.
Balen, C. L. van; 's-Gravenhage.	Brugmans, Prof. Dr. H.; Amsterdam.
Balveren, Mr. W. E. J. baron van; Arnhem.	Bruyn, Mr. L. A. M. de; Ginneken.
Barchman Wuytiers, Jhr. J. A.; Amersfoort.	Buma, Mr. W.; Huizum.
Bastert, J.; 's-Gravenhage.	Burger, Dr. C. P.; Amsterdam.
Bazel, K. P. C. de; Bussum.	Bussemaker, Prof. Dr. C. H. Th.; Leiden.
Beeck Calkoen, Mr. A. J. L. van; 's-Gravenhage.	Bijleveld, W. J. J. C.; Oegstgeest.
Beelaerts van Blokland, Jhr. Mr. W. A.; Wassenaar.	Clemen, Prof. Dr. P.; Bonn.
Begeer, Ant.; Utrecht.	Coehoorn, Jhr. A. P. R. V. Girard de Milet van; Made (N.-Br.).
Begeer, C. J. A.; Utrecht.	Cohen, Dr. W.; Bonn.
Beirer, L.; Amsterdam.	Cohen Stuart, Mr. C. A.; Alkmaar.
Bentinck, G. J. G. C. graaf van Aldenburg; Amerongen.	Colenbrander Jr., F. C.; Brummen.
Berden, J. W. H.; Amsterdam.	Coster, H. P.; Groningen.
Beresteyn, Jhr. Mr. E. A. van; Groningen.	Cremer, J. T.; Amsterdam.
Bergers, Mr. C. M. A. J.; Maastricht.	Cuyppers, Ed.; Amsterdam.
Bergmans, Dr. Paul; Gent.	Cuyppers, Jos. Th. J.; Amsterdam.
Berlage N.zn., H. P.; Amsterdam.	Cuyppers, Dr. P. J. H.; Roermond.
Berns, Mr. J. L.; Leeuwarden.	Craandijk, Dr. J.; Haarlem.
Biebersteyn Rogalla Zawadsky, Mr. R. baron de; Roermond.	Deelder, G.; Utrecht.
Bierens de Haan, Mr. Dr. J.; Amsterdam.	Deen, E.; 's-Gravenhage.
Blauw, A. J.; 's-Graveland.	Deinse, J. J. van; Enschedé.
Blanc, Ch. F. le; Everdingen.	Derkinderen, Prof. A. J.; Amsterdam.
Blok, Prof. Dr. P. J.; Leiden.	Destrée, J.; Brussel.
Blom, Prof. Mr. D. van; Delft.	Dimier, L.; Parijs.
Bode, Dr. Wilhelm; Charlottenburg.	Does de Willebois, Jhr. P. J. van der; 's-Bosch.
Boekenoogen, Dr. G. J.; Leiden.	Dommer van Poldersveldt, Jhr. G. J.; Ubbergen bij Nijmegen.
Boele v. Hensbroek; Amsterdam.	Dongen, J. A. van; Breda.
Boer, Prof. Dr. T. J. de; Amsterdam.	Doorninck, P. van; Bennebroek.
Bogert, A. van den; Barneveld.	Doppler, Dr. P.; Maastricht.
Boll, Mr. V. G. A.; Gorinchem.	Dresselhuys, C. W.; Culemborg.
Bolk, Prof. Dr. L.; Amsterdam.	Drucker, J. C. J.; Londen.
Bondam, Mr. A. C.; Arnhem.	Dumont, L. C.; Haarlem.
Boreel van Hogelande, Jhr. Mr. J. W. G.; Haarlem.	Duparc, Mr. M. J.; 's-Gravenhage.
Bos, Mr. P. G.; 's-Gravenhage.	Duyl geb. Sprenger, Mevr. K. van; Leeuwarden.
Bosboom, H. D. H.; 's-Gravenhage.	Eeghen, Mr. C. P. van; Amsterdam.
Bosch, G. T. M. van den; Alkmaar.	Eeghen Jr., C. P. van; Amsterdam.
	Emck Wzn., W. F.; Gorinchem.

Erp, F. van; Magelang (N.-I.).
 Eysten, J.; Utrecht.
 Eijsinga, Jhr. Mr. W. C. G. van; Leeuwarden.
 Enschedé, J. W., Amsterdam.
 Epen, D. G. van; 's-Gravenhage.
 Epkema, Dr. E.; Zalt-Bommel.
 Erasmus, Dr. K.; 's-Gravenhage.
 Erpecum, C. van; 's-Gravenhage.
 Escury, Th. baron Collot d'; Oost-Voorne.
 Evelein, Dr. M. A.; Leiden.
 Evers, Prof. H.; Delft.
 Everts, Mr. H. H.; Twello.
 Everts B.H.zn., Mr. J.; Arnhem.
 Fabius, A. N. J.; Utrecht.
 Faille, R. D. Baert de la; Haarlem.
 Feen de Lille, Mr. B. van der; Alkmaar.
 Fenema, C. H. van; Groningen.
 Frederiks, Mr. K. J.; 's-Gravenhage.
 Freise, K.; Halle a/d. S.
 Friedländer, Dr. M. J.; Berlijn.
 Frimmel, Dr. Th. v.; Weenen.
 Frowein, J.; 's-Gravenhage.
 Gelder, J. J. de; Leiden.
 Gelder, Dr. H. E. van; Scheveningen.
 Gelderman, P. J.; Oldenzaal.
 Geradts, J.; Posterholt bij Roermond.
 Gerritsen, H. Ph.; 's-Gravenhage.
 Gevers, Jhr. Mr. H.; Heemskerk.
 Giffen, A. E. van; Groningen.
 Gils, J. van; Rotterdam.
 Gils, Dr. Jos. van; Rolduc.
 Gimberg, J.; Zutphen.
 Gips, Prof. A. F.; Delft.
 Glück, Ds. G.; Weenen.
 Goekoop—de Jongh, Mevr. Dr. J. J.; 's-Gravenhage.
 Goldschmidt, Prof. Dr. A.; Halle a/S.
 Gonnet, C. J.; Haarlem.
 Goossens, W.; Rolduc.
 Gouda Quint, P.; Arnhem.
 Graaf, J. J.; Ouderkerk a. d. Amstel.
 Gratama, Mr. S.; 's-Gravenhage.
 Greve, Dr. H. E.; 's-Gravenhage.
 Groeninx van Zoelen, Mr. O. F. Baron; 's-Gravenhage.
 Gijn, Mr. S. van; Dordrecht.
 Gijsselaar, Jhr. Mr. N. C. de; Leiden.
 Haas, W. de; IJsendoorn.
 Haeften, Jhr. Mr. C. H. J. van; 's-Gravenhage.
 Harinxma thoe Slooten—Collot d'Escury, Douair.
 barones Mr. J. E. van; Leeuwarden.
 Harderwijk, P. J. van; Schiedam.
 Hartman, M. A. C.; Delft.
 Hasselt, J. F. B. van; Zalt-Bommel.

Heeres, Prof. Mr. J. E.; Leiden.
 Heyrmans, Mr. R. H. H. Roelofs; Delft.
 Hensen, Prof. Dr. A. H. L.; Warmond.
 Hesterman Jr., J. A.; Amsterdam.
 Hövel tot Westerfliet, Mr. E. baron van;
 Culemborg.
 Hofkamp, W. C.; Leeuwarden.
 Hoytema, D. van; Culemborg.
 Hoytema, W. van; Culemborg.
 Hoytema van Konijnenburg, P.; Enkhuizen.
 Hollestelle, A.; Tholen.
 Honig, G. J.; Zaandijk.
 Hoog H.zn., G. de; 's-Gravenhage.
 Hoogendijk Kzn., J.; Vlaardingen.
 Hoogstraten, J. S. F. van; Arnhem.
 Hora Siccama, Jhr. Mr. J. H.; 's-Gravenhage.
 Houck, Dr. M. E.; Deventer.
 Houtsagers, P. J.; Utrecht.
 Hudig, J.; Rotterdam.
 Hugenpoth tot den Berenclauw, Mr. J. B. W.
 baron van; 's-Hertogenbosch.
 Huges, Dr. J.; Gouda.
 Huisinga, Prof. Dr. J.; Groningen.
 Hurgronje, Mr. W. J. Snouck; 's-Gravenhage.
 Huyssen van Kattendyke, Mr. G. E. ridder;
 's-Gravenhage.
 Hylckema Vliegh, L. H. E. van; Vlaardingen.
 Hymans, Prof. Henri; Brussel.
 Ingen Housz., Mr. J. F.; Arnhem.
 Iterson, Dr. F. H. G. van; Gouda.
 Jansen, Mgr. Dr. Andreas; Bunnik.
 Janssen, Baron Leon.; Brussel.
 Japikse, Dr. N.; 's-Gravenhage.
 Jesse, Dr. R.; Rhenen.
 Jongh, H. C. de; Zalt-Bommel.
 Joncheere, H. W. de; Hoorn.
 Joosting, Mr. J. G. C.; Assen.
 Juten, W. J. F.; Bergen op Zoom.
 Kalcken, G. van; Haarlem.
 Kam, G. M.; Nijmegen.
 Kayser, J.; Maastricht.
 Keppel, J. R. baron van; Breda.
 Kernkamp, W. J.; Edam.
 Kesper, Dr. L. A.; 's-Gravenhage.
 Kinschot, Jhr. C. Ph. L. van; Tiel.
 Kleyntjes, Jos.; Nijmegen.
 Klönne, B. H.; Amsterdam.
 Kloot Meyburg, H. van der; Rotterdam.
 Knottenbelt, W. C.; Rotterdam.
 Koning, Mr. A. H.; Finsterwolde.
 Kroes—Ligtenberg, Mevr. Dr. Chr.; Rotterdam.
 Krom, Dr. N. J.; Batavia.
 Kromhout C.zn., W.; Rotterdam.

Kronig, J. O.; Haarlem.
 Krook, L.; Zwolle.
 Kruse, John.; Stockholm.
 Kuile, Mr. G. ter; Almelo.
 Kuyk, J. M. van; Assen.
 Landweer, G. J.; Assen.
 Lanschot, A. J. A. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, A. W. J. van; Vucht.
 Lanschot, Mr. F. J. van; 's-Hertogenbosch.
 Lanschot, Mr. E. P. van; Breda.
 Lanschot, G. A. W. van; 's-Hertogenbosch.
 Lasonder, Dr. L.; Middelburg.
 Leck de Clercq, J. Th. van der; slot Heemstede
 bij Zierikzee.
 Leendertsz, P.; Velp.
 Leersum, Prof. Dr. E. C. van; Leiden.
 Leeuw, O.; Nijmegen.
 Lennep, C. J. A. Roeters van; Amsterdam.
 Lennep, Jhr. H. J. Deutz van; Heemstede.
 Lette, N. J. C. S. H.; Brielle.
 Lexau Frieswijk, van; Doesburg.
 Lint, J. G. de; Gorinchem.
 Loon, Jhr. E. van; 's-Gravenhage.
 Loudon, Jhr. H.; 's-Gravenhage.
 Macco, H. F.; Berlin-Steglitz.
 Madsen, K.; Kopenhagen.
 Martens v. Sevenhoven, Jhr. A. H.; 's-Gravenhage.
 Martini Buys, Jhr. P. H. A.; 's-Gravenhage.
 Meekhoff Doornbosch, P. H.; Baflo.
 Meerkamp v. Emden, Mr. A.; Leiden.
 Meeuwen, Jhr. Mr. P. L. van; 's-Gravenhage.
 Meinsma, Dr. K. O.; Zutfen.
 Mengelberg, W.; Utrecht.
 Mensing, A. W. M.; Amsterdam.
 Meyer, Jan de; Amsterdam.
 Michiels van Kessenich, Jhr. Mr. F.; Roermond.
 Mijs, U. J.; Middelharnis.
 Minne, J. van der; Geervliet.
 Mock, Jhr. J. L.; Santpoort.
 Modderman, H. J. H.; Naaldwijk.
 Moens, J. F.; Alkmaar.
 Molengraaf, Prof. Mr. W. L. P. A.; Utrecht.
 Moorrees, Th. D. J.; Nijmegen.
 Moquette, Mej. Dr. H. C. H.; Rotterdam.
 Morren, Th.; 's-Gavenhage.
 Mulder, Ad.; 's-Gravenhage.
 Mulder, W. C.; Leiden.
 Muller Fzn., Mr. S.; Utrecht.
 Muller Hz., Mr. S.; Rotterdam.
 Mulock Houwer, J. A.; Groningen.
 Munster van Heuven, Mr. D. H. van; Nijmegen.
 Murray Bakker, J.; Amsterdam.
 Muyskens, C.; Bussum.

Naerssen, Jhr. W. R. van; Gorinchem.
 Nardus, L.; Suresnes.
 Nieukerken, J. J. v.; 's-Gravenhage.
 Nijhoff, Wouter; 's-Gravenhage.
 Nijland, Mr. M. C.; Rotterdam.
 Nijland, Hidde; Dordrecht.
 Nottebohm, O.; Antwerpen.
 Obreen, C. M. C.; Rotterdam.
 Obreen, Dr. H. G. A.; Brussel.
 Oppenraay, Dr. R. M. van; Katwijk a/R.
 Oyens, Mr. J. C. de Marez; 's-Gravenhage.
 Os, H. O. van; Zalt-Bommel.
 Pallandt van Rosendael, F. J. W. baron van;
 Rozendaal (Ge).
 Patijn, Mr. J. G.; 's-Gravenhage.
 Pauw van Wieldrecht, Mr. M. I. ridder; Leersum.
 Peelen, Mej. I. C. E.; Amsterdam.
 Peters, C. H.; 's-Gravenhage.
 Pluym, T. J. van der; Amsterdam.
 Poll, Jhr. Ch. van de; Haarlem.
 Polman Kruseman, Mr. W.; Middelburg.
 Portheine, Jr. H.; Arnhem.
 Posthumus Meyjes, C. B.; Amsterdam.
 Pot Bz., Mr. C. W. van der; Leiden.
 Prins, Mr. C. Bloys van Treslong; Buiten-
 zorg (N. I.).
 Pijnappel, P. A.; Hilversum.
 Rambonnet, N. S.; Elburg.
 Rechteren—Limpurg, A. Z. graaf van; Dalfsen.
 Regt, W. M. C.; Oudshoorn.
 Rengers, W. J. v. Welderen baron; Leeuwarden.
 Repelaer van Spijkenisse, Jhr. J.; Haarlem.
 Reenen-Völter, Mevr. M. van; Bergen (N. H.).
 Rhijn, Prof. Dr. C. H. van; Groningen.
 Riele Gzn., W. te; Deventer.
 Riemsdijk, Jhr. A. W. G. van; Haarlem.
 Ripping, G.; Alkmaar.
 Roest van Limburg, Th. M.; Rotterdam.
 Roos, Dr. A. G.; Groningen.
 Rossum, A. A. J. van; Benschop.
 Rouffaer, G. P.; Weltevreden (N.-I.).
 Royen, Mr. J. A. van; Zwolle.
 Rutten, M.; Maastricht.
 Ruys de Beerenbrouck, Jhr. Mr. Ch.; Maastricht.
 Ruys de Perez, P.; Bloemendaal.
 Rijckevorsel, Dr. E. van; Rotterdam.
 Rijckevorsel, Jhr. Mr. F. J. J. M. van; 's-Bosch.
 Rijckevorsel, H. J. M. H. van; Vucht.
 Rijn, G. van; Rotterdam.
 Rijnbach, A. A. van; Alkmaar.
 Saher, E. von; Haarlem.
 Sasse van IJsselt, Jhr. Mr. A. F. O. van; 's-Bosch.
 Sassen, Aug.; 's-Gravenhage.

Schaepman, mgr. Dr. A. C. M.; Driebergen.
 Scheepens, W.; 's-Gravenhage.
 Scheidius, Mr. E. G. C.; Arnhem.
 Scheidius, E. P. A. M.; Arnhem.
 Scheltema, P. H.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, Dr. D. F.; 's-Gravenhage.
 Scheurleer, C. W. Lunsingh; 's-Gravenhage.
 Schevichaven, H. D. J. van; Nijmegen.
 Schimmelpenninck van der Oye van de Poll en
 Nijenbeek, A. baron van; 's-Gravenhage.
 Schoengen, Dr. M.; Zwolle.
 Schölvink, Mr. J. G.; Amsterdam.
 Schönfeld, Mr. H. J.; Winschoten.
 Schorer, Jhr. Mr. K. J.; Utrecht.
 Schouten, J. L.; Delft.
 Schuylenburg, Mr. W. C.; Utrecht.
 Serraris, Jhr. Mr. Th.; 's-Hertogenbosch.
 Sillem, Mr. J. A.; Amsterdam.
 Singels, Dr. N. J.; Utrecht.
 Six, Prof. Jhr. Dr. J.; Amsterdam.
 Six, Jhr. C. C. Th.; Amsterdam.
 Sluyterman, Prof. T. K. L.; Scheveningen.
 Stolk, J. B. van; Scheveningen.
 Smidt van Gelder, P.; Heemstede.
 Smits, Dr. C. F. X.; 's-Hertogenbosch.
 Snoeck, Jhr. M. A.; Hintham.
 Spoon J.J.z., A.; Rotterdam.
 Staring, M. L. C.; Dordrecht.
 Steeden, H. F. van; Oegstgeest.
 Steenis, H. A. van; Kesteren.
 Sterck, J. F. M.; Amsterdam.
 Steur, J. A. G. van der; 's-Gravenhage.
 Stockum Jr., W. P. van; 's-Gravenhage.
 Stoop, F.; Dordrecht.
 Stork, D. W.; Hengelo.
 Stork, W.; Hengelo.
 Storm Buijsing, C.; Zutphen.
 Stuart, Mr. Th.; Amsterdam.
 Stuten, D. D.; Amsterdam.
 Stuijt, J.; Amsterdam.
 Suchtelen van de Haare, Jhr. M. O. van;
 Driebergen.
 Tadema, J. L.; Haarlem.
 Teding v. Berkhout, Jhr. Mr. P.; Aerdenhout.
 Tepe, A.; Dusseldorp.
 Terveer; 's-Gravenhage.
 Tienhoven, Mr. P. G. van; Haarlem.
 Tonnet, Mej. M.; Weltevreden (N.-I.).
 Tromp van Holst, A. M.; Amersfoort.
 Tutein Nolthenius, R. P. J.; Amsterdam.
 Tuyll van Serooskerken van Zuylen, F. L. S. F.
 baron van; Zuylen.
 Tuyll van Serooskerken van Heeze, S. J. baron
 van; Arnhem.
 Tuyn, W. J.; Edam.
 Tydeman, Mr. M.; Breda.
 Valentiner, Dr. W.; New-York.
 Veder, Jan; Haarlem.
 Veen, C. J. van der; Bolsward.
 Veen, Dr. J. S. van; Arnhem.
 Verheul D.zn., J.; Rotterdam.
 Verkade, E. G.; Delft.
 Vermeulen, Dr. P. J. F., Amsterdam.
 Vermeylen, Prof. A.; Ukkel bij Brussel.
 Verschraage, A. J. A.; Breda.
 Verschuer, F. baron van; Arnhem.
 Veth, Dr. J.; Bussum.
 Vinhuizen, J.; Middelstum.
 Visscher, Mej. R.; Leeuwarden.
 Visser J.W.zn., H.; Leiden.
 Visser B.zn., G.; Schiedam.
 Voet Jr., E.; Haarlem.
 Volgraff, Prof. Dr. C. W.; Groningen.
 Vollenhove, Prof. Mr. C. van; Leiden.
 Voorst tot Voorst, Mr. A. E. J. baron van; 's-Her-
 togenbosch.
 Vos v. Steenwijk, Mr. J. A. baron de; 's-Gravenhage.
 Vries, R. W. P. de; Amsterdam.
 Vries, Prof. Dr. S. G. de; Leiden.
 Vries van Doesburg, Mr. J. de; Zierikzee.
 Vrijman, J. A.; 's-Gravenhage.
 Waard, J. de; Groningen.
 Weimar, W.; Hamburg.
 Weissmann, A. W.; Amsterdam.
 Weizsäcker, Prof. Dr. H.; Stuttgart.
 Wentinck, J. C.; Utrecht.
 Wentinck Jr., E. J.; Utrecht.
 Wesselman van Helmond, Jhr. C. F.; Helmond.
 Weve, J. J.; Nijmegen.
 Wichers, A. L.; Oudewater.
 Wiersum, Dr. E.; Rotterdam.
 Wilde, T. W. J.; Amsterdam.
 Wilde, W. J. de; Utrecht.
 Willink van Collen, H. W.; Breukelen.
 Wrangel, Dr. E.; Lund.
 Wrangel auf Lindenberg, Jhr. E. von; Amersfoort.
 Wumkes, Dr. G. A.; Sneek.
 Wurfbain, Mr. J. C.; Velp.
 Wurfbain, J. W.; Utrecht.
 Wijngaerden, Mr. P. J. van; Rotterdam.
 Wijnbergen, F. M. A. J. baron van; Arnhem.
 IJzerman, J. W.; Amsterdam.
 Zeverijn, C. C.; Hilversum.
 Zijll de Jong, Th. J. A. van; Warnsveld.

OFFICIEELE MEDEDEELINGEN.

Op de Algemeene Vergadering van 9 Februari werd in de Bestuursvacature gekozen de heer F. A. Hoefer te Hattem, die de benoeming heeft aangenomen. De heer Hoefer heeft zich belast met de functie van penningmeester.

Een overzicht dier vergadering is elders in dit nummer opgenomen.

DR. H. J. DE DOMPIERRE DE CHAUFÉPIÉ. — 20 SEPT. 1861 TOT 12 FEBR. 1911.
IN MEMORIAM.

Wij hebben den dood van een verdienstelijk landgenoot te betreuren.

Reeds als student te Leiden, waar hij praeses van het Studentencorps werd, deed hij zich als ernstig werker kennen, als iemand die een sterk besef had van zijne maatschappelijke plichten. Die eigenschappen zijn hem bijgebleven tot zijn plotseling einde. Ieder, die hem van het begin van zijn loopbaan heeft gekend, toen hij in 1892 geplaatst werd aan het Museum van Oudheden en in 1893 de betrekking van directeur van het Kon. Penningkabinet aanvaardde, weet hoe zeer men Chauffepié steeds bereid vond te helpen, waar hij kon, belangstellend voor alles wat goed of nuttig was.

Zijn ijveren voor de belangen van het gymnasium, waarvan hij curator was, bleef onverflauwd en het grootste deel van zijn tijd besteedde hij aan armenzorg. Hij had zich bovenal tot taak gesteld om menschenvrienden den weg te wijzen, waarop armen en ongelukkigen het doeltreffendst kunnen worden geholpen. Hij heeft op dat gebied werk geleverd van blijvende waarde.

Hier ter plaatse moet meer in het bijzonder des numismaticus herdacht worden.

Een bij uitstek geleerd penningkundige was hij niet. Het lag minder op zijn weg zich bezig te houden met het opdiepen van allerlei historische bijzonderheden. Maar hij bezat andere eigenschappen, die juist op dit oogenblik in de eerste plaats noodig waren: geestdrift voor zijn vak, de gave om ook anderen belangstelling en warmte in te boezemen en goeden smaak.

Ik wil slechts in herinnering brengen wat het Penningkabinet was toen Chauffepié er de leiding van verkreeg: een duffe instelling, schijnbaar alleen bestemd voor droge kamergeleerdheid. Wie er binnen kwam, verkreeg den indruk te zijn beland in een in diepen slaap gedompelde schatkamer. Van leven geen spoor. Er heerschte de trieste saaiheid, eigen aan de voortbrengselen van onze Rijksmunt. Dat er een herleving van de medailleerkunst op til was kon men zich dáár onmogelijk voorstellen.

Chauffepié kwam, en met de waarlijk niet groote middelen, waarover het Penningkabinet kon beschikken, heeft hij het in weinige jaren gemaakt tot een der aantrekkelijkste bezienswaardigheden van onze residentie, en dat hier te lande zoo veel goeds op het

gebied van nieuwe medailles is tot stand gekomen, is voor een groot deel te danken aan Chaufepié. Dat moet hem hoog worden aangerekend en wij bejammeren het levendig en oprecht, dat de beminnelijke, hulpvaardige en ijverige man is heengegaan in de kracht van zijn leven. Mannen, die zich zooals hij, belangeloos wijden aan het goede, schoone en nuttige, zijn er waarlijk niet te veel.

D. F. SCHEURLEER.

ONTLEENINGEN ¹⁾.

IV. *Cornelis Engebrechtsz. en Albrecht Dürer.*

Het gebruik dat door Nederlandsche kunstenaars in het begin der 16de eeuw van Dürer's gravuren en houtsneden gemaakt is werd nog lang niet genoeg aangewezen. Zoo is, meen ik, nog niet opgemerkt dat ook Cornelis Engebrechtsz. op deze wijze zijn gezichtskring heeft verruimd.

Het eerst meende ik in een klein detail van Engebrechtsz. in de Leidsche Laekenhel bewaarde *Kruisiging* ²⁾ een herinnering aan den Duitscher op te merken. Het aardige hazewind-achtige hondje dat daar op den voorgrond zit, deed mij denken aan twee der honden op Dürer's bekende gravure van 1505, den *St. Hubertus* (Bartsch 57). Een daarop gevolgd onderzoek of in Dürer's prentwerk meer te vinden was bleef niet geheel zonder resultaat.

Aan Dürer's vroege houtsnede met de *Kruisiging* (Bartsch 59) heeft Engebrechtsz. inderdaad voor zijn *Kruisiging* het een en ander ontleend. Behalve de compositioneele overeenkomsten zijn er enkele naar mijn oordeel wel klemmende detail-analogieën. Zóó de paardekop die tusschen het kruis van Christus en het linkerkruihout op beide werken zichtbaar is. Zóó de schuin op den rug geziene met zijn capuchon gedekte ruit — bij Engebrechtsz. boven op den heuvel links, bij Dürer rechts.

Ook in den merkwaardigen *Johannes de Evangelist in de gloeiende olie* der Parijsche verzameling Von Schlichting die door Jean Giffrey wel terecht aan Cornelis Engebrechtsz. toegeschreven werd ³⁾, meen ik behalve herinneringen aan Geertgen tot St. Jans een sterken invloed van het eerste blad uit Dürer's houtsneden-reeks der *Apocalypse* (B 61) te speuren. De acties der beulsknechten bijvoorbeeld toonen dunkt mij duidelijk aan dat Engebrechtsz. — evenals Quinten Metsys en Lucas van Leyden trouwens — Dürer's *marteling van den Apostel* moet gekend hebben.

Dit zijn echter, vrees ik, analogieën waarvan alleen de gewillige vergelijker zich zal laten overtuigen.

1) Andere ontleeningen in »Bulletin» VI, pag. 180—183; Tweede Serie II, pag. 151—153 en III, pag. 203—206.

2) Reproducties in Dülberg: »Frühholänder» I.

3) »Les Arts», 1904, Juni, pag. 10, met reproductie.

Duidelijker, hoewel, naar het schijnt, ook door de Duitsche geleerden die het werk bespraken en aan Engebrechtsz. toeschreven ¹⁾ niet opgemerkt is de afstamming van den *Geloofsheld te paard* in de verzameling van den Earl of Northbrook te Londen.

Het mooie, vlot geschilderde stukje is op verschillende primitieven-tentoonstellingen ²⁾, het laatst ook op de Gouden Vlies-tentoonstelling te Brugge, te zien geweest. Het is het eerst door Friedländer aan Cornelis Engebrechtsz. toegeschreven en werd ook door Dülberg dien meester gelaten. Door beiden werd het behalve om zijn terecht geroemde coloristische eigenschappen om de bijna monumentale statigheid van ruiter en paard geprezen.

Hier is echter die statigheid — een zoo weinig Hollandsche qualiteit — weer niet van eigen vinding. De plaatsing naast Dürer's *Ritter Tod und Teufel* toont dat wij haar aan den Duitscher — die ze zelf in Italië, waarschijnlijk voor het model van da Vinci's ruiterstandbeeld van Francesco Sforza ging halen — moeten danken.

Ook nu gaat Engebrechtsz. statig ros onmiddellijk op Dürer's klassiek voorbeeld terug. De stand der pooten en, tengevolge daarvan, die eigenaardige curve, die van den linkervoorhoef langs den buik tot den hoef van den linkerachterpoot loopt is hier geheel als daar. Slechts is bij Engebrechtsz. de poot nog iets meer geheven en wordt de kop strakker ingetoomd. Heel de gang werd daardoor van gemaakter sierlijkheid — zooals de hoogere rijkunst dat somtijds wil. Door de tegenstelling waardeeren we temeer de diepe symboliek in het even stijlvol maar machtiger en vrijer stappend strijdros van Dürer's Christelijken Ridder.

Ook de ruiter is door Engebrechtsz. — die hier trouwens veel onafhankelijker was van zijn model — meer tot een sierlijk uitgedoste fantasie-figuur omgeschapen. Coquet keert hij zijn nu met renaissance-ranken gedecoreerde borst en het onder den grooten zwaar-geplumden helm toch niet schuilgaande hoofd den beschouwer toe. Slechts het weer geheel van Dürer's gravure afgekeken reusachtige zwaard doet ons even aan den harderen ernst van den krijgsman terugdenken.

De groote vloersteen, de rijk-geprofileerde renaissance-boog, de formatie der wolken eindelijk, vinden we niet op Dürer's gravure. Ik ben er echter van overtuigd dat Engebrechtsz. voor dat alles de in »Ontleeningen III» besproken houtsneden naar Hans Burgkmair: den St. Joris ³⁾, den Maximiliaan, weer eens te voorschijn heeft gehaald.

Dürer's blad draagt den datum 1513. Engebrechtsz. schilderstuk is dus nà dat jaar, vermoedelijk niet veel later dan 1515, ontstaan.

De Ruiter is langen tijd voor Karel V doorgestaan. Friedländer verzette zich terecht tegen die benaming en zag in de figuur een Geloofsheld, een overwinnaar der Heidenen. De naam dien hij aangeeft, Gotfried van Bouillon — die altijd op een muildier rijdend wordt voorgesteld — is echter niet gelukkig gekozen, terwijl een andere niet gemakkelijk

1) Friedländer in »Meisterwerke der Niederländischen Malerei des XV und XVI Jahrhunderts» bij Pl. 87 en in »Repertorium für Kunstwissenschaft» XXII, p. 332 en XXVI, p. 170; Dülberg in »Zeitschrift für Bildende Kunst N. F.» XV, p. 187.

2) Londen 1892 en 1900, Brugge 1902 en 1907.

3) Afgebeeld in »Bulletin» 1910, pag. 204.

te vinden zal zijn. Zullen we dus in navolging van Dürer's blad, voortaan dit schilderstuk eenvoudig als »Den Christelijken Ridder'' mogen betitelen? Misschien. In de litteratuur dier dagen ¹⁾ komt ook de pijl die ons bij andere verklaringen zooveel moeite geeft wel als uitrustingsstuk van den Eques Christianus voor. Ik vond echter niet vermeld dat voor dien Ridder wel zooals hier het geval zou moeten zijn, een overwonnen Heidensch vorst ter aarde ligt. Voorloopig waag ik daarom een andere benaming waarop de op de volgende bladzijde te bespreken prent van Lucas van Leyden mij bracht: *Haman's val*.

Men zal mij misschien willen tegenwerpen dat volgens het ook door Lucas van

Cornelis Engebrechtsz: Haman's val.

Dürer: De Christelijke Ridder.

Leyden trouw gevolgdde bijbelverhaal, Hamans vernedering daarin bestond dat hij het paard van den gehaten Jood door de stad moest leiden. Een meer symbolische voorstelling van het verhaal is echter niet ondenkbaar en kan den meester door het Boek Esther (VI, 13) letterlijk zijn ingegeven: »Ende Haman vertelde aan syne huysvrouwe »Zeres ende alle syne vrienden, alwat hem wedervaren was: Doe seyden hem syne Wyze »ende Zeres syne huysvrouwe: Indien *Mordechai*, voor wiens aengesichte gij hebt begonnen

1) Besproken door Weber: Beiträge zu Dürers Weltanschauung (Studien zur Deutschen Kunstgeschichte 23) pag. 18-36.

»te vallen, van het zaet der Joden is, soo en sult gij tegen hem niets vermogen, maer »gij sult gewisselijk voor syn aengesichte vallen.»

Ook dan blijft echter de zoo in het oog vallende pijl onverklaard. Men zou het »Spel van Esther'' willen zien, zooals dat juist in het jaar 1515 in Leyden gegeven werd.

V. Lucas van Leyden en Albrecht Dürer.

De invloed dien Dürer's gravuren en houtsneden op de Hollandsche prentkunst van de eerste 30, 40 jaar der 16de eeuw hebben uitgeoefend is van moeilijk te overschatten beteekenis geweest. Dat zou aan de houtsneden van Jacob Cornelisz., van den iets jongeren

Lucas van Leyden: De triomf van Mordechai.

Cornelis Antonisz., dat zou aan heel het prentwerk van Lucas van Leyden uitvoerig te demonstreeren zijn. Daarvoor is dit echter niet de plaats. Ik maak nu slechts van de goede gelegenheid gebruik ook Lucas' *Triomf van Mordechai* (Bartsch 32) met Dürer's *Ritter Tod und Teufel* te vergelijken.

Lucas' mooi en amusant blad is in 1515, dus reeds twee jaar na het verschijnen van Dürer's gravure, ontstaan, een aardig bewijs voor de snelle werking der zoo gemakkelijk te verzenden prent. Ook Lucas toch heeft toen hij zich de opgaaf stelde dezen plechtigen ommegang weer te geven, voor het koninklijk paard dat Ahasverus den nieuwen gunsteling afstond op Dürer's gravure zijn voorbeeld gezocht. Bijna alles wat van het paard zichtbaar

is: de kop, de hals, de borst, is zoo getrouw als den graveur mogelijk was naar het model gevolgd. De stand der pooten is overgenomen, slechts wordt de poot die het verst van den beschouwer is, opgeheven, en de andere gestrekt. Ook het zadel vertoont, tot in kleine details overeenkomsten. Lucas graveerde het paard gelijkzijdig met dat van Dürers prent zoodat de afdruk tegenzijdig werd.

Een vergelijking van beide bladen is zeer leerzaam voor de kennis van Lucas' techniek. De glanzingen en plooiën van de paardenhuid worden op dezelfde wijze, met lange, zich buigende lijnen en korte haaltjes, bijna puntjes, gegeven. Dürer's techniek is uitvoeriger, het modelé sprekender. Met zijn geduldige hand vergeleken is wat de Leidenaar hier geeft toch nog bijna snelschrift. Maar dat Lucas tracht Dürer's macht van stofuitdrukking nabij te komen, de snede van zijn burijn zich eigen te maken kan met een ontleening als deze onweerlegbaar worden aangetoond.

Het is wel merkwaardig de bewondering van Lucas en van Engebrechtsz., van leerling en van leermeester, voor eenzelfde kunstwerk op dezelfde wijze tot uiting te zien komen. De waarschijnlijkheid is, dunkt mij, groot dat ze samen slechts één exemplaar van het kostbare blad tot hun beschikking hadden en dat ze gelijktijdig er door beïnvloed zijn.

De wat nerveuzer gang van het paard heeft Lucas' prent met die van Engebrechtsz. gemeen. Ook, als men wil, op den achtergrond de muur die zich onregelmatig tegen het licht afteekent.

De prent van Lucas is te waardeeren om zijn rijkdom aan typische details. Allergeestigst zijn die burgerlijk-gewichtige stads-notabelen ¹⁾, die bijna slaafs-groetende, als op een nieuwen klant beluste eierboeren.

Van de koninklijke eer die aan Mordechaï bewezen werd, geeft ons echter slechts het statig stappende ros dat hem draagt een dieperen indruk. Alles wat dit Hollandsche kunstwerk aan grootsche allure heeft, dankt het aan Dürer en, als steeds, in laatste instantie aan Italië.

N. BEETS.

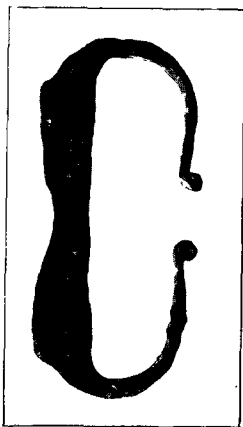
BOURGONDISCHE DEVIEZEN.

Niets geeft een duidelijker indruk van de radicale verandering der levensvormen, die de Renaissance heeft gebracht, dan de vergelijking van het heldere proza van Erasmus' aardige vertellingen met de gezochte en soms platte grappen, die de beschaafdeste middeleeuwen voor geestig wilden doen doorgaan. Het was in de late middeleeuwen de tijd der deviezen en emblemen: ieder, die destijds wilde gelden als een man van smaak, had zijne eigene zinspraak met het daarbij passende embleem, die hij te pas of te onpas aanbracht in zijne woonvertrekken, op zijne meubels en zelfs op zijne kleeren. Maar welk eene hinderlijke gezochtheid en welk een volkomen gemis aan geest vertoonen ons deze povere vindingen! De regentes Margaretha van Savoye, die eene van de meest ontwikkelde

1) Zag Lucas ze misschien zóó toen, in 1515, de jeudige Karel V in Leiden ingehuldigd werd?

vrouwen was van hare eeuw, koos zich als devies de woorden: *Fortune infortune fortune*. De oplossing van dit raadsel is (men zou het haast niet gelooven, maar wij weten het ditmaal zeker): *Fortune infortune fort une*, d.i. het lot maakt ééne zeer ongelukkig. De begaafde vorstin, wier vorming geheel Fransch was, moet toch wel begrepen hebben, dat deze spreuk geen Fransch was!

Wanneer eene zóó hoog staande vrouw zich aldus blootgaf, dan kan men nagaan, dat de niet zeer beschaafde edelen, die haar omringden, het zelfs niet zóóver gebracht kunnen hebben. En inderdaad, wat wij van hunne deviezen bemerken, is treurig, bijna zonder zin. Velen vergenoegen zich met oneindige herhalingen hunner initialen alleen, in allerlei vormen, op allerlei wijzen, met de zonderlingste toepassingen. Sommigen brengen het iets verder en vinden het eene of andere embleem; maar de meeste daarvan zijn totaal onbegrijpelijk. Wie weet de reden, waarom de machtige heeren van Gaesbeek twee molensteenen aan een ketting voerden, de Brederodes een zwijskop in de vlammen? Frank van Borselen, de bekende vierde echtgenoot van onze vrouw Jakob, schreef

De vuurslag van de Tielsche oudheidkamer.

op het door hem gestichte venster in het Domkoor het raadseltje ter neder: G. G. D. D. en G. D. aen allen wanch; het zal (volgens

Buchelius, die in zulke zaken eene autoriteit is) heeten: *Die dat doen dorst aen allen wan ich*; doch wat weten wij nu nog? De overlevering verhaalt, dat heer Frank het hart der onttroonde vorstin gestolen heeft door hare kamer te versieren met eenige wilgentakken en de letters D. D., hetgeen zou moeten beteekenen: *Dijn willige diener*. Ik heb het laatste huwelijk der ongelukkige gravin nooit kunnen zien in het licht van een romantisch avontuur; altijd heb ik gemeend, dat deze Hollandsche Maria Stuart als haar laatsten troef eene politieke intrige uitspeelde, toen zij den gouverneur van Holland bewoog tot een huwelijk. Ik geloof dus nauwelijks, dat heer Frank haar zal hebben lastig gevallen met amoureuze raadseltjes; maar *als* hij het gedaan heeft, dan wil ik gaarne aannemen, dat deze flauwe grap de vorstin kan bekoord hebben, die in zaken van geest niet verwend zal zijn geweest.

Deze lange inleiding was noodig, om de verklaring aannemelijk te maken, die ik

De keten van het Gulden Vlies, op een bord in de kerk te 's-Gravenhage.

thans geven ga. Uit denzelfden tijd als de vierde huwelijksverbintenis van vrouw Jakob van Beijeren dagteekent de instelling der beroemde ridderorde van het Gulden vlies door haren neef Philips van Bourgondië, ter gelegenheid van zijn derde huwelijk met de schoone Isabella van Portugal in 1429. Het embleem van deze beroemde orde was »ung collier

De lauriertakken, op een bord in de kerk te 's-Gravenhage.

d'or, fait a nostre devise: c'est assavoir par pièces a façon de fusilz, touchans à pierres dont partent estincelles ardentes, et au bout d'icellui collier pendant semblance d'une Thoison d'or," d. i. een gouden keten met het devies van hertog Philips, namelijk stukken goud als vuurslagen tusschen steenen, waaruit vonken springen, en onder aan den keten de afbeelding van het Gulden vlies (nam. de gulden schaapsvacht, dien Jason eenmaal veroverd had). Dit embleem was het devies der orde; ook op de kostumen der Vliesridders vertoonde zich »large semence de fusils, cailloux, étincelles, toisons et devise du duc *Aultre n'auray.*" Het verband tusschen de spreuk, die de ingenomenheid van den vorst met zijne schoone gemalin uitsprak, en de vuurslagen ontgaat ons; ook het doel, waarom hij zijne keus liet vallen op den vuurslag, schijnt niet duidelijk. Ten slotte blijkt de oplossing van dit laatste raadsel echter eenvoudiger dan zelfs de geschiedenis van het ei van Columbus: de vorm zelf van den vuurslag geeft ze ons. Die vorm, die duidelijk blijkt uit de hierboven medegedeelde afbeelding van den

ordeketen, leende zich bijzonder gelukkig tot het samenstellen van een keten: het ligt dus voor de hand aan te nemen, dat de recht op geplaatste vuurslagen juist daarom gekozen zijn. Inderdaad kan dit voordeel medegewerkt hebben bij de keus; maar het schijnt toch zeker, dat eene andere omstandigheid daarbij beslissend is geweest: de vuurslag, op zijn kant gezet, geleek veel op een versierde *B* en bracht dus het initiaal van den stichter der orde in beeld, zooals dit destijds gewenscht werd¹⁾!

Sedert de instelling der Vliesorde was de vuurslag dus bekend als het embleem der Bourgondiërs, die trotsch waren op hunne vondst en hem overal aanbrachten. Het voorwerp is daardoor populair geworden, ook bij het nageslacht, dat den vuurslag geheel vergeten had. Toch was hij vroeger algemeen bekend. Wilde stammen gebruiken hem denkelijk nog, en zoover ik weet, was zelfs de beroemde negentiende eeuw in dit opzicht aanvankelijk nog niet veel verder gevorderd dan zij. Het

Fig. 4. Vuurslag en vuursteen op een legpenning van 1502.

1) De Ghellinck Vaernewyck, *L'ordre de la Toison d'or*, p. 13, met beroep op een 16de eeuwschen schrijver. (Vriendelijke mededeeling van Prof. Pirenne.)

onmisbare meubeltje ontbrak zelfs toen nog in geen huis; eerst de uitvinding der lucifers heeft het plotseling en voor goed verdreven en doen verdwijnen. Met dat al, wie uwer heeft ooit een echten ouden vuurslag gezien? Ik althans was zoo gelukkig niet, totdat er mij onlangs een vertoond werd, die thans bewaard wordt in de Oudheidkamer te Tiel. Ik beeld het voorwerp hierboven af. Het is een eenvoudige, leelijke vuurslag; maar dit boersche voorwerp vertoont toch nog altijd in hoofdzaak de vormen van het insigne van het Gulden vlies, — vormen trouwens, die aan de praktijk ontleend zijn: de hand sluit zich nog als vanzelf om de greep.

Wij hebben gezien, dat hertog Philips zich niet bepaalde tot de afbeelding van den vuurslag, die zijne initialen in beeld bracht, maar dat hij reeds dadelijk daaraan toevoegde den vonkenschietenden vuursteen, die er bij behoorde¹⁾.

Ook deze werd natuurlijk langzamerhand verfraaid en gestyliseerd, zooals het vuurstaal zelf: een legpenning van omstreeks 1502 vertoont een vuursteen van een eigenaardigen vorm, die vrij algemeen is geworden.

Eene verdere uitbreiding van het Bourgondische embleem vormen de gekruiste talhouten (ook laurietakken of doornstokken genoemd), die telkens met de vuurslagen en vuursteen voorkomen. Wie deze voorwerpen het eerst heeft aangenomen, is mij

Fig. 5. De tondeldoos op een kasuifel van bisschop David in het Aartsbisschoppelijk museum.

niet gebleken. Zij vormen een St. Andrieskruis en herinneren derhalve aan den Bourgondischen patroon St. Andries. Maar het verband met den vuurslag is niet zeer duidelijk, tenzij de talhouten, geplaatst te midden der vonken, die uit den vuursteen ontspringen, het vuur verbeelden, dat daardoor ontstoken wordt.

Langzamerhand werd het thans zoo beroemde embleem nog verder uitgewerkt. Philips' zoon en opvolger Karel de Stoute, die een nieuw devies aannam, het stoute *Je l'ay emprins*, bleef daarnaast vuurslag, vuursteen en talhouten voeren, die daarbij geheel niet behoorden. Maar een andere zoon, zijn bastaard, bisschop David van Utrecht, die als devies

1) Zie den boven afgebeelden ordeketen.

aannam de woorden *Altijt bereit*, voegde daaraan toe een verwant embleem, dat althans iets beter bij zijn embleem paste: de tondeldoos. Zoo even zeide ik, dat vuurslag en vuursteen in geene middeleeuwsche huishouding ontbraken; de mededeeling was echter niet compleet: het onontbeerlijke meubeltje was *de tondeldoos*. Het was een houten bak of doos, in vakjes verdeeld, waarvan het eerste den vuurslag met den vuursteen bergde, een tweede vakje de kleine stokjes opnam, die zich mettertijd tot zwavelstokken zouden ontwikkelen, terwijl het grootste vak, door een dekseltje gesloten, het tondel (het uitgerafelde linnen) opnam, dat door den vuurslag zou ontvlammen, om op zijne beurt de stokjes aan te steken¹⁾: een tondeldoos bevatte dus, zooals Rabelais zegt, »un fouzil (vuurslag), garny d'esmorche (tondel, zwam of ander ontvlambaar materiaal), d'allumettes, de pierre à feu».

Zulk eene tondeldoos heeft de Utrechtsche bisschop met zijn devies *Altijt bereit* meer dan eens afgebeeld op zijne eigendommen; het embleem vertoonde de opengeschoven doos met de stokjes op het punt van ontvlammen. Het duidelijkst vinden wij dit op een koorkap van het Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht, door den heer Jan Kalf (die het voorwerp nog hield voor een verfdooos met penseelen) aan bisschop David toegewezen²⁾ en hierboven gereproduceerd. Met het devies komt de doos ook voor op een tweeden koorkap, bewijsbaar van onzen bisschop afkomstig, te Luik³⁾. Op een paar kraagsteentjes in het kasteel Duurstede, dat, naar men weet, door bisschop David geheel verbouwd is, prijken nog altijd de tondeldozen⁴⁾. En niet alleen de (zeker naar de tondeldoos vernoemde) »vuurijzers», maar ook andere munten van den bisschop, zooals de Davidsharpen, dragen in den rand, als het insigne van den kerkvorst, zijne tondeldoos⁵⁾.

S. MULLER Fz.

NOG EENS ORGELBOUW EN OUDE ORGELS.

Op het artikel Orgelbouw en oude orgels, door den heer C. J. Gonnet, in het jongste nummer van het »Bulletin» gepubliceerd, wordt door den heer A. Brom Jr. (Utrecht) de aandacht gevestigd in het maandblad »Het Orgel» van Februari. Ik schrijf het hier gedeeltelijk over.

»Toch is het jammer en tekenend gelijk dat er van buiten invloed geoefend moet worden, want geen enkel organist moest bijv. te bewegen zijn, z'n instrument, geboortig tot 1800, in pneumatiek te laten omzetten, of, den winddruk te laten verhoogen, of zooveel andere diepingrijpende veranderingen te laten aanbrengen.

»Maar, zoolang er voortreffelijke orgeltypen voor altijd onherstelbaar worden ver-

1) Zie over oude tondeldozen: The Burlington magazine. I p. 55 vlg., 321 vlg., waar vele exemplaren zijn afgebeeld.

2) Verslag van het St. Bernulphusgilde. 1900, p. XXIII. (Het is billijk, nu ik dezen kleinen lapsus vermeld, die bewijst hoe volkomen vergeten de tondeldozen zijn, er bij te voegen, dat ik aan den geleerden kunstkenner menig klein gegeven voor dit opstelletje dank.)

3) Verslag van het St. Bernulphusgilde. 1900, p. XXII.

4) Zie photographieën in den topographischen atlas der provincie Utrecht. (R. arch. Utrecht.)

5) Zie vuurijzers en Davidsharpen afgebeeld bij: Van der Chijs, Munten van Utrecht. XVIII 29 vlg., XVI 1 vlg. (vgl. p. 213, 204).

knoeid, of in het meest gunstige geval alleen met handenvol geld in origineelen staat zijn terug te brengen, is het niet meer dan natuurlijk en meteen hoogst wenschelijk dat er van buitenaf ingegrepen wordt. En broodnoodig dat de Regeering er spoedig toe overga het adres van den Bond van Nederlandsche Oudheidkundigen, dat het noodzakelijke van classeeren van alle orgels van eenige beteekenis bedoelt — classeeren in den zin van opnemen, beschrijven en vastleggen in de reeks Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst¹⁾ — in gunstigen zin te beantwoorden.”

Met instemming, maar tevens met nadruk wijs ik op deze begeerte. Inderdaad, er is groot en blijvend gevaar, dat onze oude, historische orgels gaandeweg onder de schijnleus van verbetering hopeloos vernield worden. In het vorige jaar heb ik mij twee keer ingelaten met een poging oude orgels te behouden en ik heb beide keeren maar al te zeer de overtuiging gekregen, hoezeer bij organisten als bij orgelmakers de historische zin en de werkelijke waarachtige piëteit voor het superieure werk van onze vroegere orgelmakers ontbreekt. Is het dan wonder, dat kerkbesturen, geadviseerd als zij worden door musici en technici, die geen andere kunst en wetenschap kennen als de hedendaagsche, zich maar al te licht laten verleiden tot het plegen van handelingen, die waarlijk ergerlijk zijn, gezien van het standpunt der kunst-archeologie?

Dat het inderdaad niet zonder bedenking is het constructieve muzikale deel van oude orgels te wijzigen en zoogenaamd te verbeteren, is een meening, die al is het schaars, in het buitenland in vakkringen zich begint kenbaar te maken. In Februari van dit jaar verscheen bij William Reeves te Londen een studieboek over modernen orgelbouw, geschreven door de orgelmakers Walter en Thomas Lewis («Modern organ building, being a practical explanation and description of the whole art of organ construction, with especial regard to pneumatic action»). Met weglating van eenige zuiver technische mededeelingen, citeer ik hier wat zij p. 96 vlg. schrijven.

»The chief reason why some of the old examples of diapason tone are so much superior to the average modern specimen, is that the wind pressures then used were correctly proportional to the scales. Possibly this was, in some instances, due to accident rather than design. The old school of builders were restricted in the matter of wind pressures, as increased pressure means increased weight upon the blowing gear, and prior to the application of machinery for blowing organs this was no small consideration. Being restricted in pressure, the old builders resorted to increased scales in order to obtain power; the result was a mellow, singing quality seldom obtained at the present day.» Om in verband met een toenmaals niet bereikbaren zwaren winddruk toch kracht in de prestanten te verkrijgen, maakten de oude orgelmakers gebruik van oplopende mensuren en verkregen zodoende een volle, zangrijke toonkwaliteit die thans zelden meer bereikt wordt.

Hoewel ik misschien tegen de wetenschappelijke zijde van dit betoog eenige bezwaren heb en dit in zijn argumentatie wellicht niet ten volle van kracht acht voor onze inheemsche orgelbouwschool, is het oordeel van deze moderne vaklieden in zijn strekking toch alle

1) Bedoeld wordt de in de buitengewone vergadering van 22 April 1910 aangenomen motie voor »Wettelijke bescherming van Monumenten” (Zie »Bulletin” 1910 pag. 7—18 en 37—39). RED.

aandacht waard, want zij stellen, om de constructie en de gevolgen daarvan, de oude orgels in de toonkwaliteit der prestanten boven de nieuwe. Waarom dan niet nauwlettend toegezien, dat die onzer oude orgels, die het waard zijn, zorgvuldig bewaard en gerestaureerd worden in plaats ze te doen bederven door onverstand?

Amsterdam.

J. W. ENSCHEDÉ.

EEN VALSCHE DOU.

Onlangs ontving ik bezoek van een Fransche dame, die mijn oordeel verzocht omtrent

Afb. I. Valsche Dou. Binnenhuis. Particuliere verzameling.

een schilderij, sinds jaren in haar bezit. Het stelt, gelijk uit de hierbij gevoegde afb. 1 blijkt, een binnenhuis voor, geheel in den trant van Gerrit Dou, en is links beneden gemerkt: G. Dou 1661. Het is geschilderd op oud eikenhout, dat omstreeks het midden der 19de eeuw aan de achterzijde is versterkt met dwarslatten tegen barsten. De schilderwijze van dit stuk is uitermate minutieus, doch weinig krachtig, evenals het coloriet, dat echter sterk aan dat van Dou's Jonge Moeder in het Mauritshuis (afb. 3) doet denken. Hoewel het formaat, dat te lang gerekt is voor Dou, reeds dadeijk aan de echtheid doet twijfelen, is echter de schilderwijze het duidelijkste bewijs, dat hier geen sprake kan zijn van eigenhandig werk van dien meester. Verscheiden perspectief- en proportiefouten versterken dien indruk. De schilderwijze is niet de zeventiende-eeuwsch Hollandsche, maar blijkbaar die, welke in het eind der achttiende en het begin der negentiende werd

toegepast. Een Dou-navolging dus, die tot Dou-vervalsching is geworden door de valsche handteekening en dateering.

Hoe deze namaak ontstaan is, mogen de afbeeldingen 2, 3 en 4 verduidelijken. De hoofdopzet is gevolgd naar de Waterzuchtige Vrouw van Dou in het Louvre (afb. 2), waarnaar gevolgd zijn het gordijn, het raam (in hoofdzaak), de schoorsteenmantel en klok, het gordijntje vóór het raam en de koperen kroon. In de tweede plaats is een ruim gebruik

gemaakt van Dou's Jonge Moeder (afb. 3). Daarvan zijn overgenomen de vrouw, het kind in de wieg met het daarbij knielende meisje, de tinnen kan, de marktemmer met de kip, het teenen mandje, de lantaren op den voorgrond, de teil met visch, enz.

Opdat de navolging niet al te gemakkelijk te doorzien zou zijn, is blijkbaar nog een derde schilderij van Gerrit Dou door den schilder te hulp genomen, n.l. de Bijbel-lezing, die eveneens in het Louvre wordt bewaard (afb. 4). Daaruit zijn geïmiteerd de oude man, de (tot stoel gemaakte) driestel met het daarover liggend servet, de bijbel enz.

Afb. 2. G. Dou. De waterzuchtige vrouw, Louvre.

Afb. 3. G. Dou. De jonge moeder, Mauritshuis.

Opmerkelijk is verder, dat het »oeuil de boeuf'' boven in het Louvre-schilderij (afb. 2) is weggelaten en dat in het raam plaats is aangebracht voor wapentjes van gebrand glas als bij »de Jonge Moeder'' (afb. 3), doch zonder dat er wapens in zijn geschilderd.

Ik zeide reeds, dat het coloriet der »imitatie'' zeer sterk herinnert aan dat van Dou's Jonge Moeder. Vooral bij het raam en omgeving is dit opvallend. Het is dus mogelijk, dat de onbekende navolger in Den Haag aan het werk is geweest. De rest

kan hij ontleend hebben aan prenten naar de bovengenoemde schilderijen in het Louvre. Maar het is ook mogelijk, dat de schilderij is gemaakt toen de Jonge Moeder met de andere door de Franschen uit Holland meegebrachte schilderijen in het Louvre was tentoongesteld. Dat die exceptioneele gelegenheid in dit geval den dief maakte, lijkt mij nog het meest waarschijnlijk.

Maandenlang moet deze Dou-navolger aan dit schilderij gewerkt hebben. Het gordijn is een wonder van geduldwerk. Gelukkig, dat de man in 't geheel geen kunstenaarstalent bezat en dat het hem vooral aan kracht van expressie ontbrak, waardoor heel zijn werk een zoetelijk aspect verkreeg, dat reeds dadelijk doet vermoeden, dat er iets niet in den haak is.

Afb. 4. G. Dou. De bijbellezing, Louvre.

Maar leeken — ook de eigenares van dezen Dou — zijn blijkbaar de dupe geworden en al mogen wij niet zonder meer den staf breken over den maker (die een gemoedelijk dilettant kan zijn geweest, die voor zijn plezier Dou imiteerde en misschien zelfs wel voor anderen wilde weten, welke stukken hij navolgde), toch mag wel weer eens de aandacht op het bestaan van zulke »imitaties'' worden gewezen, vooral omdat zij zooal niet door den schilder dan toch door een gewetenloos handelaar reeds jaren geleden van valsche signaturen werden voorzien, die, goed nagemaakt als zij doorgaans zijn, vergissingen en bedrog in de hand werken.

In het algemeen zijn copieën, imitaties en vervalschingen, in de achttiende en in het begin der negentiende eeuw gemaakt naar de werken onzer oude schilders, veel beter dan die, welke tegenwoordig worden vervaardigd. Gemeenlijk zijn dan ook moderne falsificaten van deze soort gemakkelijker te herkennen dan oudere. Ik hoop in een der volgende afleveringen van dit tijdschrift nog enkele mededeelingen hieromtrent te doen.

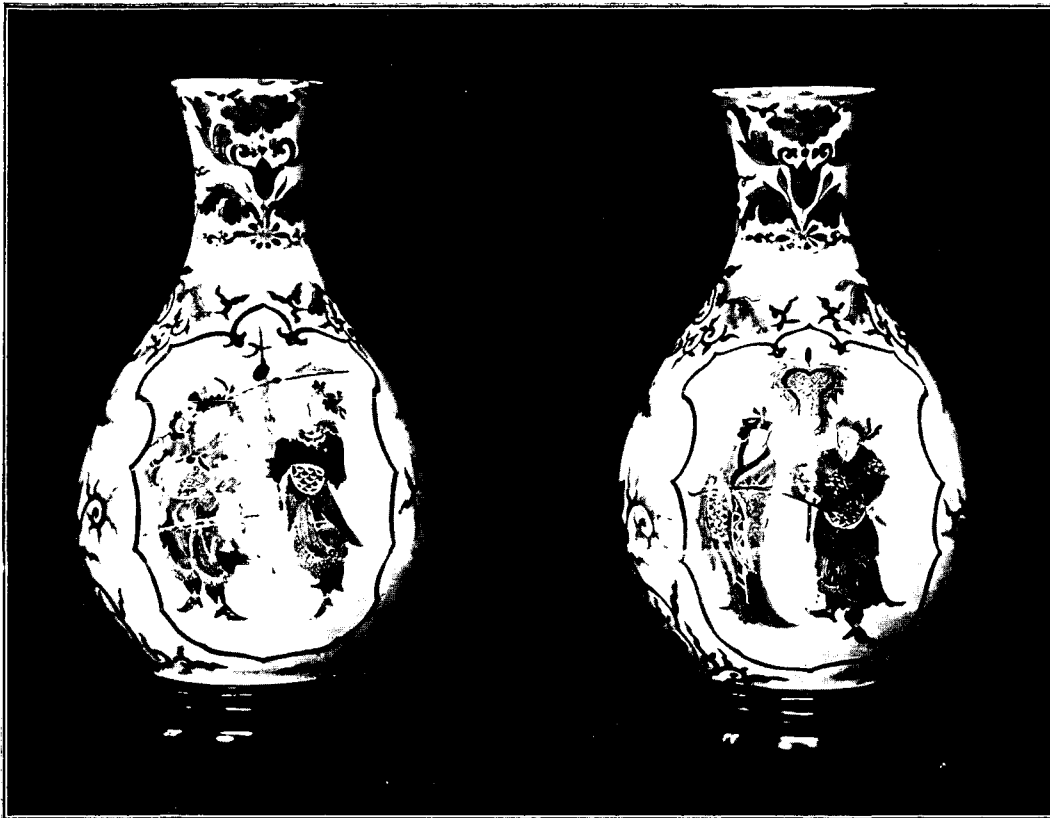
W. MARTIN.

AANWINSTEN VOOR HET NEDERLANDSCH MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST IN 1910.

Behalve de reeds door Dr. Pit in de 4de aflevering van dezen jaargang van het Bulletin van den Oudheidkundigen Bond besproken voorwerpen, zijn nog eenige andere te vermelden, die als aanwinsten voor de verzameling te beschouwen zijn. Wanneer ik eene korte beschrijving derzelve hier laat volgen, mag daarbij niet verzwegen worden,

dat meerdere hunner als zeer welkome geschenken van belangstellenden, in de verzameling konden worden opgenomen.

Voor de ceramische afdeeling werden in den loop van dit jaar vooral tegels ontvangen. Zeer welkom waren de twee tegels uit het einde der 17de of uit het begin der 18de eeuw, waarvoor wij aan Mr. S. Muller, Archivaris te Utrecht, dank verschuldigd zijn. Zij zijn in de bekende zachte, geelwitte aardsoort gebakken; de scherf is betrekkelijk dun en aan de voorzijde met witte, ondoorzichtige glazuur gedekt. De hierop aangebrachte versiering

Figuur 1.

bestaat uit vlot geschilderde guirlanden, in dier voege verdeeld, dat 4 tegels te samen, een afgerond ornament vormen. Wat deze tegels belangrijk maakt is, dat bij één dezer het ornament "door afwisseling van wit met rood-paarsch, een bij het Delfsch veel voorkomende kleur, gevormd is, zodat een betrekkelijk gemakkelijk en goedkoop te vervaardigen product verkregen werd, terwijl de 2de tegel versierd is in geel-groen, met duidelijk te herkennen metaal-glans. Deze laatste versieringwijze duidt op eene veel moeilijker te beheerschen techniek, waarvan de voorbeelden, zooals bekend, in zuidelijker landen te zoeken zijn. De verzameling in het Stedelijk Museum te Utrecht bezat reeds enkele geheel

overeenkomstige tegels. Bij eene bespreking dezer wees de heer Pit er op, dat zij de eenige bekende voorbeelden waren van, in vroeger eeuwen, ten noorden der Alpen vervaardigde aardewerk-producten, waarin proeven met het reflet metallique genomen waren. Nu wij weten dat in de 17de en in de 18de eeuw ook te Utrecht tegelbakkerijen bestonden

Figuur 2.

en deze tegels uit een Utrechtsch huis zijn gebroken, is het zeer waarschijnlijk, dat bovenbedoelde stukken Utrechtsch fabrikaat zijn. Dat nu ook de Rijks-verzameling door het bezit van een zeer zeldzaam te vinden specimen dezer tegels werd aangevuld, wordt met erkentelijkheid vermeld. De tegels zijn thans geplaatst in de middelste der 3 vitrines met Hollandsch aardewerk.

ook de samenstelling der versiering komt evenals haar kleur meer met producten van Duitsche aardewerk-fabrieken overeen, zooals blijkt uit enkele voorwerpen met welke zij, in één der wandkasten van de ceramiek-zaal, tentoongesteld zijn. De Delfsche tegels werden groepsgewijze, in witte lijsten vereenigd en verlevendigen met hun heldere kleuren en goed gecomponeerde ornamenten de voorste kolommenrij in dezelfde zaal.

Jhr. L. M. Schuurbeque Boeye te Zeist schonk uit zijne tegelverzameling 16 tegels, welke in 4 groepen, elk van 4 tegels, verdeeld kunnen worden. Drie dezer behooren tot de oude Hollandsche (Delfsche?) tegels; de 4de groep moet o. i. als Duitsch fabrikaat beschouwd worden. De scherf dezer laatsten is aanmerkelijk harder, dikker en grover dan die van het z. g. Delfsche fabrikaat en

Van nog schitterender kleur en krachtiger werking geven een 70 stuks, om eenige tientallen van jaren oudere tegels blijk, die als bruikleen van N. N. in het museum tentoongesteld mochten worden. Zij zijn versierd met voorstellingen van musketiers, haak-schutters, vaandeldragers enz., welker houding en kleedij aan de prenten van de Gheyn en van Van Breen, de wapenteekenaars van Prins Maurits, herinneren. Hoeveel vroolijker en levendiger dan prenten, doen echter deze tegels aan, waarin geel tegen groen en blauw, mangaan en rood tegen wit niet ontbreken, en die toch een harmonisch geheel vormen van diepe kleur met fonkelende lichten.

Het aan krachtige effecten gewende oog der vroeg 17de eeuwers deed naar zulke kleur-combinaties verlangen en de reeds zeer ontwikkelde techniek maakte het mogelijk, zelfs bij een massa-product als deze tegels, daaraan te voldoen.

Leerrijk is het weder deze tegels te vergelijken met die, in de vitrine met Italiaansche ceramiek tentoongesteld, b.v. met het Nicoloso-tableau of met den grooten Faenza-tegel met den prachtigen groen-blauwen leeuw in het oranje-schild op witten grond. Deze, ontstaan in zuidelijker, tot breeder groei leidende landen, toonen meerder rijpheid en volheid van vormen, maar het kleurengamma is hetzelfde en van elkaar te scheiden zijn zij niet.

Een belangrijke aankoop was dit jaar, die der twee Delfsche pullen (fig. 1), welke in de 3de vitrine met nationaal aardewerk geplaatst zijn. De Vereeniging Rembrandt vergemakkelijkte dezen aankoop, door het verlenen van een renteloos voorschot.

Behalve door de uitmuntende kwaliteit van het glazuur, kenmerken zij zich door de karakteristiek van hun ornament. Wel blijkt daaruit, evenals uit den vorm der vazen, dat het evenaren van Chineesch of Japansch porcelein ook hier als ideaal heeft gegolden, maar de wijze, waarop de decoratieve elementen toegepast zijn, is kenmerkend voor het werk van dien meester, die met Pynacker boven de andere Delfsche pottenbakkers van de 2de helft der 17de eeuw uitsteekt, n.l. voor Rochus Jacobs Hoppesteyn, den eigenaar en leider van de bekende fabriek, »het oude Moriaans Hooft''. Hij was den 18^{en} Maart 1680 als meester-plateelschilder in het St. Lukas-gilde opgenomen en stierf reeds in 't jaar 1692. Zijn werk is langen tijd vrijwel onopgemerkt gebleven; thans echter vormen de uit zijne werkplaats afkomstige stukken, vooral bekend door het fraaie stel in de verzameling Evenepoel te Brussel, de vazen in de verzameling Loudon, in de musea te Berlijn en te Hamburg en de enkele schoteltjes en kannetjes in particulier bezit, eene afzonderlijke groep van, om hun kwaliteit, zeer gezochte voorwerpen. De hierbij gevoegde afbeelding geeft voldoende de wijze van versiering aan; de kleurenrijkdom en de warme glans van het roomachtig, rose-doorschijnend, wit glazuur spreekt er niet uit. Daarvoor zij naar de pullen zelf verwezen.

Reeds bezat de verzameling een fraaie vaas, die blijkens het monogram (R. H. S. dooréén) uit hetzelfde atelier afkomstig is. Deze is eveneens in kleuren, maar op blauw-witten grond versierd. Nu het in den loop van het jaar mogelijk was, behalve de twee eerst genoemde pullen, nog een kleine pul, van zeer sierlijken vorm, en versierd met bloemen

en bloemtakken, in blauw op blauwen grond, voor de verzameling aan te koop en is elk dezer verschillende uit Hoppestein's atelier bekende soorten, door een belangrijk specimen in de verzameling vertegenwoordigd.

De meubelverzameling werd verrijkt door een geschenk van den heer Etienne Delaunay, die een, door snijwerk en oplegsel van ebben-fineer rijk versierden, eikenhouten klaptafel afstond. Een voorbeeld van dit, door zijnen vorm Nederlandsch tafel-type, dat ook in het kleine kamer-interieur van de 17de eeuw paste, daar zijne versiering in hooge

Figuur 3.

mate op het samengeklapt en tegen den wand gesteld zijn berekend is, was nog niet in de verzameling aanwezig. Het werd derhalve met groote ingenomenheid aanvaard. Door aankoop kon voorts verkregen worden een 17de eeuwse geldtafel, die beter in zijn oorspronkelijken staat bewaard gebleven is dan de reeds als zoodanig in de verzameling aanwezige en uit welks plompen maar stevigen bouw duidelijk het voor dagelijksch gebruik in zakelijk leven bestemde meubel spreekt.

Voor de textiel afdeeling hebben dit jaar geen aankopen plaats gevonden, zoodat hier als aanwinsten slechts te vermelden zijn de twee fragmenten van koptische weefsels, met altijd nog betrekkelijk zeldzame figurale voorstellingen, door den heer

S. C. Bosch-Reitz geschonken en eenige costuumdeelen en eene verzameling stalen bedrukt katoen, linten en passamenten uit het einde der 18de en uit het begin der 19de eeuw, welke door mevrouw G. A. J. Posthumus Meyes te Amsterdam, aan de verzameling ten geschenke zijn gegeven.

De afdeeling beeldhouwwerken werd door twee geschenken van den heer F. G. Waller te Amsterdam vermeerderd. Het notenhouten borstbeeld eener heilige vrouw, (fig. 2) vermoedelijk als fragment van een grooter beeld te beschouwen, is een voorbeeld van die, onder Franschen invloed staande werken uit de Duitsche school der eerste helft van de 15de eeuw, waarin de eigenaardige lachende uitdrukking, nog zoo bekend uit het

Figuur 5.

Figuur 4.

Fransche beeldhouwwerk der 13de eeuw en te volgen in de min-persoonlijke 14de eeuwse sculpturen dierzelfde school, terug gevonden wordt. De al iets meer realistische opvatting van de lippen en van de oogen, die wel hun spleet-vorm behouden hebben, maar toch reeds vleeziger zijn, dan bij oudere beeldhouwwerken, vooral echter de stofbehandeling van den hoofddoek en het kleed met vierkant uitgesneden halsopening wijzen op lateren tijd. Het is een type, dat in onze verzameling nog niet aangetroffen werd.

Als specimen niet nieuw, maar toch zeer welkom was de kleine eikenhouten groep van drie figuren, die de bespottung van Christus voorstelt (fig. 4) en die, zooals de heer Waller ook reeds had opgemerkt, geheel van dezelfde hand is, als de kruisdraging, groep van 4 personen, in de verzameling van het Ned. Museum (fig. 3). Deze laatste is reeds door Dr. Pit in zijn werk »La sculpture hollandaise au musée national d'Amsterdam'', met de kruisafneming in het Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht (fig. 5) vergeleken. Ik geloof dat ook op de kruisdragings-groep en op den kruisdragenden Christus in het museum te Aken in verband met deze beeldhouwwerken gewezen moet worden. (Afgebeeld door Dr. Hermann Schweitzer: »Die Skulpturensammlung im Städtischen Suermond-Museum zu Aachen'', Tafel LXIV en LXV. Vergelijk de draperie op den rechtervoet van den kruisdragenden Christus met die op den rechtervoet van Christus in de Amsterdamsche kruisdraging). Breede, verheven opvatting van het onderwerp spreekt uit geen hunner; wel echter een streven naar zoo duidelijk mogelijk, verhalend uitbeelden van het gebeurde. Bovendien vindt men in elk terug dezelfde beweeglijkheid der figuren, gelijke karakteristieke plooiënval en eene overeenkomstige, eenigszins drooge wijze van uitvoering.

De drie eerstgenoemde groepen zijn alle als bas-relief behandeld; de achterzijden zijn afgevlakt. Zeer waarschijnlijk behoorden zij tot een dier gesneden altaren of staties, welke in ons land zoo zelden, in Vlaanderen en Westphalen meermalen in nog onverdeelden staat worden aangetroffen. Waar nu bovendien de grootte der figuren in de groepen te Amsterdam en te Utrecht nagenoeg geheel gelijk is, is het wellicht niet te gewaagd te veronderstellen, dat deze, die wij hier naast elkaar afbeelden (fig. 3), eens deel uitmaakten van eenzelfde geheel, dat dan blijkens de nog aanwezige kleur-sporen, gepolychromeerd was. Indien men trachten wil deze fragmenten onder één der grootere beeldhouwwerk-scholen in te rijen, zal bij mogelijken twijfel tusschen de Noord-Nederlandsche groep der Neder-Rijnsche school en de Vlaamsche (Antwerper) school, toch vooral aan de laatste gedacht moeten worden. In geen andere toch vindt men behalve de genoemde eigenschappen, zulke expressieve, kleine koppen van ovalen vorm, met zoo diepliggende oogkassen en vooruitspringende jukbeenderen en vooral zulk eene heftigheid in het bewegen der lichamen.

M. VAN NOTTEN.

DE SCHILDERIJEN VAN FRANS HALS IN HET STEDELIJK MUSEUM TE HAARLEM ¹⁾.

Onlangs heeft de directeur van het Stedelijk Museum te Haarlem in een schrijven aan B. en W. er op gewezen, dat, niettegenstaande het regenereren, de toestand der Halsen verre van bevredigend is. Wat tot nu toe geschiedde zijn lapmiddelen, die een schilderij niet herstellen doch slechts voor een oogenblik een beter aanzien geven.

Een afdoende restauratie is hoog noodig en daarom stelt de directeur voor bij name genoemde stukken te doen restaureeren door den heer De Wild te 's-Gravenhage, te beginnen met stuk 129.

De commissie van toezicht op het museum gaat daarmede niet accoord. Die zou wenschen, dat de heer Heydenrijk het regentstuk van het Oude Mannenhuis nog eens afpoeierde, totdat alle vetstoffen daaruit zullen zijn verwijderd en blijkt dat na verloop van tijd geen voldoende resultaat te geven, dan de stukken in handen te stellen van den heer De Wild. Bij dit verschil in inzicht oordeelen B. en W. te staan voor een moeilijke taak.

»Stellen wij op den voorgrond, zeggen B. en W. in hun prae-advies aan den gemeenteraad onder meer, dat de toestand der meesterwerken van Frans Hals op het oogenblik niet zoo is als hij behoorde te zijn, dan kunnen wij ons bezwaarlijk neerleggen bij den raad »om de zaak, in haar geheel, nog wat aan te zien en voorloopig eenige jaren te laten rusten», noch ook bij het advies om stuk N°. 129 »nog wat verder te doen afpoeieren» en eens te zien, hoe het zich dan na verloop van tijd houdt. In ieder geval achten wij thans den tijd gekomen om U omtrent een en ander in te lichten en van Uwe Vergadering, in hoogste instantie de verantwoordelijke autoriteit, eene beslissing, in welken zin dan ook, uit te lokken.

»Herhaalde lezing en overweging van het bekende rapport van den heer De Wild ²⁾ heeft bij ons de meening doen ontstaan — voor zoover althans ons College op dit gebied tot oordeelen in vollen omvang bevoegd is —, dat het afpoeieren van een schilderij wel is waar eene in vele gevallen onontbeerlijke bewerking is bij het herstellen, doch dat deze bewerking hier alléén niet voldoende is om duurzame verbetering aan te brengen.

»En de vraag is daarom bij ons gerezen, of het wel aanbeveling kan verdienen, overeenkomstig het advies der Commissie te besluiten en het resultaat van het afpoeieren af te wachten, alvorens tot afdoende herstelling over te gaan.

»Te lichter schijnt het ons toe, van het advies der Commissie — hoewel dit overigens in zijne volle waarde latende — af te wijken, nu de Commissie zelve geenszins afkeerig blijkt om het advies van den directeur op te volgen, maar alleen daartoe eerst wenscht over te gaan, wanneer de door haar aangegeven tusschenmaatregel — het afpoeieren — zal blijken niet het verwachte resultaat te hebben gehad.

1) Samengesteld uit de berichten der »Nieuwe Rotterdamse Courant» van 9, 14 en 16 Febr. 1911.

2) Afgedrukt in dit Bulletin, jaargang 1910, blz. 41 vlgg.

»In deze omstandigheden aarzelen wij niet, na opnieuw met den Directeur van het Museum overleg te hebben gepleegd, Uwen Raad voor te stellen in beginsel te besluiten tot eene algeheele restauratie van de hiervoren genoemde schilderstukken op de wijze als door den Directeur is aangegeven.»

De kosten der herstelling der zeven Halsen zijn — aldus blijkt verder uit dit prae-advies — geraamd op 15 à 17000 gulden, verdeeld over verscheiden jaren. Van het nakomen echter der verplichting om deze groote kunstschaten ook voor het nageslacht in goeden toestand te bewaren mag een voor het oogenblik hoog schijnende uitgave niet weerhouden. B. en W. stellen derhalve voor, allereerst het stuk No. 129 door den heer De Wild te doen herstellen. De kosten bedragen *f*1800 à *f*2400. Kan, na afloop der restauratie, deze de goedkeuring van den gemeenteraad verwerven, dan zal in volgende jaren geleidelijk met de herstelling der overige stukken worden voortgegaan.

Kort vóór de gemeenteraadsvergadering, waarin bovengenoemd voorstel in behandeling zou komen, is door het raadslid E. H. Krelage het volgende voorstel ingediend:

a. Burgemeester en Wethouders uit te noodigen, een commissie te benoemen, bestaande uit twee chemici en twee deskundigen op het gebied der schilderkunst, teneinde te onderzoeken of de schilderijen van Frans Hals in het Stedelijk Museum te Haarlem, ter verzekering van hun behoud in goeden staat, noodzakelijkerwijze behandeld moeten en zonder gevaar kunnen worden overeenkomstig de aanwijzingen van den heer C. F. L. de Wild in zijn rapport van Juli 1909 aan de commissie van toezicht uitgebracht, en eventueel andere voorstellen ter restaureering der schilderijen te doen;

b. ten behoeve van bovenbedoeld onderzoek ter beschikking van burgemeester en wethouders te stellen een bedrag van *f*2500.

Als toelichting zegt de heer Krelage o.m., dat uit alles blijkt, hoe er ten aanzien van de restaureering der Halsen ernstig verschil van meening onder de deskundigen bestaat. Terwijl Dr. Bredius den heer de Wild »een van de beste herstellende van schilderijen” acht, verklaart Prof. Dr. Six »huiverig” te zijn, de door den heer de Wild aanbevolen maatregelen te doen toepassen en de heer Koster »geen zekerheid” te hebben, »dat de schilderijen van Hals bij toepassing der methode de Wild beter zullen worden.”

Waar het oordeel der in dezen bevoegden zoo uiteenloopt, verdient — naar het oordeel van den heer Krelage — een wetenschappelijkchemisch onderzoek aanbeveling, ten einde na te gaan of de schilderijen de voorgestelde of een andere restaureering voor hun behoud noodig hebben, en zoo ja, of ze deze ook inderdaad kunnen verdragen. Een dergelijk onderzoek ware toe te vertrouwen aan twee chemici (waarvan één fysisch en één organisch chemicus) onder medewerking en voorlichting van deskundigen op het gebied der schilderkunst (b.v. de directeur van het museum en een restaurateur van schilderijen). Kleiner kan een eventuele commissie voor dit doel niet zijn, maar grooter behoeft zij ook niet te wezen, omdat het niet aankomt op meerderheid van stemmen, maar op de uitkomsten van een proefondervindelijk onderzoek.

Den zestienden Februari j.l. heeft de met belangstelling verwachte raadsvergadering plaats gehad en is na een lange beraadslaging (waarbij de Heer Krelage zijn voorstel verdedigde en de Heer Middelkoop B. en W. heftig aanviel over het hunne ¹⁾) eerst de motie-Krelage verworpen met eenentwintig tegen acht stemmen en tenslotte het voorstel van B. en W. met algemeene stemmen aangenomen. De restauratie van de schilderij *Regenten van het Oude Mannenhuis* zal dus worden opgedragen aan den Heer de Wild.

DE ALGEMEENE BONDS-VERGADERING TE UTRECHT.

(*Vergaderen, Heemschut, Museumbutgetten, Bestuur.*)

Het was nu wel niet een verbijsterend talrijke menigte die deze winter-bijeenkomst bezoeken kwam, maar, waar het hier een eerste poging gold om op een uitsluitend daarvoor bestemde vergadering een onderwerp van algemeen oudheidkundig belang te behandelen, daar mag men toch wel over het succes tevreden zijn. Wanneer dit pogen wordt volgehouden, dan kan hieruit op den duur een reeks van goedbezochte bijeenkomsten groeien, waar deskundigen en werkelijk-belangstellenden degelijk voorbereide onderwerpen met vrucht zullen kunnen komen bespreken. En wordt, wat door de aanneming van de kleine wijziging in het Huishoudelijk Reglement, mogelijk is gemaakt, de jaarvergadering naar deze winterbijeenkomst verlegd, dan komt de gelegenheid open om onze zomerbijeenkomst te ontlasten van alles wat deze nu uit haar evenwicht brengt. Dan blijft dáárvor slechts over het populair-propagandistische, dat in de rede van den Voorzitter en in een met de excursie samenhangende voordracht met schik gelegd worden kan. Dan versterken wij ons des winters naar binnen en werken wij des zomers naar buiten. Mits ietwat systematisch gevolgd leidt deze weg, dunkt mij, wel tot een regelmatige ontwikkeling en een gezonden groei onzer werkzaamheid.

Er is trouwens alle reden om in deze wat klaar onze richting te zien, en met onze krachten wat economisch te werk te gaan. Juist nu. Immers de oprichting van de Vereeniging Heemschut, waarbij onze Bond, zich onder bepaalde voorwaarden ²⁾ besloot aan te sluiten, stelt ons in de gelegenheid ons terrein scherp af te palen en zodoende ook om binnen die wat engere grenzen meer geconcentreerd op te treden. Het geheele gebied aangewezen voor de beschermers van wat er schoon is in ons vaderland, wordt nu door samenwerkende en doelbewuste groote vereenigingen bestreken. De Vereeniging tot Behoud van Natuurmonumenten waakt, waar het schoone of merkwaardige natuurleven in gevaar komen kan, onze Bond beschermt de monumenten van kunst en geschiedenis, over het door deze beide nog opengelaten terrein gaat het toezien oog van Heemschut.

1) Een verslag der vergadering vindt men o. a. in de »N. R. C.» van 16 Februari j.l. Daaruit blijkt o. m., dat de Heer Middelkoop aan Dr. Bredius een steeds weifelende houding heeft verweten in de kwestie der Halsen. Het gevolg daarvan is geweest een debat van Dr. Bredius met den Heer Middelkoop door middel van ingezonden stukken in de N. R. C. van 19, 21 en 22 Febr. j.l.

2) Welke sedert van de zijde van Heemschut zijn vervuld, door de verkiezing van den heer E. W. Moes tot lid van zijn Dag. Bestuur.

Waar gezamenlijke actie noodig is, geschiedt die in gemeen overleg, anders onder de leiding van de vereeniging wier specialiteit het betreft. Mocht het blijken, dat het op onze vergadering terloops geopperde denkbeeld om een gezamenlijk bureau op te richten van waar uit een goede informatiedienst kan worden georganiseerd, en dat voor de te voeren actie de lijnen aan zou geven, practisch uitvoerbaar was, dan zou er zeker veel zijn gewonnen. Juist immers aan den informatiedienst hapert het. Het werd op de vergadering met zooveel woorden gezegd, dat de correspondentie onzer »correspondeerende" leden wel wat héél mager uitvalt. Het is niet noodig, dat die leden uitvoerige mededeelingen, doen, als zij maar zoodra hun iets ter oore komt van sloopings- of restauratie-plannen een briefkaartje aan den bonds-secretaris zenden ter tijdige waarschuwing. Dan kan het bestuur, langs de kanalen waarover het beschikt, zich op de hoogte stellen van wat er te doen valt. Het lijkt zoo doodeenvoudig!

Maar met de aansluiting bij »Heemschut" is, hopen wij wel reeds dit verkregen, dat wij van enkele gevallen waar ons ingrijpen geboden is, ook langs dezen weg kennis krijgen. Overigens zal het van de wijze van samenwerking afhangen of ze vruchtdragend wezen kan. Onzerzijds — het werd op de vergadering van verschillende kanten betoogd — zal het aan de lust tot samenwerking niet ontbreken. Er valt inderdaad van de hulp eener vereeniging, die ook met andere motieven mag aankomen, dan die welke aan oudheidkundig-aesthetische of historische gronden ontleend zijn, ook voor ons wat te verwachten. De groote massa naar wier sympathie moet worden gestreefd, is dáárvor allicht ontvankelijker. Maar men late ons op onze beurt de gelegenheid om, waar het oudheidkundige en historische quaesties raakt de verantwoordelijke leiding te nemen. Vooral bij vraagstukken van restauratie zou het niet-trekken van scherpe lijnen, tot voor de zaak zeer schadelijke botsingen leiden kunnen. Het zou kunnen voorkomen, bij voorbeeld, dat een meerderheid in Heemschut, — gevormd misschien door vereenigingen voor vreemdelingenverkeer, amateur-fotografen, wielrijders, — warm ging loopen voor het plan om het Haarlemsche Raadhuis weer van torens te voorzien, 'n plan, dat door ons in het geheel niet kan worden toegejuicht, veeleer ten krachtigste verworpen. Voor een dergelijk geval zullen wij den waarborg moeten hebben, dat ons advies praevaleert, opdat niet de actie, die wij zouden mochten meenen op het getouw te moeten zetten, door hen die bij andere gelegenheden onze medestanders zijn, geheel worde verlamd. Ik ontveins mij niet, dat hier voetangels liggen en klemmen, en dat voorzichtigheid geboden is om er veilig doorheen te komen, maar ik meen ook, dat door reeds dadelijk op de noodzakelijkheid van ampel overleg en van nauwkeurig stipuleeren van elks bevoegdheid den nadruk te leggen — zooals dat in onze Vergadering werd gedaan — de weg is aangewezen die tot het doel leidt ¹⁾.

De hoofdschotel ter vergadering was een discussie over de museum-budgetten. Dr. Hofstede de Groot leidde haar in door de stellingen in ons vorige nummer afgedrukt nader uit te werken en toe te lichten. Het waren uitsluitend de verzamelingen van

1) Het feit, dat het bestuur van Heemschut het ontwerpen van een werkplan opdroeg behalve aan zijn leden de Bazel en Weissmann, ook aan zijn lid J. Kalf, geeft ons de beste verwachtingen voor een gewenschte oplossing dezer moeilijkheden.

schoone kunsten waarover spr. het hebben wilde, en zoo geraakte reeds terstond buiten de orde een uitvoerig amendement van den heer Bouricius, die een zóódanige formuleering wenschte, dat ook oudheidkundige verzamelingen binnen den kring der bespreking zouden worden getrokken. Deze beperking kwam wel de klaarheid der discussie bevorderen, doordat een element van zeker groot meeningsverschil onaangeroerd blijven kon, maar het is toch wel gebleken, dat het wenschelijk wezen zou te eenigertijd ook voor de zuiver-oudheidkundige en historische verzamelingen enkele regels te stellen.

In drie deelen vielen de stellingen uiteen. De eerste drie stelden als het ware een programma op voor het beheer onzer kunstverzamelingen, de drie volgende onderwierpen het heerschende stelsel der staatsbegrotingen voor die verzamelingen aan kritiek, de vier laatste gaven een mogelijkheid aan om de bezwaren van het bestaande stelsel duurzaam op te heffen en zodoende de verwerkelijking van het opgesteld programma mogelijk te maken.

Bij elk der drie deelen, die afzonderlijk in discussie werden gebracht, bleek er voor gedachtenwisseling reden te over te zijn. Terwijl men het bijvoorbeeld over de eerste stelling¹⁾ vrij wel eens was, waren er enkelen, die de door de tweede²⁾ getrokken grenzen tamelijk eng vonden. Zoo wilde men ook de bouwkunst erin noemen, maar daartegen werd opgeworpen, en anderzijds werd dit toegegeven, dat voorzoover in musea van bouwkunst sprake zijn kon zij gerustelijk onder beeldhouwkunst kon worden begrepen. Weer anderen vonden het eenigszins willekeurig om de Nederlandsche kunst te beperken tot de kunst van hen die leefden in streken behorende tot het tegenwoordige Nederland. De geheele oude Vlaamsche kunst, die toch in haar tijd een zuiver Nederlandsche was, zou daardoor buiten de staatsbemoeiing vallen. Maar tegen de derde stelling³⁾ rezen de bezwaren van méér kanten; dáár kwam de zoojuist genoemde opmerking evenzeer van pas en, wat belangrijker was, de algeheele uitsluiting van buitenlandsche kunst, ook zelfs van de tweede plaats, werd vrij algemeen gewraakt. Waarom, zoo voerden de heeren Kalf en Beets vooral, den inleider tegen: waarom het niet evenzeer staatstaak geacht worden kon om de beste voortbrengselen van vreemde kunst en kunstnijverheid naast de Nederlandsche te stellen, die zonder deze niet kon worden begrepen, althans niet op hare waarde

1) »De beteekenis van eene openbare Verzameling van Schoone Kunsten en dus ook het nut dat zij sticht, wordt bepaald door de meesterwerken van den eersten rang die zij bezit, niet door haren omvang, noch door het aantal middelmatige stukken.»

Dr. H. de Gr. stelde hier ietwat spottend het *nut* op den voorgrond: waarvoor onze landgenooten nu eenmaal gevoeliger zijn dan voor het *genot*, naar hij meende.

2) »Het behoort tot de taak van den Nederlandschen Staat in zijne openbare verzamelingen van schoone kunsten in de eerste plaats de meesterwerken op het gebied der Nederlandsche schilder-, teeken-, prent-, beeldhouw-, penning- en medailleerkunst, alsmede der verschillende uitingen van nationale kunstnijverheid zoo volledig en zoo representatief mogelijk bijeen te brengen.»

3) De stelling luidde na aanneming der, hier cursief gedrukte, wijzigingen:

Bovendien (oud: daarna) groepeerde men om deze meesterwerken *buitenlandsche kunstwerken en kunstwerken van minder hoogen* (oud: lageren) rang, van baanbrekende voorgangers en talentvolle tijdgenooten en navolgers; *deze beide categorieën* eenerzijds om het belang, dat deze op zich zelf hebben, anderzijds om daardoor aanschouwelijk voor te stellen hoezeer de groote meesters uitblinken, hoe ze op hunne hoogte gekomen zijn, en welken invloed zij hebben uitgeoefend.

geschat? Vooral bij de kunstnijverheid viel dat in het oog: Zonder de dingen in hun worden, in hun ontwikkeling ook uit vroegere, vaak buitenlandsche vormen, te begrijpen, kan men toch niet tot die volledigheid van aesthetisch genot komen, welke onze musea moeten kunnen schenken, willen zij waarlijk hun taak, ook hun paedagogische, vervullen. Mocht dit al bij de oude Hollandsche schilderschool — waaraan Dr. H. de Groot wel allereerst bleek te denken — niet zóó treffend of eigenlijk, omdat het zoo groote finantieele bezwaren heeft, reeds min of meer onbereikbaar zijn, bij de moderne is dat toch wel duidelijk: er is van dezer wezen en bloei kwalijk een beeld te vormen, als wij van het Fransche impressionisme geen prachtige stalen tevens bewonderen konden. En om tot de oudere kunst terug te keeren: onze vroege prentkunst heeft toch zoo duidelijk ook op buitenlandsche voorbeelden zich geïnspireerd, dat een uitsluitend Nederlanders bevattend prentenkabinet slechts op allerpooverste wijs zijn taak zou kunnen vervullen. Dr. H. de Groot kwam aan al die bezwaren tegemoet, en hij kon dat te eerder, omdat hij het inderdaad niet zóó exclusief bedoeld had als de woorden van zijn stelling deden vermoeden, en toen ook het tijdsbepalende aanvangswoordje: »Daarna» vervangen was door »bovendien», bleek er wel geen bezwaar om de stellingen te aanvaarden, ook al wenschten de aanwezige directeuren van musea van het Rijk hun instemming niet te bezegelen met hun stem. Zij onthielden zich, maar overigens nam men de drie eerste stellingen met algemeene stemmen aan.

Een punt dient daarbij nog gereleveerd: de blijkbaar algemeene instemming, die het depôtstelsel had: dat minder uitmuntende stukken, doch die toch om een of andere reden voor den studeerende of belangstellende interesse hebben in, slechts op verzoek toegankelijke ruimten worden gedeponereerd, waardoor de museum-wanden ontlast kunnen worden van veel hinderlijks, bleek een maatregel, waartegen ernstige bedenkingen in het geheel niet werden geopperd.

Dat de vijfde stelling¹⁾ in het geheel geen tegenstand ondervond sprak wel vanzelf. Aardiger was het, dat men het ook ten opzichte van de vierde²⁾ vrijwel volkomen met den inleider eens was. De eenige opposant, dien hij tegenover zich vond, de heer v. Riemsdijk, poogde aan te toonen, dat de minister eigenlijk het tegenovergestelde bedoelde van wat Dr. H. de Groot in zijn woorden las. Doch dat betoog was weinig overtuigend. En in elk geval bleek eruit, dat men ook van die zijde de ministerieele opvatting niet deelde. Logisch volgde daaruit, dat men ook met de zesde stelling zich vereenigen kon, niet alleen omdat daarin gezegd werd, dat nu eenmaal voor schoone kunsten bestemde gelden als zij in een bepaald jaar niet gebruikt worden voor dat doel verloren gaan, maar ook wel

1) »De tegenwoordig op de Staatsbegrooting voor de aanvulling onzer musea toegestane bedragen zijn op verre na niet voldoende om de daarin nog bestaande leemten aan te vullen.»

2) »De meening uitgesproken door den Minister van Binnenlandsche Zaken in zijne Memorie van Antwoord, Staatsbegrooting voor 1911 blz. 76: »dat onze musea nog niet het peil zouden hebben »bereikt, waarop alleen de aankoop van hoogst kostbare voorwerpen zoude verantwoord zijn», gaat van eene onlogische grondgedachte uit. Een goed beheer brengt niet mee, dat men van het kleine uitga en eerst na completeering daarvan opklimme tot het meer belangrijke, doch dat men in de eerste plaats het meest belangrijke trachte te verwerven.» Het slot: [»en als dit bereikt is, overga tot het minder belangrijke"], is vervallen.

degelijk omdat daarin wordt afgekeurd het systeem om het geld dan toch maar, zij het ook voor minder wenschelijke kunstwerken, te besteden ¹⁾). De groote moeilijkheid was echter om een middel te vinden, dat de slechte kanten van 't tegenwoordig stelsel zou afnemen, zonder dat de onmogelijke eisch werd gedaan van een geheele wijziging in onze staatsrechterlijke gewoonten. Een, ook terloops ter vergadering geopperd denkbeeld, om begrotingen voor meerjarige perioden in te stellen bijvoorbeeld, houdt absoluut geen rekening met de geschiedenis van ons staatsrecht, welke immers een terugkeer daartoe ondenkbaar maakt. Dr. H. de Groot heeft echter met de hem eigen scherpzinnigheid een oplossing gevonden, die inderdaad plausibel lijkt. En behalve de oplossing, vond hij een precedent. Dat is het mooiste, immers van oudsher beheerscht de aanbidding van het precedent menige wetgevende vergadering. Inderdaad, hij ontdekte in de Vestingwet van 1874 ²⁾ een voorbeeld van

1) »Het heerschende stelsel, waaronder alle toegestane, doch in den loop des jaars niet opgebruikte, credieten bij het einde daarvan in 's Rijks schatkist terugvloeien, is verwerpelijk, aangezien het in vele gevallen leidt tot aankoop van niet- of slechts in de tweede of derde plaats wenschelijke kunstwerken».

2) Wij nemen hieronder den tekst op van de »Wet van den 3en December 1874 »St. bl.» no. 193, tot regeling van het beheer der gelden, bestemd voor de voltooiing van het vestingstelsel,» met terzijde de wijzigingen waardoor ze voor museumwet geschikt zou zijn.

Wij Willem III, enz.

Allen, die enz.

aanvulling (uitbreiding)
van 's Rijks verzamelingen
van Geschiedenis en Kunst.

Alzoo Wij in overweging genomen hebben, dat het wenschelijk is de uitgaven voor de (*voltooiing van het vestingstelsel*) afgescheiden te houden van de overige Rijksuitgaven;

Zoo is het, enz.

aanvulling enz. ut supra.

Art. 1. Wegens de uitgaven voor de (*voltooiing van het vestingstelsel*) worden jaarlijks afzonderlijke begrotingen bij de wet vastgesteld.

2. Het beheer der bij het vorige artikel bedoelde begrotingen is onderworpen aan dezelfde regelen als het beheer der algemeene begrotingen van Staatsuitgaven.

3. Tot dekking der uitgaven, begrepen in de begrotingen bedoeld bij art. 1, worden bestemd en bij de wetten tot vaststelling dier begrotingen aangewezen:

de wet vaststellende de
begroting van Binnenl.
Zaken voor 191 . .

a. de sommen, die krachtens (*art. 3 der wet van den 18en April 1874 »St. bl.» no. 64*) op de algemeene begrotingen van Staatsuitgaven zijn en nader zullen worden uitgetrokken;

b. de vermoedelijke batige sloten der rekeningen van ontvangst en uitgaaf wegens de bij art. 1 bedoelde begrotingen over vroegere diensten;

het beheer van 's Rijks
verzamelingen van Ge-
schiedenis en Kunst.

c. de toevallige baten, welke uit (*den aanleg van de bij deze wet bedoelde vestingwerken*) kunnen voortvloeien.

Lasten en bevelen, enz.

(Uitgegeven den achttienden December 1874).

TOELICHTING. — Art. 3a. Hiermede wordt bedoeld de wet op de loopende Staatsbegroting voor het jaar waarin dit wetsontwerp wordt aangenomen.

Art. 3c. Hiermede zijn bedoeld: toegangsgelden, zoo die vroeger of later mochten worden ingevoerd, vergoeding voor 't bewaren van regenschermen, stokken, kleedingstukken, taschjes enz.; de opbrengst van catalogi, gidsen, photographieën en andere reproducties, opbrengst van dubbelen, en andere overtollige voorwerpen.

een wenschelijke methode; er worde ieder jaar gebruikt wat er ter verwezenlijking van het hierboven aangegeven programma noodig is, en wat er dan van het bij de begrooting toegestaan crediet nog overschiet, worde opgepot in een fonds, waaruit het museum, waarvoor het oorspronkelijk bestemd was, het altijd weer zou kunnen opvorderen.

Er bestond eerst bij de vergadering wat onklarheid over de werking van dit fonds, dat reeds staande de bespreking den popularen naam van »het Potje" mocht verwerven; de nadruk werd er daarom nog eens op gelegd, dat dit fonds eigenlijk niet anders was, dan de combinatie van de door de verschillende musea bespaarde bedragen, waaruit ieder museum dus ook tot het totaal van zijn besparingen zou kunnen putten; gestipuleerd werd voorts, dat ten opzichte dier beschikkingsbevoegdheid geen verandering behoefde te worden gebracht in de bestaande bepalingen betreffende de ministerieele machtiging en diergelijke. Tegenover de vrees, dat men onze musea, met zulk een fonds achter de hand voor vermogend zou gaan aanzien en zou nalaten ze van particuliere zijde bij te springen, werd er op gewezen dat stelling 5 reeds de meening te dien opzichte duidelijk weergaf, maar dat bovendien het vermogen toch niet grooter werd door het fonds, dat alleen in staat zou stellen om op een gegeven oogenblik een grooter bedrag ter beschikking te hebben. Dat de wetgever, zooals bij de aankoop der collectie-Six geschied was, een afzonderlijk extra-crediet zou kunnen verleen, werd niet ontkend, maar behalve op de onzekerheid van dezen uitweg, wees men ook op de moeilijkheid om hem voor elk geval te moeten benutten. Niet zonder beteekenis was ook de mededeeling van den inleider, dat het werk van de vereeniging »Rembrandt" door een dergelijk fonds, waaruit dus groote voorschotten in verschillende dienstjaren zouden kunnen worden terugbetaald, zeer zou worden uitgebreid en vergemakkelijkt; zeker een voordeel dat niet gering te schatten is.

Zoo was men ten slotte vrijwel algemeen overtuigd. De museum-directeuren, behalve ditmaal de heer Moes, hielden zich weliswaar weder buiten stemming toen ook deze drie stellingen¹⁾ werden aangenomen, maar dat scheen niet in principieele afkeerigheid van »het Potje" zijn reden te vinden. Overigens stemden alle aanwezigen vóór.

Alles dus aangenomen zijnde, werd aan het bestuur bij motie opgedragen voor de verwerkelijking der in de stellingen uitgesproken beginselen alles te doen wat het kan. Slaagt het daarin, dan kan de Bond zeker met voldoening een goed stuk werk boeken.

Vermelden wij ten slotte nog, dat de bestaande vacature in het Bestuur werd aangevuld door de verkiezing van den heer F. A. Hofer, die sedert de benoeming heeft aan-

1) »Bij de bestaande wetgeving op de comptabiliteit is het alleen mogelijk, de aan dit stelsel verbonden nadeelige gevolgen te voorkomen, door bij de wet een museumfonds te scheppen, waarin de jaarlijks toegestane bedragen kunnen bijeenvloeien en opgepot worden".

»Het is niet wenschelijk, dit fonds voor alle musea van kunst gemeenschappelijk te maken, wel daarentegen aan iedere directie, *overeenkomstig de bestaande bepalingen*, de beschikking te laten over het aan de inrichting onder haar beheer toegestane crediet, *en de daaruit in het fonds gestorte overschotten*."

»Als voorbeeld van een voor de tot standkoming van dit fonds noodzakelijke wet kan *overeenkomstig gewijzigd* de wet op het vestingfonds dienen."

genomen en die dus na een korte vacantie zijn krachten weer aan den Bond wijden zal. Het zal den gekozene evenzeer genoegen doen als den Bond in zijn geheel, dat, blijkens de stemmencijfers, de oppositie, die in Gouda wat verder geschoten had dan haar doel, aan deze herkiezing heeft medegewerkt. Welverdiend was ten slotte de hulde door den voorzitter aan den reeds te Gouda afgetreden penningmeester, Mr. Boeles, gebracht, niet slechts voor zijn beheer, maar ook voor de welwillende wijze, waarop hij dat tot op deze vergadering was blijven voeren.

Zoo was, alles bij elkaar genomen, deze wintervergadering eene waarop wij met voldoening kunnen terugzien.

H. E. v. G.

VERSLAGEN EN VEREENIGINGEN.

Doorwerth. — De vereeniging Doorwerth heeft Zaterdag 18 Maart te Arnhem, onder voorzitterschap van den heer F. A. Hoefer, uit Hattem, eene algemeene vergadering gehouden, ter bespreking van de vraag, op welke wijze doorgewerkt zou worden.

De voorzitter deelde mede, dat de door het Bestuur bij de Regeering ingediende plannen voor de herstelling, door den Minister van Binnenlandsche Zaken waren in handen gesteld van de heeren Dr. Cuypers en Jhr. Mr. Victor de Stuers. Dezen hadden een aantal wijzigingen voorgesteld, waarmede de architect der vereeniging zich grootendeels kon vereenigen. De ingediende plannen waren n.l. niet anders dan een indertijd door het Rijksbureau voor de monumenten opgemaakt ontwerp en de sedert door nader onderzoek aan den dag gekomen gegevens hadden ook den architect der vereeniging — den heer Jos. Cuypers — reeds tot het inzicht gebracht, dat daarin veranderingen noodzakelijk waren. Op één belangrijk punt echter bestond verschil tusschen dezen architect en de adviseurs van den Minister. Ten einde het kasteel n.l. beter geschikt te maken voor bewoning, zijn op de binnenplaats aanbouwen uitgevoerd: in hoofdzaak een vestibule (waarboven verdieping) met portaal tegen den middelsten vleugel en een gang met verdieping langs den zuidelijken. Deze aanbouwen, z.i. grootendeels uit de achttiende en overigens uit de negentiende eeuw, meende de architect te moeten behouden, terwijl de adviseurs van den Minister ze wilden doen verdwijnen. De Minister had nu voor het verleenen der aangevraagde Rijks-subsidie de voorwaarde gesteld, dat het denkbeeld van zijne adviseurs zou worden gevolgd.

De voorzitter herinnerde eraan, dat hij in een vorige vergadering de stellige toezegging had gedaan te zullen zorgen, dat het kasteel zooveel mogelijk zou worden behouden in zijn tegenwoordigen staat. Door aan den eisch van den Minister toe te geven, zou van deze belofte moeten worden afgeweken. Het Bestuur had zich daarom verplicht geacht de beslissing over te laten aan eene algemeene vergadering en het had met groote meerderheid

(8 tegen 2 stemmen) besloten, daar het zonder Rijkssubsidie vreesde de herstelling van het kasteel niet tot stand te kunnen brengen, tot het volgende praeadvies:

»De meerderheid van het Bestuur gelezen hebbende een schrijven van den Minister van Binnenl. Zaken, houdende bericht, dat de ingezonden plannen tot verbouwing van het kasteel Doorwerth moeten worden gewijzigd overeenkomstig het advies der adviseurs; overwegende, dat wanneer aan den inhoud van bovengenoemd schrijven niet wordt voldaan, het rijkssubsidie niet kan worden verleend; overwegende dat in dit geval het provinciale subsidie ook staat te vervallen; adviseert den leden het schrijven van den Minister voor kennisgeving aan te nemen en onder protest aan den inhoud daarvan te voldoen.»

De voorzitter verwijst verder naar de ter zake uitgebrachte rapporten van den architect der vereeniging en de adviseurs van den Minister (in afdruk aan de leden toegezonden) en merkt ten slotte op, dat men hier voor een principieele vraag staat, die z. i. goed is geformuleerd door den architect der vereeniging in deze beide alternatieven:

Wenscht men het kasteel de Doorwerth in gansch zijne historische ontwikkeling geheel te bewaren, met vernieuwing der bouwvallige deelen?

Of wenscht men het kasteel de Doorwerth zooveel mogelijk terug te brengen in den toestand zooals die zich zal hebben voorgedaan in het begin der XVIIde eeuw, door latere aanbouwen, welke uitwendig onschoon zijn te amoveeren?

Hij opent hierna de beraadslaging over het bestuursvoorstel.

De heer Fockema gaf in' overweging dit voorstel wat kalmer te stellen; het is toch niet geheel onmogelijk, dat nog wijziging der plannen van den Minister wordt verkregen.

De heer Jan Kalf achtte het voorstel onaannemelijk. Men heeft zich af te vragen wat door het belang van het monument wordt gevorderd. Eischt dit eene restauratie op de manier als door de adviseurs van den Minister voorgesteld, dan aanvaarde men dankbaar de subsidie; meent men dat het plan van den architect de voorkeur verdient, dan aanvaarde men, in het uiterste geval, de subsidie niet. Schandelijk zou het zijn ter verkrijging van een subsidie iets tegen onze overtuiging te doen. Dan ware het beter voorloopig het kasteel regen- en waterdicht te maken, om vervolgens gelden in te zamelen voor een verder doorwerken. Hij meent echter, dat van een verliezen der subsidie nog geen sprake behoeft te zijn. In het rapport van den architect worden verschillende feiten gesteld, die, als zij alle juist zijn, het besluit wettigen, dat afbraak der aanbouwen niet mogelijk is, zonder het gebouw als historisch geheel te schenden. In het rapport der adviseurs echter worden verschillende dezer argumenten weersproken, enkele onbeantwoord gelaten. Tusschen deze twee inzichten kan deze vergadering onmogelijk kiezen. Zij mist de daartoe noodige kennis van zaken. Hij stelt daarom voor het advies te vragen eener commissie van deskundigen, die zich ter plaatse op de hoogte kan stellen. Na zulke voorlichting kan de vergadering zich een oordeel vormen. En mocht dit advies dan luiden ten gunste van het plan van den architect der vereeniging, dan is het toch volstrekt niet uitgesloten, dat de Minister, thans ook op zijne beurt vollediger ingelicht, niet zal vasthouden aan den eisch, dat het inzicht van zijne adviseurs moet worden gevolgd.

De heer de Stuers bestreed het voorstel-Kalf, ook omdat men dan alweer komt met

een commissie van deskundigen. Daarvan is z.i. geen goed resultaat te wachten. Uitvoering spreker de geschiedenis der plannen na. De Minister had ten slotte vier rapporten en heeft toen de voorlichting ingeroepen van het hoofd der afdeling Kunsten en Wetenschappen. Ten slotte schaarde de Minister zich aan de zijde van het rapport der heeren Cuypers en de Stuers. En nu zou de heer Kalf nog een commissie wenschen? Maar zijn er dan nog zooveel deskundigen behalve de reeds gehoorde? Het kwam spreker voor, dat het niet wenschelijk was de zaak verder te compliceeren en dat het het beste is om zich neer te leggen bij de beslissing van den Minister.

De heer Kalf antwoordde, dat ook z. i. de drie best-bevoegde deskundigen in deze zaak reeds zijn gehoord. Hun advies kan echter deze vergadering niet tot eene beslissing leiden, daar zij het onderling oneens zijn. Hoe kan, waar bij uitstek bevoegde beoordeelaars van meening verschillen, deze grootendeels uit leeken samengestelde vergadering tot eene verstandige beslissing komen! Stelt men echter deze verschillende adviezen in handen eener commissie van deskundigen, dan kunnen die de van beide zijden aangevoerde argumenten toetsen aan het kasteel-zelf en hun advies zal aan de vereeniging een veiligen leidraad geven.

De voorzitter verklaart, dat ook hem het voorstel-Kalf het beste lijkt.

De heer Fockema vroeg hierna den heer de Stuers of reeds vroeger een dergelijk geval zich had voorgedaan en of het niet mogelijk zou zijn tot eene oplossing te komen door zoowel van de zijde der vereeniging als van die van den Minister een deskundige te doen benoemen. De heer de Stuers verklaarde, dat in de dertig jaar, dat hij officieel voorlichting gaf bij het verlenen van subsidies, eene kwestie als deze nimmer voorkwam ¹⁾.

Hij betogde verder, dat de Minister in deze zaak zeer tegemoetkomend is geweest en blijken heeft gegeven van een groot geduld. Bij een nieuw deskundig onderzoek zou hij opnieuw het advies vragen van zijne adviseurs, de heeren Cuypers en de Stuers, en dan zou men over drie maanden even ver zijn als nu.

De heer Fockema dient daarop de volgende motie in: »De vergadering, van oordeel, dat het niet wenschelijk is, dat aan de voorwaarden, waaronder het subsidie voor restauratie van het kasteel de Doorwerth verleend is, getornd wordt; waardeerende de inzichten van het Bestuur; aanvaardt echter het subsidie onder dankbetuiging aan den Minister en gaat over tot de orde van den dag.»

Nadat nog uit de vergadering was gewezen op het gevaar, dat de subsidie der regeering zou worden verloren en de heer Kalf had opgemerkt, dat men, ook nadat de door hem gewenschte commissie verslag heeft gedaan, c. q. zal kunnen overwegen of aan den eisch

1) Wij gelooven, dat de heer de Stuers zich vergiste. Het geval heeft zich, meenen wij, indertijd voorgedaan bij de restauratie van den Dom te Utrecht: de architect van het kerkbestuur had toen daken ontworpen, waarmede de adviseurs van den Minister — naar wij meenen de heeren Gugel en de Stuers — zich niet konden vereenigen. De Minister eischte, dat het plan van zijne adviseurs zou worden gevolgd, maar het kerkbestuur gaf niet toe en zag af van de Rijkssubsidie. REDACTIE.

van den Minister moet worden voldaan, terwijl in ieder geval getracht kan worden de provinciale subsidie te behouden, gaven de heeren Dr. Cuypers en de Stuers met behulp van een tentoongestelden plattegrond van den Doorwerth een uitvoerige uiteenzetting van het geschilpunt.

De heer Kalf zegt, dat dit exposé de aanwezigen moet overtuigd hebben van de groote moeilijkheid der quaestie. Het zou waarlijk onverantwoordelijk zijn, dat deze vergadering zich bij een zoo lastig probleem als scheidsrechter zou opwerpen tusschen de uiteenlopende meeningen van speciale deskundigen. Hij blijft daarom bij zijn voorstel en stelt nader voor de commissie van advies te doen bestaan uit twee architecten en eenen kunsthistoricus of archeoloog.

Dit voorstel wordt nu in stemming gebracht en aangenomen met 15 tegen 5 stemmen en 2 onthoudingen.

Tot leden dier commissie worden vervolgens benoemd de heeren Frederiks en Peters, architecten (voor het geval een van beiden bedankt, de heer Weve), en de heer Kalf, archeoloog.

De heer Fockema trekt daarna zijn motie in, waarna de vergadering gesloten wordt.

Uit het verslag der *Provinciale Zuidhollandsche Archeologische Commissie* over het jaar 1909 blijkt wederom, dat de Commissie met vrucht werkzaam is geweest. Wij vatten in het volgende kort het voornaamste uit het verslag samen.

Abbenbroek. Naar aanleiding van een bericht der Commissie heeft het Departement van Binnenlandsche Zaken zich met goed gevolg met kerkvoogden der Ned. Hervormde Gemeente in verbinding gesteld, teneinde een oordeelkundig herstel van het, in het vorige verslag afgebeelde, belangrijke kerkgebouw te verzekeren. Er is thans een regeling getroffen, waardoor, dank zij de medewerking der kerkvoogden, die afzagen van een voorgenomen uitbouw, deze kerk toch behouden zal blijven en goed worden hersteld, zij het dan ook in eenigszins langen tijd.

Berkel. Door de Commissie werd bericht ontvangen, dat de oude doopvont in de Ned. Hervormde kerk te koop was aangeboden aan het Rijks-Museum te Amsterdam. Bij onderzoek ter plaatse bleek, dat deze doopvont een goed bewaard hardsteen exemplaar is van het bekende type, dat op een eenvoudigen voet eene achtkante kuip draagt, die versierd is met vier gebeeldhouwde koppen. Zij dagteekent vermoedelijk uit de vijftiende eeuw. Kerkvoogden verkeerden in de meening, dat dit voorwerp eenige honderden guldens waard was, en wilden het daarom verkoopen. Toen hun was gezegd, dat de handelswaarde zeer gering is, verklaarden zij, niet te bedoelen voor een zoo luttel bedrag van de doopvont afstand te doen. De doopvont blijft dus ter plaatse bewaard, terwijl ten overvloede de verzekering werd verkregen, dat in geen geval tot verkoop zal worden besloten zonder voorafgaande kennisgeving aan de Commissie.

Delft. Door de »Verfraaiingscommissie Delft» werd tot den Gemeenteraad van Delft het verzoek gericht, »in het vervolg bij herstelling van kademuren en bruggen de

hardsteenen bedekkingsstukken niet te vervangen door eene gemetselde rollaag, waarin hardsteenen balusterstukken, opdat het historisch bouwkundig aanzicht der stad niet nog meer verdwijne dan reeds plaats had door de hier bedoelde verminking van meerdere bruggen". Door deze vereeniging uitgenoodigd aan haar request adhaesie te willen betuigen, heeft de Commissie een schrijven gericht tot Burgemeester en Wethouders van Delft, hun verzoekende bij de behandeling van deze zaak in den Raad het denkbeeld van de Vereeniging Delfia te willen ondersteunen. Burgemeester en Wethouders zijn echter niet tot het inzicht der Commissie bekeerd, en door den Raad werd dan ook besloten voort te gaan met het vervangen der hardsteenen afdekkingen door rollagen van baksteen.

Dordrecht. Dank zij de tusschenkomst der »Vereeniging tot in-standhouding van Oude Gebouwen", werd door den eigenaar van het perceel Voorstraat n°. 146 afgezien van eene voorgenomen vernieuwing van den fraaien, uit 1626 dagteekenenden voorgevel van het huis, vroeger bekend als: »In den Coninck van Enghelandt", en toegestemd in eene herstelling in den ouden staat. In de kosten dezer herstelling werd bijgedragen door den eigenaar, de gemeente Dordrecht, het Rijk, de voornoemde vereeniging en eenige belangstellenden. Vijftig gulden ontbraken ten slotte nog. Dit bedrag heeft de Commissie op verzoek der vereeniging verstrekt. De gevel is in het verslag afgebeeld.

Gorinchem. Van een belangstellende werd bericht ontvangen, dat eene verzameling regentenportretten, aanwezig in het gebouw »de Doelen" aldaar, gevaar liep verkocht te worden naar het buitenland. De Commissie heeft daarop aan prof. Martin verzocht haar over het belang van deze schilderijen van advies te willen dienen. Naar aanleiding daarvan vond de Commissie geen enkele reden, waarom elke eventueele verkoop van deze stukken naar het buitenland zou moeten worden belet. Daarom heeft zij zich van verdere bemoeiing onthouden.

Langerak. In 1905 werd door de Rijkscommissie voor de beschrijving der monumenten de aandacht gevestigd op de Ned. Hervormde kerk aldaar, eene aardige baksteenkerk uit het eind der veertiende en de vijftiende eeuw. Men was voornemens het gebouw af te breken en door een nieuw te vervangen. Kerkvoogden verklaarden zich echter bereid, hunne oude kerk te herstellen, maar er was finantieele steun noodig.

De Commissie heeft nu het gebouw bezocht en geconstateerd, dat eene spoedige restauratie dringend noodzakelijk is. Het was haar daarom bijzonder aangenaam, dat, bij de behandeling der begrooting voor 1910, in de Tweede Kamer op Rijkssubsidie voor het herstel van deze kerk is aangedrongen, tengevolge waarvan door den Minister van Binnenlandsche Zaken de toezegging werd gedaan, hiervoor hulp te verleen zoodra de geldmiddelen het zullen toelaten.

Leiden. Bij graafwerk in den kelder van het perceel Breestraat N°. 113 werd een gebeeldhouwd kapiteel in den grond gevonden en door de eigenares van het huis, de firma Gebrs. van der Hoek, aan het Gemeentelijk Museum geschonken. Bij onderzoek bleek, dat de gewelven van dezen kelder ten deele rusten op een tweetal zuiltjes, bekroond met dergelijke kapiteelen als het in den grond gevondene. De kelder, in het verslag uitvoerig

beschreven, is daarop, op verzoek der Commissie, opgemeten en in teekening gebracht vanwege de Rijkscommissie voor de beschrijving der monumenten.

Plattegrond en doorsnede van den kelder zijn bij het verslag afgebeeld, evenals de drie kapiteelen der zuilen.

Maasland. In drie vensters van het choor van de kerk der Ned. Hervormde Gemeente bevinden zich gebrandschilderde glazen uit het begin der zeventiende eeuw, bestaande uit verschillende fraai uitgevoerde, in cartouches gevatte wapens, waaronder die van Delfland en van Jacob van Zuylen van Nievelt, die van 1615 tot 1625 kommandeur der Duitsche Orde te Maasland was. De kerkvoogden, die tot herstelling der vensters wilden overgaan, wendden zich o. a. tot de Commissie om daarvoor subsidie te erlangen. Deze steun werd haar verleend, terwijl ook door de Duitsche Orde, Balije van Utrecht, op aanbeveling der Commissie, eene bijdrage werd toegezegd. Ook Hoogheemraden van Delfland verleenden een subsidie. Het aan de herstellingskosten der glazen nog ontbrekende bedrag vertrouwt men van het Rijk te zullen verkrijgen.

Rhoon. Ter zake van de in vorige jaarverslagen vermelde grafzerken te Rhoon ontving de Commissie, tot haar groot leedwezen, de mededeeling, dat door kerkvoogden der Ned. Hervormde Gemeente met algemeene stemmen was besloten, de opstelling dier zerken tegen den wand der kerk niet toe te staan. Eenige motiveering van dit besluit was aan deze mededeeling niet toegevoegd.

Rotterdam. Naar aanleiding der door Burgemeester en Wethouders van Rotterdam bij den Raad aanhangig gemaakte plannen tot verbetering der binnenstad en den bouw van een nieuw raadhuis, tengevolge waarvan het oude zou worden afgebroken, heeft het bij de Commissie een punt van overweging uitgemaakt, of zij op behoud van het oude raadhuis zou aandringen. Slechts twee harer leden echter bleken deze meening te zijn toegedaan. De groote meerderheid der Commissie was daarentegen van oordeel, dat het bestaande Rotterdamsche raadhuis niet van zóó groote kunsthistorische waarde is, dat het zou behouden moeten blijven, ook nu billijke eischen van het verkeer de slooping ervan gewenscht maken. Deze meerderheid meende, dat het belang zelf der monumenten van oude bouwkunst wordt geschaad, indien door de vrienden der monumenten wordt aangedrongen op het instandhouden van oude gebouwen, ook al bezitten die geene groote artistieke beteekenis en al verzetten de eischen van het moderne verkeer zich tegen hun voortbestaan.

Voorburg. Door den Hoofddirecteur van 's-Rijks Museum te Amsterdam werd aan de Commissie toegezonden een schrijven van kerkvoogden der Ned. Hervormde Gemeente te Voorburg, berichtende, dat onder den vloer der catechisatiekamer in de kerk aldaar gebeeldhouwde oude grafzerken waren gevonden. Bij een ter plaatse ingesteld onderzoek bleek, dat de catechisatiekamer is afgeschut in het choor der kerk en dat bij een herstelling van den houten vloer van dat vertrek de zerken bloot waren gekomen. De twee, te zamen één geheel vormende, hardsteenzerken zijn omrand door eene draperie en van onderen versierd door twee treurende cherubijntjes. Op de (heraldisch)

rechter helft is in het midden aangebracht het wapen van het geslacht Halewijn, omgeven door acht kwartierwapens, terwijl de linker helft in het midden het familiewapen Roussel en daaromheen eveneens acht kwartieren vertoont. De zerken dekken een grafkelder, waarin begraven liggen Franciscus van Halewijn, zijne vrouw en drie andere leden van het geslacht.

Daar de zerken den grafkelder dekken, waarbij zij behooren en geen beschadiging hebben te duchten, vond de Commissie geen reden tot het nemen van beschermende maatregelen. Op haar verzoek zijn de zerken echter vanwege de Rijkscommissie voor de beschrijving der monumenten gefotografeerd, waardoor het mogelijk werd eene afbeelding bij het verslag te geven. Vanwege de kerkvoogden zijn de planken van den vloer boven de zerken tot luiken vereenigd, zoodat zij voortaan met geringe moeite kunnen worden aan den dag gebracht.

Verslagen omtrent 's Rijksverzamelingen van Geschiedenis en Kunst XXXI. 1908. — Het verslag van *'s Rijks Museum van Schilderijen* vermeldt en beschrijft de werken door aankoop van de collectie Six in 't bezit van het Museum gekomen, verder o. a. eenige bijzondere aankopen, zooals »Begravenis van een Patriarch» van omstreeks 1500, Judith en Holofernes door Jan de Bray, P. Lastman »De offerstrijd tusschen Orestes en Pylades, in 1657 bezongen door Oudaen, twee stukken van Aert de Gelder, door Houbraken vermeld en eindelijk een geschenk van den heer L. Nardus te Suresnes, een decoratief stilleven van Chr. Dielaert en eenige andere aangekochte stukken.

's *Rijks Prentenkabinet* verwierf door legaat een werk van J. B. Oudry, door ruiling met het Ministerie van Oorlog een topographischen atlas (verzameld door Fr. Halma), door aankoop o.a. een belangrijke verzameling van werken door nieuwere prentkunstenaars, bijeengebracht door wijlen den heer René de la Faille, benevens vele andere prenten waar de directeur op veilingen de hand op wist te leggen.

Onder het hoofd: Tentoonstellingen doet de heer E. W. Moes eenige mededeelingen omtrent de wijze waarop het Prentenkabinet naar buiten heeft gewerkt door 't beschikbaar stellen van belangrijke collecties voor tijdelijke exposities. Zoover wij weten is dit laatste een novum dat o. i. met vreugde moet worden begroet.

Het Nederlandsch Museum van Geschiedenis en Kunst werd verrijkt met zeer belangrijke Italiaansche en Fransche meubelen, zoo noodig als waardemeters voor de zuivere aesthetische waardeering van ons Nederlandsch meubilair. Voorts werd de verzameling stoffen vermeerderd door aankoop van goede stalen van het z.g. Koptisch werk. De collectie Delfsch aardewerk werd uitgebreid in den zin van »multum non multa» door aankoop van enkele uitgelezen stukken geschikt om de historische serie te completeeren.

Eindelijk valt nog een fraaie Fransche portretbuste van gebakken aarde te vermelden.

Voor de bronswerken afkomstig uit 's Rijks museum van Oudheden te Leiden, het goud en zilver, ijzer etc. raadplege men de lijst.

Verder bevat het lijvig verslag nog mededeelingen omtrent het *Koninklijk kabinet van schilderijen*, het *Koninklijk kabinet van Munten, Penningen en gesneden steenen*, met

fraaie reproducties in lichtdruk, van het Museum *H. W. Mesdag*, 's Rijks Museum *Huis Lambert van Meerten*, een uitgebreid verslag van 's Rijks Museum van Oudheden, waar gewichtige praehistorische en Romeinsche vondsten vermeld staan, o. a. de onder de leiding van Dr. Holwerda op de buitenplaats Arentsburg gemaakte.

Het laatste gedeelte wordt in beslag genomen door de verslagen van het *Ethnographisch Museum*, *Museum Gevangenpoort*, het *Prinsenhof* te Delft en de *Rijkscommissie voor de vervaardiging en ruiling van Reproductiën van Kunstvoorwerpen*.

Te betreuren is het, dat slechts het Munt- en Penningkabinet eenige illustraties bij de nuchtere lectuur geeft. Wanneer zal het droge maar dikke verslag eens door een meer luxueuse publicatie in den trant van het *Jahrbuch der Kngl. Preussischen Kunstsammlungen* worden vervangen, waarbij de maandelijksche asquisities in 't kort in »*Amtliche Mitteilungen*» met goede illustraties kunnen worden gepubliceerd?

Archief, Museum en Bibliotheek der Gemeente Alkmaar, Verslag over het jaar 1910. — Het verslag vermeldt het ontslag van den heer P. J. Glasz, adjunct archivaris, wegens het aannemen van een beroep als predikant te Arnhem en de benoeming van mejuffrouw C. E. C. Bruining. Voorts vinden we de gebruikelijke mededeelingen over den toestand van 't archief en de in 't afgelopen jaar verrichte werkzaamheden, benevens de lijst van aanwinsten voor de prent- en fotoverzamelingen.

Het museumverslag maakt gewag van een nieuwen druk van den catalogus; verder vindt men er een enkelen aankoop — van een gevelsteen — en eenige geschenken van voorwerpen van allerlei aard in geboekt. De bibliotheek werd met 118 nieuwe titels, 26 vervolgwerken en 41 jaarverslagen verrijkt.

Jaarverslag der Vereeniging »Haerlem» over 1909/1910. — Het verslag verhaalt van een excursie naar Gouda, een oudheidkundige wandeling binnen Haarlem, twee kunstbeschouwingen, drie voordrachten en drie uitgaven. Van de voordrachten verscheen die van Dr. Garrer over: »Een Haarlemsch dichter in de 18de eeuw» (Pieter Merkman) in druk. In uitzicht worden gesteld, als uitgaven der Vereeniging, *Mededeelingen over het kasteel te Heemstede*, door C. J. Gonnet; *Karel van Mander's lofzangen op Haarlem*, bewerkt door J. D. Rutgers van der Loeff en eene serie van 20 houtsneden vervaardigd door de firma Joh. Enschedé en Zonen naar oude teekeningen uit den stedelijken atlas, voorstellende de poorten van Haarlem met bijschriften van den archivaris.

Het ledental der vereeniging steeg van 271 tot 293.

Verslag der Commissie ter verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van Geschiedenis en Kunst te Nijmegen over 1909. — De werkzaamheden der Commissie bepaalden zich in hoofdzaak tot het geheel nieuw opstellen der Romeinsche afdeeling in de Romeinsche zaal en het daarbij aangetrokken benedenlokaal dat was vrijgekomen door de overbrenging, in 1908, naar de nieuwe bovenzaal, van de middeleeuwsche afdeeling.

Op de gemeentebegroting van 1910 werd gevoteerd een post van f31.500 voor inrichting der te restaureeren Mariakerk tot Museum, nadat besloten was niet te aanvaarden het aanbod van het lid der Commissie, den Heer G. M. Kam, om aan de gemeente te schenken den benoodigden grond tot stichting van een gebouw waar zoowel het gemeentelijk Museum, als het Museum van den Heer Kam zou worden ondergebracht. De Commissie betreurt ten zeerste de weigering dier schenking. Ze wees reeds vroeger op de groote wenschelijkheid de beide Musea in één gebouw te vereenigen.

De Commissie werd door den eigenaar Mr. P. S. Scheers in staat gesteld een perceel land, gelegen langs de Marialaan in het Heessche veld, te doen opgraven. Een groote verzameling (ongeveer 100 stuks) aardewerk uit den lateren keizertijd en verscheidene andere voorwerpen werden aan het licht gebracht.

Van de aanwinsten, in een uitvoerige lijst achter het verslag opgesomd, worden afzonderlijk vermeld een glazen bokaal (roemer), uit het begin der zeventiende eeuw, met gezicht op Nijmegen, een gildekan van het verversgild, twee schilderijen van den Nijmeegschen schilder P. F. Peters (gezicht op de »Halve Maan» in den winter van 1840 en gezicht op den Holdeurnt onder Bergendal) twee gouden dukaten en twee zilveren daalders van Nijmegen.

Verslag over het dienstjaar 1909 van de Provinciale Commissie van Toezicht op de bewaring en instandhouding van voorwerpen van waarde uit het oogpunt van geschiedenis en kunst te Utrecht. — Aan dit verslag zij het een en ander ontleend, daar het o. i. ook voor ruimeren kring van belang is.

Na een mededeeling over een begonnen onderzoek naar den toestand eener kapel in het domkoor naast de sakristiedeur, dat gestaakt werd, daar men geen resultaten kon verwachten vóór tot een volledige restauratie van de sakristie werd overgegaan, vermeldt de commissie de moeilijkheden haar van de zijde van het kerkbestuur gemaakt.

»Allereerst wenschten wij eene gasleiding te verwijderen, die door en op het fraai gebeeldhouwde fries van 1662 was aangebracht; daarna wenschten wij door herstel der oude kleurversiering het gebeeldhouwde hek, dat thans geheel wit geverfd is, beter tot zijn recht te doen komen. Het verzoek om machtiging tot het verrichten dezer noodige werkzaamheden werd door ons bij schrijven van 21 Mei tot het college van Kerkvoogden gericht. Den 21 Juni is ons evenwel geantwoord, dat Kerkvoogden zelve de gordijnen voor de muurschildering verplaatsen ¹⁾ en de gaspijp verwijderen zouden, terwijl zij verdere herstellingen aan het gebeeldhouwde hek onnoodig oordeelden. Dit antwoord stelde ons eenigszins teleur. Niet om den inhoud van het besluit zelf. Het kon ons niet dan verheugen, dat het college twee der door ons gesignaleerde misstanden zelf, zij het ook zonder onze bemoeiing, wilde wegnemen. Ook het feit, dat de derde door ons aangewezen misstand, waarvan het herstel kostbaarder zou zijn, niet door het college bleek gewenscht te worden, had op zich zelf niets, dat ons mocht ontstemmen. Altijd toch hadden wij

1) Waarop in het verzoek eveneens was gewezen.

ons bijverd, geheel te handelen in overeenstemming met het college, dat ditmaal op één punt geene overeenstemming bleek te bestaan, mocht ons niet bevreemden.

Maar het feit, dat *geen* der werkzaamheden, die wij ons voorgesteld hadden dit jaar te doen ondernemen, op ons werkprogramma mocht blijven staan, was wel geschikt om ons te doen nadenken¹⁾.

Was dit onverwachte besluit wellicht een wenk, dat onze bemoeiing met de monumenten in de Utrechtsche kerken niet verder werd gewenscht? Wij hebben natuurlijk getracht, voordat wij andere voorstellen deden, op dat punt eenige zekerheid te verkrijgen en wij hebben thans inderdaad reden om aan te nemen, dat onze indruk juist is geweest."

Nadere informatie naar de reden dezer weigering bracht slechts aan 't licht dat men »niet wenschte prijs te geven, *geen oogenblik* prijs te geven de absolute beschikking over de monumenten"¹⁾.

Doch men leze het trouwens ook reeds in 't kort door de »Nieuwe Rotterdamsche Courant" weergegeven verslag zelf. De indruk dien men van den kennelijken en niet nader gemotiveerden onwil van sommige hooge colleges krijgt is inderdaad niet bemoedigend!

Verslag over het voorgevallene in de Gemeenteverzamelingen te Utrecht in 1909. — Behalve het verslag over den toestand en de werkzaamheden over het Archief en allerlei personalia wordt hier uitvoerig gehandeld over het Stedelijk Museum, zoowel over de collecties van 't Provinciaal Utrechtsch Genootschap als over de Gemeenteverzamelingen. Interessant zijn vooral de plannen daar geformuleerd aangaande de nieuwe huisvesting van het Stedelijk Museum, waarmee — als alles medewerkt — een verdere groote verbetering zou samenhangen, n.l. de verhuizing van het Aartsbisschoppelijk Museum, onder zelfstandig beheer, naar hetzelfde gebouw of éénzelfde gebouwencomplex. De minder gunstige vroegste plannen, waarin de oude kloostergang van St. Catharijne genoemd was, worden in dit heldere exposé verworpen en een nieuw plan wordt aan de hand gedaan. De archivaris-secretaris heeft gemeend, dat voor zulk een gecombineerd museum zouden zijn aan te wijzen de nog intact bestaande gebouwen van het St. Agnietenklooster. En inderdaad, al zouden o. i. de voorloopige plannen van dispositie in het verslag aangeduid voor wijziging vatbaar zijn, het geheele idee heeft ook voor dengene, die de schilderachtige interieurs en binnenplaatsen kent, zeer veel aantrekkelijks.

□ KORTE BERICHTEN. □

Monumenten.

Amsterdam. — Een der typische oude katholieke kerken te Amsterdam, de kerk »*t Boompje*» welks mooien gevel van 1651 in de Kalverstraat zoo aardig de leelijke, verhanselde winkelfronten onderbrak, is verkocht, en in de laatste dagen van Januari reeds ontruimd. Aan den Adm. de Ruyterweg wordt een nieuwe kerk gebouwd, in de Kalverstraat

1) De spatieering is van ons. RED.

komt een winkelperceel. De onmogelijkheid om het oude gebouw te behouden schijnt wel algemeen te zijn aangenomen. Wij stemmen echter met nadruk in met de woorden van den architect J. de Meyer (*Archit.* XIX, 3), dat de bouwmeester, die hier iets nieuws zetten gaat, de verantwoordelijkheid moge gevoelen ons iets te geven, dat het verlies werkelijk vergoedt.

Appingedam. — De raad heeft nu het, eerst aangehouden, voorstel van B. en W. aangenomen om het van het midden der 17de eeuw dateerende *Raadhuis* te restaureeren. De plannen zijn ontworpen door den rijksbouwmeester Mulder. De kosten bedragen f 8500.

Delft. — Men weet, dat de eenvoudige maar aardige gevel van het *Venduhuis* ten doode was opgeschreven, daar de verbouwing van dit huis tot kosterswoning van de St. Hypolituskerk niet was te verhinderen. Het bestuur der kerk heeft nu den gevel, mits het gemeentebestuur de kosten van afbraak draagt, aan de stad aangeboden, die het aanbod heeft aanvaard. Men zal alles nu bewaren tot men den gevel eens voor een nieuw gemeente-gebouw zal kunnen plaatsen. Ons lijkt het experiment niet aanbevelenswaardig.

Dordrecht. — De aandrang tot behoud der *Berckespoort* van verschillende zijden (ook ons Bondsbestuur zond een adres en aan elk raadslid een overdruk van het artikel in ons vorig nummer) op het gemeentebestuur geoeffend, heeft tot resultaat gehad, dat B. en W. een aanbod van Jhr. de Stuers hebben aangenomen om te doen onderzoeken of er met het gebouw niet iets anders te doen was. Dat het nu nog groot gevaar van afbreken zou loopen, is wel niet waarschijnlijk.

Etten. — De heer S. Heerma van Voss te Leur heeft toezegging gedaan, dat, zoo de gelden tot restauratie van den ouden *kerktoren* te Etten niet gevonden kunnen worden uit de gevraagde rijkssubsidie en de gemeentefondsen, hij bereid is die kosten te dragen om zoo den toren te Etten te behouden.

's-Gravenhage. — Door ons Bondsbestuur is in den geest van het artikel over den *Schouwburg*, opgenomen in ons vorig nummer een adres aan den Raad gericht.

Op initiatief van de Ver. voor Handel, Nijverheid en Gemeentebelangen is er eene commissie gevormd, samengesteld uit afgevaardigden van verschillende vereenigingen om te komen tot de oplossing van het *Museumvraagstuk*. Voorzitter is de heer Jurriaan Kok, secretaris de heer S. de Clercq. Verder zijn leden de heeren: D. E. C. Knuttel, Joh. Mutters, M. M. Couvée, J. J. v. Langen, Dr. C. Hofstede de Groot, Jan Kalf, Dr. E. B. Koster, L. P. Maartens, Mr. F. P. Vlieland Hein, Jhr. Mr. Victor de Stuers en F. P. ter Meulen.

De Staat der Nederlanden heeft, wegens het van gemeentewege doen aanbrengen van balken en planken in het voor den aanleg van een verkeersweg aangewezen gedeelte van den *Hofvijver* — waardoor B. en W. aan het desbetreffende gemeenteraadsbesluit een begin van uitvoering hebben gegeven — tegen de gemeente een rechtsvordering ingesteld, teneinde: a. voor recht te doen verklaren, dat 1°. de Staat eigenaar is van genoemden vijver, 2°. de gemeente zich moet onthouden van elke handeling, waardoor een gedeelte van dien vijver zonder toestemming van den eischer tot verkeersweg wordt gemaakt; b. de gemeente te doen veroordeelen, om de bedoelde houten stellage op te ruimen.

De Gemeente zal zich tegen die vordering verweren.

Door de Redactie is ontvangen de brochure, »*het Raadhuis van 's-Gravenhage*», geschreven door den heer *J. F. L. Frowein*, architect N. B. A., Corresp. Lid der Mij van Antwerpsche Bouwmeesters, en uitgegeven door *W. P. van Stockum & Zoon* te 's-Gravenhage. Uitgaande van de overtuiging, dat het niet noodzakelijk is, het tegenwoordig raadhuis-complex te sloopen ter wille van verkeerseischen, heeft de Heer Frowein een oplossing gevonden, waardoor meer ruimte voor een raadhuis op de Groenmarkt wordt verkregen. Hij behoudt in zijn plan het zestiend' en het achtiend' eeuwsch gedeelte van het gebouw, vervangt het overige door een in den stijl van het gebouw van 1565 gebouwd complex en ontwerpt verder op de plaats van het gesloopte St. Nicolaasgasthuis, tusschen Groote Halstraat en Annastraatje, een gebouw, dat ruimte voor tal van bureaux biedt. Dit gedeelte is met het andere verbonden door twee bruggen over de Gr. Halstraat, waarvan de eerste, naar de Groenmarkt gelegen, een gedeelte der receptiezalen bevat en de andere een gang en twee bureau-vertrekken. Plattegronden en teekeningen van voor- en zijgevel verduidelijken het betoog.

Groningen. — Bij het maken der fundamenten voor een nieuw gebouw in de Oude Ebbingestraat te Groningen, zijn in een vroegeren beerput 9 koperen heiligenbeeldjes gevonden, voorstellende 9 van de 12 apostelen, en eenig ander oud koperwerk, waarschijnlijk van een reliekschrijn afkomstig uit de St. Walburgskerk. De beeldjes schijnen vroeg-Romaansch, hier en daar zijn zij iets beschadigd, maar bij alle is de kop en het borstbeeld over 't geheel gaaf gebleven. Een en ander is reeds door het Museum aangekocht.

Middelburg. — In den loop van dit jaar zal de restauratie van den voorgevel van het *Stadhuis* gereed komen. De *toren* aan de zijde van de Noordstraat en de zijgevel aan die straat zijn onder die restauratie niet begrepen geweest. B. en W. stellen nu voor ook deze gedeelten te restaureeren. De kosten worden geraamd op f28.500. In de eerste drie jaren zou f5000, daarna f3500 per jaar verwerkt worden. Aan het Rijk zal subsidie tot de helft van het benodigd bedrag worden gevraagd.

Men heeft ook een aanvang gemaakt met de restauratie van den in 1852 geheel verknooiden gevel van de *Nieuwe Kerk*.

Restauratie der kerk te Noorbeek. — Het parochiaal kerkbestuur te Noorbeek richtte in 1903 eene aanvraag tot Prov. Staten om subsidie tot herstel zijner monumentale kerk, kosten geraamd op f22.000. De Staten besloten echter alleen die bouwwerken als monument te erkennen, waarvan de restauratie met bijdrage van het rijk plaats heeft.

Thans is door het rijk voor de restauratie der kerk een bedrag van f9000 voorgedragen, op grond dat de kerk »dagteekent uit het einde der 13de eeuw (in de 15de eeuw vergroot) en behoort tot een der fraaiste stalen der gothische dorpskerken in de provincie».

Het bouwkapitaal zal als volgt bijeengebracht worden: bijdrage van het rijk f9000, gelden door collecten, verloting enz. f3000; voegt men hiertoe de gemeentelijke bijdrage ad f2400, waarop gerekend wordt, dan blijft nog te voorzien in een tekort van f7600. Ged. Staten stellen nu voor een subsidie te geven van f3600 te verdeelen over drie jaren.

Oosterwierum. — Eenigen tijd geleden hadden Kerkvoogden besloten den ouden op de algemeene begraafplaats op een terp gebouwden *toren*, af te breken. Een commissie is er evenwel in geslaagd het behoud van den toren te verkrijgen. Maar de *klok* moest weg. Men schrijft nu daaromtrent:

»De torencommissie had een adres gezonden aan heeren kerkvoogden en notabelen met beleefd verzoek de voorwaarden te vernemen, waarop de oude *klok* kon blijven hangen in den ouden *toren*. Dit zou ongetwijfeld voor beide partijen 't voordeeligste zijn geweest.

Daarop is evenwel volgend antwoord ontvangen, dat aan duidelijkheid niets te wenschen overlaat:

»Kerkvoogden en Notabelen dezer gemeente hebben besloten hun besluit van 30 jan. 1911 te handhaven en kan dus aan uw verzoek geen gevolg worden gegeven».

De oude klok moet dus eerdaags den ouden toren verlaten.

Tegen dit baas-spelen is weinig te doen. Enfin de oude veteraan is behouden, en dat is toch een schoone overwinning!»

Ruinen. — B. en W. hebben een onderzoek doen instellen naar den toestand van den *dorpstoren*, die noodzakelijk herstelling behoeft. Het is een gelukkig verschijnsel, dat men dit oudheidkundig monument tracht te behouden. Deze toren is n.l. gebouwd in 1423 en maakt deel uit van de Ned. Herv. Kerk, de vroegere kerk van het te Ruinen bestaande hebbende klooster. De oudste vermelding van het klooster is van 1141; in 1169 was er een abt aan verbonden. Tot 1215 was het een mannenklooster der Benedictijner-orde, daarna (hoofdzakelijk vrouwenklooster) in 1325 overgebracht naar Dikninge. De kerk was in April 1597 met 200 soldaten bezet; in 1627 werd zij door ingelegerde soldaten jammerlijk bedorven en in 1631 hersteld. 9 December 1660 werden kerk en toren zeer door storm gehavend, in 1663 weer hersteld.

Tegenwoordig is de kerk rechthoekig van grondplan; het onderste gedeelte van het schip is van tuf; het bovengedeelte dateert van 1423. Een kapel tegen de twee oostelijke

vakken ten Z. van de kerk en het smallere choor werden in 1837 afgebroken; hetgeen nog van het choor over was, is in 1888 verwijderd. In den toren hangt een klok, die in 1424 werd gegoten door Geert van Wou.

De Rijk. — De Raad van de Rijk heeft besloten het antieke *Raadhuis*, dat bouwvallig is, te doen restaureeren in den oorspronkelijken stijl. Men hoopt de belangrijke onkosten die uit deze restauratie, zooveel duurder dan indien men tot eenvoudigen reparatie overging, voortvloeien, gedeeltelijk door de subsidie van het rijk terug te ontvangen. Het raadhuis is in 1630 door Leeghwater gebouwd.

Zutphen. — Toen, een paar maanden geleden, de fraaie raadskapel der *St. Walburgskerk* gerestaureerd was, heeft men voorloopig niets meer aan de binnenrestauratie van dit schoone monument gedaan.

Thans evenwel hebben heeren kerkvoogden besloten die restauratie te laten voortzetten. Na Paschen zal begonnen worden met het herstel van het middenschip, onder welks kalklaag, naar men zegt, schilderijen aanwezig zijn.

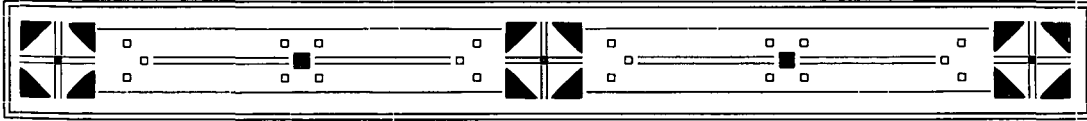
Musea.

Delft. — Het Gemeentelijk Museum van Oudheden is van 1 Januari af ook op Zon- en feestdagen geopend, terwijl de toegang sedert dienzelfden datum kosteloos is.

Het Ethnographisch Museum, afkomstig van de gewezen Indische Instelling en eenige jaren niet toegankelijk is nu in een zaal grenzende aan het bovengenoemd Museum weder ingericht en den 15^{en} Maart geopend. Voor de inrichting is een gratificatie van *f*100 verleend aan den custos D. Veer.

Drentsche Oudheden. — Na de opgravingen in 1899 en 1900 van urnen en vaatwerk in den oosthoek van Drente, aan de echtheid van welke voorwerpen men toen sterk twijfelde, gingen een paar jaar voorbij, waarin weinig te voorschijn werd gebracht. De vondsten van de laatste jaren bewijzen echter, dat de Drentsche bodem nog vele oudheidkundige voorwerpen bevat. In het afgelopen jaar zijn in de gemeente Diever 6 urnen gevonden, in de gemeente Odoorn 5, waarvan een van bleekroode aarde, naar men meent uit het Gallo-Germaansche tijdperk, 300 voór tot 100 jaren na Christus geboorte; 3 waren gevuld met asch en beenderen. In de gemeente Ruinen werden gevonden zeven fragmenten van een fraai versierde urn. De vinder was bezig uit een akker, onder de humuslaag, rood zand te graven. Hij vond de urn benevens een beitel van groenachtige steen op een diepte van $\pm \frac{1}{2}$ M.

In een veld onder Anderen werd gevonden een beitel van vuursteen, lang 0.075, breed 0.045 M. Uit een heideveld ten noorden van Valthe werden twee beitels van donkergrauwe vuursteen opgedolven, een lang 0.24, breed 0.08 M., de andere lang 0.13 en breed 0.065 M. Deze voorwerpen zijn opgenomen in het Museum van Oudheden te Assen.

DE ENGELSCHE BLOEDVERWANTEN VAN HENDRIK DE KEYSER.

Toen Hendrik de Keyser en Cornelis Danckerts de Rij, stadssteenhouwer en stadsmeetselaar van Amsterdam, door de regeering naar Londen werden gezonden »omme aldaer inspectie te nemen op seeckre wercken», in het bijzonder om de Beurs te bezichtigen, die het voorbeeld voor de Amsterdamsche zou zijn, maakten zij kennis met een jong steenhouwer, Nicholas Stone geheeten.

Stone is daarna te Amsterdam bij Hendrik de Keyser in de leer gekomen en, in 1613, met de oudste dochter van zijn leermeester getrouwd. Immers het kerkelijk register van Amsterdam zegt:

»Den XXVsten Aprilis 1613 compareerden als voren *Nicolas Stohn*, van Excester in Engel(and)t, Beeldhouwer, oud 25 jaren, wonende op de Groene Burghwal v(er)toonende zijns vaders consent onder zijne ende de hand van John Bemp, Vicaris van Sydbury, ter eenre, ende *Mayken de Keyser*, oud 21 jaren, wonende als voren, geassisteert met Mr. Heynrick de Keyser, Stadsantijkm(eeste)r, are vade ende Barbara van Wildre, hare vader ende moeder ter andere zijde».

De bruidegom teekent: »Bij mij Nicholas Stone», de bruid: »bij mij *Mayken de Caesar*». Het huwelijk werd voltrokken in de Nieuwe Kerk te Amsterdam door Ds. Le Maire, den 14^{en} Mei 1613.

Een acte, kort daarna door den Amsterdamschen notaris Gijsberti opgemaakt, zegt, dat »Mr. Nicolaes Stone, Beelthouwer, Engelsman, hier te Amsterdam is gehuwd ende met sijnder huysvrouwe naer Engelandt vertrocken».

Onlangs heeft Prof. Jhr. Dr. J. Six in zijn studie »Hendrik de Keyser als beeldhouwer» het een en ander omtrent Stone en zijn werken medegedeeld. Aan den heer J. D. Crace, H. A. R. I. A., te Londen, dank ik enkele nadere bijzonderheden aangaande de Engelsche bloedverwanten van Hendrik de Keyser.

Walpole zegt, dat Nicholas Stone in 1586 te Woodbury bij Exeter is geboren. Dit klopt echter niet met de opgaaf in het register van 1613, toen de bruidegom te Amsterdam verklaarde, 25 jaar te zijn en dus in 1588 het levenslicht te hebben aanschouwd. Misschien heeft hij zich tegenover zijn aanstaande vrouw jonger willen voordoen, dan hij was. Maar toen zijn oudste zoon in 1648 boven zijn graf in Saint-Martin-in-the-Fields te Londen een opschrift deed aanbrengen, werd daarin gezegd: »He departed this life on

the 24th August 1647, aged sixty one", zoodat ook hij 1586 als het jaar der geboorte zijns vaders aannam.

A. E. Bullock¹⁾ deelt mede, dat John Stone, die de kerk te Sidbury bouwde, en die stierf, eer hij dit werk voltooid had, waarschijnlijk een broeder van Nicholas is geweest. Maar daar het Amsterdamsche register van 1613 het »vaders consent" als te »Sydbury" opgemaakt aangeeft, is John vermoedelijk de vader van Nicholas geweest.

Maria de Keyser is 19 November 1647 te Londen gestorven. Zij rust in hetzelfde graf als haar echtgenoot. Drie zoons heeft zij ter wereld gebracht, die alle de kunst beoefenden. De oudste, naar haar vader Henry gedoopt, is 24 Augustus 1652 in den ouderdom van 37 jaren gestorven en dus in 1615 geboren. De tweede zoon, Nicholas, zag waarschijnlijk in 1616 het levenslicht en stierf 17 September 1647. De jongste zoon, John, werd in 1618 geboren en is 11 September 1667 gestorven.

Allen zijn in de kerk van St.-Martin-in-the-Fields te Londen begraven. Die kerk is in 1721 gesloopt en door de tegenwoordige vervangen. Henry Stone had het volgend grafschrift boven de rustplaats zijner ouders geplaatst: »Ter eeuwige gedachtenis aan Nicholas Stone, meester-steenhouwer van Zijne Majesteit, in zijn leven geacht wegens zijn bekwaamheid in beeldhouwkunst en bouwkunst, gelijk bewezen wordt door zijne overal verspreide werken, die, ofschoon voor anderen gemaakt, zullen blijken gedenkteekenen van zijn roem te zijn. Hij overleed den 24sten Augustus 1647, een en zestig jaar oud, en ligt bij den predikstoel in deze kerk begraven. Maria, zijn vrouw en Nicholas, zijn zoon, liggen in hetzelfde graf met hem. Zij stierf 19 November en hij 17 September 1647."

Toen Henry Stone zes jaar later stierf, werd het grafschrift aldus vervolgd: »Ter gedachtenis aan Henry Stone van Long-Acre, schilder en beeldhouwer, die, nadat hij het grootste deel van zeven en dertig jaren in Holland, Frankrijk en Italië had doorgebracht, zich naam maakte wegens zijn uitmunten in kunst en letteren. Hij overleed den 24sten Augustus Anno Domini 1652 en ligt begraven bij den predikstoel in deze kerk."

Dan volgde een lang gedicht, dat bij Walpole te vinden is en waarin wordt gezegd, dat, als Hendrik de Keyzers kleinzoon in leven ware gebleven, hij beelden zou gemaakt hebben »as Michael Angelo might have wished his own." Het gedicht eindigt:

*»Thy name's a monument that will surpass
The Parian marble or Corinthian brass."*

John Stone zegt dit gedenkteeken te hebben opgericht »to perfect his fraternal affections."

Nadat het grafschrift beschadigd was, werd het in 1699 door Charles Stoakes, »their near kinsman" hersteld. Hij voegde er aan toe.

*Four rare Stones are gone,
The Father and three Sons."*

Nicholas Stone kocht in 1614 een huis te Londen. Het lag in Long-Acre bij

1) The Architectural Review, 1908.

Covent Garden, dat toen nog een landelijke buurt was. In 1636 breidde Stone zijn bezit uit, door grond van de graven van Bedford en Pembroke te koopen.

Twee aantekeningboeken van Nicholas Stone berusten nu in het Soane Museum in Lincolns Inn Fields te Londen. De directeur van dat museum, de heer Walter J. Spiers was zoo vriendelijk, mij omtrent die boeken het volgende mede te deelen.

»Het eene is een boek, waarin de overeenkomsten met de bestellers en met de werklieden naar tijdsorde door Stone zijn opgeteekend. Het begint in 1631 en eindigt in 1642. Het tweede boek bevat aantekeningen, die Stone waarschijnlijk aan het einde van zijn leven heeft opgeschreven. De daarbij vermelde jaartallen zijn niet te vertrouwen. Blijkbaar heeft Stone zich toen alles niet juist meer kunnen herinneren.»

Walpole heeft in zijn »Anecdotes of Painting" ¹⁾ alleen het tweede boek vermeld en niet aan de juistheid der jaartallen getwijfeld, ofschoon een vergelijking met de monumenten zelf hem de onjuistheid in vele gevallen had kunnen aantonen.

In 1647, toen Nicholas Stone gestorven was, en zijn twee zoons Henry en John hem in zijn werkplaats opvolgden, is de laatste begonnen, de aantekeningen in het tweede boek voort te zetten. Dat er tusschen 1642 en 1647 een gaping in het boek voorkomt is een gevolg van de onrustige tijden, die Engeland door de worsteling tusschen Karel I en de Puriteinen beleefde.

De laatste aantekening van Stone zegt, hoe hij het in 1642 geraden vond, zijn geld en kostbaarheden op een veilige plaats te begraven, opdat de Puriteinen er zich niet meester van zouden maken.

John Stone, die door zijn ouders voor den geestelijken stand bestemd was, studeerde destijds te Oxford. Maar hij nam, met vele andere studenten, dienst in het leger van Karel I, en toen dit bij Marston Moor door Cromwell verslagen was, vluchtte hij met een kameraad naar Londen. Daar heeft Maria de Keyser haar jongsten zoon, zonder dat haar man het wist, bijna een jaar lang in het huis te Long-Acre verborgen gehouden, en hem zoo van de galg gered. In 1645 vluchtte John naar Frankrijk, waar hij tot 1647 bleef. Aan het slot der aantekeningen van John Stone heeft Charles Stoakes, zijn neef, toegevoegd, dat Nicholas Stone, toen hij nog te Amsterdam bij Hendrik de Keyser werkte, het portaal van de »Wester-kercke" heeft ontworpen en uitgevoerd.

Dit kan niet juist zijn. Immers Stone is reeds in 1613 met zijn jonge vrouw naar Engeland vertrokken en de Westerkerk is pas in 1620 begonnen.

Stoakes kan echter de Zuiderkerk bedoeld hebben, die gebouwd werd toen Stone bij De Keyser in dienst was. Een eigenlijk portaal heeft die kerk wel niet, maar aan de St. Antonies Breestraat staat nog altijd de aardige poort, als de eenig overgeblevene van de drie, die tot het kerkhof toegang gaven. In haar bekroning ziet men de lijkbaar van het Metselaarsgilde, met de schilden op het dekkleed, gelijk die bij een begrafenis gebruikt werden.

Het is niet onmogelijk, dat deze poort, die in haar realisme en haar geheele

1) Walpoles Anecdotes of Painting, Ed. Dallaway and Wornum, 1862.

ordonnantie veel heeft, wat doet denken aan de eerste werken, die Stone te Londen uitvoerde, van De Keyzers schoonzoon afkomstig is. Dat de teekening er van in de »Architectura Moderna" te vinden is, behoeft nog geen bewijs voor het tegendeel te zijn. Immers in 1631 zal men zich niet juist meer herinnerd hebben, wat in 1611 geschiedde.

Karel I had vele kunstenaars van het vasteland naar Engeland geroepen, waar hij schilders en beeldhouwers tal van bestellingen deed. Doch toen de tijdsomstandigheden in 1640 den koning beletten, daarmede voort te gaan, keerden de meesters naar hun land terug.

Onder de kunstenaars, die in 1640 Engeland verlieten, behoorde ook Stone's zwager Willem de Keyser. Het boek van het Amsterdamsche Metselaarsgilde toch zegt: »Den 13^{en} Augustus 1640 is Wylem Hendricksz. de Keyser voor gyldebroeder aengenomen & heeft het gylt & d'bos voldaan na behooren. Steenhouwer." Ik houd het er voor, dat Willem de Keyser reeds kort na den dood van zijn vader naar Engeland is vertrokken, en het vak bij Nicholas Stone heeft geleerd, want het leerlingenboek van het Amsterdamsche Metselaarsgild, waarin zijn oudere broeders Pieter en Thomas werden ingeschreven, bevat zijn naam niet. En hij kon door dat gild niet als meester worden aangenomen, wanneer hij het niet elders op wettige wijze geworden was.

Dat Willem de Keyser een zeer bekwaam man moet geweest zijn blijkt wel het best daaruit, dat hij »den 3^{en} December 1647 werd aengenomen tot Stadts Mr. Steenhouwer te Amsterdam, op een wedde van 1000 gl. en 100 gl. extra-ordinaris, voor dat hij der stadt zal ten dienste staen in de teyckenkonst." Toen zouden, naar de ontwerpen van Jacob van Campen, de toren der Nieuwe kerk en het Stadhuis gebouwd worden. Tot dusverre had Pieter Post met zijn teekenkunst Jacob van Campen bijgestaan, nu werd Willem de Keyser in staat geacht, dien meester te vervangen. Dat hij, behalve het hem toegekende, in 1649, 1650, 1651 en 1652 telkens f200 als extra-ordinaris kreeg, toont wel, hoe goed hij voldeed.

Nicholas Stone moet dus een voortreffelijk leermeester geweest zijn. Hij was de rechterhand van den vermaarden Engelschen bouwmeester Inigo Jones, met wien hij, tot zijn dood, door hechte banden van vriendschap bleef verbonden.

Inigo Jones, in 1572 geboren, ging als schilder omstreeks 1600 naar Italië, en vormde zich daar tot bouwmeester, als hoedanig hij na 1605 bij den Deenschen koning Christiaan IV in dienst trad.

In 1613 vertrok hij weder naar Italië, waar hij zich te Venetië Palladio's »Architettura" aanschafte, welk boek, met aantekeningen van zijn hand, bewaard bleef. Uit die aantekeningen blijkt, dat hij 23 September 1613 Vicenza en 2 Januari 1614 Rome bezocht heeft. In 1615 was Jones te Londen terug en ontwierp voor Sir Dudley Digges een huis te Chilham Court in Kent, waarvoor Nicholas Stone het steenhouwwerk vervaardigde.

De groote zaal van het paleis Whitehall te Londen is naar het ontwerp van Jones sedert 1619 door Stone uitgevoerd, die in 1620 tot meester-steenhouwer des konings werd aangesteld. In 1633 begonnen de twee meesters met het bouwen van een nieuwen gevel tegen de oude St. Pauls-kerk, welke in 1639 gereed was.

Al deze werken vertoonen den stijl van Palladio, die na 1625 bij ons door Jacob van Campen in zwang zou worden gebracht. Willem de Keyser heeft dus gelegenheid gehad, door Inigo Jones dien stijl goed te leeren kennen en dit verklaart, waarom hij als helper van Van Campen dezen genialen kunstenaar van zooveel dienst is kunnen zijn.

Ook Hendrik de Keyser de Jonge, die geboren werd in 1613, toen zijn zuster Maria met Nicholas Stone trouwde, is in Engeland geweest. Uit het feit, dat het borstbeeld van Gustaaf Adolf in het Huis met de Hoofden te Amsterdam zijn naam en het jaartal 1634 draagt zou ik willen opmaken, dat hij toen nog te Amsterdam woonde en pas na dien tijd naar Londen vertrok. De heer Prof. Jhr. Dr. J. Six meent ¹⁾, dat deze Hendrik de Keyser de Jonge, in 1604 geboren, in 1613 leerling van Wittewael te Utrecht en tot 1628 te Rome geweest is. Dit berust echter op een dwaling, daar Hendrik in 1647 verklaart, 34 jaar oud te zijn, en in 1662 een acte hem »out omtrent 50 jaer'' noemt.

Het register van het Metselaarsgild te Amsterdam zegt: »Den 2^{en} September 1647 is Hendrick de Keyser int gilt genomen, zonder proef, niet in de bos''. Dat hij geen proef behoefde af te leggen bewijst, dat hij in Engeland den meestertitel had verkregen. Hij was toen weduwnaar van »Lysbeth Bellemy, in Engelant overleden'', en had van haar een dochter Dorothea, die vijf jaar oud was, gelijk de notulen der Amsterdamsche Weeskamer onder dagtekening van 11 December 1647 vermelden.

Ik vermoed, dat Hendrik de Keyser onmiddellijk na het overlijden van zijn zwager Nicholas Stone, dat 24 Augustus 1647 plaats vond, naar Amsterdam is vertrokken, misschien ook wel in verband met de aanstelling van zijn broeder Willem de Keyser tot stadssteenhouwer van Amsterdam, die kort daarop zou geschieden. Willem mocht als zoodanig geen eigen werkplaats hebben en zal die dus aan zijn broeder Hendrik hebben overgedaan. In 1658 werd die steenhouwerij door Hendrik en zijn ouderen broeder Thomas de Keyser bezeten. Immers toen maakte de notaris Listing een acte op, waarbij de beide broeders, die het steenhouwwerk voor de vergrooting van het Oost-Indische Huis hadden aangenomen, overeenkomen, dat Hendrik het geheele werk zal uitvoeren. Hendriks vrouw was blijkbaar een Engelsche, daar zij Bellamy heette. Hij moet vóór 1642 met haar getrouwd zijn, want zijn dochter was in 1647 vijf jaar oud. Ook hij zal, even als zijn broeder Willem, Nicholas Stone als leermeester hebben gehad.

De oudste zoon van Nicholas Stone, Henry, is omstreeks 1635 bij zijn oom Thomas de Keyser, die zoowel schilder als beeldhouwer was, in de leer gegaan ²⁾.

Dallaway zegt, dat in het Britsch Museum (Harleian M. S. S. No. 4049) een dagboek bewaard wordt, dat Henry Stone en zijn broeder Nicholas hebben gehouden op een reis, die zij in Italië maakten. De meeste aantekeningen in dit dagboek zijn maar zeer kort, doch enkele hebben belang.

»October 26, 1638. Te Rome aangekomen, een bezoek gebracht aan den Cavaliere

1) Hendrik de Keyser als beeldhouwer, Jaarverslag 1910, K. Oudh. Genootschap.

2) Bullock, Architectural Review, 1908.

Bernini in de St. Pieterskerk; hij deed mij de eer aan, mij het beeld, waarmede hij daar bezig was, te laten zien. Hij zeide mij, dat hij daar nog eenigen tijd aan zou moeten werken. Maar als hij er mede klaar was, en weder thuis, dan zou hij mij ontvangen en zou ik een tijd lang onder zijn leerlingen mogen zijn”.

Het beeld, dat hier bedoeld wordt is dat van den H. Longinus, nu nog in de kerk aanwezig en van buitengewoon groote afmetingen.

»December 1638. Ik ging weder naar de St. Pieterskerk en van daar met den Cavaliere Bernini naar zijn huis. Daar toonde ik hem eenige teekeningen, die ik naar Rafaël gemaakt had en drie of vier ontwerpen van mijn eigen *capriccio*. Hij zag ze met veel genoegen en zei mij, dat hij binnen veertien dagen de *statua*, die hij onder handen had, gereed dacht te hebben. Als ik dan bij hem aan huis wilde komen zoude hij mij laten zien, hoe hij werkte en daarna mij ook laten werken. Hij raadde mij aan, voortdurend met het maken van teekeningen in krijt door te gaan, daar dit zeer noodzakelijk was.”

Deze aanteekeningen zijn van Nicholas Stone, die bij Bernini de beroemde groep van Apollo en Daphne heeft gecopieerd.

Stone spreekt ook over het borstbeeld van Karel I, dat Bernini te Rome, naar drie teekeningen van Antonie van Dijck had gemaakt. Deze teekeningen, eigenlijk schetsen in olie-verf, berusten nu op Windsor Castle.

Grafteeken van Thomas Sutton, kapel van Charterhouse, Londen.

Het borstbeeld zelf is bij den brand van het paleis Whitehall te Londen, in 1697, vernield.

Volgens het dagboek vertrokken de broeders 18 Mei 1642 weder naar Engeland. Hun broeder John was, toen hij den 11^{en} September 1667 stierf, in het bezit van al de teekeningen, schilderijen, beeldhouwwerken en schetsen, die door hen en hun vader waren nagelaten. Die verzameling kwam aan hun neef Charles Stoakes, en later aan George Vertue, wiens nalatenschap 17 Mei 1757 te Londen verkocht is.

Ik houd het er voor, dat Willem de Keyser, toen hij in 1658 naar Engeland de wijk nam, bij zijn neef John Stone te Londen is gaan werken. De groote brand van Londen in 1666, die te Smithfield gestuit werd, en die het huis in Long-Acre verschoonde, zal John Stone veel werk verschaft hebben. Reeds het volgend jaar echter stierf John, en daar een acte, den 2^{en} Juni 1674 te Amsterdam door den notaris De Vos opgemaakt, spreekt van »Sr. Willem de Keyser, gewesen steenhouwer binnen Amsterdam, jegenswoordigh wonende tot Londen in Engelandt'', is het waarschijnlijk, dat deze meester toen aan het hoofd der werkplaats in Long-Acre stond. Wij vinden hem in 1678 weder te Amsterdam terug, als hij met Rombout Verhulst het gedenkteeken voor De Ruyter in de Nieuwe Kerk vervaardigt.

Na deze bijzonderheden omtrent het leven der Engelsche verwanten van Hendrik de Keyser gaan wij nu over tot hunne werken, welke in de aanteeckenboeken van Nicholas Stone en zijn zoons worden opgesomd.

De eerste aantekening is van Juni 1614, en vermeldt een grafteeken voor Thomas, tiende graaf van Ormond en Ossory, dat in de Kathedraal te Kilkenny in Ierland moest worden opgesteld. Daarvoor had Stone 400 pond bedongen. Bullock zegt, dat dit monument niet meer bestaat, maar dat het een der rijkste scheppingen van den meester moet zijn geweest.

In 1615 volgt een grafteeken voor Henry Howard, graaf van Northampton en Lord Warden of the Cinque Ports, te plaatsen in den kruisbeuk van Saint-Marys-within-the-Castle te Dover. Men zoekt het daar tegenwoordig echter te vergeefs.

Het gedenkteeken voor »Sir Thomas Bodely'', dat Stone zegt in Mei 1615 te Oxford te hebben opgesteld, bevindt zich nog op zijn oude plaats in de Kapel van Merton-College. Het is den beeldhouwer met 100 pond betaald. De geleerde is als borstbeeld voorgesteld, en omgeven door zeer naturalistisch opgevatte boeken en instrumenten. Het gedenkteeken vult een 15de eeuwse nis in Gothischen stijl, en herinnert aan het motief, dat

Onderdeel van het Grafteeken van Thomas Sutton, Londen.

Hendrik de Keyser boven de poort der Latijnsche School te Amsterdam had gebruikt.

Dit gedenkteeken heeft slechts bescheiden afmetingen. Het valt zeer te betreuren, dat juist van de twee eerste belangrijke werken, die Nicholas Stone, nadat hij de werkplaats van zijn schoonvader verlaten had, maakte, niets meer over is. Gelukkig bleef het monument, dat de beeldhouwer 1615 voor Charterhouse te Londen maakte, goed bewaard.

In 1371 was aan de noordzijde van het toenmalige Londen, nu nog als »city'' bekend, een Karthuizer-klooster gebouwd, dat in de wandeling »the Charterhouse'' genoemd werd. Na de Hervorming kwam het in het bezit der hertogen van Norfolk, die het in 1611 verkochten aan een rijk koopman, Thomas Sutton. Deze, in dat jaar overleden, bestemde het voor een »gasthuis'', waar aan veertig arme jongens en tachtig arme mannen een onderkomen moest worden verleend. De stichting heeft niet van den brand, die in 1666 te Londen woedde, te lijden gehad, en wie haar bezoekt vindt er nog de prachtige eetzaal uit de 16de eeuw en de kapel, waar Thomas Sutton begraven ligt.

Het grafschrift luidt:

*Sacred to the Glory of God, in grateful
Memory of Thomas Sutton Esqr.
Here lyeth buried ye body of Thomas Sutton,
Late of Castle Campes in the countie of
Cambridge, Esqr. at whose only costes and
Charges this Hospital was founded and
Endowed with large possessions for ye reliefe
Of poore men & children. Hee was a Gent: borne
At Knayth in ye County of Lincoln of wor-
Thie & honest parentage. Hee lyved to ye age
Of 79 yeares and deceased ye 12 of Deceb. 1611.*

Omtrent dit gedenkteeken zeggen de aantekeningen van Nicholas Stone:

»In November 1615 Mr. Jansen in Southwark and I did sett up a tomb for Mr. Sutton at Charter-house, for the which we had 400 l. well payed, but the little monument of Mr. Lawes was included, the which I made and all the carven work of Mr. Suttons tomb.»

Walpole houdt dezen »meester Jansen'' voor een Vlaming en geeft hem als voor-naam Bernard. Ik meen echter, dat wij eerder aan Hendrik Jansen mogen denken, die van 1594 tot 1597 bij Hendrik de Keyser als beeldhouwer in de leer is geweest. Hij was een zoon van den Amsterdamschen stads-metselaar Jan Hendricks, den voorganger van Cornelis Danckerts de Rij. Daar wij van Hendrik Jansen na zijn leertijd te Amsterdam in de archieven niets meer vinden, ligt het voor de hand, dat hij zijn geluk in Engeland is gaan beproeven.

Toen Jansen zijn meester De Keyser verliet had deze nog maar betrekkelijk weinig werk gemaakt. Te Londen aangekomen vond de jonge steenhouwer daar Inigo Jones, die Palladio navolgde, en die ongetwijfeld invloed op Jansen zal hebben uitgeoefend.

Uit de aanteekening van Stone valt af te leiden, dat deze alleen het beeldhouwwerk aan het monument voor Sutton heeft vervaardigd. Dus zou dan het ontwerp van Jansen moeten zijn. Wij vinden hier inderdaad een streng Palladiaansche Korinthische orde toegepast, waarvan in het werk van De Keyser geen voorbeeld te vinden is.

Als beeldhouwer is in Nicholas Stone echter duidelijk de leerling van De Keyser te herkennen. De omlijsting van het opschrift is in denzelfden trant, als De Keyser aan dat in de Zuiderkerk te Amsterdam van 1611 toepaste en ook aan het gedenkteeken voor Heemskerk in de Oude Kerk had gebezigd. Geheel in De Keyser's manier zijn het bekronend doodshoofd, de zandlooper, de engelkopjes en vooral het groote reliëf, waar men Thomas Sutton op een kathedraal te midden van de door hem beweldadigden ziet.

Ofschoon het liggende levensgrootte beeld van den overledene, wat uitvoering betreft, achterstaat bij dat door Hendrik de Keyser voor de tombe te Delft gemaakt, is er toch overeenkomst tusschen de twee scheppingen. Zoo wordt zoowel te Londen als te Delft het hoofd door twee rijkversierde kussens met kwasten gesteund en is de behandeling van het gewaad dezelfde. Het schijnt, dat Stone, toen hij vóór 1614 nog bij De Keyser te Amsterdam werkte, reeds schetsen voor het beeld van Willem I heeft gezien. Dit komt overeen met de mededeeling van Bor¹⁾, dat De Keyser in 1609 de opdracht heeft gekregen.

De beelden der deugden en van Geloof, Hoop en Liefde, die de tombe van Sutton bekronen, verraden evenzeer den invloed der Amsterdamsche werkplaats als de op doodshoofden zittende naakte kinderen, of de figuren, boven het opschriftbord geplaatst. Voor de beide geharnaste mannen naast dit opschrift aanwezig geeft ons het beeldhouwwerk aan de voormalige Bergpoort te Deventer, dat van Hendrik de Keyser is, een punt van vergelijking. Die vergelijking valt zeker ten voordeele van Stone uit.

Alleen de vruchtfestoenen, naast deze krijgslieden aanwezig, en in reliëf gehouwen, vormen een motief, dat nooit door De Keyser gebruikt is, en aan den invloed van Palladio moet worden toegeschreven. Deze festoenen zouden in Nederland pas door Jacob van Campen na 1630 in zwang komen.

Zien wij dus aan het gedenkteeken voor Sutton de manier van De Keyser alleen in het beeldhouwwerk, het daarbij geplaatste monument voor John Law, hetwelk Stone zegt alleen gemaakt te hebben, is volkomen in De Keyser's geest. Het heeft slechts zeer bescheiden afmetingen en bestaat uit een borstbeeld van den overledene, door een cartouche omgeven en van een architectonische bekroning voorzien. Die bekroning vertoont het gebroken fronton, de diamantkoppen en de consoles van De Keyser; ook het doodshoofd ontbreekt niet. De cartouche, welke de voor den Amsterdamschen meester zoo teekenende vormen heeft, wordt geflankeerd door twee engelen, wier gewaden de scherpe kreukels hebben, die ook aan de bronzen beelden om de tombe te Delft voorkomen. De bouwkundige vormen zijn die der poort bij de Zuiderkerk te Amsterdam, die wellicht door Stone onder De Keyser's leiding gemaakt werd.

1) Prof. Jhr. Dr. J. Six, »Hendrik de Keyser als beeldhouwer'', 1910.

De aantekeningen vermelden, dat Stone in 1616 naar Schotland gezonden werd om de kapel van het paleis Holyrood te Edinburgh van snijwerk in eikenhout te voorzien. En dan volgt: »*A bargain made with Mr. Chambers for the use of the Right Honourable Luce Countes of Bedford, for one fair and stately tomb of touchstone and white marble for her father and mother and brother and sister, for the which I was to have 1020 l. and my lady was to stand at all charges for carridge and iron and setting up.*»

Bullock meent, dat een gedenkteecken, nu in de kerk te Exton in Rutland aanwezig, en opgericht boven het graf van Sir James Harington en zijn vrouw, de dochter van Sir William Sidney, het werk is, door Stone genoemd.

Maar de gravin van Bedford, van wie de geschiedenis meldt, dat zij zoowel haar eigen groot fortuin als dat van haar echtgenoot verspilde, heeft blijkbaar in 1616 dit gedenkteecken niet laten maken, daar Sir James en zijn vrouw, naar hun grafschrift zegt, beiden in 1591 gestorven zijn, en de rijke familie toch wel geen kwart eeuw gewacht zal hebben, eer zij het monument bestelde.

Het grafteecken, dat tegen een der muren van de kerk staat, vertoont een anderen stijl, dan Stone gewoon was te bezigen. Op een voetstuk zijn twee nissen aangebracht, die door Korinthische zuilen geflankeerd worden. Het geheel is uit verschillend gekleurd marmer samengesteld.

Dat de hoofdstellen obeliskken dragen zou nog niet voldoende zijn, om dit werk aan een beeldhouwer, die onder Italiaanschen invloed stond, toe te schrijven. Maar een sterker grond voor deze veronderstelling geven de intarsia van marmer, die de nissen vullen. Zulk inlegwerk is van een leerling van De Keyser niet te verwachten.

Ik geloof dan ook, dat de heer Spiers gelijk heeft, die meent, dat het monument, waarvan Stone spreekt, nooit is uitgevoerd, daar hij zegt »ik zou daarvoor krijgen 1020 pond». De knielende figuren der overledenen, die de nissen vullen, hebben een gansch ander karakter, dan het werk van Stone vertoont. Het rijke motief, waardoor het bekronende wapen wordt omgeven, heeft veel, hetwelk aan de Vlaamsche kunst van ongeveer 1590 doet denken. De waarschijnlijkheid is dan ook groot, dat een Vlaming, die in Italië geweest was, het monument in de kerk te Exton heeft uitgevoerd.

In 1619 vermeldt het boek de opdracht tot het maken van drie grafteecken, die in de kerk te Watford moest worden opgesteld. Watford ligt in Hertfordshire, de besteller was »Sir Charles Morison of Cashioberry». Twee dezer monumenten, voor Charles Morrison en zijn vader, ziet men nog te Watford. Maar het mooiste, voor Bridgett Morrison, echtgenoot van Robert Radcliff, graaf van Sussex, is nu naar de kapel van Bedford te Chenies overgebracht. De ordonnantie heeft overeenkomst met het vroeger besproken monument; de uitvoering had in toetssteen en albast plaats.

Stone heeft hier de Jonische orde toegepast, die ook gaarne door De Keyser gebruikt werd. Maar een Palladiaansch motief zijn de festoenen, waardoor de voluten der kapiteelen werden verbonden.

Stone teekent aan, dat hij in 1619 »werd gezonden naar Zijner Majesteits werken,

om het ambt van meester-steenhouwer te vervullen bij het nieuwe »banqueting-house” in Whitehall. Het werk duurde twee jaar en Stone kreeg een dagloon van vier schellingen en tien stuivers. Dit was slechts een tijdelijke betrekking, want 20 April 1626 gaf koning Karel I »aan zijn trouwen en welbeminden dienaar Nicholas Stone het ambt en de plaats van meester-steenhouwer en architect voor alle gebouwen en herstellingen behorende tot het kasteel te Windsor.” Aan dit ambt was slechts een dagloon van twaalf stuivers verbonden, zoodat waarschijnlijk de uit te voeren werken afzonderlijk zullen zijn betaald.

Onder de werken, uitgevoerd in 1620 volgens het aanteeckenboek, komen er verscheidene voor, die zeker veel later moeten zijn ontstaan.

Zoo vermeldt Stone in de kerk te Redgrave in Suffolk te hebben gemaakt drie

Grafteeken van Lady Elizabeth Carey, kerk te Stow, Northants.

grafteekenen voor vier personen, die in verschillende jaren gestorven zijn. Het eerste, voor de vrouw van Sir Edmund Bacon, is een grafzerk, die later opgenomen en tegen een muur geplaatst werd. Die zerk vermeldt, dat »zij werd gelegd over het lijk van Lady Philippa Bacon, dochter van Edward Wotton, Baron van Marley, en echtgenote van Sir Edmund Bacon, Ridder, Baronet, den 1^{en} October 1626.”

Deze zerk moet dus van 1626 zijn. Het daarbij geplaatste monument voor Lady Gawdy, volgens Stone een zuster van Sir Edmund Bacon, vermeldt: »Obiit 20 of Dec. 1621, aetatis suae 47”. Dit gedenkteeken heeft veel, wat aan De Keyser doet denken. Het bestaat uit een ovaal van toetssteen, door een fronton van marmer gekroond, waarin het wapen der overledene is aangebracht. De details, in het bijzonder de consoles en het ondersteunende engelpopje, zijn in den geest van die der poort bij de Zuiderkerk te

Amsterdam. Alleen de festoenen, die het ovaal insluiten, zijn een Palladiaansch motief, dat De Keyser nooit gebruikt.

Stone zegt, dat in de kerk te Redgrave reeds een tombe aanwezig was, waaronder Sir Nicholas Bacon en zijn vrouw begraven waren; voor die tombe, welke door Jansen gemaakt was, werden hem twee liggende beelden der overledenen besteld, waarvoor Sir Edmund Bacon hem 200 pond betaalde.

De tombe is versierd met cartouches, welke de eigenaardige vormen, door De Keyser daarvoor gebruikt, vertoonen. Hendrik Jansz. heeft zich dus zijn leermeester nog herinnerd, toen hij in 1616, het jaar dat Lady Bacon stierf, de tombe maakte. Maar het kan ook zijn, dat de tombe pas later vervaardigd is, immers Sir Nicholas Bacon, de broeder van den vermaarden Sir Francis Bacon, Lord Verulam, is pas in 1624 gestorven. Evenwel zegt het opschrift van het gedenkteeken »Het lichaam van Nicholas Bacon, Ridder en Baronet, ligt hier. Hij nam als vrouw Anne Butts, eenige erfgenaam van Butts, en halve erfgenaam van Bures. Zij leefden 52 jaar tezamen en nadat de dood hen gescheiden had richtte hij dit gedenkteeken voor beiden op Anno Domini 1616. Lady Anne Bacon, echtgenoot van gezegden Nicholas Bacon, ligt hier begraven. Hij had bij haar 9 zoons en 3 dochters. Zij stierf in het 68ste jaar van haar ouderdom den 19^{en} September Anno Domini 1616.»

Hieruit valt niets anders af te leiden, dan dat de tombe inderdaad in 1616 is opgericht. De beelden bleven voorloopig weg en zullen pas na den dood van Nicholas Bacon, in 1624 voorgevallen, door Sir Edmund besteld zijn. Zeer uitvoerig en met veel zorg bewerkt toonen zij ons Stone als een voortreffelijk meester.

De kunstenaar, die dit werk vervaardigd heeft, zou zeker ook het grafteeken voor Sir Francis Vere kunnen gemaakt hebben, dat zich in kapel van St. John the Evangelist, te Westminster, bevindt.

Bullock neemt dan ook aan, dat dit een werk van Nicholas Stone is, maar tegen deze veronderstelling kunnen verschillende bedenkingen worden ingebracht.

In de eerste plaats vermeldt het grafschrift, dat Sir Francis Vere in 1608 gestorven is. En het valt niet wel aan te nemen, dat zijn erfgenamen pas in 1614 een monument voor hem zouden hebben doen oprichten.

Dan moet in het oog gehouden worden, dat van dit zeer belangrijke werk door Stone in zijn aantekeningen geen melding wordt gemaakt. Want pas George Vertue, die het boek in de 18de eeuw bezat, heeft het er, geheel zonder grond, in opgenomen. Dit heeft tot misvatting aanleiding gegeven. Want de post van 100 pond, die Vertue meende, dat voor het grafteeken van Sir Francis Vere werd betaald, heeft uitsluitend betrekking op dat van Sir George Holles.

Sir Francis Vere was onder Prins Maurits aanvoerder van de Engelsche huurotroepen in dienst van de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden. Zijn graftombe is blijkbaar gevolgd naar die van Engelbert van Nassau in de Lieve Vrouwekerk te Breda. Vier knielende krijgslieden van albast dragen een toetssteen plaat met de wapenrusting van

den overledene, die daaronder op een mat ligt uitgestrekt. De kleeding der krijgslieden is die van het begin der 17de eeuw.

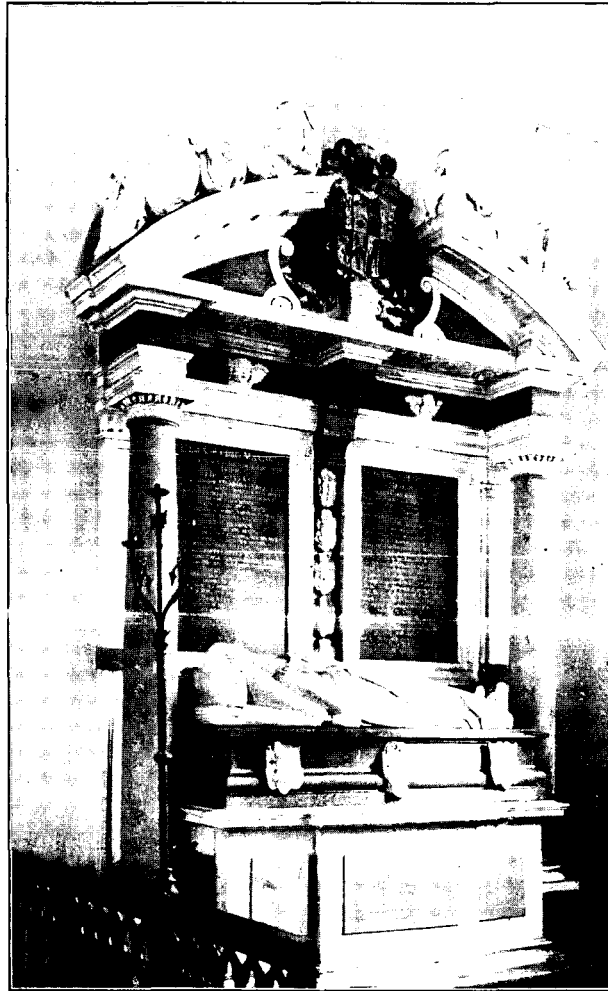
Een soortgelijk monument, voor Robert Cecil, eerste graaf van Salisbury, ziet men in de kerk te Hatfield. De knielende krijgslieden zijn hier echter door vrouwen vervangen en de overledene ligt op de zerk; daaronder is een geraamte te zien, dat op een mat uitgestrekt, de vergankelijkheid verzinnelijkt.

Bullock schrijft ook dit gedenkteeken, van 1618, aan Nicholas Stone toe, doch naar ik meen ten onrechte.

In de kapel waar Sir Francis Vere te Westminster begraven ligt, ziet men ook een monument voor zijn bloedverwant Sir George Holles, die in 1626 is gestorven, en ook in dienst der Vereenigde Nederlanden Engelsche huurtroepen heeft aan-gevoerd.

Stone moet zich dus vergist hebben, toen hij 1620 als het jaar, waarin dit werk gemaakt werd, noemde. Het gedenkteeken is blijkbaar gevolgd naar de graftomben der Medici te Florence. Het benedendeel, waarop in reliëf een der wapenfeiten, waaraan Sir Holles, toen hij onder Prins Maurits diende, deel nam, verbeeld is, wordt bekroond door twee groote voluten, waarop vrouwenfiguren zitten. Die figuren hebben dezelfde houdingen als men bij Michelangelo's beelden ziet. Nicholas Stone heeft ze echter in draperiën gehuld, en daardoor maken zij een anderen indruk dan te Florence. De beeldhouwer heeft Bellona en Pallas willen voorstellen, en daarom beiden

een helm doen dragen. Even als te Florence verheft zich tusschen de twee beelden een voetstuk, dat echter in verhouding veel hooger is. De zittende figuur van Giuliano de Medici, die te Florence het voetstuk kroont, heeft Stone door een staand beeld vervangen, hetwelk den overledene in Romeinsch gewaad voorstelt. Men ziet Sir George nog eens, nu te paard, op het reeds vermelde reliëf aan de onderzijde van het monument.

Grafteeken van Sir Edward Coke, kerk te Tittleshall, Norfolk.

Ik houd het er voor, dat Stone bij het ontwerpen van dit monument een schets heeft gebezigd, door Inigo Jones te Florence vervaardigd, toen hij daar in 1613 heeft vertoefd. Het schijnt wel, dat de beeldhouwer eerst een zittende figuur, zooals zij door Michelangelo was gebeeldhouwd, als bekroning heeft willen gebruiken, doch die, misschien op verlangen van de bestellers, door een staand beeld heeft vervangen.

Want zulk een zittende figuur, die sterk aan de Florentijnsche doet denken, versiert het gedenkteeken voor Francis Holles, dat Stone in de Kapel van St. Edmund der Westminster-abdijkerk oprichtte, die aan de zuidzijde van het koor zich bevindt. De heer Six werd getroffen door de schoonheid van dit beeld, en door de gelijkenis met het beste werk van Hendrik de Keyser. Zelfs meent hij, dat Stone een model van De Keyser heeft uitgevoerd, omdat Walpole 1620 als het jaar der vervaardiging opgeeft.

Het jaartal, hetwelk Walpole noemt, is echter een vergissing, daar Stone een chronologische volgorde in acht heeft genomen, toen hij zijn aantekeningen te boek stelde en dus niet 1620 na 1622 heeft laten komen. De heer Walter Spiers, directeur van het Soane Museum, waar het handschrift van Stone berust, was zoo vriendelijk, mij mede te delen, dat het jaartal 1626 is. Walpole, ook getroffen door de schoonheid van het beeld, veronderstelt, dat de Graaf van Clare er het ontwerp voor heeft gemaakt. De overeenkomst met de beelden van Michelangelo is echter zóó groot, dat men noch De Keyser, noch den Graaf van Clare als de ontwerpers behoeft te beschouwen, doch het geval op de meest natuurlijke wijze verklaart, door aan te nemen, dat Inigo Jones zijn vriend Stone een afbeelding der monumenten te Florence, misschien wel een plastische copie, heeft gegeven.

Stone heeft geen slaafsche copie gemaakt, doch het motief van Michelangelo op zijn wijze gevarieerd. Doet de houding der figuur het meest aan die van Giuliano de Medici denken, sommige details, bijvoorbeeld de helm, herinneren eer aan Lorenzo.

De figuur, wier linkerarm op een ovaal schild met de blazoenen van Holles en Walpole rust, is op een rond voetstuk geplaatst, hetwelk van een opschrift werd voorzien. Aan twee zijden van dit voetstuk ziet men vrouwenmaskers, geheel in den geest van De Keyser. Die maskers zijn verbonden door festoenen, zooals Jacob van Campen ze later bij ons in den smaak zou brengen. Ook uit de voluten van het reeds genoemde monument voor Sir George Holles hangt zulk een festoen.

Deze festoenen zijn een Palladiaansch motief, dat Inigo Jones naar Engeland gebracht heeft, en dat wij bij De Keyser, wiens kunst zich op die der 16de eeuwsche Florentijnsche meesters grondt, nog niet vinden.

Stone vermeldt ook een gedenkteeken voor Edmund Spenser, den dichter van »the Fairie Queene», nu tegen den zuidelijken muur van »the Poets Corner» in de Westminster-abdijkerk te zien. Spenser is in 1599 gestorven en zijn monument werd meer dan een kwart eeuw na zijn dood door de gravin van Pembroke bekostigd. De heer Six roemt de lauriersslingers van dit monument. Daar het in 1778 vernieuwd is geeft het echter geen denkbeeld van Stone's kunst.

Dicht bij dit gedenkteeken, tegen den westelijken muur van den zuiderkruisbeuk

der kerk heeft Stone, naar hij vermeldt, nog twee gedenkteeken gemaakt, namelijk voor Richard Cox en voor »Monsieur» Isaac Casaubon. Zij zijn geplaatst in de vroeg-Gothische arcade, waarmede de muur versierd is. Cox was een edelman, die tot de hofhouding van Koningin Elizabeth en van Koning Jacobus I behoord had. Zijn gedenkteeken herinnert eenigszins aan dat voor Jacob van Heemskerk in de Oude Kerk te Amsterdam. De opschriftplaat is echter veel kleiner in verhouding tot de bekroning, en rust op consoles, die op tamelijk nuchtere wijze uit den muur komen. Het wapen, te Amsterdam in het gebroken fronton geplaatst, staat te Londen daarop, om de bovenste boog der Gothische arcade te kunnen vullen. Het effect kan niet gelukkig genoemd worden. Stone heeft hier weder een ruim gebruik van festoenen gemaakt, die zoowel om het wapen, in het fronton als tusschen de consoles zijn aangebracht. Richard Cox is in 1623 gestorven; het schijnt, dat zijn monument later gemaakt is, doch Stone's aantekeningen noemen geen jaartal.

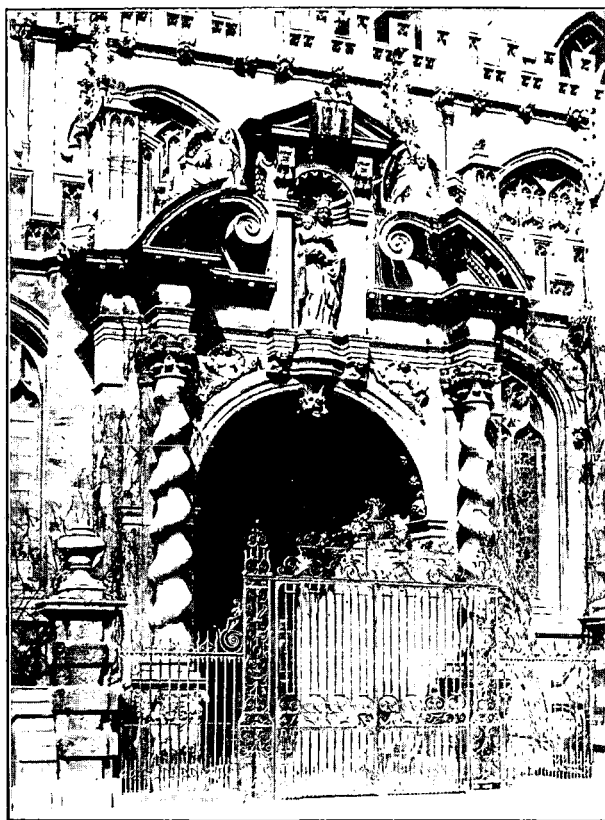
Indien men Walpole zou mogen gelooven, dan werd het gedenkteeken voor Casaubon omstreeks 1625 gemaakt. Maar Isaac Casaubon is, volgens zijn grafschrift, in 1634 gestorven. Hij was de vader van Meric Casaubon, kapelaan van den Aartsbisschop van Canterbury en schrijver van een in zijn tijd zeer bekend werk over Marcus Aurelius Antoninus.

Ook het monument voor Casaubon is in de reeds genoemde arcade geplaatst. Terwijl echter dat voor Cox slechts het bovendeel eener travee inneemt, vult dat voor Casaubon haar geheel. Het bestaat uit een voetstuk, waarop de opschriftplaat zich bevindt, die door pilasters en pijlers geflankeerd wordt. Deze pilasters en pijlers hebben geen kapiteel, doch wel een basement, hetwelk met de door Hendrik de Keyser zoo vaak gebruikte Dorische *guttae* versierd is. In het hoofdstel ontbreekt de fries. Daarboven ziet men een gebroken fronton, dat zeer goed in de arcade past en waartusschen een pedestal staat, dat met een lauwerkrans, bladwerk en twee slangen, in vlak reliëf gebeiteld, is versierd. Van dit pedestal hangen laurierslingers af. De bekroning heeft den vorm van een fronton, doch bestaat uit twee boeken, die schuin tegen een urn liggen. Een dergelijk realistisch motief had De Keyser vroeger aan de poort der Latijnsche school te Amsterdam gebruikt.

Het monument maakt een aangenamen indruk. Alleen de tegenstelling tusschen de toetssteen en het albast is wat te sterk.

In de kapel van St. Nicholas, aan de zuid-oostzijde van het koor der Westminsterabdijkerk, vinden wij weder een werk van Stone, namelijk de graftombe, waaronder Sir George Villiers en zijn tweede vrouw rusten. De edelman stierf in 1605, zijn echtgenoot overleefde hem tot 1632. Stone vermeldt in het boek, hetwelk zijn aantekeningen sinds 1631 bevat, dat hij voor dit werk £ 560 ontving, en dat drie helpers, Harry Akers, Anthony Goor en Robert Flower, met hem deze tombe hebben uitgevoerd, waarvoor hij teekeningen op ware grootte had vervaardigd. De beelden der overledenen zijn waarschijnlijk van Stone zelf. De tombe is rijk geprofileerd, doch deze profileering bevindt zich alleen op de vier hoeken, en herinnert aan die der toen in Italië gebruikelijke balusters. Festoenen en maskers zijn hier als versiering aangebracht. Aan de voorzijde en aan de achterzijde

ziet men de wapens der overledenen, aan de zijkanten vonden de opschriften hun plaats. Groote overeenkomst met deze tombe heeft die van Lionel Cranfield en zijn vrouw, in de nabijgelegen kapel van St. Benedict, die daarom ook aan Stone wordt toegeschreven. In deze werken is alleen nog hier en daar een detail, dat aan De Keyser herinnert, bijvoorbeeld de kussens, waarop Lady Villiers en Lady Cranfield rusten. Na twintig jaar had Stone een geheel andere wijze van werken gekregen. Vlaamsche invloed, misschien omdat de helpers Vlamingen waren, doet zich nu gelden. Men vindt althans in de kerk

Portaal der Kerk van Saint Mary, Oxford.

te Hoogstraten in Vlaanderen een tombe, die in menig opzicht aan deze latere werken van Stone doet denken. Wanneer wij de lijst der werken, zooals de meester zelf die geeft, nagaan, dan zien wij, dat ze te talrijk zijn, dan dat hij zelf ze allen kan hebben uitgevoerd. Evenals Rubens en Van Dijk zal ook Stone wel het meest aan helpers hebben moeten overlaten, die van zeer uiteenlopende bekwaamheid waren. Slechts enkele malen is echter in de aantekeningen van helpers sprake, en dan is het nog onmogelijk, na te gaan, wat zij aan een werk gedaan hebben.

Om ons van Stone's talent een juist beeld te geven kunnen slechts zijn vroege werken dienen. Daaronder verdient vooral opgemerkt te worden de tombe voor Lady Elizabeth Carey in de kerk te Stow in Northants, die van 1617 dagteekent. Hier is de architectuur nog eenvoudig, daar de tombe door pilasters in vakken is verdeeld, welke cartouches, zooals De Keyser ze placht

te maken, bevatten. Kleinere cartouches, met wapens, zijn ook op de pilasters aangebracht. Het beeld van de overledene werd reeds door een tijdgenoot van Stone als zijn beste werk geroemd, en verdient zeker dien lof. De houding van het liggende beeld is zeer natuurlijk, de details zijn met groot meesterschap bewerkt en den leerling van Hendrik de Keyser wel waardig.

Twintig jaar later was Stone tot een heel wat lager peil gedaald. Dit toont het grafteeken voor Sir Edward Coke, Lord Chief Justice, in de kerk te Tittleshall, Norfolk, hetwelk van 1637 is. De ordonnantie van het geheel doet denken aan de poort van het

Oost-Indische Huis in de Hoogstraat te Amsterdam, die in 1658 door Hendrik de Keyser de jonge gemaakt is. Misschien heeft deze kunstenaar wel Stone aan het grafteeken geholpen. Ook overeenkomst met de tombe van Piet Hein in de Oude Kerk te Delft, die aan Pieter de Keyser wordt toegeschreven, valt op te merken. Het liggende beeld van den rechter is stijf, en nog minder fraai zijn de beelden der vier hoofddeugden, die op zeer weinig smaakvolle wijze, als zaten zij op het gebroken fronton, de bekroning vormen.

Ook als ontwerpend bouwmeester is Stone opgetreden. Zijn meest bekende werk als zoodanig is het portaal der kerk van St. Mary te Oxford, waar hij de schroefvormig gewonden zuilen, door Bernini voor het eerst gebezigd, toen hij den tabernakel der St. Pieterskerk te Rome maakte, toepaste.

Nicholas Stone is een meester, die tot dusverre nog weinig de aandacht heeft getrokken. Kan hij ook, als kunstenaar, niet op één lijn met Hendrik de Keyser, zijn leermeester en schoonvader, gesteld worden, toch mag hij een merkwaardige figuur worden genoemd.

Daar hij reeds dadelijk, toen hij uit Amsterdam te Londen teruggekeerd was, vele en belangrijke bestellingen kreeg, en zijn werkplaats dertig jaar lang de bestbeklante van Engeland was, kon hij niet alles, wat hem werd opgedragen, zelf uitvoeren, doch moest hij tal van helpers in zijn dienst nemen, wat ook Rubens, Van Dyck en Quellinus, die zijn tijdgenooten waren, hebben gedaan. Onder die helpers hebben zijn zwagers Willem en Hendrik de Keyser behoord.

Het is echter niet mogelijk, na te gaan, welk aandeel die helpers in zijn werk hebben gehad. Is, in zijn eerste voortbrengselen, de invloed van Hendrik de Keyser nog te herkennen, weldra bespeurt men ook den invloed der Italianen, met wier werk hij door zijn vriend Inigo Jones in kennis was gekomen. In zijn architectuur huldigt hij reeds vroeg den stijl van Palladio, om op het eind van zijn leven tot de manier van Bernini over te gaan. Dat zijn zoon en naamgenoot tot de leerlingen van dien meester heeft behoord, is zeker een der oorzaken van dien overgang geweest.

Was de stijl van Palladio reeds in 1615 door Inigo Jones naar Engeland gebracht, het zou nog een tiental jaren duren, eer Jacob van Campen de Palladiaansche vormen in Nederland ging toepassen. Van Campen heeft in Willem de Keyser, die Stone's leerling geweest was, een voortreffelijk helper gevonden, toen deze, als stads-steenhouwer van Amsterdam het Stadhuis uitvoerde. Willem de Keyser, in 1640 te Amsterdam gekomen, is in 1658 weder naar Londen teruggekeerd. Hij heeft daar ongetwijfeld belangrijke werken uitgevoerd, waaromtrent echter tot dusverre niets bekend is. Op hoogen leeftijd kwam hij andermaal te Amsterdam, om met Rombout Verhulst de graftombe voor De Ruyter uit te voeren.

Zijn broeder, Hendrik de Keyser, is tot 1647 te Londen gebleven, en heeft tot zijn dood in 1663 te Amsterdam gewoond. Van zijn werk is ons slechts bekend, dat hij het Oost-Indische Huis heeft volbouwd, en dat hij voor Justus Vingboons het steenhouwwerk van de Trippenhuizen heeft vervaardigd.

De zoons van Nicholas Stone zijn jong gestorven. Zij schijnen veel talent gehad te hebben, wat ons hun betrekkelijk vroegen dood des te meer doet betreuren. De burgeroorlog en het daarop volgende bewind van Cromwell waren voor de beoefening der kunst niet gunstig en zoo hebben de drie kleinzoons van Hendrik de Keyser weinig gelegenheid gehad hun talenten te toonen.

Het was slechts weinig, wat ik omtrent de Engelsche bloedverwanten van Hendrik de Keyser kon mededeelen. De heer Walter J. Spiers is voornemens, een monografie van hen in het licht te geven, die zeker met belangstelling tegemoet mag worden gezien.

A. W. WEISSMAN.

HET KONINGSHUIS TE RENEN.

Iedereen kent het Heidelberger slot. Iedereen heeft ook het alleen nog bewoonbare deel daarvan, den Friedrichsbau, met zijn heerlijken »Altan" en met de ruïnes van de Elisabethenbau, het jongste gedeelte van het slot (1618), bezocht. Stellig hebben die bezoekers dan eene weemoedige gedachte gewijd aan de stichters dezer gebouwen, aan paltsgraaf Frederik, den zwager van onzen prins Maurits, en aan zijn zoon, den ongelukkigen Winterkoning van Bohemen met zijne doorluchtige gemalin, de Engelsche Elisabeth. Maar bijna niemand weet, dat de onttroonde vorst, kort nadat hij, zijn Heidelbergsch paleis verlatende, een toevlucht had gevonden in ons vaderland, ook daar alras een paleis gebouwd heeft, dat een paar eeuwen heeft bestaan en eerst in den Franschen tijd is te gronde gegaan. Bijna niemand weet van het bestaan van dit weidsche gebouw; nog zeldzamer zijn de personen, die zich zijn uiterlijk kunnen voorstellen. Ik ga u de treurige geschiedenis van deze vorstelijke stichting mededeelen, die ik gelukkig met tal van afbeeldingen kan toelichten.

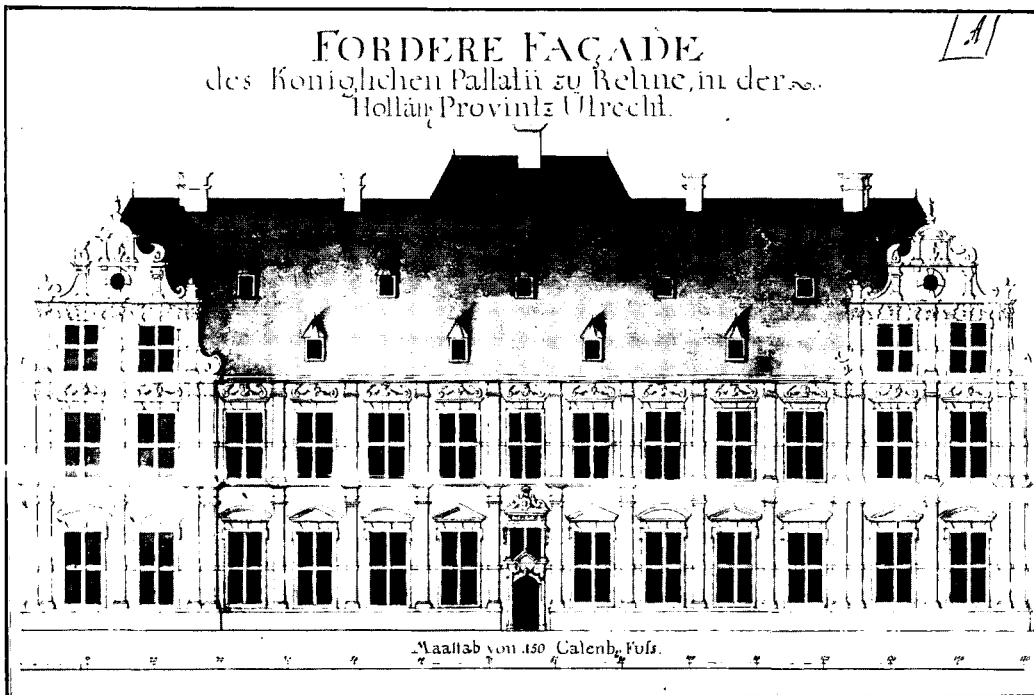
Het tijdstip, toen de Winterkoning met zijn talrijk gezin vluchtend aankwam in onze Republiek, was de periode van het opveeren van het door den krijg uitgeputte land, dat, gedurende de Trèves uitgerust, nu bereid was om de schatten, die de steeds uitbreidende handel hierheen voerde, te besteden aan allerlei uitgaven van weelde en smaak, — een nog ongekend genot voor de krachtige, maar wat achterlijke bevolking der Noordelijke gewesten. De prinsen van Oranje, de feitelijke hoofden der jonge natie, gingen voor in deze neiging.

Van ouds waren de Nassau's rijk geweest in paleizen. Het palais de Nassau bij het Brusselsche hof en het kleinere paleisje te Mechelen, in de residentie der regentes, waren bekend om hunne pracht; toch had Hendrik van Nassau in zijne eigene residentie Breda een nog veel rijker paleis, naar den eisch der jonge Renaissance, doen aanvangen, en ook zijn zoon René had er heel zijn korte leven aan gebouwd. Prins Willem was evenmin zuinig als zijne voorgangers; maar het leven gaf hem ernstiger zaken te doen dan het bouwen van paleizen, en prins Maurits, de ongetrouwde, kan in dit werk den rechten smaak niet hebben gehad. Maar zijne oudste zuster Maria van Hohenlohe, die resideerde op de kasteelen te IJsselstein en te Buren, liet in beide plaatsen de sporen na van hare bouwlustige gezindheid. En zelfs hare jongere zuster, de onbemiddelde Emilia van Portugal,

toonde zich te Wychen in dit opzicht eene waardige spruit van haar doorluchtig geslacht.

Onder Frederik Hendrik kwam de oude passie van het geslacht voor het paleisbouwen echter weder geheel tot zijn recht. De vorst heeft Honselaarsdijk en Nieuwburg (bij Rijswijk) gesticht; zijne gemalin bouwde het huis ten Bosch. En elk hunner vier dochters stichtte een buitenverblijf, waaraan zij den familienaam verbond: Oranienburg, Oranienstein, Oranjewoud, Oranienbaum; de jongste dochter resideerde op het kasteel te Turnhout. Willem II bezat Dieren als jachtslot, Willem III bouwde Soestdijk en het Loo. En zelfs de Nassausche bastaards hadden hunne kasteelen: Beverweerd, Zeist, Zuylenstein.

Zoo moest dus een vorst, — een koning, al was hij onttroond, — die in de Republiek

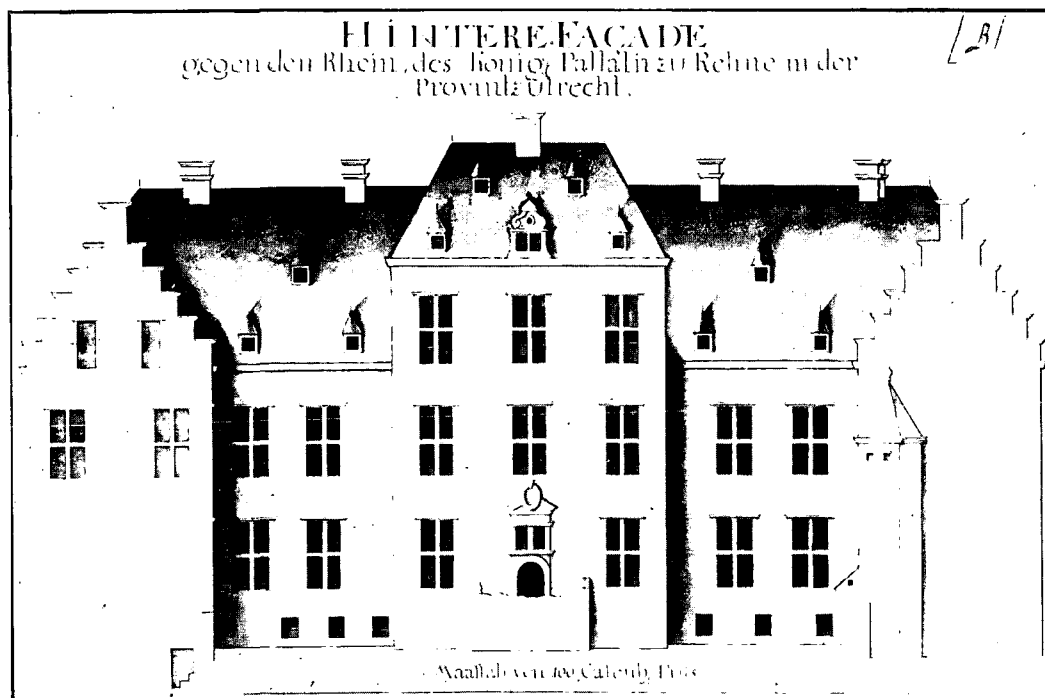
De voorgevel van het Koningshuis in 1748. Naar eene teekening in het Staatsarchief te Hannover.

een toevlucht zocht, zich wel geneigd voelen, om zijn prestige wat te verhoogen door deelneming aan dezen wedijver van luxe. In 1629 werd de bouw van Honselaarsdijk ondernomen (Nieuwburg zou eerst in 1634 volgen), en reeds in hetzelfde jaar trad ook koning Frederik te voorschijn met bouwplannen, die hem zijne Heidelbergsche residentie moesten vergoeden.

Reeds op 13 December 1628 had de vorst, die blijkens de resolutiën der Staten van Utrecht telkens te Renen kwam jagen, aan de Staten medegedeeld, dat hij gaarne aldaar zijn zomerverblijf wilde vestigen. Daar, vlak onder den fraaien kerktoeren, stond een kloostertje, dat reeds in 1388 vermeld wordt als eene vergadering van vrome

vrouwen, die zonder de wereld te verlaten wilden samenwonen en een godvruchtig leven leiden. Allengs was daaruit een klooster gegroeid van vrouwelijke Tertiariissen, onder het patronaat van St. Agnes; ten westen, onmiddellijk naast het kleine gesticht, was eene kommanderij der Duitsche Orde verrezen. De Hervorming had het kloostertje gebracht onder de superintendentie der Staten van Utrecht, die niet recht wisten, wat zij er mede zouden uitrichten. Er woonden in het groote huis nog een paar oude nonnen; de predikant had er zijne woning, en ook de prins van Oranje stapte er af, als hij in de buurt kwam jagen.

Op dit ruime perceel, dat, in den hoek van den stadsmuur gelegen, door de vlak

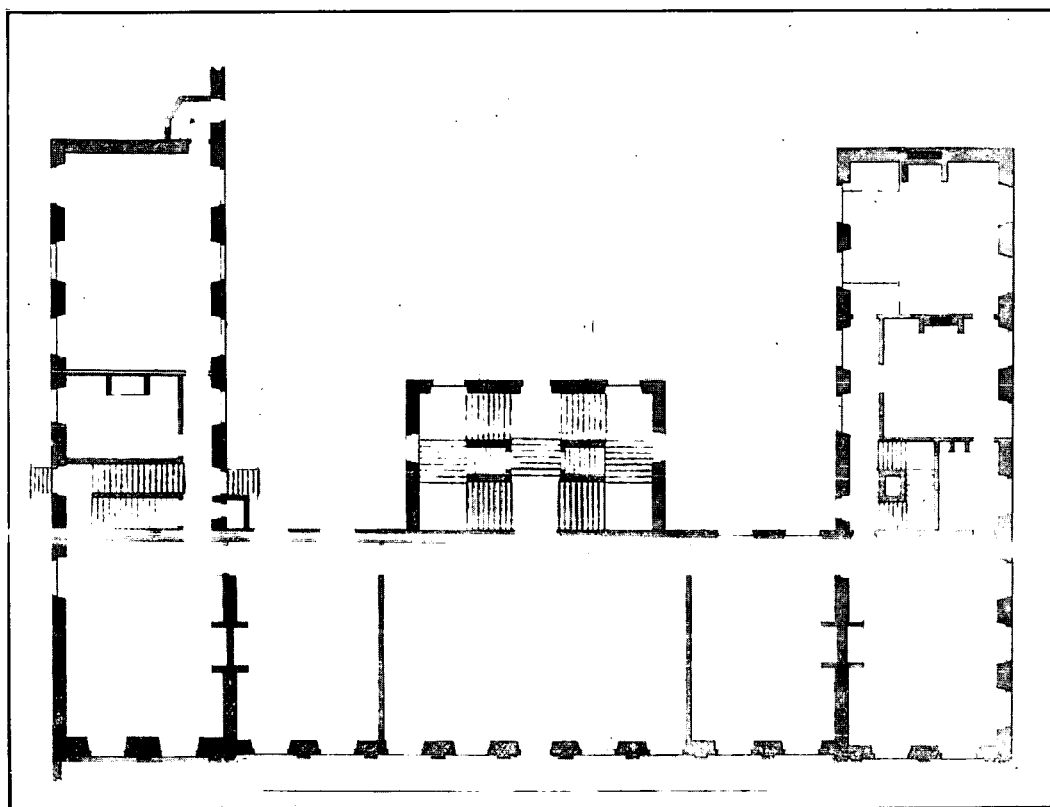
De achtergevel van het Koningshuis in 1748. Naar eene teekening in het Staatsarchief te Hannover.

daarachter gelegen Utrechtsche poort over de weiden toegang gaf naar den Rijn, sloeg Frederik van Bohemen het oog. Gewis bekoorde hem het ruime uitzicht: nog heden vertoont men op den Renenschen berg de overblijfselen van zijne Koningstafel. Z. M. wenschte dus het kloostergebouw blijvend te gebruiken als zijn kwartier, indien de Staten bereid bleken »tot accommodatie van S. M. in den convente van St. Agnieten, als dezelve aldaer comen te logeren, omme de jacht t'exerceren". Zou het gesticht echter dienen als koninklijk verblijf, dan moest het, dit sprak van zelf, wat worden opgeknapt¹⁾; en na eenig gekibbel tusschen de Staten en de stad Renen over de betaling dezer kosten, werd dit verzoek toegestaan. Den 30^{en} Januari

1) Resol. Gedeput. Staten 23 Oct., 4, 13 Nov., 9, 30 Dec. 1628, 21, 30 Jan., 5, 25 Maart 1629.

1629 berichtte de koning toen, dat hij over drie of vier weken te Renen dacht aan te komen; en inderdaad heeft hij aan dit voornemen gevolg gegeven.

De plek bleef Zijne Majesteit blijkbaar bevallen; maar het oude klooster was toch natuurlijk, ook opgeknapt, niet zeer geriefelijk. Den 14^{en} April werd dan ook aan de Staten medegedeeld, »dat Syne Coe. Mat. van Bohemen hadde versocht *in coope* te mogen hebben van d'Ed. Mo. heeren Staten des convents huysinge van St. Agnieten tot Rhenen, alsoo dieselve Syne Coe. Mat. tot desselfs accommodatie aldaer geerne zoude *timmeren*, ende

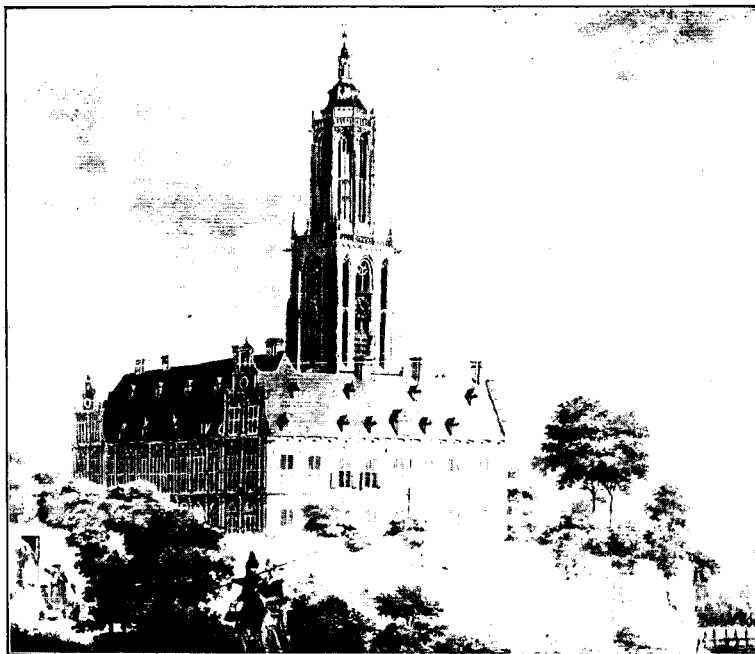

Plattegrond van het Koningshuis. Naar eene teekening van 1748 in het Staatsarchief te Hannover.

daertoe employeren de somme van seshien off twyntich duysent guldens”; de bouw van een koninklijk paleis te Renen was dus besloten. Aanvankelijk gingen de Staten niet grif op de zaak in. Wel verklaarde men zich bereid, om den koning en zijnen erfgenamen het verblijf in het klooster bij voortduring te vergunnen, mits Z. M. eventueele reparatiën voor zijne rekening nam; maar de vervreemding van het perceel vond bezwaar: denkelijk dacht men aan de mogelijkheid, dat de koning eerlang weêr zou vertrekken. De vorst zelf dacht er echter anders over; toen de voorslag der Staten hem werd overgebracht, bleek het (28 April), »dat Syne Coe. Mat. daermede niet gedient conde wesen”, en reeds 5 Mei ontvingen

de Staten eene nieuwe memorie, waarin de condities, waarop Z. M. het gebouw verlangde te koopen, werden genoemd. Op deze »iterative instantien" besloten de Staten (7 Mei) toe te geven en het gebouw te laten taxeeren. Die taxatie bedroeg *f* 10.000, en den 13^{en} Mei werden nu door Gedeputeerde Staten, op behagen der Staten, de gezamenlijke kloostergebouwen, in de resolutie gespecificeerd, aan den koning verkocht. De condities waren bijzonder gunstig: Z. M. verkreeg dit alles *om niet*, mits hij bij eventueelen verkoop der gebouwen de 10.000 gulden, waarop zij getaxeed waren, aan de Staten zou voldoen ¹⁾). Den 3^{en} Maart 1630 werd deze overeenkomst door de Staten geratificeerd ²⁾).

Onmiddellijk is toen de bouw van het paleis begonnen. Eén blik op de afbeeldingen

De zijgevel van het Koningshuis in 1771.
Naar eene teekening van H. Hoogers in 's Rijks Prentenkabinet.

anderen Blafones vorhanden" waren. Het werk vorderde snel: reeds den 10^{en} Maart 1631 kon de koning in eene memorie aan de Staten spreken van »de huysinge, sloth ende dependentien van dien, tot Rhenen gecocht *ende doen bouwen* voor Syne Co^e. Mats. commoditeyt, omme aldaer somtijts van locht te veranderen nae tijt ende gelegentheyt" ³⁾); toen was dus blijkbaar het paleis reeds nagenoeg voltooid. Uit eene andere resolutie blijkt, dat de koning nader ook de kommanderij en eenige andere kleine huizen, die westelijk aan het klooster grensden, had aangekocht, zeker om plaats te vinden voor zijn tuin; terwijl volgens eene nog latere

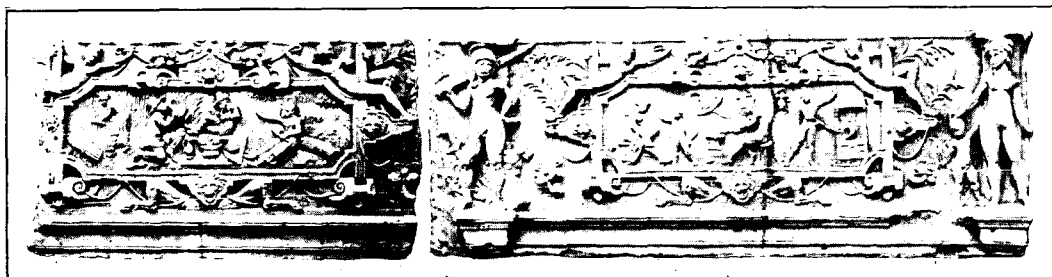
1) Zie over dit alles: Resol. Gedep. Staten 14, 17, 22 April, 5, 7, 8, 12, 13, 15, 21 Mei 1629.

2) Resol. Staten van Utrecht 25 Febr., 3, 11, 17, 19 Maart 1630.

3) Resol. Staten 10, 16 Maart 1631.

rechterzijde) heette nog in 1802 »die Königskammer». Nog waren er twee zijtrappen: links de diensttrap, die uit het parterre geleidde naar de verdieping, rechts eene grootere, uit het sousterrain naar den zolder. Naar middeleeuwschen trant waren er nog geene gangen¹⁾. Het inwendige van het paleis schijnt rijk versierd geweest te zijn, rijker dan de gevels: de twee fragmenten van een rijk gebeeldhouwd fries met cartouches, die de smederij van Vulcanus en eene groep maaiers vertoonen, geven denkelijk een indruk van de zorg, waarmede de vestibule versierd was.

Ook de terreinen om het paleis waren met zorg en met zekere luxe aangelegd. Voor het paleis vond men een voorhof, door een muur met poort afgesloten; achter het paleis lag de achterhof. Daarnaast was, nog binnen den stadsmuur, de menagerie met een menagerie-gebouw; en daaraan grensde de luthof, symmetrisch in vier perken verdeeld, met een waltoren, die later tot een tuinkoepel verbouwd werd. Buiten den stadsmuur, op de Koningsweide, vond men den uitgestrekten moestuin, met lanen van eiken en esschen en met het tuinhuis, alles omgeven door een muur en eene sloot. Het geheel, hoewel niet

Fragmenten van een gebeeldhouwd fries, afkomstig uit het Koningshuis, thans in het Stedelijk museum van oudheden te Utrecht.

overmatig groot en rijk, vormde toch een verblijf, dat eenen vorst niet onwaardig was.

Maar helaas! al deze luister zou van zeer korten duur zijn. Koning Frederik heeft blijkbaar te Renen geresideerd; maar reeds in 1632 is hij overleden. En zijne weduwe heeft hem wel volle dertig jaren overleefd; maar de koningsdochter schijnt weinig behagen geschept te hebben in het verblijf in het stille en afgelegen stadje: zij gaf de voorkeur aan het hoofdsche 's-Gravenhage, en bij de troonsbestijging van haren neef Karel II is zij hem dadelijk gevolgd naar Londen, waar zij weldra overleden is. Uit de berooide erfenis viel het paleis te Renen ten deel aan hare jongste dochter Sophie, de keurvorstin van Hannover, wier hoogste begeerte, niettegenstaande hare wijsgeerige studiën, geweest is, dat op haar grafzerk zou gebeiteld worden de titel: Koningin Sophia. Die voldoening is te beurt gevallen aan haren zoon George I; het is begrijpelijk, dat het afgelegen paleisje toen voor den koning van Groot-Brittannië geen belang meer had. Het gebouw werd verhuurd: een tijd lang (tot

1) Eerst in het verbouwingsplan van het paleis door den architect Freytag van 1802 was, volgens de teekening daarvan te Hannover, het aanbrengen van gangen opgenomen.

1720) heeft de familie van den hoofdschout van Renen, den heer Smissaert, door het te huren haar prestige niet onbelangrijk verhoogd. Maar natuurlijk was het uitgestrekte gebouw toch geen voordeelig bezit voor den Engelschen vorst, die het liet beheeren door het Hannoversche domeinbestuur: allengs is het vervallen. In 1748 was het zóover gekomen, dat de architect Von Bonn, die het opnam, eene geheele restauratie moest voorstellen, die ook inderdaad in het volgende jaar heeft plaats gehad: »Renovatum Anno 1749" stond sedert in den gevel¹⁾. Maar op den duur waren geene huurders te vinden voor het uitgestrekte paleis: alleen de Hannoversche rentmeester bewoonde het. Toen werd het onderhoud van het improductieve perceel eerst recht moeielijk, en op den duur was het verval niet meer tegen te gaan. In 1771 werd het gebouw nogmaals opgenomen, in 1802 alweder²⁾. Toen bleken vele vloeren verrot en ingezakt; de schoorsteen van eene der hoekkamers was ingestort; in een der kabinetten ontbraken deuren en vensters geheel. De architect stelde dan ook voor, de twee vleugels, die zeker onherstelbaar bleken, in te korten en het geheele prachtige trappenhuis af te breken; reeds vroeger was de moestuin verkocht en naar den tuin overgeplaatst. Het is niet waarschijnlijk, dat de voorgestelde verbouwing nog is uitgevoerd; want in 1812 is het geheele gebouw, dat ook nog (zooals zoovele gebouwen in dien tijd) tot kazerne gediend had, voor 10.000 guldens tot afbraak verkocht aan een paar Renensche burgers, die het vervallen paleis aanstonds met den grond gelijk gemaakt hebben.

Hij, die thans het stille stadje Renen bezoekt en den fraaien kerktoren bewondert, vindt daar aan zijnen voet *niets* meer, dat hem herinnert aan den Heidelbergschen vluchteling. Geen spoor van het vorstelijke verblijf is meer over, — niets dan de beide fragmenten van het fraaie gebeeldhouwde fries, die (zeldzame overblijfselen van de Utrechtsche beeldhouwkunst van 1630!) een onderkomen gevonden hebben in het Utrechtsche museum van oudheden. Sic transit gloria mundi!

S. MULLER Fz.

DE TWAALFDE EEUWSCHE VONDST TE GRONINGEN.

Reeds met een enkel woord is in de vorige aflevering melding gemaakt van de belangrijke vondst, welke op Vrijdag 17 Maart j.l. te Groningen heeft plaats gehad. Bij het graven van een kelder onder een bestaand huis aan de oostzijde van de Oude Ebbingestraat (4de huis ten zuiden van de Jacobijnerstraat) stiet men op het gewelf van een dichtgemetselden beerput. Bij het openbreken bleek de put nog grootendeels gevuld met de specie, tot welker bewaring hij bestemd was geweest. Onder in den put werden acht koperen borstbeeldjes én een groot aantal brokstukken gedreven en gegraveerd bladkoper gevonden.

De beeldjes zijn in zeer hoog relief uit vierkante (15.5 bij 13.5 c.M.) platen rood

1) Bij die vernieuwing is echter (blijkens latere teekeningen) *niets* aan het huis veranderd.

2) De teekeningen daarvan berusten in het Staatsarchief te Hannover, — photographieën van de belangrijkste in het rijksarchief in Utrecht.

1

2

3

4

5

6

7

8

koper (dik ± 0.2 c.M.) gedreven borstbeelden van apostelen, in nevensgaande afbeeldingen op bijna de helft der ware grootte weergegeven. Zij zijn met een laag hooggekleurd goud overdekt geweest, welke bij sommige beeldjes nog grootendeels bewaard is gebleven. Slechts daar, waar het goud meer of min heeft losgelaten, heeft de put-materie eenige harde groen-

9

zwarte oxyde weten te vestigen, welke, zonder tevens de loslating van het overgebleven goud te veroorzaken, moeilijk te verwijderen is. Op enkele der boeken, welke de apostelen voor hun borst houden, zijn sporen van email te zien, terwijl in de oogkassen der figuren, thans hol, ongetwijfeld edelgesteenten of stukjes email hebben gezeten. De kleedij der apostelen, hun haartooi, de houding der vingers, gelaatsuitdrukking en geheele bewerking geven duidelijk aan, dat men hier heeft te doen met vroeg-Romaansche kunst uit de 12de, zoo niet het begin der 12de eeuw. Van de nevensgaande afbeeldingen zijn 1 en 2 photo's van het origineel, 3-8 photo's van gipsafgietingen; van de origineelen dezer nummers 3-8 konden met het oog op de oxydatievlekken bezwaarlijk duidelijke photo's worden gemaakt. N°. 9 is hetzelfde beeldje als N°. 4, men ziet hier duidelijk de gipsplaat, N°. 9 is hier afzonderlijk van ter zijde weergegeven om beter te doen uitkomen in welk een hoog relief de koppen zijn gedreven. Het brokstuk, dat aan den linker-bovenhoek van N°. 8 ontbreekt, is later teruggevonden.

Dat de figuren acht der twaalf apostelen voorstellen, mag met zekerheid worden aangenomen. Voor Petrus met zijn Frankischen sleutel in de opgeheven hand staat dit vast. De andere figuren kenmerken zich wel niet door de attributen (zwaard, St. Andrieskruis, knods, beker enz.), waarmede de apostelen ook reeds in de middeleeuwen worden afgebeeld, doch in de 12de eeuw schijnen die attributen niet of althans niet algemeen te zijn in zwang geweest; ik zag dit bij meer vroege afbeeldingen der apostelen. Zeer kenmerkend is dit op de in koper gedreven en vergulde »rétable de Coblentz'', thans bewaard in de sacristij der kerk te St. Denis, waarvan Viollet le Duc in zijne Dictionnaire raisonné du mobilier français tegenover blz. 234 dl. I eene afbeelding geeft. Ook daar zijn de apostelen zonder verdere attributen. Trouwens de geheele bewerking van het genoemde altaarblad uit de 12de eeuw

10

doet volgens afbeelding en beschrijving denken aan de te Groningen gevonden beeldjes, al zijn deze dan ook slechts borstbeelden en gene volle figuren.

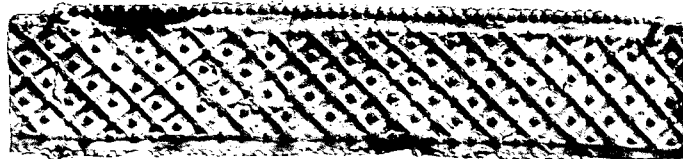
Dat wij hier met 12de eeuwse kunst te doen hebben, wordt nader bevestigd door de vele brokstukken en stukjes bewerkt koperblad (zie afbeeldingen 10, 11 en 12), waarin vroeg-Romaansche ornamentiek, heiligenfiguren enz. zijn gedreven. Die bladen zijn echter dermate door een mes in stukken gesneden, geschonden en de brokstukken zoo onvoltallig, dat slechts enkele figuren daaruit weder konden worden samengesteld. Zoo is het mij o.a. gelukt een bijna volledige koperen plaat (hoog 18.6 bij breed 12.5 c.M.) weder bijeen te brengen, waarop in een ovaal de voorstelling van God gezeten op den regenboog, terwijl in de vier hoeken de symbolische voorstellingen (leeuw, os, engel, arend) der vier evangelisten zijn aangebracht. Dit dunne koperwerk heeft echter bijna overal zijne goudbedekking verloren en is door oxydatie dermate bont gekleurd, dat het moeilijk valt hiervan eenigszins duidelijke fotografische afbeeldingen te nemen.

Zonder eenigen twijfel zijn de beeldjes en het dunne koperwerk afkomstig van een reliekschrijn of reliquiekast. Aan de lange zijden van zulk een schrijn vindt men zeer dikwijls de beelden der

11

21 apostelen, zes aan elk der twee lange zijden. Onder de zeker meer dan 100 afbeeldingen van reliekschrijnen, welke ik in de laatste weken in geïllustreerde kunstboeken en cataïogi van musea en tentoonstellingen van kerkelijke kunst onder oogen heb gehad, heb ik geen schrijn gevonden, waarop dergelijke borstbeelden voorkomen. Elders zijn bijna altijd de apostelen te voeten uit uitgebeeld, nergens dragen zij zulk een vroeg-Romaansch bijna

12

Byzantijsch karakter. Aan de korte wanden van dergelijke reliekkisten ziet men veelal de kruisiging van Jezus Christus en de aanbidding der drie koningen of wijzen uit het oosten. Dat dit ook hier het geval is geweest,

blijkt eensdeels uit het prachtig gedreven hoofd van Christus in neerhangende houding met gesloten oogen, dat eveneens tot den gevonden schat behoort, als anderdeels uit de aanwezige opschriften: »Caspar, Melchior, Balthasar'', wier geschonden beeltenissen, elk dragende in de rechterhand een ciborium van het 12de eeuwse model als Viollet le Duc t. a. p. II pl. 45 aangeeft, eveneens zijn gevonden. Het overige gedreven dunne koperwerk is het belegsel van de kist, welke waarschijnlijk van een zadeldak voorzien is geweest.

Uit welk deel van Europa deze kunstarbeid herkomstig is, waag ik bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal niet te beslissen; tot het ontvangen van voorlichting houd ik mij gaarne aanbevolen.

Rondom de schrijn hebben twee banden van dun koper geloopt. Zij zijn in een 50-tal brokstukjes bewaard gebleven. De onderste, breed 3 c.M., bevat in vroeg Gothisch letterschrift gegraveerd de namen der apostelen, welke dus onder elk beeldje hebben gestaan, alsmede de namen der bovengenoemde drie koningen. De andere band, breed 2.6 c.M., welke een latijnsch opschrift in Romaansche letters bevat, dat echter nog niet geheel weder tot een zin is gereconstrueerd kunnen worden, vertoont o.a. het woord WALTPVRG. Men mag daaruit met eenige zekerheid de gevolgtrekking maken, dat de reliekschrijn afkomstig is van de nabij de vindplaats gelegen, in de 9de à 10de eeuw gebouwde St. Walburgkerk, welke, zooals men weet, in het begin der 17de eeuw is afgebroken.

Een mede in den put gevonden kruikje uit het midden der 16de eeuw en het gewelf, waarmede het belegsel is doorgesneden en waarvan de ledige hulzen of houders van edelsteen¹⁾ getuigen, roepen ons de waarschijnlijkheid voor den geest, dat in de dagen van den beeldenstorm deze schrijn uit de kerk is gehaald, van zijne edelsteen is beroofd en daarop vernield, terwijl de destijds waardeloos geachte koperen beeldjes en brokstukken van belegsel ter voorkoming van mogelijke ontdekking in den beerput zijn gesmeten. Boven het gewelf van den put is eenige jaren later de muur gebouwd van het tegenwoordige huis, dat in zijn gevel nog voldoende sporen van begin 17de eeuwschen bouwtrant bewaart.

Voor de verzameling kerkelijke oudheden van het Groningsch Museum is deze vondst zeker een prachtige aanwinst.

Groningen.

J. A. FEITH.

HANS COENRAAD BRECHTEL.

De kunstenaar, wiens naam boven dit opstel prijkt, schijnt geene groote bekendheid te genieten. Tevergeefs toch zocht ik hem in Immerzeel, Kramm, Fred. Muller en van Someren, en in een aantal andere boeken tot het hedendaagsche werk van Dr. A. von Wurzbach toe; nergens vond ik melding van hem gemaakt en een bescheiden plaatsje in enkele dier werken had hij m. i. toch wel verdiend. Ook in Thieme und Becker's groot Künstlerlexikon wordt hij niet genoemd, hetgeen te meer verwondering mag wekken, aangezien daarin wel zijne naaste familieleden worden besproken.

Intusschen is mijn onderzoek niet geheel vruchteloos geweest, want in den catalogus der Geschied- en Oudheidkundige Voorwerpen van het Gemeente-Museum van 's-Gravenhage door A. J. Servaas van Rooyen trof ik onder n°. 207 eene in zilver gedreven gildeplaat aan, welks meesterteeken H C B ongetwijfeld op Hans Coenraad Brechtel wijst. De onver-

1) In het ovale gat van No. 11 heeft zulk een huls gezeten.

moeide directeur van het Haagsche Museum deelt daarbij het een en ander omtrent Brechtel mede, daartoe welwillend in staat gesteld door Dr. Abr. Bredius. Uit die aantekeningen leeren wij in hoofdzaak, dat Brechtel zich 21 Maart 1640 te 's-Gravenhage heeft gevestigd en daar — blijkens eene acte van 20 Maart 1641 — het ambacht van zilversmid uitoefende, waarin hij het ver moet hebben gebracht. Hij is in Den Haag blijven wonen, waar hij behoorde tot de Luthersche gemeente, en was getrouwd met Juffr. Maria Steeweghen, die als zijne weduwe voorkomt 27 Mei 1677. Zijne nalatenschap werd gescheiden 10 October 1682, in welke acte voorkomen Samuel Blee-sendorf, juwelier te Berlijn, en Ursula Brechtels, zijne dochter.

Dat ik hier de aandacht op Hans Coenraad Brechtel wil vestigen, vindt niet zoozeer zijne oorzaak in het feit, dat hij een zeer bekwaam zilversmid was, als wel in de

omstandigheid, dat hij ook op ander gebied de kunst heeft beoefend, hetgeen onbekend schijnt te zijn.

Op eene met wit opgewerkte ets — thans eigendom van Jhr. Mr. F. Beelaerts van Blokland — is in de marge rechts onder duidelijk te lezen *H. C. Brechtel fecit*. Deze ets heeft reeds sedert lang mijne belangstelling in Brechtel opgewekt en ik geef daarvan hier

H. C. Brechtel fecit.

eene reproductie, opdat zijn werk ook op dit gebied van meerdere bekendheid worde.

De voorgestelde persoon is Mr. Gerard Beelaerts, advocaat voor het Hof van Holland, hetgeen van belang is voor de dateering van Brechtel's werk, aangezien deze reeds 27 Augustus 1643 overleed. De gevolgtrekking te maken, dat dit derhalve een werk uit den allereersten tijd van Brechtel's vestiging in Den Haag zoude zijn, acht ik minst genomen voorbarig. Brechtel toch woonde vóór 1640 — zooals beneden zal blijken — gedurende verscheidene jaren in Heusden, de geboorte- en aanvankelijke woonplaats van Beelaerts, en het is veel waarschijnlijker, dat de ets daar werd gemaakt dan te 's-Gravenhage.

Dat de kunstenaar er in is geslaagd de gelaatstrekken juist weêr te geven, valt af te leiden uit een geschilderd portret van denzelfden persoon, hetwelk echter niet als voorbeeld heeft gediend en ongetwijfeld van jongeren datum is.

Het laat zich denken, dat dit niet de eenige ets van Brechtel's hand is, doch andere zijn mij voorloopig niet bekend.

Voor hen, die belang stellen in den persoon van Brechtel, kan ik hier het een en ander mededeelen, waaraan eene m. s. genealogie, welke mij bij onderzoek betrouwbaar is gebleken, ten grondslag ligt.

Zijn grootvader Stephan Brechtel, die ter onderscheiding van zijnen gelijknamigen zoon »de oude» wordt genoemd, werd in 1523 te Bamberg geboren en vestigde zich omstreeks 1540 te Neurenberg, waar hij volgens Thieme und Becker's Künstlerlexikon naam maakte als rekenmeester, schoonschrijver en mathematicus. Hij overleed 27 Juni 1574 en liet uit zijnen in 1548 met Veronika Haiden gesloten echt meerdere kinderen na, onder wie Christoph Fabius Brechtel (geboren 14 Januari 1568 en overleden omstreeks 1622), evenals zijn vader bekend als schoonschrijver en rekenmeester in zijne geboorteplaats Neurenberg¹⁾. Deze was de vader van onzen Hans Coenraad Brechtel, geboren in 1609 en overleden 15 November 1675. Blijkens zijne huwelijksacte is hij uit Neurenberg te Heusden gekomen en daar 24 Januari 1634 in de Hervormde kerk getrouwd met Maria Steewech, dochter van wijlen den Heusdenschen burgemeester Johan en diens tweede vrouw Geerburg van Berlicum. Zijne vrouw, die veel ouder was dan hij — zij werd geboren 21 October 1598 — overleed 2 Augustus 1682, zoodat Brechtel's boedel eerst na haren dood is gescheiden. Uit zijn huwelijk had hij zes kinderen: 1 Michiel Brechtel, jong gestorven; 2 Johanna, gedoopt te Heusden 4 December 1635, overleden 18 Augustus 1679 en 28 September 1659 getrouwd met Adrianus van Hoecke, geboren in 1635, goudsmid te 's-Gravenhage, gestorven 28 Maart 1716; 3 Willemina, jong gestorven; 4 Anthonetta, gedoopt te Heusden 3 September 1637 en jong gestorven; 5 Ursula, gedoopt in de Luthersche kerk te 's-Gravenhage 16 November 1642, getrouwd met Samuel Blaissendorp (zie boven); 6 Maria Magdalena, gedoopt te 's-Gravenhage 4 September 1644 en getrouwd met Otto van Hessen.

1) Volgens de genealogie zou hij ook secrétaris van Hall in Zwaben zijn geweest, doch de juistheid hiervan is mij niet gebleken.

Ook Brechtel's wapen is bekend, t.w. in sabel eene lelie van goud, het veld gekousd van zilver; en als schildhouder wordt opgegeven: een Mercurius met eenen schrijfkoker en inktpot op zijne zijde. In aansluiting hiermede acht ik het van belang mede te deelen, dat in Rietstap's »Armorial Général» voorkomt: Brechtel (Nuremberg): de sable à une fleur-de-lis d'or; le champ chaussé-ployé d'or; cimier: un vol, aux armes de l'écu.

W. A. BEELAERTS

VERSLAG DER COMMISSIE VAN ADVIES BETREFFENDE DE HERSTELLING VAN HET KASTEEL »DOORWERTH».

's-Gravenhage, 29 April 1911.

Aan de Vereeniging »de Doorwerth».

Door Uwe Vereeniging uitgenoodigd haar van voorlichting te dienen in zake het gerezen verschil van meening betreffende de herstelling van het kasteel Doorwerth, hebben de ondergeteekenden zich daartoe bereid verklaard, onder voorwaarde, dat de werkzaamheden — als ontgraving van fundamenteën, verwijdering van bepleisteringen enz. —, welke hun ten behoeve van het in te stellen onderzoek noodig mochten blijken, vanwege Uwe Vereeniging zouden worden verricht. Aan deze bereidverklaring voegden zij toe de mededeeling, dat zij niet wilden worden beschouwd als rechters, uitspraak doende in een geschil, doch zich eenvoudig voorstelden in een gemotiveerd rapport mede te deelen wat, na onderzoek, hun zou zijn voorgekomen ter zake wenschelijk te zijn. Dienovereenkomstig hebben zij bij dezen de eer U het hierna volgend verslag hunner werkzaamheden aan te bieden.

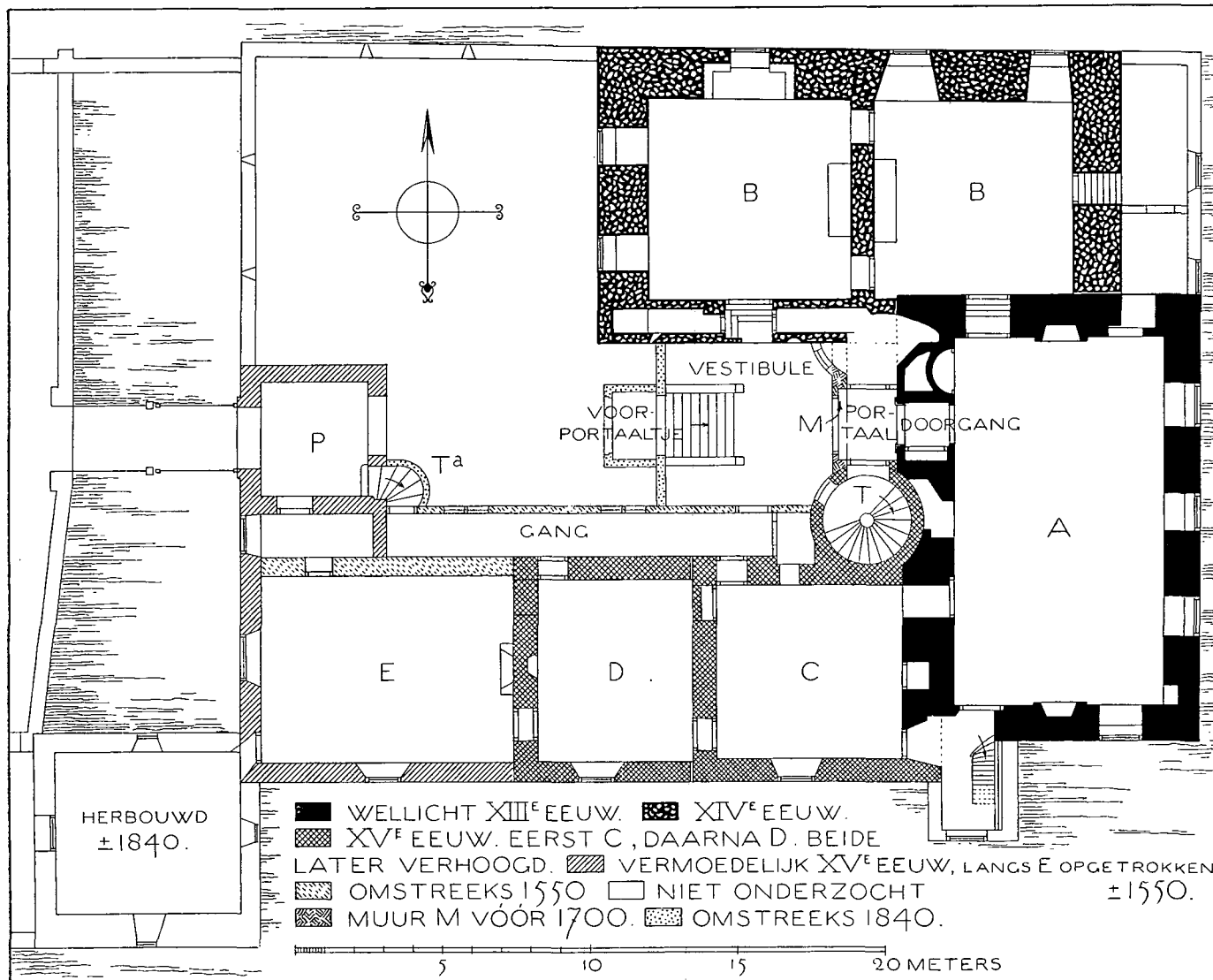
I. HET MEENINGSVERSCHIL.

Het kasteel Doorwerth (zie afb. 1) bestaat uit een omwaterden voorburcht en een ten oosten daarvan gelegen hoofdgebouw, het eigenlijke kasteel. Dit laatste, opgetrokken op een ongeveer rechthoekig terrein, heeft drie om een binnenplein gebouwde vleugels: een oostelijken middenvleugel, met twee zijvleugels. Het is toegankelijk door een, ongeveer in het midden van het westelijk front staand, poortgebouw, *P*. Het niet bebouwde deel van het terrein aan west- en noordkant is afgesloten door een muur, overblijfsel van vroeger hier aanwezige lagere gebouwen. Tegen den zuidvleugel van het kasteel zijn drie torens aangebouwd: een ronde traptoren, *T*, op den noordoostelijken binnenhoek, een rechthoekige toren (met latere houten trap) op den zuidoostelijken, en een groote vierkante toren bij den zuidwestelijken buitenhoek.

Het door genoemde vleugels omsloten deel van het binnenplein is thans bijna geheel bezet door:

- a. Een gang langs den geheelen noordwand van den zuidelijken vleugel.
- b. Een portaal met vestibule en voorportaalje, tegen den westwand van den oostelijken vleugel aangebouwd.

Afb. 2 geeft deze bebouwing van het binnenplein te zien.

Afb. 1. Plattegrond van het kasteel Doorwerth (rez-de-chaussée).

Een in handen der ondergeteekenden gestelde memorie van den architect Uwer Vereeniging, als bijlage achter dit verslag gevoegd, bevat rapporten van het Bestuur Uwer Vereeniging en van de heeren Dr. Cuypers en de Stuers, blijkens welke het verschil, waover de voorlichting der ondergeteekenden wordt verlangd, de beide onder *a* en *b* aangeduide bouwdeelen betreft. Het Bestuur Uwer Vereeniging, van oordeel dat het kasteel dient te worden bewaard »in gansch zijne historische ontwikkeling», wil die bouwdeelen in hoofdzaak onveranderd laten en voor zoover noodig herstellen; de heeren Dr. Cuypers en de Stuers willen ze doen afbreken, daar zij, huns inziens, »geenszins bij het kasteel passen, de binnenplaats op ongewenschte wijze vernauwen, den ronden traptoren bedekken en, nu het kasteel niet meer ter bewoning bestemd wordt, geheel nutteloos zijn.»

II. VOORLOOPIG ONDERZOEK.

In hunne eerste bijeenkomst besloten de ondergeteekenden te beginnen met, zonder nadere bespreking met partijen, wier meening hun uit de gedrukte stukken voldoende bleek, een onderzoek in te stellen naar de wordingsgeschiedenis van de gang en van het portaal met vestibule en voorportaalte. Immers reeds over den ouderdom van deze bouwdeelen waren partijen het niet eens. De heeren Dr. Cuypers en de Stuers verklaarden, dat deze »stijllooze deelen» door Baron van Brakell ongeveer 70 jaar geleden waren aangebouwd om de bewoning van het kasteel geriefelijker te maken; het bestuur Uwer Vereeniging beweerde even stellig, dat de gang en het grootste deel van het portaal enz. achttiende-eeuwsch werk waren, alleen het bovenste deel van den muur *M*, het voorportaalte en, misschien het traptorentje *T^a*, door Baron van Brakell aangebouwd.

De ondergeteekenden trof het bij de beschouwing van den plattegrond van het kasteel, dat de poort niet vlak tegen den zuidelijken vleugel was aangebouwd. Het scheen hun mogelijk, dat dit was gedaan om ruimte te houden voor de gang, in welk geval deze dan reeds bij of vóór den bouw der poort zou zijn aangelegd. Om deze reden namen zij de mogelijkheid aan, dat de *tegenwoordige* buitenmuur der gang, die ook huns inziens zeker niet ouder dan uit de tweede helft der achttiende eeuw kon zijn, een ouderen muur had vervangen, en zij besloten dus in de eerste plaats na te gaan wanneer langs den zuidelijken vleugel een gang was aangelegd.

In Nijhoff's uit 1820 dagteekende beschrijving van het kasteel¹⁾ wordt van de »lange gangen» in het huis gewaagd, en in een beveldschrift van 1674 wordt aan de ingezetenen van Doorwerth en Heelsum, aan wie bij de nadering der Fransche troepen was vergund tijdelijk in het kasteel te wonen, gelast de kamers, *gangen* en trappen schoon te maken²⁾. Er zijn in heel het gebouw geen andere gangen dan die langs den zuid- en den oostvleugel: blijkbaar bestonden deze dus reeds in 1674.

1) »Wandelingen in een gedeelte van Gelderland», blz. 60 (in den 5den druk). De eerste druk is van 1820.

2) »Bijdragen en Mededeelingen van Gelre», VII, blz. 382.

Oude afbeeldingen van het kasteel bleken deze meening te bevestigen. Pronk heeft in 1731 in een zijner schetsboeken (in 's-Rijks Prentenkabinet te Amsterdam) o. a. een gezicht op het kasteel uit het noordwesten geteekend (afb. 3, vgl. afb. 5) en men ziet daarop duidelijk, dat de noordelijke helft van het dak van den zuidelijken vleugel is doorgetrokken over een langs den noordwand van dezen vleugel aanwezigen aanbouw: de gang. Een

Afb. 2. Tegenwoordige toestand van het binnenplein.
(De hellende stand der muren is een fout van den fotograaf).

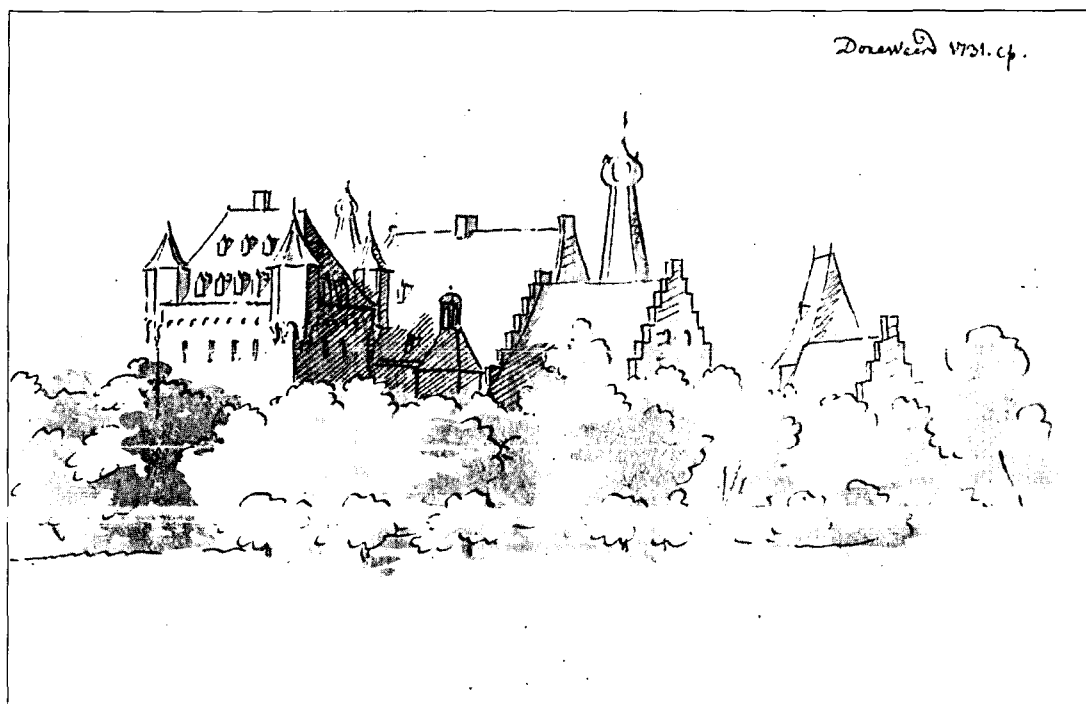
zeventiende-eeuwsche gekleurde teekening in de collectie Bodel Nijenhuis te Leiden (afb. 4), van ongeveer hetzelfde standpunt genomen, doet volkomen hetzelfde zien.

In het bezit van deze aanwijzingen, brachten de ondergeteekenden hun eerste bezoek aan het kasteel, en konden toen vaststellen, dat dit in verschillende perioden is gebouwd. Het zou hen te ver voeren de geheele bouwgeschiedenis hier in bijzonderheden weer te geven. In verband met hun opdracht is het trouwens voldoende vast te stellen, dat het oudste deel van het kasteel, misschien nog dertiende-eeuwsch, de oostelijke vleugel is, *A*; dat daarbij, vermoedelijk in de veertiende eeuw, de noordelijke vleugel, *B*, is aangebouwd, en dat de zuidelijke vleugel in de vijftiende en de zestiende eeuw ontstond. Aan dezen laatsten vleugel zijn nl. vier perioden te onderscheiden. Aanvankelijk werd alleen het aan den midden-

vleugel onmiddellijk grenzende deel, *C*, gebouwd, daarna het meer westelijk gelegene, *D*. Beide, aanvankelijk ééne verdieping lager dan thans, zijn later verhoogd. Vermoedelijk gelijktijdig met den bouw van *D* is de ronde traptoren, *T*, ontstaan; alles blijkbaar nog in de vijftiende eeuw. Omstreeks het midden der zestiende eeuw eindelijk is de laatste vergrooiting, *E*, van den zuidelijken vleugel tot stand gekomen en tegelijk daarmee zijn de zijgevels en het

westelijk geveltopje van *A* tot hunne tegenwoordige gedaante gebracht. De poort stond er toen vermoedelijk reeds ¹⁾).

Nadat dit overzicht der ontwikkeling van het kasteel verkregen was, konden wij opnieuw de vraag naar den bouwtijd van gang en portaal onder de oogen zien. De muren, waartegen deze zijn aangebouwd, toonen allerlei sporen van veranderingen, die reeds eenige inlichting gaven, maar er bleven toch nog verschillende vragen over, voor welker beantwoording het ons noodig bleek op enkele plaatsen de bepleistering te doen wegnemen en eenige fundamente te doen ontgraven. Dit geschiedde, en wij konden

Afb. 3. De Doorwerth in 1731, gezien uit het noordwesten, naar een schets van Pronk.

toen, bij een tweede bezoek, ons eene voorstelling vormen van de wording van de gang en het portaal.

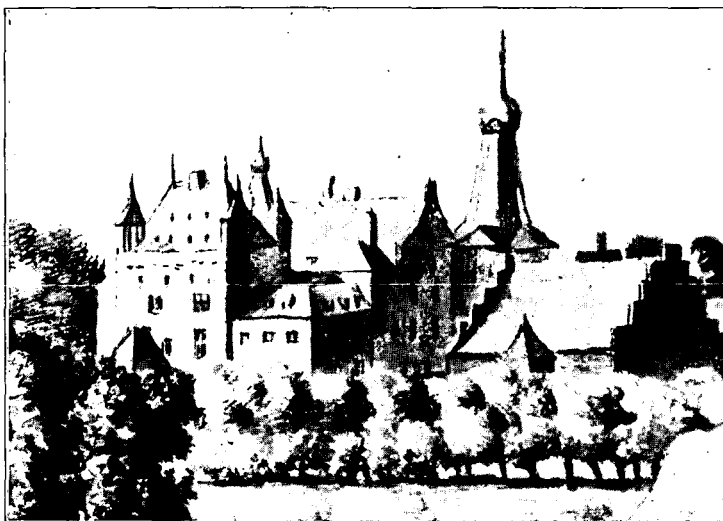
III. NADER ONDERZOEK.

a. De gang. Afb. 6 geeft een nauwkeurig beeld van den noordwand van den zuidelijken vleugel, waartegen de gang is aangebouwd. Door de cijfers I, II en III zijn

1) Wij vermoeden, dat oorspronkelijk aan den zuidkant bij de poort een gebouw heeft aangesloten, overeenkomstig met dat, hetwelk vroeger aan den noordkant stond. Van den oostelijken muur van dergelijk gebouw vonden wij de, met den oostwand der poort in verband gemetselde fundeering terug (zie den plattegrond). Met de aansluiting van dit gebouw aan het latere vertrek, *E*, houden wellicht verband de moeilijk te verklaren, als buitenwerk gevoegde, driehoekige plekken op den westhoek van den noordwand van *E* (aangegeven op afb. 6).

aangeduid de verschillende perioden, waarin, volgens bovenstaande uiteenzetting, deze muur is tot stand gekomen. Wij noemen nu voortaan het oudste deel van den zuidvleugel: I, de verhooging daarvan I^a; de eerste vergrooting: II en hare verhooging II^a; de tweede vergrooting: III.

Het blijkt duidelijk, dat in I en II de wand over zijn volle hoogte oorspronkelijk buitenmuur is geweest, want men vindt dichtgemetselde vensters of sporen daarvan in het gelijkvloers van I en in de drie verdiepingen van II; daarenboven is in II^a nog te zien, dat dit muurgedeelte oorspronkelijk ziend en gevoegd was, en zijn daar duivengaten. Afgezien van een lampnisje in de eerste verdieping van II, dat tamelijk jong schijnt, leveren de wanden van I en II ook het bewijs, dat de daarachter gelegen vertrekken in drie perioden in verbinding zijn gebracht met de gang. Wij vinden nl. drie reeksen van

Afb. 4. De Doorwerth in de XVIIe eeuw, uit het N. W. Naar eene teekening in de coll. Bodel-Nijenhuis.

deuren, die, hoewel zij geen van drieën tegelijk met den muur zijn gemaakt, doch later daarin ingebroken, toch verschillend zijn behandeld. Bij de eerste reeks is de opening met een segmentvormigen ontlastingsboog gedekt. Dit zijn de deuren *A* (?), *B* en *E* in I en I^a en *H* in II, waarvan de laatste een vroeger venster heeft vervangen. De tweede reeks is met een korfboog ontlast; dit zijn de deuren *C* en *D* in I en I^a en *J* in II^a. De derde reeks eindelijk, de deuren *F* en *G* in II, mist een ontlastingsboog;

de bovenopening is onregelmatig en met kleine steen aangevuld tot op de latei.

Bezien wij nu den wand van III, dan blijkt, dat daarin geen spoor van vensters is te bekennen, en dat hier in de eerste en derde verdieping deuren zijn, *K* en *N*, thans gedicht, die, blijkens haar ten deele nog aanwezigen dagkant en hare in zuiver verband met den muur gemetselde, segmentvormige ontlastingsbogen, onmiddellijk bij den bouw van III zijn gemaakt. Deze deuren bevinden zich niet in dat gedeelte van III, dat tegenover den zuidwand der poort staat, zoodat zij bewijzen, dat bij den bouw van III een gang is aangelegd, ook langs de tweede verdieping. Verder vinden wij in III twee deuren met korfbogige ontlasting, *O* en *P*, en twee zonder bogen, *L* en *M*.

Het vermoeden ligt voor de hand, dat de segmentvormig ontlaste deuren in I en II tegelijk met de daarmede overeenkomstige in III zijn gemaakt, dat in een latere periode,

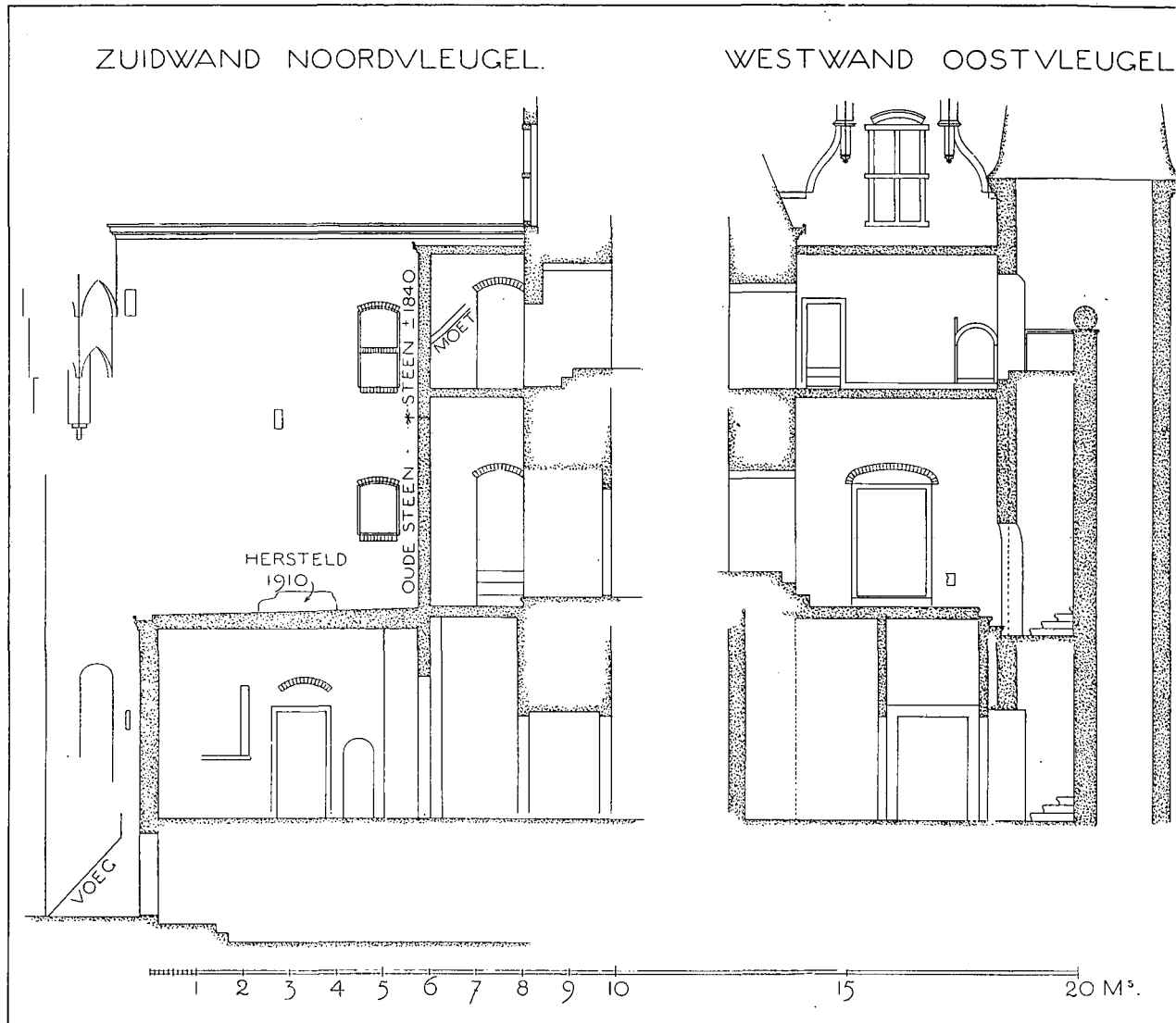
toen nieuwe verbindingen van de vertrekken met de gang werden gewenscht, de korfbogig-gedekte deuren ontstonden, en ten slotte de niet door bogen ontlaste doorgangen.

Nu het ontbreken van vensters en de aanwezigheid van oorspronkelijke deuren in III aantoonde, dat tegelijk met dien bouw een gang was aangelegd langs den zuidelijken vleugel, was er aanleiding te onderzoeken of de tegenwoordige, onmiskenbaar betrekkelijk nieuwe, buitenmuur der gang soms op de fundeering van een vroegeren muur stond. Wij lieten daarom den voet van dezen muur ontgraven en vonden, dat die inderdaad uit geheel andere steen is gemetseld dan het boven den grond zichtbare muurwerk. Want

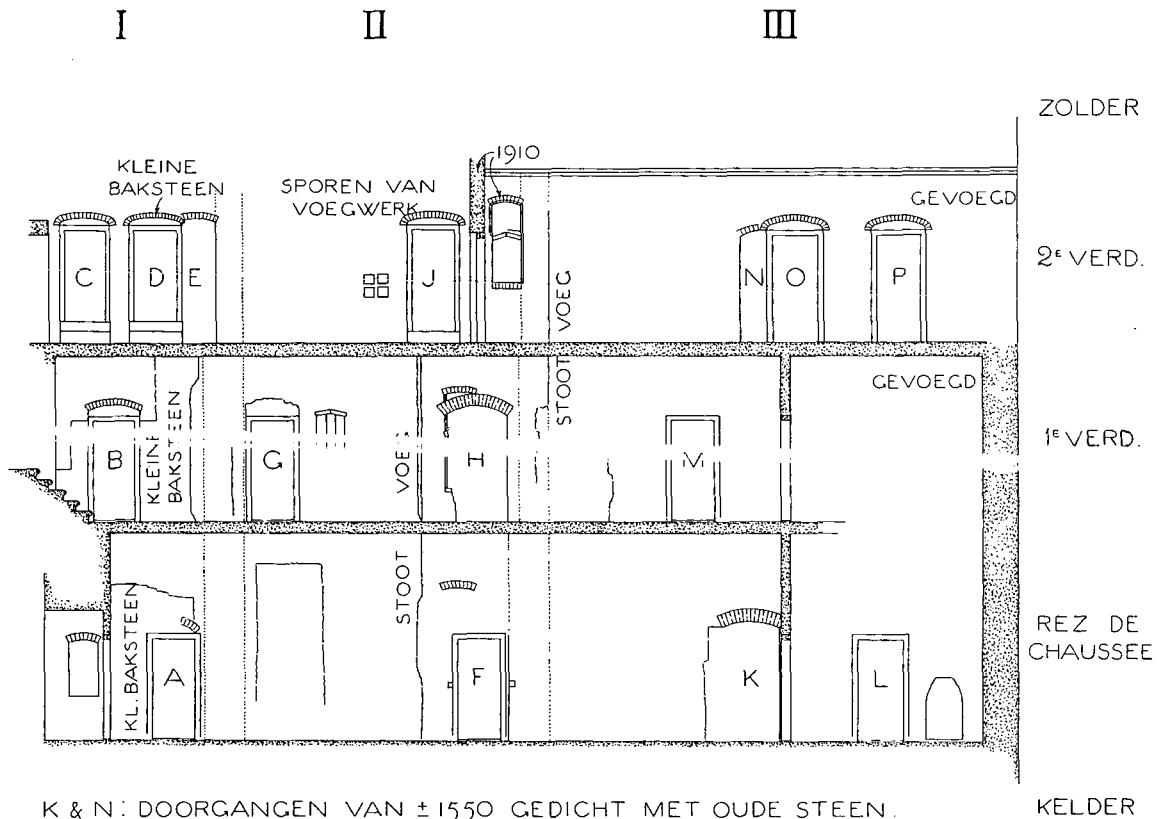
Afb. 5. Tegenwoordige toestand van de Doorwerth, gezien uit het noordwesten. (De hellende stand der muren is een fout van den fotograaf).

terwijl dit laatste is opgetrokken van geslepen baksteen in het formaat $22.5 \times 11 \times 5.5$ c.M. (10 lagen: 0.63 M.), bestaat de fundeering uit gewone handvormsteen in het formaat $27 \times 13.5 \times 6.5$ c.M. (10 lagen: 0.76 M.), formaat, dat vrijwel overeenstemt met dat der in III opgenomen steen, die $26-26.5 \times 12.5-13 \times 6.5$ meet (10 lagen: 0.74-0.77 M.). Bij verder onderzoek bleek, dat ook de 1.80 M. hooge plint van de tegenwoordige buitenmuur der gang nog uit oude steen is opgetrokken, van buiten echter bekleed met nieuwe steen. Uit een en ander volgt, dat de gang langs den zuidvleugel is aangelegd gelijktijdig met de laatste vergrooiting van dien vleugel, omstreeks 1550.

Afb. 6. De door gang en portaal bedekte muren aan het binnenplein.

NOORDWAND ZUIDVLEUGEL.

K & N: DOORGANGEN VAN ± 1550 GEDICHT MET OUDE STEEN.
 A, B, E & H: " " VERMOEDELIJK VAN ± 1550 GEDICHT MET
 OUDE STEEN.
 C, D, J, O, P: DOORGANGEN VAN VÓÓR 1840.
 F, G, L, M: " " ± "

Naar eene tekening van den architect G. de Hoog Hzn.

b. Het portaal met vestibule en voorportaalje, en de traptoren. De oostelijke vleugel, waartegen deze beide deelen zijn aangebouwd, bestond en bestaat op alle verdiepingen uit slechts ééne zaal. Dit zaalgebouw was oorspronkelijk toegankelijk door een in het midden van zijnen westgevel in den rez-de-chaussée, geplaatste ingang, en voor de bereiking, zoowel van den kelder als van de verschillende verdiepingen, dienden trappen, uitgespaard in de dikte van dezen westwand. Toen in de vijftiende eeuw de ronde traptoren tegen de zuidelijke helft van dezen westwand werd aangebouwd, verviel de oude ingang. De toren kreeg een eigen toegang op het niveau van den kelder, dat overeenstemde met dat van het sedert 0.50 M. opgehoogde binnenplein. Deze kelderdeur was uitteraard niet de entrée van het kasteel. Dáárvoor werd, op de hoogte van den rez-de-chaussée, noordelijk van de oorspronkelijke deur, een nieuwe toegang ingebroken, waarvan nog sporen zijn bewaard. 0.50 M. onder den tegenwoordigen vloer van den rez-de-chaussée (die later zooveel hoger is gelegd), is nl. in de muurdikte de met roode en zwarte tegels belegde vloer van deze ingang gedeeltelijk teruggevonden, en aan den zuidkant bleef ook de afschuining van haren neg bewaard. Deze vijftiende-eeuwsche hoofdingang doorbrak den westelijken muur juist op de plaats, waar zich in zijne dikte de trappen naar den kelder en naar de eerste verdieping bevonden, die trouwens door de wenteltrap in den traptoren overbodig waren geworden. De spouw en de gewelfjes van deze trappen, en de doorgang, waarmede zij van uit de zaal bereikbaar waren, zijn nog aanwezig; van de trappen zelf bleven slechts enkele treden naar den kelder bewaard.

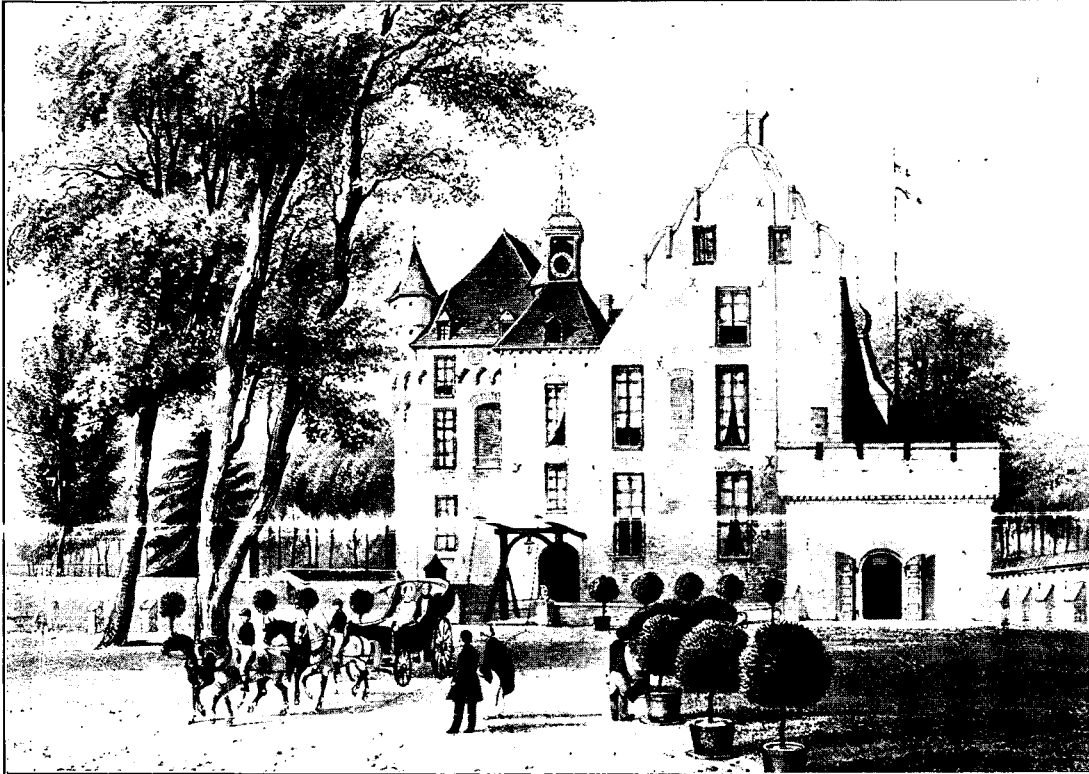
Na verloop van tijd — waarom blijkt niet — is de vloer van den rez-de-chaussée 0.50 M. hooger gelegd. De ingang moest dus evenveel rijzen, en bij deze verandering kan zij zijn gewijzigd gelijk zij thans is: van buitendeur tot doorgang gemaakt. De hoofdingang is nl. thans geheel bekleed met een eiken omlijsting en beschieting, blijkens de profileering dagteekenend van omstreeks 1700. Hieruit volgt, dat een portaal met buitendeur toen reeds bestond of werd aangebouwd¹⁾, en het is gelukkig nog mogelijk, niettegenstaande eene ingrijpende latere verbouwing, overblijfselen van dit portaal aan te wijzen. De muur nl., die, op 2 M. afstand van den oorspronkelijken buitenmuur, omhoog gaat, is van oude steen: helderrood van kleur en groot: $26 \times 12.5 \times 5.5$ c.M. (10 lagen: 0.68 M.), terwijl het latere portaal van grijsroode, kleinere steen is gemetseld: $22.5 \times 10.7 \times 5.2$ c.M. (10 lagen: 0.60 M.).

Deze muur waarvan later eenige lagen zijn afgebroken, waarna hij met kleine steen is verhoogd en afgedekt met een plat, ging oorspronkelijk op tot ongeveer 0.95 M. boven den tegenwoordigen vloer der tweede verdieping; hij is geplaatst tusschen den zuidwand van den noordelijken vleugel en den traptoren en was met een lessenaardak tegen den west-

1) Wij drukken ons hier niet stilliger uit, omdat wij het zeer goed mogelijk, om niet te zeggen waarschijnlijk, achten, dat reeds tegelijk met de vijftiende-eeuwsche deur de uitbouw is gemaakt, waarop wij hier het oog hebben. Het zou ons echter te ver voeren dit hier uiteen te zetten, en het is in ieder geval zeker, dat de uitbouw niet jonger kan zijn dan de eind-zeventiende-eeuwsche doorgang, die de vroegere buitendeur verving.

wand van den oostvleugel afgedekt. Zoowel in den muur van den noordelijken vleugel als in dien van den traptoren zijn de moeten van dit dak zichtbaar.

Door dit portaal ook op de tweede verdieping op te trekken, kreeg men gelegenheid er vloeren in te leggen op de hoogten der verschillende étages, en door nu den westwand van den oost- en den zuidwand van den noordvleugel te doorbreken met doorgangen, ontstond gemeenschap tusschen beide vleugels, zonder dat men, als vroeger, door de kamers behoefde te gaan. Voor de in den westwand van den oost-vleugel gemaakte doorgangen, moest nu echter ook op de verdiepingen de muurtrap worden doorbroken,

Afb. 7. Front van de Doorwerth met afgebroken zuidwesttoren. Naar eene litho van omstreeks 1840.

zoodat men daarvan thans alleen nog maar den spouw, de gewelfjes en de ingangen gedeeltelijk terugvindt. Van lichtspelen naar deze muurtrap zijn onbetwifelbare overblijfselen niet meer aanwezig.

Wij komen nu tot de laatste, de meest ingrijpende verandering, welke de oostelijke vleugel heeft ondergaan. In het verloop, dat wij tot nu toe volgden, was alleen de vloer van den rez-de-chausée verhoogd; de verdiepingvloeren waren onveranderd, en de trap in den ronden toren was dus de toegang daarheen gebleven. Om de een of andere reden heeft men echter goedgevonden de vloeren der eerste en tweede verdieping en dien van

den zolder in den oostvleugel hooger te leggen. Daarvoor is toen een nieuwe trap, van bergsteen, in den traptoren gemaakt, niet in directe gemeenschap met de woonvertrekken, gelijk voorheen het geval was (blijkens de nog aanwezige toegansmoeten in de zalen der eerste en tweede étage), maar corresponderend met de langs den oost- en den zuidvleugel toen reeds bestaande gangen, zoodat men nu met deze trap de vertrekken der drie vleugels kon bereiken, zonder door de zalen van den middenvleugel te moeten gaan.

Wij houden het ervoor, dat een en ander is uitgevoerd tijdens Baron van Brakell eigenaar was van het kasteel (1837—1853).

Door hem schijnt ook het bovendeel van den gangmuur tegen den zuidelijken vleugel vernieuwd, het kleine traptorentje, T^a , tegen de poort aangebouwd, en de vestibule met voorportaalte tegen het oudere portaal aangeplakt te zijn. Wij schrijven dit werk op zijnen naam, omdat bekend is, dat hij het kasteel, dat, toen hij het in 1837 kocht, geruimen tijd had leeg gestaan, »met de meeste zorg (!) uit- en inwendig geheel herbouwd en gerestaureerd» heeft¹⁾ en omdat de daaraan gebruikte baksteen groote overeenkomst heeft met de baksteen van een gedeelte, dat onbetwifelbaar zijn werk is: de groote zuidwestoren. Afbeeldingen uit 1827²⁾ en van omstreeks 1840 (afb. 7)³⁾ doen zien, dat deze toren toen tot weinige meters boven den grond was afgebroken. Van Brakell heeft aanvankelijk dien onderbouw een weinig verhoogd en van de kanteeling voorzien, op afb. 7 weergegeven, maar hem later weder geheel opgetrokken. Van dit nieuwe deel nu is de baksteen groot: $22.5 \times 10.5 \times 5$ c.M. (10 lagen 0.59 M.) en bij het nieuwe gedeelte van den gangmuur: $22.5 \times 11 \times 5.5$ (10 lagen: 0.63 M.); bij den muur der vestibule eveneens; bij het voorportaalte: $22.5 \times 10.7 \times 5.2$ c.M. (10 lagen: 0.60); en bij het traptorentje tegen de poort (enkel koppen): 10.5×5.2 c.M. (10 lagen: 0.605 M.). Hoewel de steen van den gangmuur geslepen is, en de overige niet, en ook de formaten wel eenigszins verschillen, vinden wij toch geen reden daarom verschillende bouwperioden aan te nemen, daar het karakter (voor zoover daarvan sprake kan zijn) van al deze onderdeelen geheel hetzelfde is⁴⁾.

Van Brakell is het dan ook geweest, die het benedendeel van den ouden portaalmuur ten deele afbrak, in den kelder om verbinding te krijgen met den kelder onder de vestibule, en

1) H. M. Werner, »Geldersche kasteelen», II, blz. 66.

2) Teekening van Eyck van Zuylichem in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht.

3) Lithografie, plaat 48 van Buffa's uitgave: Kasteelen en buitenplaatsen in het Koninkrijk der Nederlanden.

4) Wij hebben een oogenblik gedacht, op grond van sommige aan Lodewijk XVI-vormen herinnerende details, dat vestibule, hoofdtrap en gangmuur van omstreeks 1780 konden zijn, vooral toen wij in het archief-Doorwerth (in het Rijksarchief te Arnhem) eene quitantie vonden van den architect J. G. Michaël, woonachtig op het door hemzelf verbouwde huis »Beekestein» te Velzen (zie zijne teekeningen daarvan in 's-Rijks Prentenkabinet te Amsterdam), voor in 1783 aan het kasteel verrichte, niet nader aangeduide werkzaamheden. Hij was betaald voor reiskosten en 79 dagen verblijf op het kasteel gedurende de maanden Maart—November, met 578 gl. 5 st. In 1784 declareerde hij 976 gl. 15 st. wegens verblijf en werkzaamheden voor een kaart der heerlijkheid. Dat de belangrijke verbouwingen aan het kasteel in deze jaren zouden zijn geschied is echter geheel in strijd met de nadrukkelijke berichten over Van Brakell's werk.

daarboven om, door den bouw van een gebogen muurtje, symmetrie te verkrijgen met den ouden traptoren.

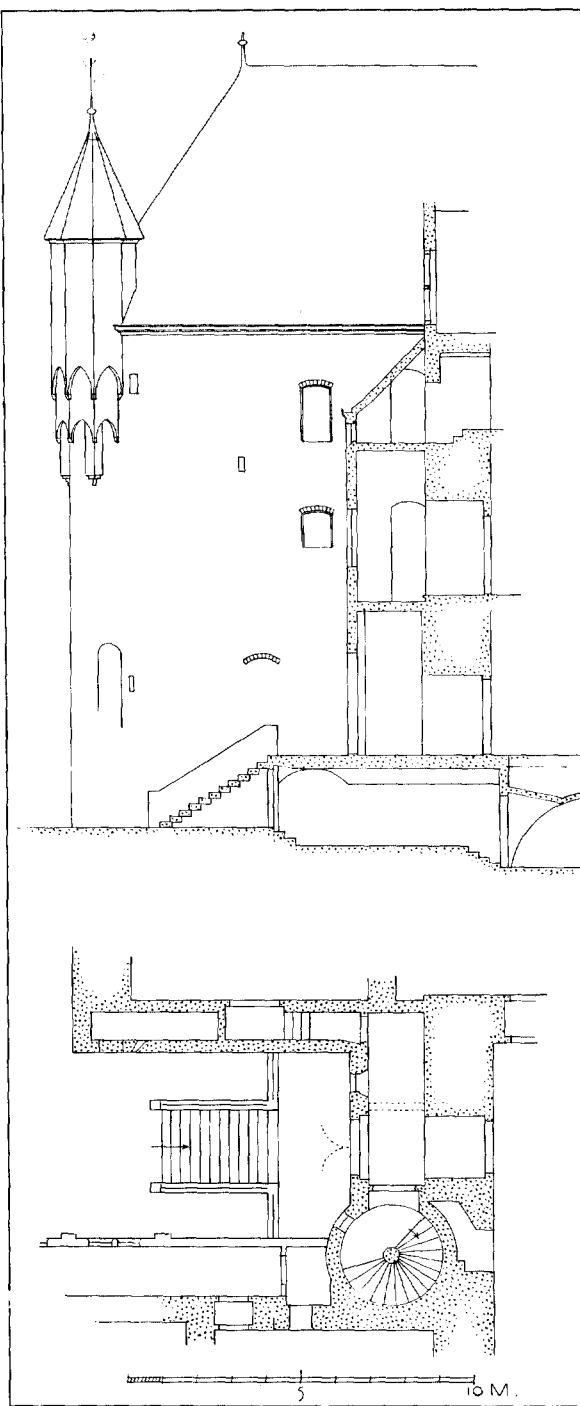
Vermoedelijk was hij het ook, die terzijde van deze doorgang, op de plaats van een vroegere toegang tot de verdwenen muurtrap, een nis liet maken voor een kluis. Reeds vroeger was daar trouwens eene verandering geschied, door het in metselen van een keldertrap ter vervanging der oorspronkelijke.

IV. CONCLUSIES.

Met deze gegevens meenen wij Uwe Vereeniging de voorlichting te hebben verstrekt, die zij wenschte.

De beantwoording der vraag welke der beide voorgestelde herstellingswijzen, die van Uwen architect, of die van de heeren Dr. Cuypers en de Stuers, de voorkeur verdient, verschilt naar gelang van het standpunt, waarop men zich stelt.

Beziet men haar uit een aesthetisch oogpunt, vraagt men op welke wijze het kasteel als geheel, en inzonderheid de binnenplaats, het fraaiste aanzien zullen verkrijgen, dan dient het denkbeeld van de heeren Dr. Cuypers en de Stuers te worden gevolgd, waardoor de leelijke nauwheid van het binnenplein voor aangenamer verhoudingen zal plaats maken, en de karakterlooze gangmuur en de wanstaltige vestibule enz. zullen verdwijnen. Het valt niet te ontkennen, dat deze deelen eenieder, die door de poort binnenkomt, hoogst onaangenaam treffen en dat zij geheel in strijd zijn met het karakter van een middeleeuwsch kasteel. Van aesthetisch standpunt is het behoud dezer onderdeelen, die de schoonheid van het geheel zóó zeer schaden, niet

Afb. 8. Plattegrond en doorsnede van het te behouden portaal.

te rechtvaardigen, en sedert zij bovendien hunne beteekenis hebben verloren, daar het kasteel niet meer voor woning behoeft te dienen, zijn er ook geen practische redenen, die het noodig maken dit volstrekt waardelooze werk in stand te houden¹⁾.

Staat men echter op historisch standpunt en wil men de geleidelijke ontwikkeling van een zeer eenvoudigen dertiende-eeuwschen zaalburcht tot de ruime en geriefelijke woning van een negentiende-eeuwschen landedelman zooveel mogelijk laten blijken, dan zal men in hoofdzaak aan de opvatting van den architect Uwer Vereeniging wenschen vast te houden, hoezeer het betreurend, dat de laatste bouwheer van het kasteel op zoo smakelooze wijze is te werk gegaan. Waar het vaststaat, dat de zuidelijke vleugel van het kasteel van het oogenblik af, waarop hij de tegenwoordige uitgestrektheid had verkregen (± 1550), nimmer zonder gang heeft bestaan, zal men reeds daarom de gang willen behouden, hoe leelijk die ook zij.

De beide eerst-ondergeteekenden, de voorkeur gevend aan het aesthetische standpunt, achten het wegbreken der gang in het belang der architectonische waarde van het kasteel dringend gewenscht, en zij kunnen niet toegeven, dat het behoud van dezen aanbouw door eenige historische overweging zou worden geboden, daar hij in zijne tegenwoordige gedaante grootendeels uit 1840, dagteekent en het, huns inziens, niet aangaat ook alle ontsieringen te respecteeren, die in verloop van tijd aan een oud gebouw zijn toegebracht. Zij meenen, dat door afbeeldingen de vroegere toestand voldoende kan worden vastgelegd, en vinden geen bezwaar in eene herstelling van den tegenwoordigen binnenmuur der gang, in welken immers genoegzame aanwijzingen betreffende zijn vroegeren toestand zijn bewaard gebleven.

De laatst-ondergeteekende echter is van oordeel, dat het ongeoorloofd is een oud gebouw te wijzigen volgens individueele schoonheidsbegrippen. De zestiende-eeuwsche bouwmeester, die de gang optrok, zag in de vernauwing van het binnenplein geen bezwaar, men geeft dus een verkeerde voorstelling der aesthetica van het verleden door de gang weg te breken. Men zou daardoor bovendien eenen muur, die steeds binnenmuur was (den noordmuur van *E*), tot buitenmuur maken en het gebouw aantasten in wat juist de bizondere documenteele waarde ervan uitmaakt, in zijn historischen aanleg, die een zoo duidelijk overzicht geeft van de geriefelijkheidseischen, in verschillende eeuwen aan eene kasteelwoning gesteld. Hij is ook van meening, dat de tegenwoordige gangmuur, door hem met klimop te doen begroeien, zijn leelijk aanzien spoedig zal verliezen, en dat juist de betrekkelijke nauwheid van het binnenplein een eigen bekring zal blijken te bezitten en een zeer karakteristiek en authentiek beeld geven van het kasteel, zooals het sinds het midden der zestiende eeuw bewoond werd.

De keuze tusschen deze beide opvattingen, de beslissing in dit zuiver principieel verschil, is thans de taak uwer vereeniging, want een compromis tusschen het meer-aesthetische en het zuiver-historische standpunt is, ten aanzien der gang, niet mogelijk.

Ten aanzien van het portaal meenen wij echter, dat de beide inzichten wel tot

1) Het door Uw Bestuur aangevoerde argument, dat de gangen noodig zijn om, na de inrichting van het kasteel tot museum, tijdelijk vertrekken te kunnen afsluiten, zonder daardoor het geheele verkeer in het museum te belemmeren, achten wij van zeer gering belang, ook omdat, na het verdwijnen der gangen, elke verdieping atzonderlijk bereikbaar blijft en dus ook afzonderlijk kan worden afgesloten.

overeenstemming zijn te brengen, en wel door het te herstellen in de gedaante, die het zeker niet later dan omstreeks 1700 heeft verkregen. De thans nog langs de eerste verdieping aanwezige oude muur zou daartoe gedeeltelijk van een nieuwen onderbouw en van een ingang voorzien behooren te worden, en, volgens het beloop der bestaande moeten, met een lessenaardak zijn te dekken. Een stoep, dien men hetzij van geringe afmetingen kan maken, hetzij zoo ruim kan laten, dat de gewelven van den kelder onder de bestaande vestibule in wezen kunnen blijven, zou naar de ingang moeten voeren. Deze oplossing, die het binnenplein zou verruimen, en ook den ronden traptoren en den westelijken geveltop tot hun recht doen komen, heeft het groote voordeel, dat het verkeer in het kasteel kan blijven gaan langs de bestaande trap, zelfs al zou de gang langs den zuidelijken vleugel verdwijnen. Door de bordessen, op elke verdieping in het laatzeventiende-eeuwsche portaal aanwezig, komt men van die trap in de zalen van den oostelijken vleugel, en dan van uit deze in de vertrekken van noord- en zuidvleugel¹⁾. Daar niet anders zou worden weggebroken dan de karakterlooze, van omstreeks 1840 dagteekende vestibule met voorportaal²⁾ en een nieuwe toestand worden geschapen, waarvan het zeker is dat hij bestaan heeft, schijnt ons ook van strikt-historisch standpunt tegen deze oplossing weinig of geen bezwaar te kunnen rijzen.

Wij achten deze oplossing (in afb. 8 weergegeven), hoe ook over de gang langs den zuidvleugel moge worden beslist, ook daarom verkieselijk, omdat zij de restauratie van den westelijken muur van den oostvleugel voorkomt, welke restauratie naar onze meening uiterst bezwaarlijk is, daar in de periode, waarin deze wand nog als buitenmuur bestond, zijne verdiepingindeeling een geheel andere was dan de tegenwoordige, terwijl deze muur op zóóvele plaatsen is doorbroken of met nieuwe steen bekleed, dat van zijn oorspronkelijken toestand ongeveer niets meer valt te ontdekken. Ook in aesthetisch opzicht verdient deze oplossing de voorkeur, omdat zij aan het, in verhouding tot zijne breedte wel wat diepe binnenplein eene betere proportie geeft.

Wij wenschen ten slotte onzen dank te betuigen aan den opzichter der herstellingswerken, den heer J. Roodenrijs, die met groote welwillendheid ons bij onze onderzoekingen behulpzaam is geweest.

J. A. FREDERIKS. C. H. PETERS. JAN KALF, rapporteur.

1) Indien echter tot afbraak, ook van dit oude portaal, mocht worden besloten, dan wordt de thans bestaande trap in den ronden traptoren onbruikbaar. Zij leidt op alle verdiepingen naar de gangen, en het is onmogelijk haar in directe verbinding te brengen met de zalen, want waar zij in haren loop de zaalwanden raakt, die doorbroken zouden moeten worden, bevindt men zich eenige treden lager of hooger dan de vloeren der zalen, en bordessen ontbreken op deze plaatsen. Zij zou dus vervangen moeten worden door een nieuwe wenteltrap, hetgeen o. i. zonder bezwaar geschieden kan, indien men den traptoren van binnen met een halven of heelen steen bemetselt, waardoor de inwendige middellijn tot hare vroegere afmeting zou worden teruggebracht. De traptoren is nl. blijkbaar inwendig verruimd, toen omstreeks 1840 de bergsteenen wenteltrap erin is aangebracht. Wordt het oude portaal afgebroken, dan ware voorts de hoofdingang te maken, waar zij bij den bouw van den traptoren is geplaatst, d. i. waar zich thans de met hout bekleede doorgang in den westelijken muur van den oostvleugel bevindt.

2) Ook het traptorentje, *T*, tegen de poort behoort o. i. te worden afgebroken.

BIJLAGE.

TOELICHTING TOT HET PRAEADVIES VAN HET BESTUUR TE BEHANDELEN IN DE ALGEMEENE VERGADERING VAN DE VEREENIGING DE DOORWERTH TE HOUDEN OP ZATERDAG 18 MAART 1911 TE ARNHEM.

Aan de leden der Vereeniging »de Doorwerth».

De architect der herstellingswerken heeft tot taak het den leden ter vergadering duidelijk te maken in hoeverre het ministerieele schrijven eischt, dat afgeweken zal worden van de dezerzijds ingediende voorstellen. Behalve van de teekeningen, die aangeven hoe de werken thans zijn voorgesteld, dient ook kennis genomen te worden van den inhoud der drie rapporten, die de twee posities nader omschrijven en welke dus als leidraad voor zijn arbeid zijn aangewezen.

Nu dezerzijds (meer dan ooit elders) moet gestreefd worden naar eene uitsluitend zakelijke behandeling dezer aangelegenheid in de a.s. vergadering, is kennisname van den woordelijken inhoud der rapporten dringend noodig; want al worden verschillende minder belangrijke punten daarin ook aangestipt, zoo zal het den aandachtigen lezer niet ontgaan, dat het verschil van opvatting uitsluitend betreft de keuze tusschen deze twee vragen:

Wenscht men het kasteel de Doorwerth in gansch zijne historische ontwikkeling geheel te bewaren, met vernieuwing der bouwvallige deelen?

Of wenscht men het kasteel de Doorwerth zooveel mogelijk terug te brengen in den toestand zooals dit zich zal hebben voorgedaan in het begin der XVII^{de} eeuw, door latere aanbouwen, welke uitwendig onschoon zijn te amoveeren?

De architect belast met de herstellingswerken,

_____ JOSEPH TH. J. CUYPERS. B. N. A.

BERICHT OP SCHRIJVEN VAN 11 JULI 1910, No. 1702/2 EN 3 K. W.
KASTEEL »DE DOORWERTH».

Roermond, Den Haag, 24 September 1910.

Een nadere overweging van de aan Uwe Excellentie aangeboden ontwerpen voor de restauratie van het kasteel »De Doorwerth» heeft geleid tot de volgende beschouwingen:

I. Voorgesteld is een gang en een vestibule met voorportaal op den binnenhof van het eigenlijk kasteel te behouden en te herstellen en zelfs de gang *te versieren* in den stijl der XVII^{de} eeuw.

Al deze stijllooze deelen zijn door Baron van Brakel ongeveer zeventig jaar geleden aangebouwd om de bewoning van het kasteel gerieflijker te maken; zij passen daarin echter geenszins, vernauwen op ongewenschte wijze den Binnenhof, bedekken den traptoren en zijn, nu het kasteel niet meer ter bewoning bestemd wordt, geheel nutteloos.

Wij zijn daarom van meening, dat al deze deelen behooren te worden verwijderd, zoodat de traptoren aan west- en noordzijde geheel vrij komt te staan en daarin de toegang tot het kasteel worde aangetroffen. Naast den traptoren komt alsdan de oude gevel vrij, waarvan tegenwoordig alleen de met een paar pinakels versierde top zichtbaar is.

Tusschen den poorttoren en het kasteel dient een verbindingsgang behouden te blijven, daar zijn trouwens de sporen van de oorspronkelijke verbinding zichtbaar. Doch de vensters, in dit verbindingslokaal ontworpen, zullen niet zoo groot als die van de naast gelegen zaal, maar klein en smal moeten zijn, zooals die van den poorttoren.

II. Het *bogenfries* aan de *noordzijde* van het oude gedeelte van het kasteel toont aan dat aldaar vier kleine vensters geweest zijn. Vermoedelijk zijn er twee geweest aan de westzijde; het fries aldaar zal meer nauwkeurig dienen te worden opgemeten om te kunnen nagaan, of dit inderdaad zoo was, in welk geval zij daar aangebracht zullen dienen te worden.

III. Het is *niet wenschelijk* om de kap aan de oostzijde van dit oudste kasteel-gedeelte door te trekken ook over den tegen die zijde later doch voor 1731 geplaatsten aanbouw. Daardoor zouden het bogenfries en de voet van een hoektorentje bedekt en aan het oog onttrokken worden. Raadzaam is het dien aanbouw vlak afgedekt te laten, zooals die nu is.

IV. Het komt den ondergeteekenden voor, dat de bovenbedoelde wijzigingen geen invloed van beteekenis hebben op de algemeene raming der kosten.

(w. g.) VICTOR DE STUERS.

(w. g.) P. J. H. CUYPERS.

BERICHT OP SCHRIJVEN VAN 5 OCTOBER 1910 No. 2511 K. W. BETREFFENDE
HERSTELLING KASTEEL »DE DOORWERTH».

*Aan Zijne Excellentie den Minister
van Binnenlandsche Zaken, 's-Hage.*

Naar aanleiding van nevensvermeld schrijven hebben wij de eer Uwe Excellentie hierbij te doen toekomen de teekeningen, die weergeven onze voorstellen betreffende de herstelling van het Kasteel »de Doorwerth», zooals die zich op dit oogenblik hebben ontwikkeld in verband met de meerdere kennis van het gebouw, die alleen kon worden verkregen door een nauwkeuriger onderzoek ter plaatse, dat sedert maanden door ons wordt voortgezet.

Nadat de behangsels en grootendeels vergane plafonds waren verwijderd, bleek het ook noodig de pleisterlaag en het schuurwerk van de muren zoo goed als geheel te verwijderen.

Hierdoor kwamen verschillende duidelijke kenteekenen van den ouden toestand eerst aan het licht.

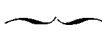
Het is ons aangenaam te mogen constateeren, dat die gegevens voor het meerendeel

accord gaan met de wenken, die in het door Uwe Excellentie overgelegde rapport worden verstrekt. Onze teekeningen zooals die in Augustus l.l. voorloopig werden vastgesteld zijn daarmede in overeenstemming.

Voor zoover deze nog niet geheel met de laatste vindingen kloppen, werden ze in November opnieuw opgemaakt en hierbij overgelegd.

Het zal Uwe Excellentie duidelijk zijn, dat het ontwerp in 't voorjaar van 1910 door ons ingediend, alleen als een geheel voorloopig ontwerp moet worden beschouwd en wij al spoedig de overtuiging hadden verkregen, dat daarin aanmerkelijke wijzigingen dienden te worden aangebracht.

Zoo b.v. werd van eene versiering van de gang in den stijl der XVIIe eeuw sub I in rapport van 24 Sept. l.l. door ons reeds lang afgezien.

Hetzelfde geldt omtrent de opmerking aangaande maat en vorm der vensters bedoeld sub I alinea 4, welke worden bepaald door een strek in den vorm van ezelsrug nog in het metselwerk aanwezig.

Evenzoo wordt door ons volkomen beaamd de opmerking omtrent het boogfries sub II, zie de overgelegde teekeningen en ook het weglaten der kap aan de Oostzijde van het oude gedeelte.

Omtrent het verwijderen van de stijlooze deelen door »Baron van Brakel ongeveer zeventig jaren geleden aangebouwd» moge hier de navolgende aantekeningen worden gemaakt.

Naar wij meenen wordt deze zaak beheerscht door de te onderscheiden volgende twee vragen :

- a. Welke deelen zijn zeker door Baron van Brakel plus minus 70 jaar geleden toegevoegd.
- b. Zullen deze wegens hun stijlooze behandeling worden verwijderd, of zijn er utiliteits-redenen die voor het behoud pleiten.

A. Nauwkeurige opgaven van de werken door van Brakel uitgevoerd, in den vorm van teekeningen of rekeningen ontbreken. Wij moeten dus onze toevlucht nemen tot het plaatselijk onderzoek.

Dit heeft nu het volgende resultaat opgeleverd.

De ronde toren is niet aanwezig geweest bij den bouw van de drie eerste vleugels in de middeleeuwen, maar voor de XVII^{de} eeuw toegevoegd, waarschijnlijk omtrent 1500 te oordeelen naar den vorm der vensters.

De natuursteenen treden en spil daarin thans aanwezig, zijn van later tijd, toen men de daarin oorspronkelijk aanwezige gemetselde trap, heeft uitgebroken, die ook geheel anders was verdeeld, om in de zalen van opvolgende verdiepingen direct toegang te verleen. Deze steenen trap kan, zoo als zij thans geplaatst is, nooit onmiddellijk toegang tot de zalen in de verschillende vleugels geven, maar alleen door galerijen of gangen daarheen voeren. Dat deze toestand ook voor de XIX^{de} eeuw reeds heeft bestaan, wordt ook bewezen door een »moet» aan de Noordzijde van den ronden traptoren boven

den overloop naar den Noordelijken vleugel, die dus de trapjes in den ouden muur reeds in de XVII^{de} en XVIII^{de} eeuw wegdekte.

Het tijdperk van de aanwezige galerijen en gangen van de vestibule (te onderscheiden van het kleine voorportaal en ook het verhoogde metselwerk der bovenste verdieping langs den Oostgevel op de binnenplaats, zie blad 5 bij P) af te leiden, uit het formaat en karakter van den baksteen, die zorgvuldig geschuurd is en van de ovale nisjes buiten aangebracht, evenals van de profielen van den zandsteen, met balustrade in de vestibule.

Dit alles, evenals het pleisterwerk met nissen en verdiepingen in de vestibule dragen de kenmerken van XVIII^{de} eeuwsch werk.

Alleen de bedoelde muurverhooging en het eigenlijke voorportaal en wellicht de halfronde trap aan den ingangstoren, uitgevoerd in kleiner formaat van baksteen en ook niet in verband met het andere en dus oudere werk, te gelijk opgetrokken, zou, naar ons oordeel, volgens den stand der onderzoekingen, door Baron van Brakel kunnen zijn gemaakt (gesticht).

Deze onderscheiding aannemende dat het van Brakelsche werk wordt verwijderd, komt alzoo ten goede aan de inrichting van het gebouw. Want wij meenen toch te mogen opmerken, dat het behoud van het Kasteel in zijn geheel, als geschiedkundig monument op den voorgrond staat bij deze herstelling en daarmede de bestemming tot Museum zeer goed te rijmen zal zijn.

Juist voor een Museum is de aanwezigheid van een tochtportaal voordat men in de zalen komt, allernoodzakelijkst en dit is voor een goed bestuur en de ontvangst van bezoekers gewenscht. Vestibule en gangen maken het ook mogelijk enkele vertrekken afzonderlijk af te sluiten en deze toegankelijk te laten 't geen in een museum dikwerf noodig kan zijn.

De eventueele afbraak van gangen, portalen en het toegankelijk maken van het Kasteel alleen en direct door den ronden traptoren, brengt mede dat de natuursteenen treden en spil geheel moeten worden verlegd.

Dit zoude echter groote bezwaren ontmoeten. De traptoren is thans in goeden toestand door de innige verbinding van de traptreden en bordessen met den baksteenen ronden toren. Worden deze treden uitgebroken, dan zouden voor het herplaatsen nog nieuwe uitkassing in het metselwerk moeten worden aangebracht. Op die wijze zoude het geraamte van dezen ronden toren alsdan door twee slakkengangen te gelijkertijd verzwakt zijn.

Dit achten wij eene al te radikale behandeling voor een oud werk, dat thans in dezen rustigen toestand nog voldoende hecht en sterk is.

Afgezien van meerdere kosten die dit met zich zou slepen, zal worden ingezien, dat zulk een vernieuwing van een oudheidkundig standpunt hier niet gewenscht is.

Verder zou de herstelling van den muur van den middenvleugel op de binnenplaats, als daar is de groote deur komen te vervallen en de kleine alleroudste trapvensters moeten aangebracht worden, geheel op fantasie berusten, want van die kleine trapvenstertjes in den muur, is niets bekend, noch in natuur noch op oude teekeningen.

B. Als werken die mogelijk door Baron van Brakel zijn toegevoegd (hetgeen naar ons oordeel nog niet overtuigend bewezen is) stippen wij aan:

I. Voorportaal en de Vestibule, waar de dubbele ingangsdeuren zijn geborgen.

Smaakvol is dit werk niet; maar het is niet bouwvallig en heeft de nuttige bestemming, de deuren die nu naar binnen kunnen draaien tegen den regen te beschutten.

Wordt het geamoveerd, dan zullen deze naar buiten moeten draaien en aan regen en wind zijn blootgesteld.

II. Door het vervangen van het bovenste muurgedeelte van de gang aan den middenvleugel, door een schuin dak, volgens de »moet» die nog aanwezig is, zou daar het verkeer voor bezoekers tamelijk beperkt worden tot een scheve-smalle ruimte, waartegenover geen groot aesthetisch voordeel is te verkrijgen, ook die muur is niet bouwvallig.

III. De trap in het halfronnd van den ingangstoren doet weinig dienst, en verzwakt dezen toren aanmerkelijk.

Het verdient dus aanbeveling deze dicht te metselen aan de torenzijde, die daardoor sterker zal worden.

De hierbij overgelegde teekeningen mogen doen zien, dat wij verder geheel in den geest van het overgelegde rapport reeds wenschten te arbeiden.

F. A. HOEFER, *Voorzitter*

E. W. VAN HECKEREN VAN MOLECATEN,

Secretaris

van de Vereeniging »de Doorwerth».

ANTWOORD OP SCHRIJVEN VAN 14 DECEMBER 1910 No. 3248 K. W. No. 6680.

Roermond, 's-Gravenhage, 19 December 1910.

*Aan zijne Excellentie den Minister van
Binnenlandsche Zaken te 's Hage.*

Gevolg gevende aan nevensvermelde missive hebben wij de eer UE. het navolgende advies aan te bieden aangaande de missive van 5 December j.l. door den heer F. A. Hoefer ingezonden, namens het bestuur van de Vereeniging »De Doorwerth», doch niet ter kennis van gemeld bestuur gekomen.

Punt II en III van ons rapport van 24 September j.l. worden beaamd.

Daarentegen meent de heer Hoefer dat wij ten onrechte sub I hebben aangeraden de gang vestibule en voorportaal op den binnenhof te amoveeren.

Vooreerst betwist hij dat al deze deelen zouden toegevoegd zijn geworden door Baron van Brakel gelijk wij schreven, en meent hij dat een gedeelte uit de achttiende eeuw kan stammen. Wij zullen daarover niet twisten omdat, ook al mocht een gedeelte

van het laatst der achttiende eeuw zijn, alles even karakterloos is, geenszins bij het kasteel past, op ongewenschte wijze de binnenplaats vernauwt en de traptoren bedekt en nu het kasteel niet meer ter bewoning bestemd is, geheel nutteloos geworden is.

Tot behoud van deze waardelooze toevoegsels wordt aangevoerd dat anders de spiltrap in den toren geheel zou dienen vernieuwd en veranderd te worden om toegang tot de zalen te kunnen krijgen.

Dit is niet noodig. De toegang kan onder den poorttoren zeer goed gevonden worden, terwijl deze ruimte tevens voor het bewaren van stokken, parapluis en verdere voorwerpen kan dienen voor de personen die het Museum bezoeken.

Vervolgens wordt aangevoerd dat voor een museum als waartoe men voornemens is het kasteel in te richten een tochtportaal allernoodzakelijkst is en gangen wenschelijk zijn om het mogelijk te maken enkele vertrekken afzonderlijk af te sluiten.

Het behoud van het kasteel als monument moet op den voorgrond staan. De inrichting tot museum is aan de eischen van het monument ondergeschikt.

Indien het museum behoefte heeft aan een tochtportaal, dan moet dit aangebracht worden op de wijze zooals zulks geschied zou zijn in den tijd van het kasteel. Toen bouwde men niet aan de buitenzijde gemetselde tochtportalen maar alle middeneeuwsche tochtportalen zijn van hout gemaakt en inwendig geplaatst. Dat zou men desnoods ook hier kunnen doen, maar indien men aan het publiek toegang wil geven langs den ingangstoren, heeft men ongezoekt een portaal in het zijvertrek tusschen dezen toren en het hoofdgebouw.

De eventualiteit dat men een enkel lokaal afzonderlijk zou willen sluiten is zonder gewicht, tal van Museum's hebben daartoe geen zijgangen en de middeneeuwsche kasteelen hadden die stellig niet.

Resumeerende volharden wij bij het advies om de waardelooze latere zijgangen met vestibule en portaal te verwijderen.

(w. g.) P. J. H. CUYPERS.

(w. g.) VICTOR DE STUERS.

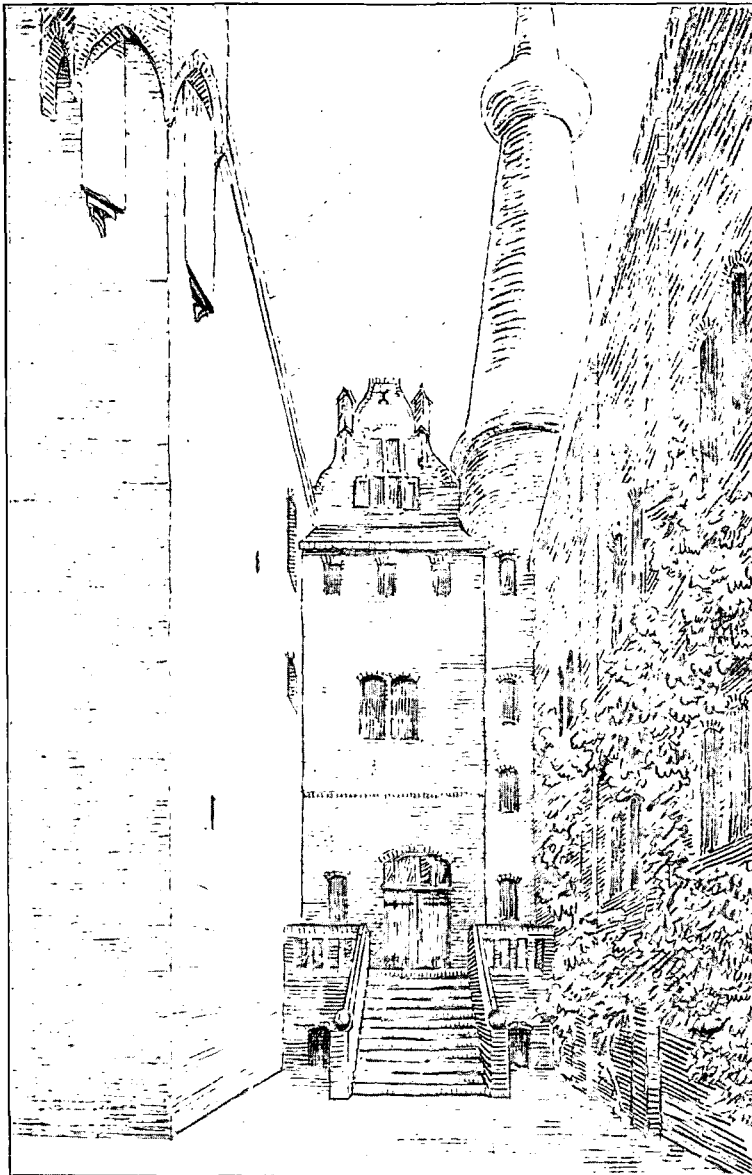
VOORSTEL VAN DEN HEER JAN KALF.

De ondergeteekende stelt voor aan Z. E. den Minister van Binnenlandsche Zaken te berichten:

1°. Dat er bezwaar tegen bestaat gevolg te geven aan het door de adviseurs van Z. E. geopperde denkbeeld: de langs den zuidgevel van het kasteel aanwezige gang af te breken, daar uit het rapport der deskundigen gebleken is, dat deze gang tegelijk met de tweede vergrooing van dien vleugel, omstreeks 1550, is aangelegd, zoodat de afbraak der gang het kasteel zou brengen in eenen staat, waarin het nimmer heeft verkeerd;

2°. dat de in het rapport gereproduceerde, oude afbeeldingen het raadzaam maken,

in afwijking van het dezerzijds aanvankelijk voorgestelde, de bedaking der gang zonder onderbreking te doen aansluiten bij het dak van den zuidvleugel, gelijk ook vóór de restauratie het geval was;

Binnenplein van de Doorwerth, na afbraak van vestibule en voorportaalje. Naar eene teekening van G. de Hoog Hzn.

te geven. Echter legt hij hierbij over eene teekening, waaruit gezien kan worden hoe ongeveer het binnenplein zich zal voordoen, na afbraak van de vestibule en het voorportaalje. Hij wenscht met nadruk te doen uitkomen, dat deze schets geenszins bedoeld

3°. dat ten aanzien der op het binnenplein aanwezige aanbouwen aan den wensch der adviseurs van Z. E. gaarne gevolg zal worden gegeven, voor zover betreft de afbraak van de vestibule en het voorportaalje;

4°. dat het echter wenschelijk wordt geacht het zeker van vóór 1700 dagteekende oude portaal, overeenkomstig het voorstel der deskundigen, te behouden, ook omdat daardoor voorkomen wordt de restauratie van eenen muur, voor welks herstelling in ouden toestand voldoende gegevens ontbreken, terwijl men daardoor tevens ontkomt aan de anders onvermijdelijke verandering der hoofdtrap, die de kosten der restauratie noodeloos zou vermeerderen.

TOELICHTING. De ondergeteekende stelt zich voor de bij dit voorstel eventueel nog noodige toelichting mondeling ter vergadering

een idee aan te geven voor de uit te voeren restauratie van het oude portaal, dat gespaard wordt. Het daarvoor noodige ontwerp moet uitteraard het werk zijn van den architect onzer Vereeniging.

De deskundige zal dan ook onmiddellijk zien, dat in deze schets zelfs niet is getracht aan de noodzakelijke wijzigingen en herstellingen vorm te geven, dat eenvoudig een stoep, een deur en vensters zijn geteekend, ongeveer op de plaats waar zij moeten komen. De definitieve oplossing zal dus aanmerkelijk mooier kunnen zijn. Dit schetsje kan echter te hulp komen aan het voorstellingsvermogen der leden, en zelfs zoo onvolkomen als het is, schijnt het toch wel reeds geschikt om te doen zien, dat de in de zestiende eeuw tot stand gekomen vernauwing van het binnenplein volstrekt niet zoo misstaat als men het doet voorkomen, en dat zij iets zeer karakteristieks geeft aan een kasteel, dat men geheel verkeerd beoordeelt door er »een middeleeuwsch kasteel” in te willen zien. Het is niet een gebouw uit ééne periode, het is, integendeel, een monument, waaraan eeuwen lang is voortgebouwd. Juist dit geeft er een geheel eigenaardige waarde aan, welke men zou doen verdwijnen door afbraak der gang.

De ondergeteekende moge daarom de aanneming van zijn voorstel met warmte aanbevelen.

's-Gravenhage, 30 April 1911.

JAN KALF.

DOORWERTH. (INGEZONDEN).

Aan het verslag van de vergadering der vereeniging »Doorwerth”, voorkomende op blz. 35 vlg. van het Bulletin, heeft de redactie een noot toegevoegd, om eene bewering van mij te bestrijden. Indien de redactie mij vooraf gehoord had, zou zij die bestrijding, welke in hare strekking en in verschillende bijzonderheden onjuist is, hebben kunnen terug houden.

De zaak was deze. De Minister had de hem vanwege de vereeniging voorgelegde restauratieplannen goedgekeurd behoudens eenige punten. Nadat namens het bestuur aan den Minister was medegedeeld, dat men diens aanmerkingen, uitgezonderd één punt, aanvaardde, is aan de vergadering de vraag voorgelegd, hoe men ten aanzien van dat ééne punt zou handelen. De heer Fockema vroeg mij of reeds vroeger een dergelijk geval zich had voorgedaan. Ik verklaarde dat in de dertig jaren, dat ik officieel voorlichting gaf, eene kwestie als deze nimmer voorkwam.

Dit laatste nu spreekt de redactie tegen; zij schrijft: »Het geval heeft zich, meenen wij, indertijd voorgedaan bij de restauratie van den Dom te Utrecht; de architect van het Kerkbestuur had toen daken ontworpen, waarmede de adviseurs van den Minister — naar wij meenen de heeren Gugel en de Stuers — zich niet konden vereenigen. De Minister eischte, dat het plan van zijne adviseurs zou worden gevolgd, maar het Kerkbestuur gaf niet toe en zag af van de Rijkssubsidie.”

Dit alles is feitelijk onjuist. Te Utrecht gold het niet de goedkeuring der plannen, maar een *afwijking van de goedgekeurde plannen*, die men zich bij de uitvoering, buiten 's Ministers voorkennis, op een belangrijk punt veroorloofd had, en waarbij de Minister zich te minder kon neerleggen, wijl zijne adviseurs, de heeren Gugel en Cuypers, die met de opneming van het uitgevoerde werk belast waren, dit streng afkeurden. De Minister verzocht toen, dat dit werk in overeenstemming zou worden gebracht met de goedgekeurde en door het Kerkbestuur aanvaarde plannen, zooals die door den architect der Kerk zelf waren opgemaakt. Het Kerkbestuur weigerde en daar alzoo niet voldaan was aan de voorwaarden, werd het bereids toegekend subsidie niet uitbetaald; van verdere toekenning van subsidiën was nu natuurlijk geen sprake meer.

6 April 1911.

VICTOR DE STUERS.

HET BONDSBESTUUR EN DE DOORWERTH.

Nu alle op de Doorwerth-restauratie betrekking hebbende stukken hier zijn afgedrukt, mag de vermelding niet ontbreken van wat het Bestuur van onzen Bond te dezer zake verrichtte. Het zond nml., nadat het deskundigen-rapport was verschenen, een brief aan het Bestuur der Ver. »Doorwerth» die er op wees »dat, sedert het initiatief was genomen tot het bewaren van het kasteel de Doorwerth, er zoowel in de vereeniging Doorwerth als daarbuiten belangrijk verschil was ontstaan ten opzichte van de wijze, waarop die bewaring moet geschieden. Die verschillen», zoo vervolgde de brief, »zijn van principieelen aard. De Bond stelt zich daarbij geen partij, begeeft zich in geenen deele in eenige appreciatie van een der verschillende tot uiting komende opiniën. Waar het hier echter betreft een zóó belangrijk monument bovendien, dat in de toekomst een der meest bezochte zal zijn in ons land, daar wil het aan het bestuur voorkomen dat hier groote voorzichtigheid moet worden gebruikt en dat in elk geval ten allerstrengste er tegen gewaakt moet worden, dat het kasteel gebracht wordt in een toestand, waarin het nimmer is geweest. Wil het monument waarlijk in ons land de plaats bekleeden die wij wenschen, dat monumenten, zoowel in archæologisch als in æsthetisch en pedagogisch opzicht behooren in te nemen, dan moet dit beginsel ongeschonden worden aanvaard», en de brief eindigt met te zeggen, »dat hij niets anders wil doen dan met de meest mogelijke kracht er bij de vereeniging op aan dringen daarvan niet af te wijken.»

Van dit schrijven werd met verzoek om adhesie aan oudheid- en bouwkundige vereenigingen afschrift gezonden. Dat de meeste daaraan gevolg gaven, en dat ten slotte de Ver. »Doorwerth» het gegeven advies volgde kan niet anders dan het Bestuur voldoening geven.

v. G.

DE VERGADERING DER VER. »DOORWERTH» OP 13 MEI TE ARNHEM.

Men kan het betrouwbaar verslag dezer vergadering vinden in de nummers van 13 Mei Avondblad, en 14 Mei Ochtendblad van de N. Rott. Courant. Er is geen reden dat zéér uitvoerig verslag hier op te nemen. Laten wij er slechts uit aanstippen,

dat eenerzijds de heer de Stuers en anderzijds de heer Kalf de door hen voorgestane zienswijzen welsprekend verdedigden, waar het pas gaf door andere aanwezigen ondersteund; en dat ten slotte na een lange discussie, het ook hiervóór afgedrukte voorstel van den heer Kalf, waarmede zich de architect der vereeniging had vereenigd, met 20 tegen 5 stemmen werd aangenomen; bevorens was het voorstel om den gang af te breken — in overeenstemming met de meening der regeerings-adviseurs — met 19 stemmen tegen 5 en 1 blanco verworpen.

HOLLANDSCHE MONUMENTEN IN BRITSCH-INDIË.

Eenigen tijd vóór het Nederlandsch Taalcongres te Maastricht bevatten de Hollandsche couranten eenige jammerklachten over den slechten toestand, waarin de Hollandsche grafmonumenten te Suratte, enz. verkeerden. Deze klacht kwam mij zeer overdreven voor en op een der vergaderingen van dit congres trachtte ik aan te toonen, dat Holland, dat zelf zoolang zijn monumenten heeft verwaarloosd, allerm minst reden had om, zelfs zonder nader onderzoek, een hoog woord te voeren over het wanbeheer van den staat, die later het bestuur over de Hollandsche nederzettingen aanvaardde.

Thans is mijn onderzoek zooverre gevorderd, dat ik nagenoeg alle plaatsen in Britsch-Indië heb bezocht, waar herinneringen aan het vroeger verblijf der Hollanders konden verwacht worden, en ik geloof in staat te zijn een oordeel te vellen over de vraag, in hoeverre hier van een wanbeheer sprake kan zijn. Geheel rooskleurig is de toestand niet, doch waar veel is vervallen, daar dient in de eerste plaats gevraagd te worden, wat hiervan de oorzaak is, en dan blijkt, dat deze grootendeels is te zoeken in den aard en de samenstelling der monumenten zelf en in het gebrek aan belangstelling in vroeger jaren. Dit gebrek is zeker te betreuren, doch het is een vrijwel algemeen verschijnsel, dat ook in Holland maar al te zeer te gevoelen is. Ook in Britsch-Indië is een tijd geweest, dat zelfs een der machthebbers durfde voorstellen om het schitterend juweel van Indische architectuur, de Taj Mahal te Agra, af te breken, om het marmer te verkoopen. Die tijd ligt echter thans achter ons, al heeft hij niet nagelaten zijn nadeeligen invloed te doen gevoelen.

De toestand der monumenten hangt grootendeels af van hun aard en samenstelling. Wij hebben daarom te onderscheiden tusschen grafmonumenten van kunstwaarde, meer of min kunstvol bewerkte grafsteenen en gebouwen van historische of artistieke beteekenis.

Aan het laatste soort is Noord-Indië zeer arm, wat betreft gebouwen van Hollandschen oorsprong. De nederzettingen waren aldaar van meer commerciëlen aard en voor de factoren werden óf slechts eenvoudige gebouwen gezet of werd gebruik gemaakt van reeds aanwezige gebouwen van niet-Hollandschen oorsprong. Uit kunstoogpunt zijn die weinig belangrijk; deels zijn zij in particulier bezit overgegaan en, waar zij bij het bestuur in gebruik bleven, geeft het onderhoud geen reden tot klagen.

Belangrijker is op dit gebied het *zuiden* met de kerken te Negapatam, Cochine en Tuticorin en Ceylon met de kerken te Colombo, Galle, Matara en Jaffna en de forten, o.a. aldaar en vooral te Trincomale en Baticaloa. Deze gebouwen, waaronder werkelijk belangrijke, verkeerden over het algemeen in zeer goeden toestand.

Ook de fraai bewerkte zerken hebben door de hardheid der steen gemakkelijk aan alle nadeelige invloeden weerstand geboden en tot het goed behoud hiervan heeft zeker medegewerkt, dat verschillende hiervan óf op gemetselde tafels geplaatst waren, óf op onderstukken, gelijk nu nog in de begraafplaats in het fort te Sadras bij eene zerk te zien is, waar de oude toestand bleef gehandhaafd, omdat onder de zerk nog een klein zerkje geplaatst was. Van het in Holland zooveel voorkomen van door het erover loopen geheel uitslijten der zerken vond ik slechts enkele voorbeelden, aangezien de gemeente zelf gewoonlijk klein was en de zerken dus minder aan beschadiging door druk kerkbezoek waren blootgesteld.

Minder gelukkig is de toestand van de eenvoudige tombes en meer of min bewerkte tafels, die van metselsteen zijn opgetrokken, welke van buiten bepleisterd is en met stucwerk versierd. Door allerlei invloeden is hierbij het pleisterwerk gebarsten en afgefallen en is daarna het metselwerk door het klimaat vernield. Deze monumentjes zijn echter meestal zonder eenige kunstwaarde en het meest valt te betreuren, dat bij het verval ook de steenen met opschriften zijn verloren gegaan. Thans wordt echter hieraan meer zorg besteed en de plaatselijke autoriteiten zijn verplicht om jaarlijks een rapport in te dienen over den toestand dezer werken en de hiervoor noodig geachte herstellingen en, — wat hierbij wel de hoofdzaak is, — deze herstellingen worden gewoonlijk ook uitgevoerd en men gaat hierbij zelfs zoo verre, dat men eenvoudige onversierde tafels van gepleisterd metselwerk, waarvan alle inschriften reeds lang verdwenen zijn, nog jaarlijks bijpleisterd. Een vreemden indruk maken deze pleistervelden zonder opschrift en zonder sier, waaraan de bijwerkingen van recenten datum duidelijk zichtbaar zijn. Het eenig bezwaar is, dat dit bijwerken gewoonlijk door inlandsche krachten ter plaatse geschiedt, die wel eens wat te hardhandig hierbij te werk gaan, hetgeen zeer nadeelig kan zijn wanneer er nog gedeelten van opschriften bewaard zijn, die niet in harde zerksteen zijn gegrift, maar in reeds half vergane zandsteen of in de op het metselwerk aangebrachte pleisterlaag zelf. Wanneer het schoonmaken met harde voorwerpen geschiedt, wordt de beschuttende bovenlaag verwijderd en wordt de zachtere ondersteen aan verweeren blootgesteld. Ook is er dan gevaar dat het opschrift gedeeltelijk wordt weggekrabt. Ik zag o. a. te Tangacherry op het Engelsche kerkhof een paar Indiers op deze wijze aan het werk.

Wanneer het opschrift in de pleisterlaag is gegrift, ontstaat door het voortdurend overpleisteren een tweeledig gevaar. Vooreerst wordt hierdoor het opschrift langzamerhand onleesbaar, gelijk op verschillende tombes te Ahmedabad, en tevens zal de aangroeiende pleisterlaag allicht gaan afbrokkelen en het opschrift geheel verdwijnen.

Een ongunstige uitzondering maakt het kerkhof te Chiusurah bij Calcutta, waar veel tombes zijn ingestort en de losse plaatjes met opschriften over het kerkhof verspreid

liggen. Zelfs waren hier verschillende opschriften, die nog voor slechts enkele jaren door Wilson gezien werden, thans niet meer terug te vinden.

Wat ten slotte de groote grafmonumenten betreft, waaraan meer of minder kunstwaarde is toe te kennen, valt er in de eerste plaats op te wijzen, dat deze slechts in enkele plaatsen voorkomen, zooals te Surat, Broach, Ahmedabad, Kaltripur (thans Cassimbasar) en Pulicat. De toestand is hiervan niet slecht, al heeft ook hier de tijd zijn invloed doen gelden. Alleen het uiterlijk aanzien ervan wordt niet verhoogd door het zwart worden van de pleisterlaag, welke alle monumenten bedekt. Dit is echter meer een fout van het gebruikte materiaal. Op alle plaatsen vindt men echter de bewijzen, dat voor het onderhoud wordt gezorgd. Zeer terecht gaat men hierbij echter niet verder dan de voor het behoud noodzakelijke maatregelen en onthoudt men zich van ver gaande restauraties. Wat dus, misschien reeds kort na de oprichting, in verval geraakte, bleef in dien toestand en werd alleen tegen verder verval behoed, doch dit kan allerm minst recht geven tot een verwijt van gebrek aan belangstelling bij het tegenwoordig bestuur. Het eenige wat soms minder aangenaam treft, is, dat de maatregelen tot behoud niet steeds onder deskundig toezicht schijnen uitgevoerd te zijn. Men vergete trouwens niet, dat bij den aard van samenstelling uit baksteen en pleister in dit klimaat en bij het veel voorkomen van kleine aardbevingen, niet verwacht kan worden, dat de grafmonumenten in even goeden staat zouden verkeerden als de marmeren paleizen te Agra en Delhi of de aan een gril van den monarch ontsproten tooverstad Fatipur Sikri. Naast de nog aanwezige Hollandsche monumenten vindt men dan ook verschillende resten van fundamenten, die op verdwenen bouwwerken wijzen. Het pleit echter zeker zoowel voor den goeden bouw als voor het onderhoud door de Engelsche regeering, dat, zooverre mij bekend, alle monumenten wier bestaan na 1800 wordt vermeld, ook thans nog aanwezig zijn, terwijl vele in later tijd, zelfs na 1860 opgerichte naalden en tombes thans reeds in puin liggen.

Een goed teeken is ook de belangstelling die zoowel Engelschen als Indiers voor deze monumenten koesteren en een woord van dankbare waardeering mag hier gebracht worden aan twee mannen, die elk op hun gebied veel hebben bijgedragen voor het opwekken van belangstelling en het verder behoud, den onderkoning lord Curzon, en den Hollander Dr. J. Ph. Vogel, thans super-intendant van de »archeological survey" in Britsch-Indië, die door zijne groote kennis den naam van Holland daar hoog houdt en door zijn belangstelling in de herinneringen aan den Hollandschen stam in zijne betrekking zooveel heeft kunnen bijdragen tot het behoud hiervan.

Minder gelukkig is, wat de kerkhoven betreft, de toestand op Ceylon, waar een algemeen toezicht ontbreekt en men soms in het onzekere verkeert wie voor het onderhoud aangewezen is. Alleen zijn de kerkhoven door een muur omgeven en daardoor althans eenigszins tegen baldadige vernieling gevrijwaard. Ook deze afsluiting verkeerde echter in Jaffna en te Kalutara in zeer slechten toestand. Alleen te Galle, waar mr. F. H. deVos zooveel belangstelling toont in het verleden van de kolonisten van Hollandschen stam, vormt de toestand van het kerkhof eene gunstige uitzondering.

Wellicht mogen wij echter ook voor Ceylon op betere toestanden hopen. Ik vestigde de aandacht van een der hoogste ambtenaren in Ceylon op de goede werking van het toezicht in Britsch-Indië en Z.Ed. beloofde mij dit ook voor Ceylon in overweging te nemen. Ook schreef ik hierover aan het kerkbestuur van Woloendoac, dat thans weder over betere geldmiddelen beschikt, en ik besprak dit punt met enkele voor-
mannen van de Dutch Burgher Union, de vereeniging van afstammelingen van Hollandsche kolonisten, van wie zeker voor het behoud van deze gedenkteekenen in de eerste plaats belangstelling mag verwacht worden. De door de Union voor de uitgave van zijn Journal reeds betoonde belangstelling doet mij hopen, dat ook dit punt, wanneer eenmaal de aandacht er op gevestigd is, door de »Burghers» met oud-Hollandsche volharding zal ter harte genomen worden.

Colombo, 15 April 1911.

J. C. OVERVOORDE.

□ KORTE MEDEDEELINGEN. □

Alkmaar. Stadhuis. — B. en W. hebben ingevolge de opdracht van den Raad zich in verbinding gesteld met den architect Jan Stuyt ten einde een verbouwing van het Stadhuis te ontwerpen. De plannen, kostende f59.173 zijn gereed en ingediend.

Harderwijk. Vestingmuur. — Nu de f8000 noodig voor de restauratie van den vestingmuur niet zijn bijeengebracht heeft de Raad besloten den muur te doen afbreken.

's-Hertogenbosch. Raadhuis. — Het prachtige goudleer in de oude trouwkamer (van ± 1660) en in de wethouderskamer van (± 1740) was door de werking der centrale verwarming ernstig beschadigd, maar toch nog te behouden. In overleg met dr. A. Pit is de restauratie ervan nu opgedragen aan den heer Jan Mensing te Amsterdam.

Nijmegen. Valkhof. — Bij de ontgraving der resten van den in 1796 gesloopten Burcht zijn weder enkele merkwaardige vondsten gedaan. De plaats waar zich aan noord- en oostzijde de ringmuur bevond is nauwkeurig bewaard door de gedeelten der baksteenbekleding, die hem in den loop der eeuwen had versterkt. Hierdoor kan een deel van het grondplan worden gereconstrueerd. Voorts is een deel van den Voorburg en van den voormuur der hoofdpoot gevonden. Bovendien ontgroef men een korte zware marmerzuil, welke in bewerking met de aan den voet der ruine opgestapelde overeenkomt; dat ook deze zuilen tot den burcht behooren lijkt daardoor wel waarschijnlijk.

Rotterdam. Prinsenkerk. — Bij het ontruimen van de voormalige Prinsenkerk zijn onder de banken nog tal van nagenoeg ongeschonden grafzerken gevonden, waarvan de beste in het Museum van Oudheden zijn opgenomen, o.a. een interessante gothieke zerk van 1532 van den kapelaan Dirick Jansz. met zijn ouders, ook een van de familie van Walenburch.

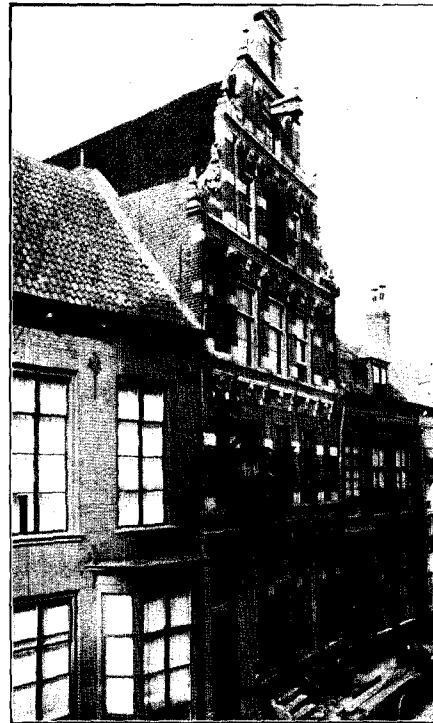
Utrecht. Kloostergang. — In den betreurenswaardigen toestand van den bekenden gang is nu verbetering te wachten; in de hoofdzaken is tusschen regeering en gemeente eenstemmigheid verkregen en met de herstellingswerken is een begin gemaakt. Ten opzichte van één punt evenwel bestaat er nog verschil. Op advies van den Wethouder Mr. Fockema Andreae, die daarover een uitvoerige nota publiceerde, willen B. en W. niet weder glas in de gangramen aangebracht zien. De heer F. A. betoogt, dat in gangen als deze nimmer glas werd gevonden, en dat dus, waar de vernieling van het er bij de restauratie wél ingezette juist zoo ergerlijk was, dit euvel door het glas weg te laten kon worden voorkomen. Onder de aangevoerde argumenten missen wij het sterkste, dat nml. indertijd in de raamkozijnen van den gang in quaestie géén sponningen voor ruiten gevonden zijn, en dat dus ook deze gang nooit van glas voorzien geweest is.

Utrecht. Pieterskerk. — Het grafmonumentje van den Scholaster Willem van Asch, een fraai en vrijwel ongeschonden staal van Utrechtsch beeldhouwwerk is op initiatief van de Prov. Commissie v. Utr. Monumenten van een dikke laag witkalk bevrijd, en zoo weder tot zijn recht gekomen.

Ijsselmuiden (Ov.). Kerk. — Het kerkje zal worden vergroot volgens plannen, die door den heer Ad. Mulder zoodanig gemaakt moeten zijn, dat noch het gebouw, noch het dorpsbeeld door de vergrooing zullen worden beschadigd. Het kerkje heeft een laat-gothische, veelhoekige absis en een gedeeltelijk romaanschen toren.

Zutfen. Huis in de Hofstraat. — 3 April 1911 werd door den Gemeenteraad besloten een huis met oud-Hollandschen trapgevel aan te koopen en het zodoende te vrijwaren voor afbraak.

Het is een hooge gevel van 5 verdiepingen, gelegen in een smalle straat; van beneden is een zeer eenvoudige bewerking toegepast, van boven echter rijst de top in drie met voluten en penakels bezette trappen, slank omhoog en is afgedekt met een ronden deksteen, waarin het jaartal 1631 staat. De verdiepingen zijn gescheiden door baksteenbanden, die vroeger waarschijnlijk rijker geprofileerd, dus meer sprekend, geweest zijn; tusschen de tweede en derde verdieping, is nog aan den rechterkant een overblijfsel van den vroegeren baksteenband te zien. De achtergevel van het huis bestaat uit eenvoudige

Huis Hofstraat te Zutfen.

trappen, zonder vullingen. Rechts, aan de achterzijde te zien, staat een toren, die vroeger bij het huis heeft behoord en waarin de trap was aangelegd, waartoe deuren op de verschillende verdiepingen toegang gaven. Die deuren zijn nog aanwezig; de ruimte daarachter, als kast gebruikt, heeft een rondgebogen achterwand, de muur van den toren. Of ook de voordeur in dien toren is geweest, is niet bekend, wel is de tegenwoordige deur van lateren datum, dan het huis zelf. Evenals deze zijn de nu nog aanwezige plafonds en schoorsteenmantels uit het begin der 19de eeuw, zoo ook de tegenwoordige eikenhouten trap, uit donker groen en brons geverfd met een zware leuning op slanke stijlen.

In de benedenkamers is onder het plafond een zoldering van eikenhouten balken, die op eenvoudige consoles rusten. Waarschijnlijk zijn aan de wanden beschilderde behangsels of gobelins geweest, die echter omstreeks 1860 door den bewoner schijnen verkocht te zijn. De schoorsteenmantel van donker grijs marmer en wit met gouden betimmering in Regence-stijl is sedert eenige jaren in bruikleen gegeven aan het museum¹⁾.

De zolder is overdekt met een hoog, puntig dak, dat op zware eikenhouten balken rust, die gesteund worden door eenvoudige geprofileerde consoles.

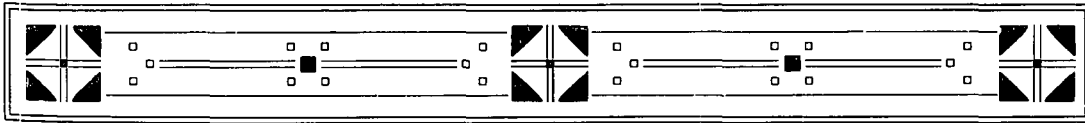
Het keldergewelf, dat onder het geheele huis doorloopt heeft zware muren, zonder bepaalde kenmerken.

CL. E.

Zierikzee. Logegebouw. — In het voorlaatste nummer, is in wat scherpe termen afkeuring uitgesproken over de vervanging van een oud kruisraam in den gevel van het logebouw door een modern schuifraam. Ter plaatse bekenden hebben ons erop opmerkzaam gemaakt, dat, al is ook de daad op zichzelf niet te verdedigen en de verandering beslist af te keuren, toch voor die scherpe woorden geen aanleiding bestond, en wij herstellen dus hier gaarne wat wij toen miszegden.

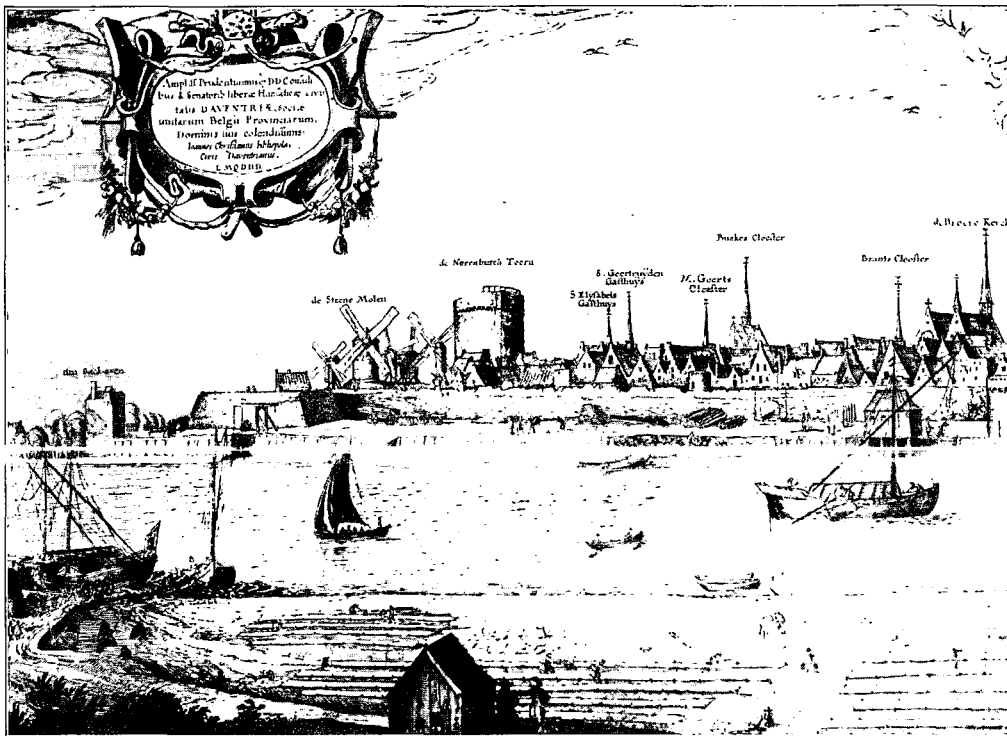
1) Afgebeeld in *Het Huis*, Maart 1910, (fig. 13): Gimberg: in de Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap.

MEDEDEELINGEN OVER DE MONUMENTEN VAN DEVENTER.

Ligging. — Het grondgebied van de tegenwoordige gemeente Deventer ligt hoofd-

Gezicht van den IJssel uit op Deventer in 1615. I.

zakelijk op den rechter oever van den IJssel. De ligging van een klein gedeelte op den linker oever staat niet in verband met een vroegeren IJselloop, maar zal stellig veroorzaakt zijn door het voorterrein, dat de IJselbruggen voor hunne bescherming eischten. Zoals bekend is, ligt op den overkant de Worp, die een gedeelte was van de Oertmarsch, in 1357 genoemd, en tot den Veerstal van Deventer behoorde. De Worp komt onder dien naam reeds in 1393 voor.

Stadrecht. — Wanneer Deventer stadrecht kreeg is alleen bij benadering te zeggen,

daar de oorkonde, waarbij dit verleend werd, verloren is. Algemeen wordt echter hiervoor omstreeks 1200 aangenomen.

Rijksstad. — Deventer was in 1495 tot een vrije stad des Heiligen Roomschen Rijks verheven. Den 9en October 1557 sloeg Nijmegen nog voor, om binnen Deventer een samenkomst te houden van alle vrije Rijkssteden, om te beraadslagen over de middelen tot wegneming van de belemmeringen door Engeland aan hare negotie toegebracht ¹⁾.

Wapen. — Maximiliaan van Oostenrijk vergunde aan de stad Deventer boven haar wapen de keizerlijke kroon te voeren. Het tegenwoordige wapen bevestigd bij

Gezicht van den IJssel uit op Deventer in 1615. II.

Kon. Besluit van 29 April 1890 No. 26 bestaat uit een schild met »in goud een met den kop naar rechts gewende adelaar van sabel, gekroond met de oude keizerlijke Duitsche rijkskroon, getongd en geklauwd van keel, het schild gedekt met dezelfde keizerlijke kroon en omgeven door het randschrift: »gemeentebestuur van Deventer““.

Zegel. — Het oudste stadszegel stelt een burcht voor met het randschrift: »Sigillum civitatis Daventrie“.

Aldus hangt het o. a. aan charters van 1268, 1274 en 1352.

1) Inventaris van het Deventer Archief, 1870, blz. 33, No 91.

Soms werd bij dit zegel als contra-zegel gebruikt een rond, waarin

»D A
V E N
T R I
A''

Of wel een arend met nederwaartsche vlucht en het randschrift:

»S. Secretvm civitatis Daventriensis''.

Dit laatste contra-zegel werd het stadszegel en hangt als zoodanig aan den

Gezicht van den IJsel uit op Deventer in 1615. III.

Deventerschen tolbrief van 1347, terwijl het contra-zegel dan een gedeeld schild vertoont met het randschrift: »D A V A N T R I A''.

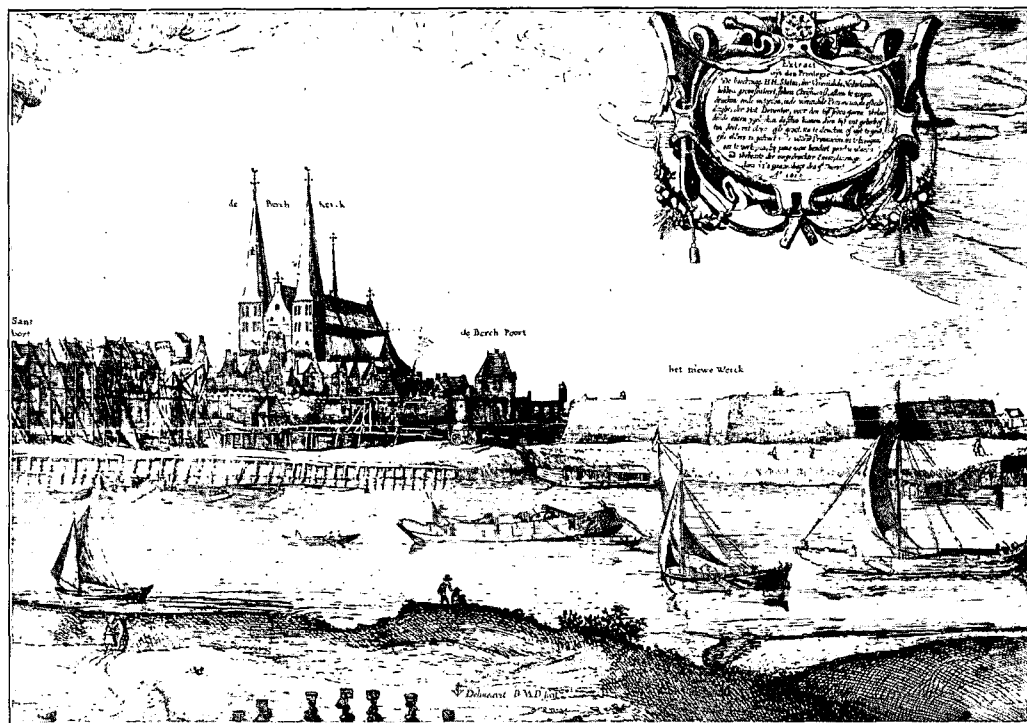
Dit laatste werd reeds in 1341 gebruikt.

In den Franschen tijd werd het zegel, evenals overal elders, vervangen door den Franschen adelaar.

De gemeente bezit nog tal van oude zegelstempels, die op het stadhuis bewaard worden.

Rijksmunt. — Reeds in de 2de helft der 10de eeuw werden keizerlijke munten in Deventer geslagen. In de 14de eeuw werd de munt, wat het zilver betreft, stedelijk. Den 5^{en} December 1486 kreeg de stad van Keizer Frederik het recht van goud te munten.

Eerst met Groningen en de beide andere Overijsselsche steden — Kampen en Zwolle — daarna alleen, en gedurende het grootste gedeelte van de 16de eeuw weer in vereeniging met beide Overijsselsche steden, zijn binnen Deventer vele munten geslagen. Die Vereeniging heeft hare rechten van Rijksmunten tegen de aanvallen van Karel V en Philips II weten te handhaven. De betrekking als Rijksmunt tot den Nederlandschen Westfaalschen Kreits heeft haar herhaaldelijk in moeilijkheden gewikkeld en ernstig bedreigd. De vereeniging der steden hield op het laatst der 16de eeuw op; toen ging elke stad haar eigen weg. Deventer heeft zijne rechten als Rijksmunt ook tegenover de provinciale of landschapsmunt

Gezicht van den IJssel uit op Deventer in 1615. IV.

verdedigd en gehandhaafd. Tegen een belangrijke vergoeding is zij eindelijk op het einde der 17de eeuw gezwicht. Die schadeloosstelling is tot 1807 uitgekeerd. Een vaste muntmeester had de stad niet. Van de muntstempels is slechts één bewaard gebleven, waarmede in 1640 de zoogenaamde Portugalozers gemunt zijn. De munt was in geen bepaald gebouw ondergebracht, men bezigde er bijzondere huizen voor. Zoo was zij van 1619–1625 onder den muntmeester Johan Wijntjes gevestigd in een gedeelte van het H. Geestgasthuis in de Smedenstraat. Vóór dien tijd was zij in een huis in de Rijkmanstraat, waaraan nog de Muntengang en het Muntentorentje uit de 15de eeuw ¹⁾ hunne namen danken ²⁾.

1) »Overijsselsche Almanak'', 1846, blz. 145; 1853, blz. 82; 1854, blz. 1 vlg. en 1855, blz. 1 vlg.

2) Zie hieronder: Straten op: Muntengang.

Landschapsmunt. — Behalve de Rijksmunt is in Deventer nog tijdelijk de Landschapsmunt gevestigd geweest. Zij was van Kampen overgebracht en na zes jaren binnen Deventer geweest te zijn den 22^{en} November 1625 weer naar Kampen verplaatst. Zij was gevestigd in het Grootte Gasthuis in de Smedenstraat. In Februari 1626 bood de muntmeester Jan Wijntjes aan, het muntgereedschap, dat vast was, tegen billijke vergoeding achter te laten ¹⁾).

Wiegedrukken ²⁾. — Ten opzichte van de plaatsen in Nederland, waar de eerste drukkerijen gevestigd waren, eischt Overijssel van de veertien drie voor zich op, namelijk te Deventer, te Zwolle en te Hasselt. De drukkerij te Deventer had alleen voorgangsters te Haarlem en te Utrecht. Deventer neemt de derde, Zwolle de vijfde en Hasselt de zesde plaats naar volgorde der jaren in. De eerste drukkers waren te Deventer Richard Paffraedt, Jacob van Breda en Dirk van den Borne.

Bisdom Deventer. — Bij de oprichting der nieuwe bisdommen werd Deventer in 1559 een bisschopszetel. De tweede bisschop Aegidius de Monte, 1570—1577, werd den 29^{en} Mei 1576 in de St. Lebuinuskerk te Deventer begraven ³⁾. Zijn zilveren vergulde bisschopsstaf bevindt zich ten huize van den bisschop van Deventer van de Oud-Katholieken te Rotterdam. Onder de beeldjes, die den staf versieren, vindt men St. Lebuinus, voorts des bisschops patroon, den heiligen Aegedius, en o. a. St. Franciscus.

Het oudste stadszegel.

Handel en Hanzestad. — Den 5^{en} Juni 1104 komt Deventer op de tollijst van Coblentz reeds als tolschuldig voor. Ofschoon het onbekend is, het jaar 1241 wordt wel eens genoemd, wanneer het tot de Hanze toetrad, wordt het in de recessen in 1285 al vermeld. In 1451 wordt het Hanzekantoor van Brugge naar Deventer overgebracht en later naar Utrecht. De handel der stad was zoo aanzienlijk, dat Lindeborn ⁴⁾ zegt, dat hij eens na Antwerpen de beroemdste Nederlandsche haven was; Van

1) »Catalogus van stukken, betreffende de Munt i. h. Dev. Archief'', blz. 69.

2) Zie J. W. Holtrop, »Monuments typographiques des Pays-Bas au quinzième siècle'', 1868, A. M. Ledeboer, »Notices bibliographiques des livres imprimés avant 1525 conservés dans la bibliothèque publique de Deventer'', 1867; Dr. M. E. Houck, »lets over Deventer's oudste drukkers, Versl. en Meded. Ver. t. b. v. Overijsselsch Regt en Geschiedenis'', XXIII, blz. 19 vlg.

3) Zie voor de terugvinding van zijn graf in de St. Lebuinuskerk »Overijss. Almanak'', 1843, blz. 139 vlg.

4) »Historia sive Notitia Episcopatus Daventriensis'', 1870, blz. 52.

Reyd¹⁾ en Hooft²⁾ getuigen, dat velen in hun tijd Deventer nog voor de derde koopstad houden, alleen onderdoende voor Antwerpen en Amsterdam. De handel op Bergen in Noorwegen was zoo belangrijk, dat die handelaars een afzonderlijk gilde³⁾ vormden, »De Societeit der Bergvaarders», die sedert de 15de eeuw in de St. Olof in de Lange Bisschopsstraat hun vergaderhuis hadden. De handel der stad omvat in de 16de eeuw het geheele noordwesten van Europa, zijn verbindingen strekten zich uit van Lijfland en Noorwegen tot in Westfalen en de Rijnstreken, zuidwaarts tot in Brabant en Vlaanderen. Zwaar leed de handel door het onbevaarbaar worden van den IJsel voor zeeschepen, hetgeen reeds begon in de tweede helft der 15de eeuw; door de oorlogen met Karel van Egmond en ten slotte door de gevolgen van den opstand tegen Spanje⁴⁾.

Vermelding verdient in verband hiermede, dat op den Brink in 1353 een kapelletje was opgericht, dat eerst bij besluit van Schepenen en Raad van 20 Februari 1650 werd afgebroken. Het droeg den naam van Roggestapel en wordt beschreven als bestaan te hebben uit een zeskantig voetstuk, hoog 5 voet, waarop een ronde pilaar, hoog 10 of 11 voet, dragende een driekantig kapelletje, waarin een Lieve Vrouwebeeld was geplaatst. De drie openingen waren met glas gesloten. Bij dit kapelletje was de stapelplaats van de rogge, door de Berg- en Brinkpoort ingevoerd, vandaar dat men het kapelletje »De Roggestapel» noemde⁵⁾. Op den Brink werd ook het marktkruis opgericht.

De Vesting. — Vóór de vesting lag een landweere, een aarden wal, op bepaalde punten van koerhuizen voorzien en ter plaatse, waar een weg den wal doorsneed, van een ronneboom tot afsluiting.

Volgens de oudstę plattegronden was de vesting zelf van een dubbelen muur met torens en poorten voorzien. Dit was reeds een latere wijze van versterking. De eerste ommuring zal wel evenals overal elders bestaan hebben uit één enkelen muur, waarvoor later een lagere verrees.

Op last van Prins Maurits werd in 1597 door Adriaen Anthoniszoon van Alkmaar begonnen de sterkte aan de landzijde vóór de buitengracht van aardewerken te voorzien, die in 1621 voltooid waren. Deze bestonden uit zeven onderling verbonden bolwerken. Deze heetten achtereenvolgens van links naar rechts met inbegrip van den zoogenaamden *Graaf van Buren*⁶⁾: *het Molenbolwerk, het Justitiebolwerk, het Hellenbolwerk, het Pikeurbolwerk, het Verkensbolwerk, het Nassaubolwerk* en *het Prinzenbolwerk*. Bovendien werden in de buitengracht tusschen die bastions vijf ravelijnen of halve manen aangelegd. In 1628 breidde men deze werken weer uit en werden namens Hunne Hoogmogenden aan-

1) Van Reyd, »Hist. der Ned. Oorlogen», 6e boek.

2) Hooft, »Ned. Hist.», 25e boek.

3) In het Deventer Archief wordt dit St. Olofsgilde het eerst in 1476 genoemd.

4) Zie Dr. J. de Hullu, »Bescheiden betr. de Hervorming in Overijssel», 1899, blz. 3 vlg.

5) Dumbar, »Kerk- en Wereldl. Deventer», I, blz. 15; »Overijsselsche Almanak», 1850, blz. 90 en »Bijdragen t. d. Gesch. van Overijssel», I, blz. 358 vlg.

6) Het bastion werd in 1883 geslecht en heette later Bastion I.

besteed het maken van een ravelijn vóór het Pothoofd ¹⁾ voor f5760, het slechten van hoogten buiten de stad, die hinderlijk waren voor de verdediging voor f18750 en verrees bovendien een ravelijn voor de Brinkpoort en een muur voor den dijk om het water in de stadsbuitengracht te houden. Gedurende 's vijands verblijf aan den IJsel werden gemaakt op den linker-oever een retranchement, tot dekking der brug en werken aan de bakovens, vóór de Brinkpoort en op »den drooge bijhetsluysken».

In 1672 verkeerden de verdedigingswerken in slechten staat. Wij vinden vermeld, dat onkunde of verraad bestuurde, de bruggen waren óf afgebroken óf onbruikbaar gemaakt, zoodat de bezetting geen uitvallen kon doen.

Later, 1702, verrezen nog eenige werken volgens de plannen van Coehoorn. Het laatst in 1756 het hoornwerk buiten de Bergpoort.

Den 18en April 1874 werd Deventer als vesting opgeheven.

In de verdedigingswerken kwamen onderstaande poorten voor.

Proeve van een ouden Deventer druk.

1) Het hoofd van de haven, ook wel het hoofd op de Teuge, later, nadat de Magistraat aldaar een pottenbakkerij had laten oprichten, het Pothoofd genoemd.

De Vischpoort. — De Groote en Kleine of Buiten- en Binnen-Vischpoorten. Vermoedelijk dezelfde als de poort bij de Visschersteeg in 1340, de Waterpoort in 1343 en de Dijkpoort in 1337 vermeld. De Buiten-Vischpoort werd in 1616 opnieuw opgetrokken. Vóór die poort lag een »catte», die in 1534 vermeld wordt. In 1838 besloot de Raad de Binnen-Vischpoort af te breken. Later verdween de Buiten-Vischpoort.

Op het Kabinet van Zeldzaamheden wordt de steen met opschrift, die eens in de buitenpoort zat, bewaard. Dit opschrift luidde:

»Ghy Petri knechte looft
Den Yssel Godt diet Hoofft
En Heer van alles is
Wins zegen is het net
Waer me dat wort beset
De longelose vis.
Dies brengt den zegen me
Het kovdt beschvde vee
En wort hier by verbvit
Voort ront metalsche schat
Diet lvst gaet desen padt
Hy wyst v in en vit».

Dit opschrift geplaatst in twee kolommen is tusschen »vis» en »dies» gescheiden door een visch.

Duimpoort. — Zij komt in 1348 als Duem-, in 1358 als Dum-, in 1362 als Duem- en Dunpoort voor. Zij bestond uit een buiten- en een binnenpoort¹⁾. De eerste werd in 1832, de tweede in 1859 afgebroken.

De Melksterpoort. — In 1355 heette zij Malcstersteghelepoortje. Zij werd aldus genoemd, omdat daar een veer was voor de melksters, om de koeien te melken op de stadswede, *de Teuge*. In elk der achter elkander opvolgende muren, lag een poort van dien naam. In 1603 werd een nieuwe Melksterpoort gebouwd. De Binnen-Melksterpoort, bij raadsbesluit van 13 Mei 1605 toegemetseld, werd in 1607 weer geopend. In 1853 verklaarde de Minister van Oorlog, dat de Melkster-, Duim- en Vischpoort eigendom der gemeente waren.

De Verwerspoort. — Genoemd naar de aangrenzende stadsverwerij, of naar de verwers, die buiten de poort in den IJssel hun geleverde goederen uitspoelden. Zij lag tusschen de Duim- en Melksterpoort.

De Zandpoort. — Soms Xantporte of Zaentpoerte genoemd, komt reeds in 1337 voor. In 1394 schijnt de Nieuwe- of Buitenzandpoort gebouwd te zijn. Volgens de kaart van 1578 moet de laatste veel overeenkomst gehad hebben met de Sassenpoort van Zwolle.

1) Zie voor een afbeelding der Binnenpoort »Tegenwoordigen staat van Overijssel», III, tegenover blz. 186.

Bij het beleg in 1578 werden kap en torentjes stuk geschoten. Hersteld werd zij in 1591 door Prins Maurits geheel in puin gelegd.

De Heestpoort. — Aldus genoemd naar den Heest, thans het Bergschild, was in 1337 reeds aanwezig. Zij was de voormalige Binnen-Bergpoort, werd in 1791 gedeeltelijk afgebroken en in 1825 werd besloten haar geheel op te ruimen.

De Raampoort. — Ontleende haar naam aan de latere ramen vóór die poort. Zij lag tusschen de Zand- en Bergpoort.

De Bergpoort. — De Binnen-Bergpoort werd oudtijds Heestpoort genoemd. De Buitenpoort, een werk van Hendrik de Keijser, uit 1619, werd in 1880 gesloopt en is thans in het Rijksmuseum opgesteld. In de Deventer Raadsresolutie van 3 October 1619 leest men omtrent haar:

»Ordonnantie gepassiertt op Crm. Peter Scholyr omme ahn Henrick de Keysser beltt, und stienhouwer tott Amsterdam van wegen hett waepen der stadt und 2 manner und anders in sten gehouwen in die muyre van die vuyterste stadt berchpoorte gesatt, vuyt tho kyren die som van 250 g. c. ende 2 pondt groot voor syn huysfr.»

Brinkpoort. — Na voltooiing van het plan van Adriaen Anthoniszoon bestonden drie Brinkpoorten. De Binnenpoort komt onder den naam van Brincaeterpoorte in 1275 en 1326 voor. Zij werd in 1832 opgeruimd. In 1542—1546 werd vóór deze poort »een geweldige ende starcke rondeel” de Keizer, naar Karel V genoemd, aangelegd. Op deze »catte” werd in 1544 een Buiten-Brinkpoort gebouwd, die door de werken van 1597 weer binnenpoort werd, terwijl een nieuwe buitenpoort verrees. De poort van 1544 werd in 1868 gesloopt, eens werd zij om strijd door landzaat en vreemdeling geroemd. Wanneer de laatst opgerichte — de Buitenpoort — verdween is niet bekend.

De Schoenmakerspoort. — Zij lag bij het thans gesloopte Schoenmakersperk ¹⁾. Op de kaart van 1578 komt zij nog voor. Vermoedelijk verdween zij, toen Prins Maurits de vestingwerken liet veranderen.

¶ Dic au. po. aliā fabulā cōsimilē fabulē p̄cedēti. cui⁹ documentū est. q̄ hō exiēs in dēto statu nō debet se cito mouere ab illo Itē oē bonū diu vsitatū nullo amaro pm̄ixtū neq̄q̄ delectabiliter sapit. Nā hō as suefact⁹ in delicijs nescit qd ē delicata vita nisi qū patit miserā. Itud nobis innuit p̄ renes q̄ quondā habuerūt vitā multū liberā. que cū eis nō sufficeret cōtinuis pulsabāt p̄cibz ipm̄ iouē vt dignaret eis concedere regē q̄ regeret eas. Iuppiter audiēs deridebat eas. Sed ario in stabāt rane p̄ rege Iuppiter audiēs rogatōes cōtinuas misit eis reges cui obedire deberēt. scz trabs. qui cū de supioribz cēt p̄cipitarus totaz quassabat aquā. stupebāt aut̄ oēs rane in aduentu magni regis z ab eius cōspectu fugiētes in antris suis se occultabāt. Postea sono min⁹ gato rane exponere ceperūt capita sua et aqua z venerūt ad saluandū dū regem. Aū aut̄ vidissent q̄ rex eaz scz trabs p̄ se nō moueretur dicebāt q̄ ille rex cēt penitus inutilis. qz sup̄ eū residentes viliter cū pedibus cōculcabāt. Tūc urez rane rogaerūt iouē pro nouo rege dicētes. illū quē miserat iuppiter lignū cē z oīno ignaz. Iuppiter ergo euz indignatōe misit eis colubz mirē magnitudinis. Coluber at̄ rex fero citare innata nulli pepit. sed oēs quas regere deberet eripuit z deuorauit. Tūc inceperūt oēs rane a cōspectu tyranni fugere nō audentes comparere. sed occulte mala sua nunciauerunt toti vt aufert̄ reges omnes vnanimiter rogabant. Quibus respōdit iuppiter habeanz re

¶ ¶

Proeve uit een ouden Deventer druk.

1) Hier hadden de schoenmakers hunne kuimen of looikuipen.

De Vullerspoort. — Ook het poortje achter St. Geertruidengasthuis. De eerste naam had het naar de leerlooijers, die gelijke vergunning hadden als de verwers ten aanzien van de Verwerspoort.

De Muschelpoort. — Zij werd, volgens Dumbar eerst in 1497 gebouwd en genoemd naar de er vóór gehouden mosselmarkt.

De Pijperspoort. — Zij lag tusschen de Duim- en Vischpoort, rechts van de tegenwoordige schipbrug. Volgens Dumbar genoemd naar de daar tegenover gelegen ligplaats van de stadspijpers, een soort van schepen. Zij heette ook de Schuitepoort.

De Noordenbergpoort. — Genoemd naar den vóór haar gelegen Noordenberg. Zij komt in 1339 het eerst in de rekeningen voor. De Binnen-Noordenbergpoort komt op de kaart van 1578 nog voor. De Buiten-Noordenbergpoort werd in 1606 gebouwd.

De Veerpoort. — Tegenover het oude veer over den IJssel. Zij werd vermoedelijk gelijktijdig met de Schoenmakerspoort opgeruimd.

De Doelpoort. — Zij komt in 1466 voor, liggende in de Walstraat, op den hoek der Noordenbergstraat en komt een eeuw later nog onder dien naam voor. Vermoedelijk was zij dezelfde als het in 1354 voorkomende Scuttenpoortje.

De Kraanpoort. — Tegenover de Grootte Kraan op de Welle.

Winkelpoort. — Zij was van hout gemaakt en wordt slechts eenmaal vermeld.

Van de oude stadsommuring is thans nog over: Een gedeelte van een toren bij de Zandpoort. Een overblijfsel van een toren bij de haven. Een stuk van den ouden vestingmuur bij de Welle, vooral belangrijk is het stuk dicht bij de brug. Hier vindt men ook nog een stuk van een toren, thans tot een zitplaats ingericht. Achter de muren een ouden toren.

Aan de Bokkingshang is nog een steen met het stedelijk wapen en schildhouders tegen een gebouwtje, vroeger tot de versterkingen behorende ¹⁾).

In de Smedenstraat tusschen de huizen N°. 141 en 131 een stuk ouden muur. In de achter gelegen tuintjes is nog duidelijk de voormalige gracht zichtbaar.

De oudste uitleggingen der stad ²⁾). — Deze hebben ringsgewijze plaats gehad. De oudste grenzen liepen vermoedelijk van het St. Lebuinus-kerkhof langs de Poot tot aan de Kleine Overstraat, dan met een bocht naar de Pontsteeg, dan rechtuit langs de Begijnestraat tot aan de linker zijstraat, waar de lijn omhoog langs de latere Leusensteeg naar het Noorden tot de vereeniging van de tegenwoordige Nieuwstraat, van daar met een boog langs de Papestraat naar de Graven, hier langs, om het St. Lebuinus-kerkhof heen naar de Poot. Bij de eerste uitbreiding werd de St. Lebuinuskkerk en het noordelijkst daarvan gelegen gedeelte er bijgetrokken.

Bij verdere uitzetting verrees de muur van de latere Noordenbergstraat, om een breede strook heen evenwijdig met den vroegeren muur tot aan den Brink ³⁾), langs dezen,

1) Zie ook onder straten »Bokkingshang».

2) Zie hiervoor Dr. F. Buitenrust Hetteema en Mr. A. Telting, »Een bezoek aan een Nederlandsche stad in de XIVe eeuw», 1906, blz. 89 vlg.

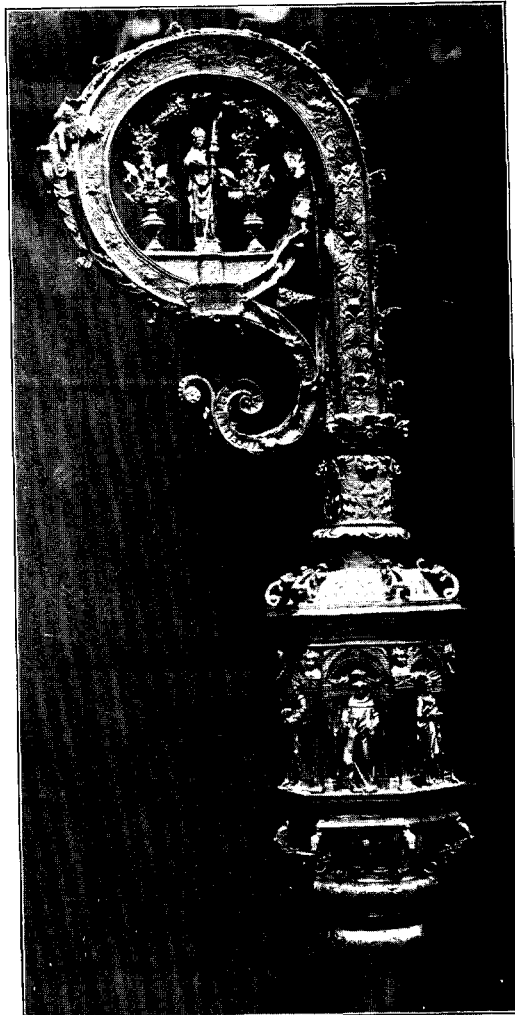
3) Volgens Dumbar I, blz. 8. moet dit in de 12e eeuw plaats gehad hebben.

om de Polstraat, het St. Lebuinus-kerkhof, toen aan de zuidzijde met huizen bezet.

Een latere uitbreiding vereenigde den Berch met de stad, en rondom de strooken, evenwijdig met den laatsten muur loopende ¹⁾).

De Schipbrug. — In 1450 stond bisschop Rudolf van Diepholt aan de stad het veerstal voor Deventer af voor 2000 Overlandsche Rijnsche guldens met recht van inlossing voor die som. Den 26^{en} Augustus 1482 kreeg de stad van den bisschop wederom het veerstal in pandschap voor 2000 R. O. gulden en toestemming tot het leggen der brug en het opwerpen van een versterking vóór de brug op den linker oever. Den 16^{en} Maart 1483 was de brug gereed. Zij lag aan de Kapjeswelle bij den Bakoven, het uiteinde van den kaaimuur. Hertog Karel van Gelre betwistte Deventer het recht der versterking op den linker Ijseloever en beweerde, dat hem en zijn »pael-steden” ²⁾ door de brug afbreuk geschiedde. In 1522 namen de Gelderschen de werken — Spijtenborch of Spittenhorst — in en slechtten ze en staken de brug in brand.

Bij het verdrag van Gorinchem in 1528 werd overeengekomen, dat Deventer, zoolang Hertog Karel van Egmond leefde, geen brug over den Ijsel mocht staan »ter oirzaeke van den schimp der stadswage” ³⁾). Den 24^{en} Augustus 1539 gaf Karel V voor 600 gulden vergunning tot het vernieuwen der brug, maar tegen het aanleggen van een versterking op den linker oever verzette zich Hertog Willem van Kleef. In 1570 leed de brug zóó door ijsgang, dat een tijd lang de gemeenschap met een pont of schouw onderhouden moest worden, die in de nacht van 30 op 31 October 1572 bij dichte mist gestolen werd door de Staatsche bezetting van Zwolle en Hattem. Een noodbrug verrees, die 13 November gereed, in 1576 door

Kromstaf van Aegidius de Monte.

1) Stellig vóór 1206, toen de Brink en de Berg binnen »civitatis muros” lagen.

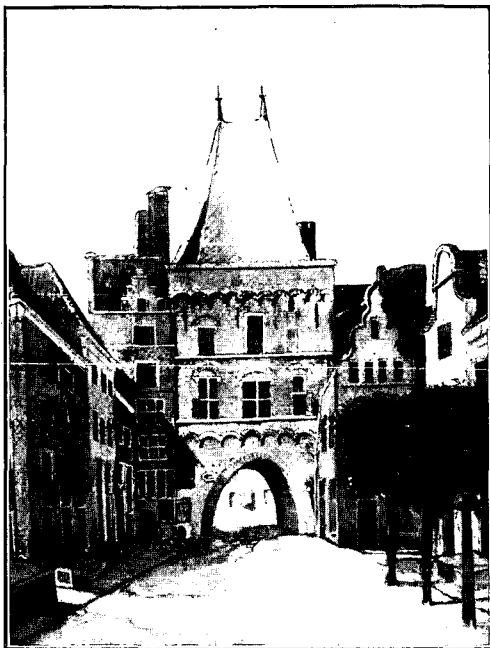
2) Grenspalen, dus verzetting der grenzen.

3) Zie onder het hoofd de Waag.

een nieuwe brug vervangen werd. In 1578 liet de bekende krijgsoverste Hegeman haar bij het beleg in brand steken.

Of spoedig er na een nieuwe verrees is niet bekend. In 1605 lag reeds de brug, waar zij zich thans nog bevindt. In 1674 braken haar de Keulsche troepen af bij het verlaten der stad.

Het Stadhuis. — Voor zoover bekend heeft het steeds op dezelfde plaats gestaan. Vroeger stond het Wanhuis er naast, dat later er bij aangetrokken werd. De gebouwen, thans deel uitmakende van het stadhuis dagteekenen uit verschillende tijden, waarvan de kenteekenen echter door verbouwingen enz. uitgewischt zijn. Het oudste karakter vertoonen

De voormalige Binnen-Vischpoort.

de muren om de burgermeesterskamer, uit het einde der 16de of begin 17de eeuw. In de kroonlijst van den gevel in de Polstraat staat het jaartal 1662. Bekend is, dat de voorgevel, waarschijnlijk door onvoldoende fundeering, in 1692 ernstig bedreigd werd. Met het optrekken van den tegenwoordigen van Bentheimer steen, naar het ontwerp van Jakob Romans, werd den 3^{en} April 1693 begonnen. Boven in den gevel zijn, met de keizerskroon gedekt, twee schilden aangebracht. Rechts het wapen der stad, links een met de kleuren der stad, daar onder staat het jaartal »MDCXCIV”. De kosten, behalve de vereeringen aan den ontwerper en den aannemer Jan Schrader, bedroegen 28984 gulden. Van den vorigen gevel, waarvan in 1677 getuigd wordt: »Petit, mais fort enjolivé, et où on monte par un beau perron”¹⁾, is alleen over de steen met den Deventer adelaar, vermoedelijk uit 1347, die eens boven den ingang prijkte en thans in een der muren van het binnenplein is ingemetseld.

In het stadhuis verdienen onderstaande vertrekken de aandacht:

De Vestibule, eertijds vóorplein genoemd. Hersteld in 1776, na tien jaren te voren als eetkamer bij het bezoek van Willem V aan Deventer ingericht te zijn. In hare zijwanden en zoldering van stucwerk zijn opmerkelijk: de schouw, vermoedelijk in 1766 vervaardigd door Jeronimus Columba, met den Deventer adelaar. Links hiervan in den wand in een medaillon het opschrift: »Super alas aquilarum portavi te.” rechts op dezelfde wijze met het opschrift: »S. P. Q. D.”

De eikenhouten fraai gebeeldhouwde omlijsting van den ingang tot de Secretarie,

1) Guide univ. de tous les Pays-Bas, 1677.

met wapen der stad en zinnebeelden van krijg, wetenschap, handel enz. Op een zegel met den adelaar »1665”. Vermoedelijk werk van Derk Daniëls, zoon van den Kamper schrijnwerker Daniël Berents ¹⁾.

Een reusachtig gewei, waarvan een hoorn volgens overlevering afkomstig is van

Voormalige toren aan de Binnengracht om de Smedenstraat.

den stichter van het Alhenaem ²⁾, het andere van hout. Hieronder hangen twee tweehandszwaarden, wellicht eens statiezwaarden.

1) Zie over hem »Verslagen en Mededeelingen O. R. en G.”, XX, blz. 19 en 22.

2) Zie onder het hoofd »Athenaeum”.

Rechts en links hiervan op sierlijk omlijste borden met voorstellingen van folter-werktuigen en voorwerpen van lijfstraffelijke rechtspleging, twaalf zwaarden, gedeeltelijk geschenken van keizers¹⁾). Een van hen heeft aan weerszijden van het lemmet een merk van den maker; het tweede een galopperenden hond of vos met drie letters, vermoedelijk P E D; het gevest van het derde is voorzien van een zilveren bandje met de opschriften.

»Mr. Otte Rose gewesen 27 jaer te Deventer”.

en »Mr. Gerrit Hafstadt gewesen 10 jaer Deventer”.

Op het lemmet staat aan de eene zijde een galg, aan de andere zijde een rad; op het lemmet van het vierde staat niets op de koperen pareerstang echter met Gothische letters:

»Dñi Davētriinsis fecerūt michi”.

en daartusschen twee schildjes met het wapen van Deventer en dat met de Deventer kleuren rood en zilver. Aan de andere zijde:

»Oīa dat Deus gracia Anno Dñi MCCCCXCIX”.

Op het platte boven uiteinde van het gevest zijn Bijbelsche voorstellingen aangebracht: Christus aan het kruis en Abraham's offerhande met afgesleten inschriften.

Vijf gildeborden²⁾).

Slijtersgilde. — In een nisvormig lijstje het beeld van Themis geschilderd met weegschaal en zwaard, daaronder het opschrift:

»'t Slytersgilde der stadt Deventer, vernieut door de olderluyden 1769

P. Middelburg, H. J. Horsius, E. T. Weghel, W. Otten.

Verder wordt er op een marktplein voorgesteld met koopwaren als: kaas, boter, was, krenten, rozijnen, verschillende balen en vaten, suikerbrooden, ham, spek, haring, stokvisch enz. Bij een haringvat staat een deftig in zwart gekleed heer met witte slipdas, die een haring in de hand houdt.

In een ovaal schild onder het bord leest men:

»Door de W. E. H. A. Magistr.

Daer : Toe : Gekooren : Olderluy

Loodeweyk : van Eyll

Jan : Kelderman

Jan : Koenraat : Weyk

Koenraat : Braakman

1690.”

1) De stad bezat in 1390 reeds vier zwaarden, waarvan een geschonken door den schepen Johan ter Poorten, een door den priester van Oudmunster, een derde door keizer Wenceslaus in 1378.

2) Onderstaande gilden komen in de achter hunne namen geplaatste jaren voor: Schrodgers of Snijders (1282), Comanre of lakenkoopers (1300), Smeden (1309), Schippers (1323), Vleeschhousers (1324), Goud- en Zilvermids (1350), Schoenmakers (1391), Wollewevers (1412), Vollers en Verwers (± 1413), de Pelsers (1426), Linnenwevers (1496), Trijpmakers (1498), Kistenmakers, Leidekkers, Metselaars en Timmerlieden (1499), Zijdekramers, Bouwlieden en Bakkers (begin XVI). Zie bij Dumbar, »Het Kerk- en Wereldl. Deventer”, I, blz. 39 vlg.

Bakkersgilde. — In den top een nisvormig bordje, waarin met het randschrift »T' Soet Vergaren" een bijenkorf geschilderd is. Daaronder staat:

»Psalm 81 : v. 17. De Heer Heeft Israel Tariim In Nood
En Honingraad Gegeven.

Johan. 6 : v. 33, 34. Maar Christus 't Eenig Hemelsbroodt
Belooft ons Eeuwig Leven."

Tusschen bloeiende korenaren staan gekroonde Deventer koeken, andere koeksoorten en brooden en daaronder leest men:

»Ontelbaar Graan Dat Maakt Een Brood
Veel Bijen Eenen Swerm,

Psalm 128 v. 5. En 't Gilt Bestaat In Klein en Groot

Psalm 91 v. 1. In Zegen En Bescherm."

In een schild onder den rand staat: »Bakkersgilt Der
Stadt Deventer Als
Ouderluyden Doen
Ter Tijd Jan Klasen
En Garrit Tonniesen
1634. En nu Berend
Brilman En Hen-
drik Jan Ankersmit
17 79."

De lijsten om deze beide gildeborden zijn sierlijk.

Kuipersgilde. — In de kroonlijst leest men met Gothische minusculen:

»Van Waerheit En vā Vree de reepē En de bandd(en)
Bewarē 't groote Vat der Vrije Nederlanden."

Op het bord komt voor een blauw schild, omgeven door gekrulde loovers, waarboven een hand met kuipershamer, gedekt met een kroon. In het schild een kuiper met slaapmuts, bij een vat, waarin een vuur brandt, en dat hij met behulp van een leerjongen kuint. Daarboven staat: »Anno 1635."

In de onderlijst staat:

»Soo wie hem roemen wil van Christi reine leere
Besitte moet sin vat in heilecheijt en eere."

Aan den voet der lijst nog een klein schild met:

»Die pogerhiet aen
hat jn tvrienschap
vergarē zok wen-
schte dat Alom
vel sulcke cuipers
waeren" 1).

1) Door herhaald overschilderen door een onbedreven hand is waarschijnlijk het oorspronkelijk opschrift aldus verbasterd.

Smidsgilde. — In een dekstuk boven het bord:

»Gen: 4 v. 22:
Wort Tubalkain werker
in de metaelen benoemt”.

In de kroonlijst staat:

»Jes. 25 : v. 29. Godts Woort vergeleken by een hamer die de rotsteen te morssel slaet”.

In het midden een blauw schild, omgeven met gekrulde loovers en gedekt met een gekroonden hamer. In het veld van het schild een aambeeld, een hamer en een nijptang, alle met kroontjes gedekt. Daarboven leest men:

»Alsoo Judicum int 5 Capittel vers. 20.
Ook van de smeehamer geschreven staat
Soo is 't ook Recht dat hij met eeren
die kroon onfaatt”.

Onder het schild:

»Zacharia I Cap. vers. 20.
Ende de Heere wees my vier smeeden doe sprak ik:
Wat willen die waaken; hij sprak op dat zij die
Hoornen der heydenen sullen afstooten die
Welke waar Godts volck verheven is deselve
te verstrooijen naar dese Gecomen sijn”.

Bouwliedengilde. — Een bordje boven den rand heeft tot opschrift:

»1683
Zoo is het regt
een bouman
van 80 jaar of
van 20 jaar
zijn even wijs
zoo men zegt”.

Aan het hoofd van het bord staat:

»Het Bouwlieden gilde
Der stat Deventer van. 1634”.

Op het bord worden voorgesteld: het ploegen, zaaijen, eggen, maaijen en schoven binden, hooijen, plaggen steken, aardappelen rooijen en het rusten voor een herberg, waar boven »het zwaantje” uithangt.

Onder het bord leest men:

»Adam en Eva zij bouden voor men
schen en voor vee in deese wereld, zij
bouden den akker met goed bedrijf
mensen en vee kregen zoo hun gerijf.”

Twee brandspuiten, uit de XVIIe eeuw, waaronder de eene de zoogenaamde »Mennistenspuite”¹⁾.

De Commissiekamer, vroegere Secretarie met gestukadoorde zoldering met holle koven, waaruit plafond-engeltjes uitsteken. In de zoldering o. a. de wapens: van Suchtelen, Rouse, Borgerink.

De Raadzaal, vroeger meestal »het perck” genoemd. De beeldhouwde deuren zijn waarschijnlijk uit 1805, toen de zaal vertimmerd werd; hoe hij er eertijds uitzag, blijkt

Gezicht op het Grootte Kerkhof in de tweede helft der 18de eeuw.

eenigzins uit het schilderij uit 1667 van Gerhard ter Borch²⁾, in de zaal aanwezig.

Het schilderij, als schoorsteenstuk geschilderd, met fraaie vergulde lindehouten lijst,

1) In 1690 werden door Schepenen en Raad met de Mennonieten onderhandeld over het leveren op hun kosten en onderhouden door hen van »twee goede brandspuiten”, waartoe de Mennonieten zich onder bepaalde voorwaarden bereid verklaarden. Een van deze spuiten deed nog voor 1894 dienst.

2) Zie over hem en zijn geslacht Mr. J. E. van Doornink,, »Verslagen en Mededeelingen O. R. en G.”, XIII, 1883, blz. 1 vlg., maar vooral het werk van Dr. M. E. Houck, XXste Stuk, »Verslagen en Mededeelingen O. R. en G.”, 1899, en in het bijzonder over dit schilderij, blz. 22 vlg.

stelt de 16 leden van den raad en zijne 4 secretarissen voor. Ter Borch ontving hiervoor 630 Carolusgulden en het volle burgerrecht, dat hij reeds half bezat en waarvoor hij 150 goudgulden had moeten bijpassen.

In de zaal vindt men verder:

De wanddecoratie uit de XVIIe eeuw, met haar opschrift: »*Audite alteram partem*», die reeds op de schilderij van ter Borch voorkomt, het Laatste Oordeel is echter als schoorsteenstuk vervangen door een klok, door Joost van Houten in 1791 geleverd, de vier jaargetijden er om heen schilderde Jan Palthe. De eikenhouten beelden stellen de Justitia en Prudentia voor.

Portretten van den Stadhouder Willem III en zijne gemalin¹⁾.

Vier schilderijen, de vier Evangelisten voorstellende, van Hendrik Ter Brugghen²⁾, geschonken den 4^{en} Augustus 1707 door zijn zoon Richard aan de stad, en van het doorlopend onderschrift voorzien:

»Ao. 1621. Pinxit Henricus Ter Brugghen. Natus 1588: Denatus 1629. Filius Richardus Curiae Traiectinae Advocatus, civitati Daventriensi In Memoriam Donavit Anno 1707. Aetatis suae 89.»

Een geschilderd portret van Koning Willem I.

Burgemeesterskamer. — Zij dagteekent uit het midden der XVIIe eeuw. Een muurwand met doorlopende eikenhouten kasten met snijwerk, schoorsteen met eikenhout gebeeldhouwd bovenstuk op Jonische zuilen. In 1874 werd het schilderstuk van Hardenstein³⁾ uit de schouw gelicht en vervangen door het Deventer wapen. Thans is echter het schilderstuk van Hardenstein weder op zijn plaats gesteld. Het is gemerkt »D. Hardenstein inv. pinxit 1653» en stelt voor Scipio en de bruid van Numantia. De schilder ontving hiervoor 125 Carolusgulden. In 1853 zijn in deze kamer nieuwe ramen en een plafond gemaakt.

Een spiegel met eikenhouten gebeeldhouwde lijst uit de 17de eeuw.

In het stadhuis zijn verder gevestigd:

De *Stedelijke Bibliotheek*, ook *Athenaeum-Bibliotheek* genoemd. Ofschoon haar grondslag tot het jaar 1560 opklimt, heeft zij haar ontstaan te danken aan het besluit van 11 Januari 1597 van den magistraat, om alle boeken uit de kerken en kloosters bijeen te brengen om met nieuw aan te schaffen een »herlicke liberie» te vormen. Het grootste gedeelte leverde het Rijke Fraterhuis, in welks kerkje de boekerij van 1598 tot 1822 werd ondergebracht, waarna zij op het stadhuis geplaatst werd. Bij Kon. Besluit van Juli 1818 werd de boekerij vermeerderd met een groot gedeelte der bibliotheek van de voormalige Geldersche Hoogschool te Harderwijk, in 1814 volgden de medische werken dier Academie. Zij werd en wordt nog steeds uitgebreid, dank zij de mildheid van den

1) Zie over deze schilderijen »Verslagen en Mededeelingen O. R. en G.», XX, blz. 18 vlg.

2) Zie voor Ter Brugghen »Verslagen en Mededeelingen O. R. en G.», XX, blz. 348 vlg. en voor de verdoeking van die schilderijen »Bulletin N. O. B.», II, blz. 37 vlg.

3) Zie voor Dirk van Hardenstein o.a. »Verslagen en Mededeelingen O. R. en G.», XX, blz. 344 vlg.

Raad en van particulieren¹⁾). Wellicht is het niet overbodig er de aandacht op te vestigen, dat de boekerij bevat:

Omstreeks 500 handschriften, waarvan bijna 300 van vóór 1600, en ruim 40

Ingang tot de commissiekamers in de vestibule van het stadhuis.

Oostersche zijn. Meer dan 480 wiegedrukken, van vóór 1525, waarvan een honderdtal

1) Zie de »Voorrede van den Catalogus van de Athenaeum-Bibliotheek», I, 1896 en »Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen», V, blz. 145 vlg.

van Deventer persen. Aan zeldzame werken o. m. een zoogenaamd blokboek ¹⁾, de volledige »Grammatica Donati» bevattende, en een »Reynardus Vulpes, carmine latino (Ultraj. N. Ketelaer et Ger. de Leempt, c. 1473)».

Voorts het eenige nog bestaande copieboek van de briefwisseling van Erasmus, 366 brieven

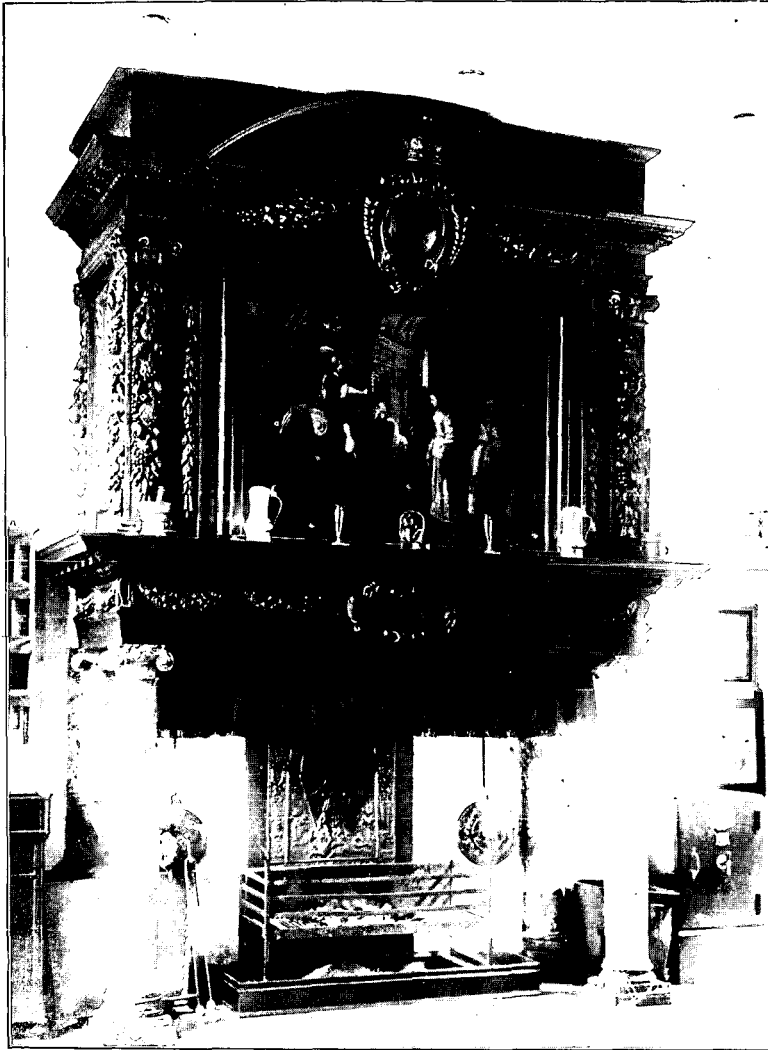
van en aan hem bevattende, deels in origineel, deels in afschrift door secretarissen van Erasmus op zijn last gemaakt.

Het *Oud-Archief*. — Het rijke en zeer belangrijke archief bezit o. m. een bijna volledige serie

Cameraarsrekeningen van 1337—1794, die van gemeentewege achtereenvolgens worden uitgegeven en die belangstellenden kosteloos ontvangen.

Behalve het reeds medegedeelde wordt in het stadhuis of in het Kabinet van Zeldzaamheden nog gevonden:

Schilderij op doek ²⁾. »Waerafftighe affconterfeitinge der loeflike Keijservrije Anze Stadt Deventer. In wat ghestalt dat het is belegert ende beschoten Ao 1578 den . . Nouembrij; den 20 is het van die Staten ingenamen». Schilderij op paneel: Gezicht op De-

Schouw in de Burgemeesterskamer.

venter 1615. Schilderij op doek: Gezicht op de omstreken van Deventer.

Portretten op paneel van: Marten Boedeker, burgemeester van Deventer, oud

1) Boeken, wier afzonderlijke bladzijden op een houten tafel, een blok, gedrukt werden.

2) Zie »Overijsselsche Almanak», 1839, blz. 42 vlg.

52 jaren, met wapen. Anna van Twickelo, zijne echtgenoot, oud 47 jaren, met wapen van Twickelo. Anna van Twickelo, wed. Marten Boedeker, aet. 70, met de wapens van Twickelo en Bruijns van Negennap, Schuttrop en Bevervoorde.

Banier van het Deventer Studentencorps met het wapen van Twickelo.

Een later banier, met Apollo en Bacchus »Jungantur gaudia musis'', geschilderd door J. D. Huibers.

Pyxus tot bewaring der eucharistie, uit de 14de of 15de eeuw, zijnde een verguld koperen doos met het opschrift: »Ave. verum. corpus. natum. de. maria. virgina''. De bodem ontbreekt en misschien is er een voet aan geweest.

Een houten kist van het schippersgilde met een daarop geschilderd schip, uit de 18de eeuw.

Twee glazen bekers in den vorm van laarzen, waarschijnlijk afkomstig van het schoenmakersgilde, 18de eeuw.

Vier stukken koper, te zamen vormende een plaatje, waarop de namen en meester-teekens van de »amtsbroeder des goltsmitsgilde in Deventer''. De namen luiden aldus: »Harman Maetijssen, Jan Kremer, Everdt van Wesel, Jacop Richter, Jan Jackopsen, Nicklaes Haelwegh, Gerrit Jackopsen, Harmen Leussen, Danyel Steen, Thomas Steen, Gerrit Goeickinck, Antonio Magnus, Joachgum Laeuelinck, Harmen van Dijckhuisen, Hans van der Laeck, Lucas Luicksen, Gerrit Carlo, Frans van Orley, Gerrit Weylant, 1630.

Slotenmakersgildeproef, een kunstig slot met sleutel, 18de eeuw.

Paars fluweelen kleed, afkomstig van een gilde, tot lijkkleed gediend hebbende, 18de eeuw.

Ijzereen vaan met het wapen van Deventer, dat op de markt werd opgehangen, wanneer er niet verkocht mocht worden, 1819.

Een eikenhouten kast, belegd met ebbenhout, 17de eeuw.

Het stadszilverwerk. — Eens bezat de stad evenals alle andere steden een groote hoeveelheid zilver, afkomstig van leden van den magistraat. In 1672 besloot de Deventersche regeering haar zilverwerk te verkoopen¹⁾. De vrienden van de overledene gevers mochten de voorwerpen tegen de waarde van oud zilver terugnemen. De opbrengst bedroeg f9980. De lijst van het toen aanwezige zilver is bekend²⁾. Hiervan is thans vermoedelijk alleen nog aanwezig en in particulier bezit de beker van Adriaen van Bockholt³⁾, waarvoor de burgemeester Arnoldt van Bockholt den 5^{en} September 1672 f561,4 betaalde. De verguld zilveren gedreven beker is 0,90 M. hoog en 0,25 M. wijd. Men vindt er o. m. onderstaande voorstellingen op. Op de schaal drie groepen spelende kinderen, gescheiden door de voorstellingen van Bacchus, Ceres en Venus. Deze laatste komen ook op het deksel voor, waarboven zich de adelaar van Deventer met het wapen van de van Bockholt's verheft. De greep vertoont twee huppelende bokken.

1) »Overijsselsche Almanak'', 1842, blz. 116.

2) »Overijsselsche Almanak'', 1845, blz. 78 vlg.

3) Hij was geboren in 1583 en overleed in 1660. Hij was gehuwd met Zwandia Marienburg.

Op bovenvermelde lijst wordt deze beker vermeld: »Adrianus a Bockholt obiit anno Domini 1660. Aetatis 77". Met het opschrift:

»Dum potui Patriae vixi, nunc lumine casso Invitus Patrio cogor abesse Foro.

Vivere cum Patriae non possum debilis annis, Hoc tibi mnemosynon, Curia, linquo, vale".

Dooden-lantaarn of Luchte. — Zij vormde eens een bijzonderheid van Deventer en omstreken, zoodat wij meenen haar hier te moeten vermelden. Uit de woning, waarin een doode was, werd deze koperen lantaarn, voorzien van een gebluschte kaars en gesloten met hoorn uitgehangen ¹⁾. Was de overledene ongehuwd dan was zij voorzien van linten met de kleuren: zwart (de rouw) wit (de onschuld) en groen (de hoop). De grootte der lantaarn wisselde naar den ouderdom. Zij werd opgehangen aan de zijde van de deur van de kerk of van het kerkhof, waar het lijk begraven werd. De burens moesten de Luchte des morgens aan het sterfhuis uithangen en haar des avonds weer afnemen, hiervoor kregen hun dienstboden een fooi. De linten vervielen aan de dienstboden van het sterfhuis. De lantaarns werden in winkels gehuurd ²⁾.

Het Overijsselsch Geschiedkundig Museum te Zwolle bezit een kleine doodenlantaarn met linten.

Het Bisschopshof. — De tegenwoordige Hofstraat wordt naar het Bisschopshof genoemd, dat met zijn lengte aan de Groote- en in zijn breedte aan de Maria-Kerk aansloot. Vóór dit gebouw lag een groote besloten plaats. Paleis en hof behoorden aan den bisschop en kwamen na diens afstand van het wereldlijk gezag aan Karel V. Philips II verkocht het aan de stad in 1576. In 1610 werd een steenstraat achter de Groote kerk door het Bisschopshof aangelegd, de Hofstraat. De stallingen werden afgebroken. Van 1613—1623 werden achtereenvolgens perceelen voor bouwgrond verkocht ³⁾.

Het Landshuis, gelegen op het Groote kerkhof N°. 14. Van *de Brunenberg,* de oude benaming van dit huis, werd de stad in 1364 eigenaresse, het was lang een deftige

1) »Overijsselsche Almanak'', 1846, blz. 281 vgl.

2) Jan van der Veen vervaardigde op dit gebruik onderstaand gedicht, dat voorkomt in zijne »Zinnen-beelden oft Adamsappel'', 1642, blz. 262 vlg.

Het is een oudt gebruyk in Deventer ter stede,
En by den Ysselstroom meer andere plaatsen mede,
Dat, waar in eenigh huys een dood' is of een lyk,
Wert uitgehangen een lanteerne tot een blyk;
Ik segge sonder keers, of eenigh licht van binnen.
Wat sulks beduyden wil, kan jeder haast versinnen;
Verhuyst is 's levenslicht, vertroocken is de ziel;
Gansch ydel is de romp van 't gunt hem onderhiel.
Dan is het al bejaaght, geloopen en geronnen,
Dan is 't behouden-reys, is maar den ziel gewonnen.
Wat wil men meerder doch, als 't dagelyksche broodt?
Wat is 't hier doch op 't lest, het eindt dat is de doodt".

3) »Deventer Courant'' 13 October 1893.

herberg. Overblijfselen van dien ouden Brunenberg vindt men nog in de gegroefde Gothische pijlers, die de muurbogen in het voorportaal dragen.

In 1631 werd besloten het geschikt te maken voor vergaderingen »der ordinaire heeren gedeputeerden deser Landtschap», vandaar de naam Landschapshuis. In 1632 werd de nieuwe gevel opgetrokken en sinds het gebouw gebruikt voor »Provinciale Griffie, tot een vergaderplaats voor de Gedeputeerde Staten en in de Landdagen tot de bijzondere bijeenkomsten van de Ridderschap, en van Commissiën uit Ridderschap en Steden». Van 1839—1870 was er het Gymnasium in gevestigd, daarna bureaux van politie, van den telephoondienst, en van den bouwmeester. In een der bovenvertrekken bevindt zich het Kabinet van Zeldzaamheden.

De baksteenen trapgevel met het jaartal »1632», met liseenen, met zandsteenen blokken, waterlijsten en versieringen. Boven aan den topgevel een nis, waarin het beeld van een gewapenden man met het wapen der stad. Boven den hoofdingang in een medaillon twee schilden een met het stadswapen en een met de stadskleuren.

De tegenwoordige vensters dagteekenen uit 1770.

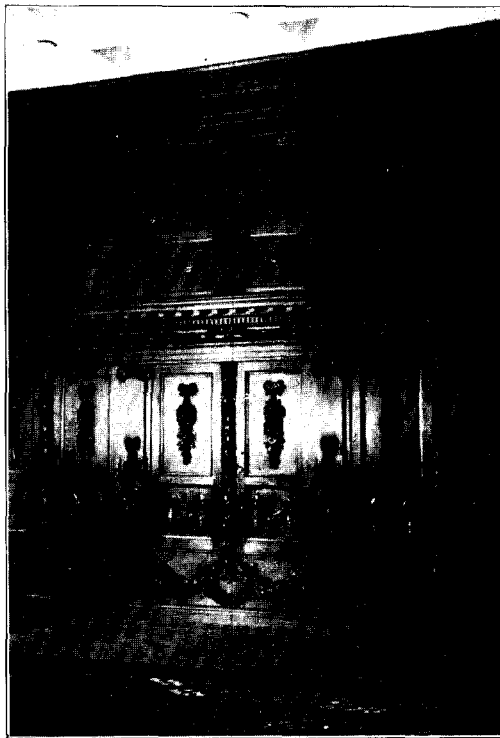
De Waag ¹⁾. — Den 24^{en} April 1527 werd van de te bouwen Waag de eerste steen gelegd. In het volgende jaar leverden de Geldersche forten *Altena* en *Morgenster* of *Kijk in de pot* op den linkeroever van den IJsel door de bezetting verlaten en door de burgers van Deventer afgebroken, het noodige materiaal.

Het gebouw is in den loop der tijden in- en uitwendig zeer verbouwd, zoo waren er in 1613 nog twee poorten in, waarvan thans geen spoor meer te ontdekken is. Oorspronkelijk was beneden de waag en daarboven de hoofdwacht.

De trappen vóór den hoofdgevel dagteekenen uit 1643. In 1873 werd de Waag gerestaureerd, waarbij echter soms zeer willekeurig te werk gegaan is.

Op de Waag had de huldiging van koning Philips II als landsheer in de persoon van den graaf van Aremberg plaats. In 1795 hielden de patriotten er hun volksvergaderingen. In 1814 richtten de Franschen van haar uit hun vuurmonden op de burgerij.

De Waag zelf werd in 1862 verplaatst naar de Welle.

Wandkasten in de Burgemeesterskamer in het stadhuis.

1) Zie voor historische herinneringen »Overijss. Almanak», 1840, blz. 83 vlg.

Het gebouw was achtereenvolgens Teeken- en Werkschool (1867), Telegraafbureau (1871), Gymnasium (1873) en eindelijk Hoogere Burgerschool voor Meisjes (1893).

Het gebouw is een langwerpige vierkant, breed 10 M., lang 21.50 M. De muren met hun drie rijen ramen boven elkander, aan den bovenkant met een zandsteen uitgewerkte leuning zijn 14.40 M. hoog. Boven het geheel bevindt zich een steil leien dak. Boven den hoofdgevel rijst midden uit den nok een klokkentorentje, van lateren tijd, rechts bevindt zich de traptoren, links een spietorentje. Aan den achterkant komt op elk der hoeken een spietorentje voor.

Wat den bouw der muren betreft valt op te merken, dat veel van staafwerk gebruik gemaakt is voor het belijnen der torens, dat de begane grondverdieping van baksteen van boven afgesloten is door een spitsboogfries. Hoogerop wisselen baksteen en zandsteen banden elkander af. Korfbogen boven de vensters springen sterk voor buiten het vlak der tympanen.

De trappenaanleg vóór den voorgevel uit 1643 bestaat uit een dubbelen trap, die zich slingert om een overwelfde zuilenhal, om zoo het hoofdbordes daarboven te bereiken.

Aan het gebouw zijn nog opmerkelijk:

Een fundatiesteen aan de zijde van de Kleine Overstraat met het opschrift:

»Int. Jaer. ons. Heeren. an°. MD. ende. XXVIII
op. sunte. Marien. Dach. woert. den.
eersten. sten. van. desen. Waeche. ghelacht.

1.5.2.8.”

Het opschrift op de pui luidt:

»Begonnen. A°. 1643. Timmermr. Camener. Everhard. Rovse.		Voltrocken. A°. 1644. Timmermr. Camener. Iellis. Nylandt I.V.D.”
---	--	---

Een beeld van keizer Karel V werd in 1537, vermoedelijk in de bovenste nis, boven den hoofdingang aangebracht. Nu staan hier twee ingemetselde steenen met: »Renovatum 1755” en »Renovatum 1873”.

In het blinde venster der bovenverdieping is een steen met: »1620”.

Tegenover de Kleine Overstraat: een steen met zon, maan en ster, een mannenhoofd uit een pot kijkende en een koperen ketel. De steen duidt op het fort »de Morgenster”, de beteekenis van den »kijk uit den pot” moet nog opgehelderd worden en in den ketel werd in 1434 een muntmeester van den heer van Batenburg als valsche munter gezoden¹⁾.

Tegenover de Rijksmansstraat vindt men een hoofd getooid met een zotskap, dat in een pot kijkt, herinnerende aan het fort »De kijk in den pot”. Verder nog een steen met een ster en een met een ster en bijfiguren. Misschien hebben de poorters van Deventer, die figuren medegenomen van de gesloopte forten. Op de ledige kraagsteen hebben vroeger nog andere beelden ter bespotting der Gelderschen gestaan. Zij zijn in 1532 op last van den Deventer magistraat verwijderd. Hoe hoog Karel van Egmond dien spot

1) »Overijss. Almanak”, 1840, blz. 91 vlg.; »Bijdragen t. d. Gesch. v. Overijssel”, VI, blz. 349 vlg.

opnam blijkt wel uit de bepalingen ten opzichte van den brug over den IJssel bij de vredesvoorwaarden van 1528.

De St. Lebuinuskerk. ¹⁾ — Van het kerkje door St. Lebuinus gesticht en door de Saksers verwoest is niets meer over ²⁾).

In de hedendaagsche driebeukige hallenkerk, wier as met de lijn O. W. een hoek van 15° naar het Noorden maakt, zijn nog de gegevens voorhanden om deze voormalige kapittelkerk ³⁾ in de verschillende tijden op te bouwen ⁴⁾).

Tot de meest in het oog springende gedeelten behoort de Romaansche krocht, die gepaard met andere overblijfselen veroorlooft de kerk van St. Bernulphus uit 1040 in hare onderdeelen te herbouwen. Wij zullen die gegevens niet opsommen ⁵⁾), maar onmiddellijk mededeelen, dat die Romaansche kerk bestond uit een in kruisvorm aangelegde basiliek, bestaande uit een middenbeuk met halfronde choorsluiting met aangrenzende kapellen, lagere en smallere zijbeuken en een oostelijk en westelijk dwarspand van dezelfde breedte als den middenbeuk.

In het Westen stonden twee torens, waartusschen zich de narthex, het portaal, eertijds de verblijfplaats der boetelingen, zal bevonden hebben. Een verbinding met de later tot kerspelkerk verheven doopkapel — O. L. Vrouwekapel — zal ongetwijfeld in den vorm van een atrium bestaan hebben.

Inwendig werd het hooge choor afgesloten door den oostelijken muur van het oostelijk dwarspand tot den westelijken muur van het oostelijk dwarspand. Onder het

1) In 1902 heeft zich een Commissie gevormd tot restauratie van deze kerk. Het doel, dat zij zich stelde, wordt omschreven in »Bulletin N. O. B.», III, blz. 222 vlg. Op de Staatsbegroeting voor 1905 werd de eerste termijn voor de Rijkssubsidie uitgetrokken.

2) Van haar wordt vermeld, dat zij van hout vervaardigd was en uit het bericht, dat Alfried ons van haren herbouw door Lutger naliet, moeten wij opmaken, dat zij na hare vernieuwing eveneens van hout was. Zie W. Moll, »Kerkgeschiedenis van Nederland voor de Hervorming», I, blz. 380 vlg.

3) De oorsprong van het kapittel der St. Lebuinuskerk ligt in het duister, hoogstwaarschijnlijk leidde Radbodus, de 14e bisschop van Utrecht, die »plach te sitten in der stadt van Deventer, want die stadt van Utrecht vermits de Denen begheven was» met zijne geestelijken te Deventer het leven der reguliere kanunniken en waren het kapittel van St. Salvator te Utrecht en dat der St. Lebuinuskerk in dien tijd vereenigd.

Bernulphus regelde de onderlinge betrekkingen der kapittelen van St. Salvator en van St. Lebuinus, waaruit de berichten ontstonden, dat Bernulphus het kapittel te Deventer stichtte en een gedeelte van de kanunniken en goederen van St. Salvator overbracht. De broederband tusschen de kapittels bleef bestaan. Zij onderhielden doodenverbond. Kwam een kanunnik van Deventer te Utrecht of omgekeerd en vertoonde hij zich in het choor dan werd hij met onderscheiding en geschenken ontvangen. Verder waren deze kerken verplicht elkander in allen nood met raad en daad bij te staan.

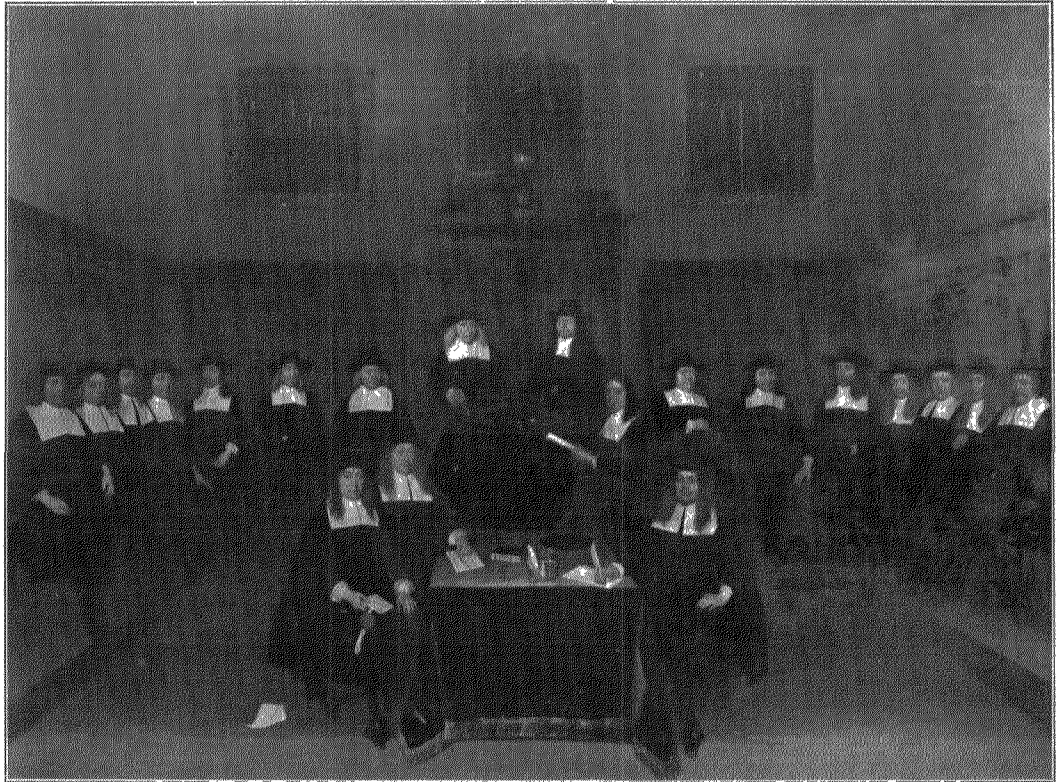
De proost van Deventer was, althans later, aartsdiaken van het bisdom en stemde mede bij de bisschopskeuze te Utrecht. Zie A. Mathaei *Analecta*, III, blz. 61; W. Moll, »Kerkgeschiedenis van Nederland», I, blz. 315 vlg.; II, blz. 60; »Archief Aartsbisdom», XXI, blz. 264.

4) Dit is vooral mogelijk dank zij de ijverige nasporingen van den Heer W. te Riele Gz., onder wiens hoogst kundige leiding de restauratie plaats heeft, neergelegd in het werk »De St. Lebuinuskerk te Deventer naar ontdekkingen van W. te Riele Gz., tekst van F. A. Hofer».

5) Zie »De St. Lebuinuskerk te Deventer», blz. 8 vlg.

hooge choir bevond zich de krocht. Deze was alleen door de zijkapellen bereikbaar.

Deze kerk van St. Bernulphus was uit tufsteen opgetrokken. Alleen de pijlers tusschen de beide dwarspanden maken hierop een uitzondering. Zij behooren vermoedelijk tot een vroegeren bouw. Hun basementen zijn van Trierschen steen, de schachten bestaan uit baksteen, onregelmatig afgewisseld met banden van zandsteen en Drakenveldersteen. Deze Drakenveldersteen vindt men ook aan de aanvangslijsten en aan de basementen van den bouw van St. Bernulphus. Op de besproken pijlers rust de bovenbouw van de

De Deventer Magistraat, schilderij van Gerhard ter Borch.

St. Bernulphuskerk, zoodat zij stellig tot de oudste deelen der kerk behooren, wellicht tot een vroegeren bouw dan 1040 en wel tot de kerk van bisschop Balderik of althans uit materiaal van die kerk werden opgebouwd.

In 1235 werd de kerk door een brand geteisterd, die hoofdzakelijk hare bekapping vernielde.

Na dien brand werden het hooge choir en het oostelijk dwarspand van steenen gewelven voorzien. Het hooge choir werd in twee langwerpige boogvakken verdeeld, het dwarspand in drie vierkante boogvakken.

Het gevolg van deze overwelving was o. m. het sluiten van de op de hoeken zich bevindende vensters en wat het choor betreft het openen van vier nieuwe vensters in het midden der gewelfvakken op plaatsen, waar eertijds posten in plaats van ramen waren.

In 1334 leed de kerk wederom door brand. In hoeverre de steenen gewelven boven het hooge choor toen geleden hebben is niet uit te maken. Stellig werd echter na dien brand het houten gewelf van den middenbeuk, zoo dit nog bestond, tusschen de beide dwarspanden vervangen door een steen gewelf. De middenbeuk werd hiertoe in drie gewelfvakken verdeeld en de pijlers uit de kerk van St. Bernulphus om den anderen verzwaard en de tusschengelegen pijlers van wandzuiltjes voorzien.

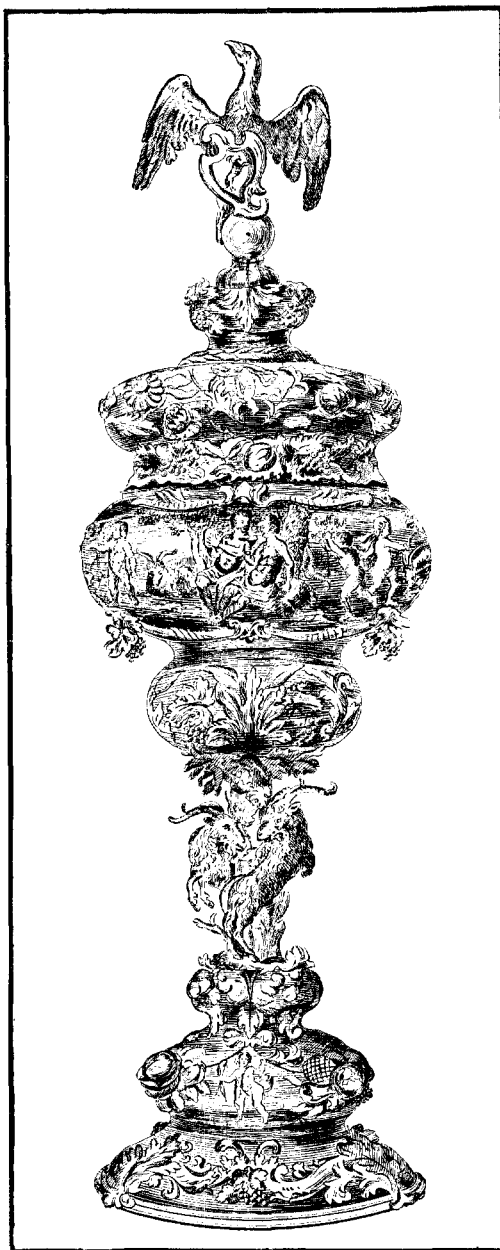
Door het aanbrengen van gewelven in den zuidbeuk vervielen alle ramen van de kerk van St. Bernulphus, die toen dicht gemetseld werden.

De overwelving der zijbeuken zal toen of wellicht reeds vroeger plaats gehad hebben.

In de 15de eeuw werd de kerk in een hallekerk omgebouwd. De zuidelijke zijbeukmuur werd zóó uitgeschoven, dat hij gelijk kwam met de muren van de dwarspanden. De tegenwoordige gewelven in den zuidelijken zijbeuk dagteekenen uit dien tijd met uitzondering van het gedeelte tusschen oostelijken muur van het westelijke dwarspand en den toren. De bekapping van den zijbeuk was met tentdaken tegen een hooger opschietend middendak.

In 1486 werd de chooromgang begonnen en de oorspronkelijke muur van het hooge choor naar dezen omgang geopend.

Met den bouw van de magistraatskapel¹⁾ werd in 1494 aan den zuidelijken gevel van het oostelijk dwarspand begonnen, terwijl zij in 1499 gewijd werd.

Zilveren beker van Adriaen van Bockholt.

1) In de Raadskapel, later Heerenkapel genoemd, was een geschilderd glas met de voorstelling van het Laatste Oordeel, dat in 1602 op stadskosten hersteld, in 1627 vervangen werd door een van de Lakenkooopers. Bij besluit van 5 Juni 1592 werd het gestoelte uit de kapel genomen en in de kerk geplaatst.

De chooromgang in Gothischen stijl kwam in 1502 gereed. De noordelijke zijbeuk werd in de 16de eeuw op dezelfde wijze uitgezet als met den zuidelijken zijbeuk had plaats gehad. Uitwendig was de noordelijke zijbeuk eenvoudiger aangelegd dan de zuidelijke zijbeuk.

Zoowel bij den zuidelijken als bij den noordelijken zijbeuk zijn de tegenwoordige

gewelven tusschen den oostelijken muur van het westelijk dwarspand en tegen den toren aan niet de oorspronkelijke gewelven. De schikking werd daar eenige jaren na den aanleg van den tegenwoordigen noordelijken zijbeuk gewijzigd. De van den elfde-eeuwsche toren staande gebleven en tot pijlers gevormde hoeken werden verwijderd, nadat nieuwe pijlers midden tusschen torenwand en de daarop volgende pijlers waren geplaatst.

De toren is op stadskosten gebouwd. Hij bestaat uit twee afdeelingen, waarboven zich een achzijdige lantaarn met koepeldak verheft. De onderste afdeeling dagteekent uit 1334, de tweede uit 1463, terwijl de lantaarn in 1612—1613 gebouwd werd naar de plannen van Hendrik de Keizer ¹⁾. De bouw van deze lantaarn stond in verband met het plaatsen van een klokkenspel in den toren. Aan de vier hoofdzijden leest men in de kroonlijst van de lantaarn:

»Fide. Deo. Vigila. Consvle. Fortis Age”.

Aan de zuid-oostzijde van den toren vindt men een traptoren. Inwendig ten deele voorzien van een Drakenvelder wenteltrap met waaier-vormig gewelf.

In de krocht vindt men een altaarsteen, vermoedelijk dien van »het altaar des Heiligen Kruises” ²⁾.

Het Landshuis.

Amsterdam, ende Mr. Claes Adriaensz. van Delft, steenmetseler woonende tot Amsterdam, so Schepen en Raedt met haerluyden overeengekomen syn, voor die verhooginge van St. Lebuini-kercktoorn op voorwaarden daarvan bij Schepen ende Raedt den 10 Decembris 1612 beraemt”, uitgekeerd 2544 gulden en 19 stuiver, terwijl hij den 28en November 1613 voltooid was. Zie M. E. Houck, »Twee bouwwerken van Hendrik de Keizer te Deventer”, Eigen Haard, 1899, blz. 693 vlg.

2) Uit den Ordinarius van het Kapittel van de St. Lebuinuskkerk blijkt, dat men de krypte bij verschillende gelegenheden bezocht om vóór het altaar van het Heilige Kruis gebeden te doen en zekere ceremoniën te verrichten.

Boven den preekstoel, die in 1781 gemaakt is naar een teekening van den kameraar G. G. J. van Suchtelen en vervaardigd door P. J. Zickler, vindt men op het klankbord aan de oostzijde een schildje met het opschrift:

»Een is
uw meester
namelijk
Christus.»

Aan de westzijde op een dergelijk bordje:

»Hoort
en uwe
ziele zal
leven.»

Het orgel, geleverd door J. H. Holtgreve, is den 18^{en} Augustus 1839 ingewijd. Het opschrift op het schot bij het choor luidt:

»Voor vijf Jaar was dees' kerk tot bittere Ramp verweezen.
Het oorlog had een wond zeer diep haar toegebracht,
Gemeentens Liefde werk, heeft thans die wond geneezen,
Gods zeegen kroon' die Daad, tot in het Nageslacht.
Ao. 1800.»

Beeldhouwwerk. — Vermelding verdienen de twee in steen gehouwen wapens bij het choor tegen de pijlers aan de zuidzijde: het familiewapen van bisschop Rudolph van Diepholt (1425—1455) en het bisschoppelijk wapen: zilveren kruis op rood veld.

In de crypt vindt men nog de overblijfselen van een beeldhouwwerk, waarop een monnik voorgesteld wordt, die vruchteloos een rat poogt te vangen, die met de hostie wegloupt.

Grafzerken ¹⁾. — In den buitenmuur ten Oosten van de Raadskapel met het opschrift:

»Int. iaer. vns. herō. M.CCCC.L. vp. den. XXVIIJ.
dach. vñ. meie. starf. her. johñ. levini. vicari(s)
(des). heilgō. dri. koninc. altaer. bit. vor. hem».

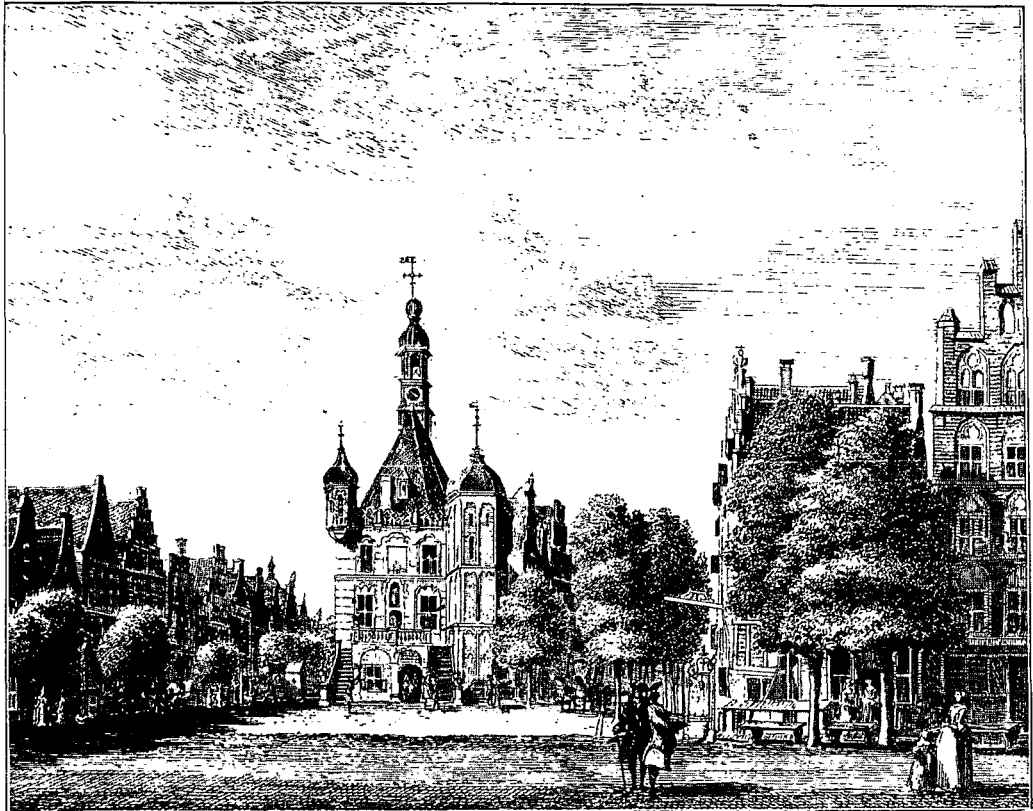
In den binnenwand van den zuidelijken zijbeuk met de voorstelling van twee knielende echtparen, met de H. Maagd tusschen hen. De echtelieden aan de rechter hand hebben, blijkens het inschrift in de banderolle »S. Toomaes" tot beschermheilige, terwijl de vrouw zegt: »(a)postel. god's. bit. voer. mi." de man: »o. mr. dei. memento. mei". Tusschen hen een wapen.

Vóór het echtpaar aan Maria's linkerhand Petrus. Hier zegt de vrouw: »bidt.

1) Zie voor grafschriften in deze kerk »Verslagen en Mededeeling O. R. en G.", XIII, blz. 56 vlg.

voer. uns." de man: »untfermt. u. unser." Het wapen tusschen hen is dat van Leiden. Het onderschrift luidt vermoedelijk, daar men er aan gewerkt heeft:

hier . licht . begrauen . johan . uan . leiden . end' . mechtelt . sin . wif . ende . hen(rick . ua)n .
leiden . die . ster(f) . (int) . iiaer . ons . herō . MCCCCXXXVIII . op . stē . seuerinis . auent .
[bit . uoer .
die . sielen n . begrauē . ghort . vā . leiid' . d' . starf . int . iaer . ons . herō . MCCCCLVI".

Gezicht op den Brink in de tweede helft der 18de eeuw.

Van de twee wapens in de hoeken is alleen, dat in den linkerhoek — dat van Ter Bruggen — ongeschonden gebleven.

Van de zerken verdienen verder vermelding die van Jonker Adolph van Gelder en zijne vrouw juffer Maria van Batenburg, van den cameraar Marten Stegeman en zijne vrouw Anna Glauwe en van het echtpaar Pinninck—Van Rheede. In vrij goeden staat verkeert nog die van Jonker Balthazar Boedeker, den stichter van het Athenaeum, en juffer Johanna ten Grotenhuys, zijne echtgenoot.

Muurschilderingen. — In de kerk worden onderstaande muurschilderingen gevonden.

Van de drie in den chooromgang zijn er twee nog goed gebleven. Een stelt een zielen wegenden engel voor; de andere een ridder in volle wapenrusting met een onbekend wapen op zijn schild en banier.

Aan den noordwand bij den toren vindt men het Laatste Oordeel.

Bovenaan Christus op den werelddbol staande aan weerszijden de 12 apostelen, aan zijne voeten Maria en St. Lebuinus. Links en rechts klinkt het bazuingeschal over de graven. Van de verrezenen vallen sommige den duivelen in handen, die de geopende hellepoort rechts hebben verlaten. Anderen wijzen engelen den weg ten hemel. Soms strijden engelen en duivelen om een menschenziel.

Daaronder de herder, die de schapen van de bokken scheidt. Lager staat zoover leesbaar :

»o Mensche . gedenckt . ò . stervē . òñ . gij . en . sult . niet .
sondijgen . in . Eeujchhe(it)'' .

Hieronder een lijk in liggende houding, terwijl ten slotte een engel in zittende houding den zijwand van een sarcophaag vasthoudt, waarop men leest :

»Ielck . gedenckt . wat . scoender . frouden .
daar . wesen . mach .
Daer . dusent . jaer . niet . meer . en . is .
dan . eenen . dach .
By . dat . is . o . wee . och . armmen . toe .
lyden . al . daer ,
Daer . een . vure . veel . langher . is . dan .
hondert . dusent (jaer)'' .

Van de omlijsting is niets meer overgebleven dan links in de hoogte een goed geteekende mansfiguur van onzekere beteekenis.

Het lijden in Gethsemané.

In een half ronden boog, door een boom in twee gelijke deelen verdeeld. Linker gedeelte zeer beschadigd. Hof Gethsemané, voorgesteld als een legerplaats met palissaden omgeven, waarin links de krijgsknechten binnendringen en rechts de discipelen Jezus volgen. In het midden valt de bende ter aarde. Boven het geheel een engel met een kruis in de hand.

De andere helft de bende met Judas, die Jezus kust, iets lager Petrus, die den dienstknecht van den Hoogepriester ter aarde werpt en met zijn zwaard te lijf gaat. Onderaan liggen Jacobus en Johannes nog rustig te slapen, boven het geheel aan een uitstekenden tak een langwerpige vierkant voorwerp.

Behalve enkele woorden links, waarvan geen zin is te maken, leest men onder de rechter helft de woorden :

Waer . om . wijlt . dat . gedechtig . sijn .
Of . die . wert . gestraft . metter . helscher . pijn .

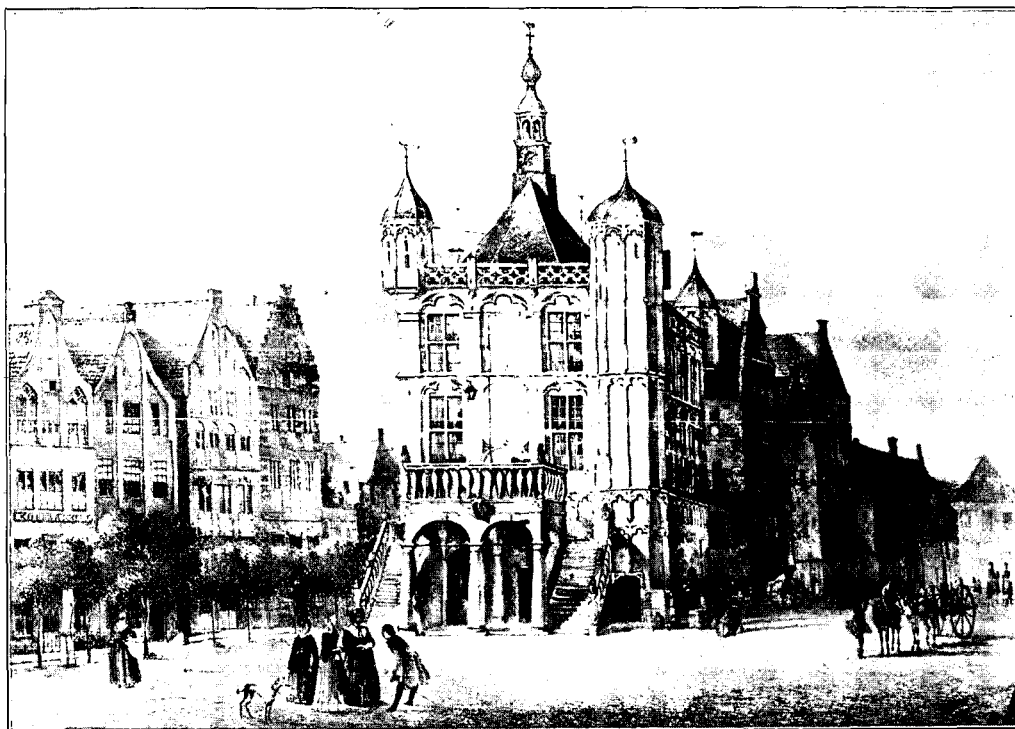
Geheel onherkenbaar zijn echter de figuren en arabesken, die het geheel eenmaal hebben omgeven.

In den noordmuur van den noordelijken zijbeuk bij de chooromgang is nog een wijdingskruis zichtbaar.

In de crypt vindt men in de schelpen van het gewelf vier engelen met de zinnebeelden van het lijden.

Tot het *nachtmaalzilver* behooren:

Vier zilveren bekers met uitvoerig gegraveerden rand van lofwerk, bloemwerk en

Gezicht op den Brink en Waag in 1844.

een afbeelding van de kerk met het onderschrift: »die groote kerk».

Op twee van de bekers staat op den onderkant van den bodem: »A^o 1628».

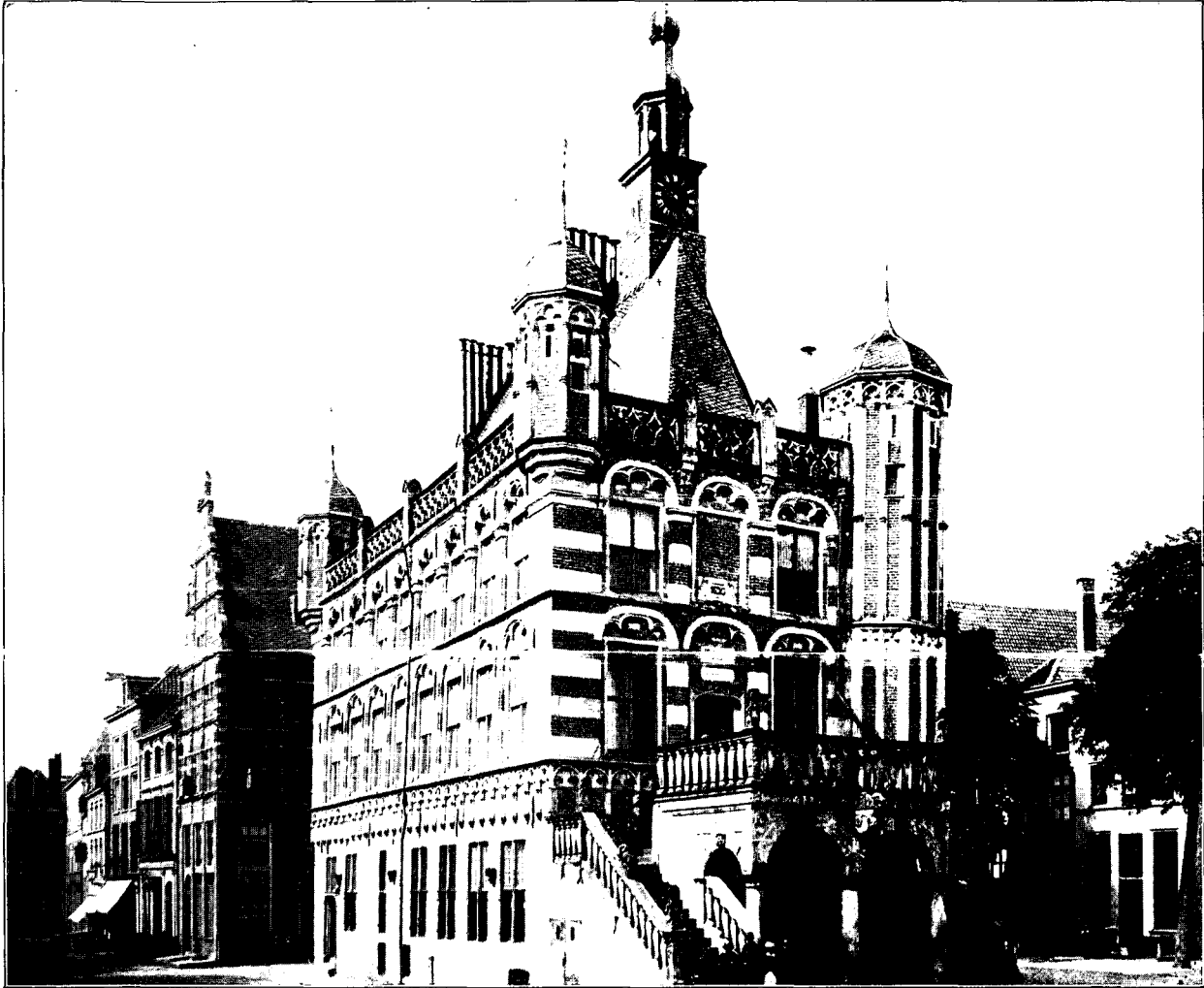
De twee andere zijn van geen jaartal voorzien. Verder bezit de kerk nog twee groote en twee kleine tinnen schenkkanen, voorzien van het jaartal »1822».

Een zilveren schotel met een wapen in den bodem en het omschrift:

»Alexandre Brouwer diacre m'a donné en mourant à l'Eglise Wallonne de Deventer 1707».

De klokken. — Het klokkenspel is gedeeltelijk van Frans Hemony, waarmede de stad den 4de December 1646 een overeenkomst aanging. Hij goot te Zutphen 25 klokken,

die J. van Eyck en M. Lucas van Lennich keurden. Den 4de April 1653 besloot de magistraat de geheele uurklok op een beteren helderder toon en de gebarsten luiklok op een lager toon te vergieten en daartoe de oude klokken te gebruiken, maar daarenboven voor dit werk met Frans Hemony te »accorderen". In 1694 werden er nog negen klokken

De Waag.

bijgevoegd¹⁾. In 1838 werd besloten tot den verkoop van drie groote klokken uit den St. Lebuinustoren en drie lui-klokken uit den Bergtoren.

In 1862 werd een nieuw uur- en slagwerk in den toren geplaatst, geleverd door

1) G. Dumbar, »Het Kerk- en Wereldl. Deventer" I, blz. 412 vlg.

A. Borrel te Parijs, en in 1866 een nieuw mechaniek en trom door de firma Nering Bögel & Co. In 1873 werd het dradennet gewijzigd.

In den toren hangen thans onderstaande klokken: Op den klokkenzolder twee klokken met Gothieke letters de opschriften hebbende:

a. Dodonea. mihi. mihi. cedant. era. corinthi. dmo. martino. tinnio. voce. procul. Anno. MXV^c IIII. Wilh. Wegwart. fund''.

b. »In S. Libewinus. eer. bin. ic. ghenoeemt. daer vuet. salicheit. toecoemt. int. jar. ons. Heren. MCCCCLVIII''.

In den lantaarn hangen 37 klokken met onderstaande opschriften in blokletters.

1 Klok met: »Civitas Deventriae me fieri fecit. Anno. domini 1653. F. et P. Hemony me. fec. Zutphaniae''.

9 Klokken met: »Franciscus Hemony me. fecit. Anno. domini. MDCXLVII''.

1 Klok met: Laudate. dnum. in. cymbalis. bene sonantibus. laudate. eum. in. cymbalis. jubilationis. A^o. 1647''.

1 Klok met: »Laudate. dominum. in. virtutibus. eius. laudate. eum. secundum. multitudinem. magnitudinis. eus. F. et P. Hemony. me. fecit. A^o. 1647''.

7 Klokken met: »F. Hemony. me. fecit. Amstelodami. A^o. 1664''.

3 Klokken met: »Franciscus. Hemony. me. fecit. Zutphaniae. Anno MDCXLVII''.

6 Klokken met: »Anno. Domini. MDCXLVII''.

1 Klok met: »Laudate. Dominum. in. typano. et. choro. ldat. eum. in. cordis. et. organo. F. Hemony. me. fecit. Zutphaniae A^o. 1647''.

1 Klok met: »Benedicta. sit. scta. et. individua. trinitas. nunc. et. semper. et. per. infinita. saecula. saeculor. A^o. dni. 1647''.

1 Klok met: »Laudate. dominum. in sanctis. eus. laudate. eum. in. firmamento. virtutis. eius. Psl. 130''.

De. stad. Deventer. heeft. ons. laeten. gieten. A^o. 1647. door. Frans. Hemony. op. de. proeve. van. Sr. Jacob. van. Eick. en. Mr. Lucas. Lennich''.

1 Klok met: »Laudate. dominum. in. sono. tube. laudate. eum. in. psalterio. et. cythara. F. et P. Hemony. me. fec. A^o. 1647''.

1. Klok met: »Henrick. Wegewart. toe. Campen. wonde. hy. heeft. toe. Deventer. gegoten. my. op. pas. toe. den. torne. verhoecht. was. Anno. 1613''.

3 Klokken met: »I. Borchhardt. Groningae. 1755. fudit''.

1 Klok met: »C. Crans. Amstelodami. A^o. 1753. me. fecit''.

In de kosterij ¹⁾ hangt een schilderij op doek, voorstellende de Bergkerk van binnen gezien, uit de 18de eeuw.

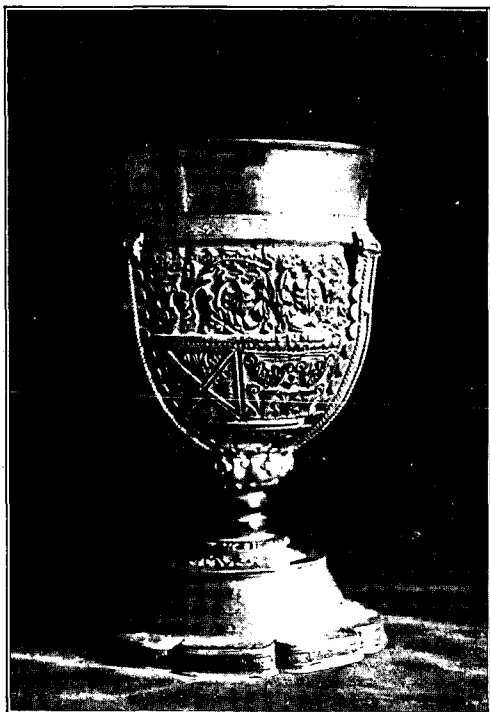
Het Kapittel of Papenklooster ²⁾. — Dit klooster, waarin de kanunniken van St. Lebuinus woonden, lag tusschen Kleine-Poot en Sandrasteeg. In den omtrek lagen

1) Zie voor dit huis onder Straten op Kosterij der Groote Kerk.

2) G. Dumbar, »Het Kerk. en Wereldl. Deventer'', I, blz. 235 vlg.

Kampen, de kerken van Hasselt, Wijhe, Olst, Wezepe, Raalte, Hellendoorn, Heino, Bathmen, Delden, Borne, IJselmuiden, Genemuiden, Kamperveen, Ens, Staphorst, Wilp, Terwolde, Nijbroek en Twello.

De Lieve Vrouwe- of Mariakerk ¹⁾. — Zij was eertijds de eerste parochiekerk en is tusschen 1235 en 1251 gesticht. In 1334 afgebrand werd zij weder opgebouwd. Den 12en September 1566 besloten Raad en Gemeente aan de Hervormden toe te laten in deze kerk hun godsdienstoefening te houden. In 1594 werden de banken en orgel er uit verwijderd en naar de Broerenkerk overgebracht.

Ivoren kelk met zilver gemonteerd, volgens overlevering door St. Lebuinus gebruikt.

In 1600 besloot de magistraat de zeer vervallen kerk voor afbraak te verkoopen en de vrijkomende penningen te gebruiken voor herstellingen aan de in bouwvalligen toestand verkeerende St. Lebuinuskerk. De Gezworen Gemeente had hier geen ooren naar. Het voorstel van 6 Juni 1600 werd 10 Januari 1601 vernieuwd. De Raad wees toen op de feiten, dat met het herstel van de St. Lebuinuskerk begonnen was, maar dat dit nog zes- of zevenmaal meer zou kosten; uitgaven, die de finantiële krachten te boven gingen; dat de Mariakerk, wanneer men haar liet staan, noodig hersteld moest worden, hetgeen ook met de Bergkerk moest geschieden, redenen waarom men den verkoop der kerk voor afbraak voorstelde. De Gezworen Gemeente verwierp andermaal het voorstel, zelfs 9 Januari 1602 wederom. Den 29en Maart ging het voorstel wel door, in het Archief te Deventer berust zelfs een afschrift van de voorwaarden, waarop de kerk den 4en Mei 1602 verkocht is. Toch werd de koop niet gestand gedaan.

In 1616 getuigt nog Sylvanus ²⁾ van haar:

»Aen 't selve eynde Westwaerts staet aengebouwt noch een schoone maer kleiner kerke, genoemt onser Vrouwen, in sulken voegen, dat een groote deur tusschen beiden opengedaen zijnde, twee kerken eene gelijken, als of men uyt een groote zale in een groote kamer gong. Tusschen beyde kerken aen die Noortzyde was des bisschopshof, alsoo getimmert, dattet een portie van beide kercken scheen te wesen, maer meer van die groote, ende dat die bisschop uyt zyn huis in beide den dienst aensien konde. Dit

1) Deventer Courant, 13 October 1893.

2) G. Sylvanus, »Beschrijving der Stad Deventer», blz. 20 vlg.

is door olderdom gans vervallen, ende eyntlick gans weggedaen, die plaetse eensdeels betimmert met nieuwe schoone huizen, hebbende eene schoone gelegenheit ter naringe, dewyl sy dicht aen de eene markt staen."

De kerk met de Sacramentskapel komen nog voor op de afbeeldingen der stad, die Johan Christiaens in December 1615 uitgaf, en de twee beuken der kerk nog op den plattegrond van Blaeu. Uit Lindeborn¹⁾ blijkt ook nog dat zij toen bestond. Het sloopen van den noordelijken zijbeuk en van den middenbeuk is echter in 1612 begonnen. In Maart werd het gewulfsel van het dak afgenomen, »dat seer verrottet was". Toen ving men ook aan met het »affbrecken der karccke, daer die husen gemaket worden" en werd het »fondament gegraven daer de huyseren staen sullen". In April werd de »steen gebraecken ende de gewoelfselen afgenomen daer onder de huseren gemaect worden ant einde van de karccke". Den 26^{en} Juni 1647 besloot de Raad een gedeelte en den 15^{en} Juli 1657 het overige van de gesloopte kerk tot Munitiehuis in te richten. Toen Dumber zijn werk, ongeveer 1730, schreef, verkeerde het gebouw reeds in den vervallen toestand, waarin wij het kennen. In 1836 werd het Arsenaal door het Rijk overgenomen.

Deze kerk was eens driebeukig met rechte choorsluitingen. Het rechte einde sloot of onmiddellijk aan het bisschoppelijk paleis aan, of liet tusschen kerk en paleis een kleine tusschenruimte open.

Ten Noorden van den noordelijken zijbeuk lag de Sacramentskapel.

Alleen de zuidelijke zijbeuk, uit het einde der 15de eeuw, is nog in zijn geheel aanwezig, maar de vensters zijn dichtgemetseld, de gewelven uitgebroken, het gebouw door ingebrachte zolderingen in verdiepingen verdeeld en met pannen gedekt.

De middenbeuk, vermoedelijk na den brand van 1334 gebouwd, met zijn hooge muren is opgetrokken in baksteen met banden van bergsteen. Ronde pijlers scheidde de beuken. Thans mist die beuk elke bedekking, zelfs zijn de muren van boven ten deele afgebroken.

Het noorderschip is geheel verdwenen en vervangen door particuliere huizen.

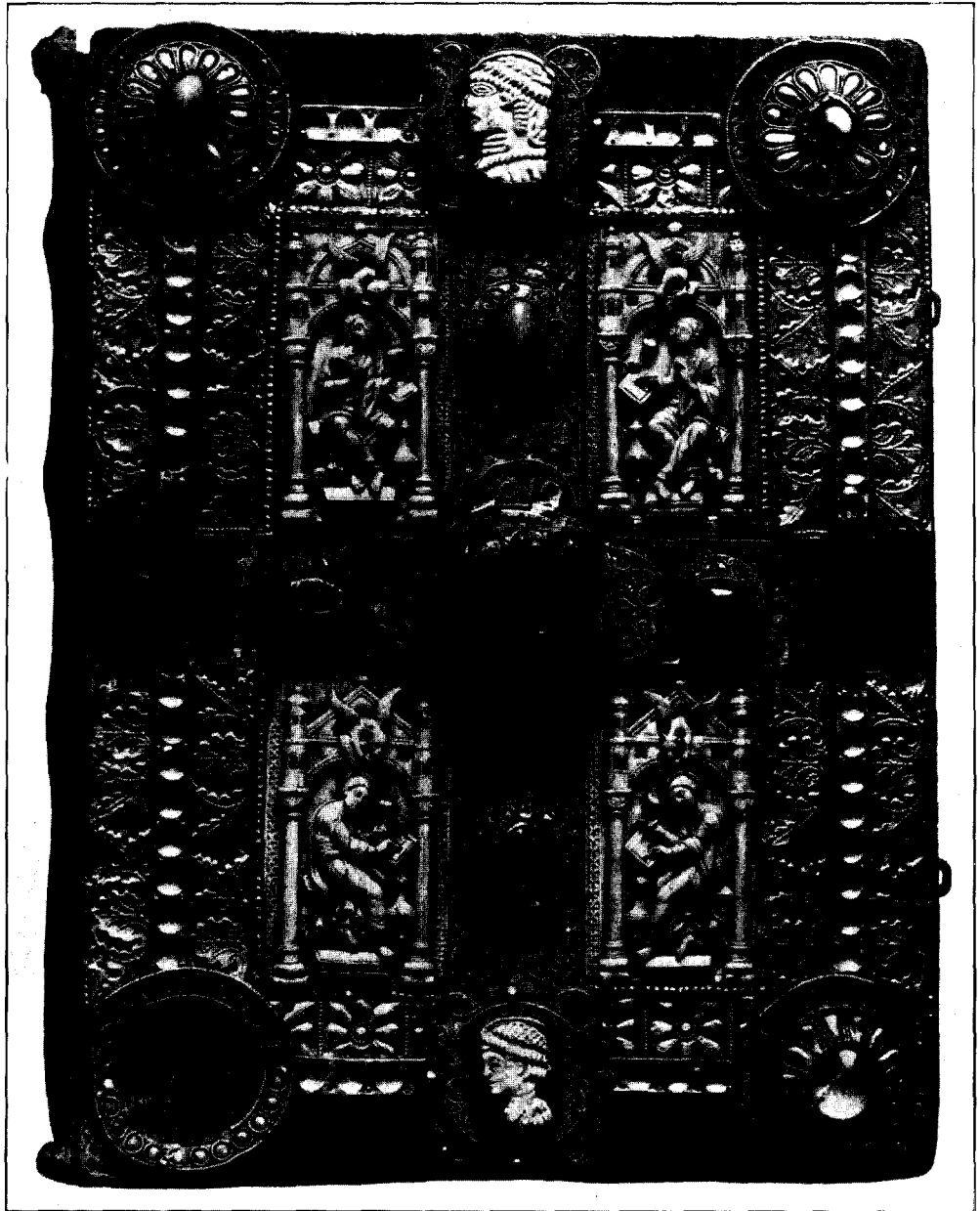
Binnen de Sacramentskapel, omstreeks het einde der 14de eeuw tegen de Maria-kerk aangebouwd, werden in 1612 twee woningen gemaakt. Van buiten trekken thans alleen de aandacht de groote hoogte en de strakke topgevel met dichtgemetseld spitsboogvenster. Binnen zijn de lijnen der oude spitsbogen nog duidelijk, alsmede de voeg van het vroegere gewelf.

Bergkerk of St. Nicolaaskerk op den Berg. — De stichting van deze kerk als kapel had²⁾ het laatst der 12de of begin der 13de eeuw plaats. Hare bediening was opgedragen aan Norbertijner kanunniken uit het klooster Vaerle bij Koetsveld, waarover twist ontstond met het kapittel van St. Lebuinus. In 1206 kwam een minnelijke schikking tot stand, de kapel werd door Albert, den 5^{den} bisschop van Lijfland, ingewijd en werd een tweede parochiekerk van Deventer.

1) J. Lindeborn, »Historia sive notitia Episcopatus Daventriensis", 1670, blz. 80 vlg.

2) G. Dumber, »Het Kerkel. en Wereldl. Deventer" I, blz. 450 vlg.

Het oorspronkelijke, kleine bedehuis werd later vergroot en verhoogd. Thans bestaat het uit een driebeukig schip, een dwarspand, een choor met een choorsluiting van vijf

Frontaalband van het Evangeliarum, volgens overlevering door St. Lebuinus gebruikt.

zijden van een achthoek en een chooromgang met een sluiting van zeven zijden van een

zestienhoek. De as der kerk maakt met de lijn West-Oost een hoek van 15° naar het Noorden. In het Westen verheffen zich twee even groote en gelijkvormige torens, waartusschen zich een puntgevel bevindt. De ruimte tusschen de beide torens en den middenbeuk vormt een portaal met steenen kruisgewelf. Over de middenas gemeten is de kerk 56 M. lang, breed over het dwarspand 41 M., terwijl zij geheel met steenen kruisgewelven overdekt is, met uitzondering van een straalgewelf in de choorsluiting en netgewelven in den chooromgang. De hoogte van den middenbeuk onder de kruin der gewelven bedraagt 20 M., die der zijbeuken 12,50 tot 13,50 M., terwijl de hoogte der gewelven in het dwarspand

De voormalige Binnengracht, achterzijde der huizen van de Walstraat. 1864.

overeenkomen met die in de zijbeuken. De breedte van den zuidelijken zijbeuk tusschen muur en pilaar bedraagt 7,10 M., de breedte van den middenbeuk tusschen de pilaren 6,55 M. en de breedte van den noordelijken zijbeuk tusschen pilaar en muur 6,55 M. De geheele breedte van het schip 22 M. en die van het dwarspand 6,75 M. De tufsteenen muren van het middenschip en de baksteenen van het choor steken hoog boven de leien-daken uit. Boven de daken van den noord- en van den zuid-zijbeuk vindt men in de muren dichte ronde ramen, boven het dak van den noord- en zuid-dwarsarm een gesloten puntbogig raam en boven den chooromgang tusschen de open ramen tufsteenen beeren. Evenzoo ziet men hier en daar ook nog de gootlijst van natuursteen en overblijfselen van spuwvers.

Oorspronkelijk is de middenbeuk niet hooger geweest, dan de tegenwoordige zijbeuken, zooals uit de aansluiting tusschen de torens en kerk blijkt. De lagere zijbeuken thans buiten de torens uitstekende moeten eertijds smaller geweest zijn, hetgeen blijkt uit liseenen en rondboogfriesen aan de torens, thans binnen de kerk, doch eertijds buitenwerk zijnde. Uit het verschil in steensoort bij den bouw der kerk gebruik, is reeds af te leiden, dat zij niet uit één tijd dagteekent. Tufsteen is gebezigd aan de muren van den middenbeuk, het dwarspand en noordelijken zijbeuk, baksteen aan den zuidelijken zijbeuk en chooromgang. Volgens Revius werd het gewelf van den rechter zijbeuk in 1463 gemaakt. In het algemeen kan men zeggen, dat de gewelven uit het einde der 15de eeuw dagteekenen. Volgens Moonen werd in 1497 een »portaal voor de Noorderdeur" gebouwd¹⁾.

Het lage dwarspand zal ouder zijn dan de hooge middenbeuk. De laatste vergrooting gold het bouwen der tegenwoordige zijbeuken, die breeder zijn dan den chooromgang.

In 1582 of 1583 hadden groote vertimmeringen aan de kerk plaats. De oude ramen der kerk zijn omstreeks het midden der 19de eeuw vervangen door ijzeren.

De steenen met cijfers vooral aan de zuidzijde hebben betrekking op de graven op het voormalige kerkhof, dat tot 1830 in gebruik was.

De twee torens bestaan ieder uit vijf achtereenvolgens inspringende afdeelingen van tufsteen, behalve de bovenste, die van baksteen is. In de onderste bevindt zich één, in de twee daarop volgende twee indiepingen van onderen recht omljnd van boven van rondboogfriesen voorzien. Dit gedeelte van den toren dagteekent uit ongeveer 1180. De daarop volgende afdeeling, uit het begin der 13de eeuw, heeft een kapelvormig venster en daarboven twee galmgaten, elk door een zuiltje van natuursteen in tweeën gedeeld. De baksteen boven-afdeeling met twee inspringende vakken, waarin in elk boven elkander een kapelvormig venster en een galmgat door een baksteen zuiltje in tweeën gedeeld zal bij de verhooging van den middenbeuk gebouwd zijn. In beide torens bevinden zich deuren, in 1830 werden nieuwe toegangen gemaakt.

Verder zijn beide torens met een hooge leien spits gedekt, terwijl in den noordertoren twee klokken hangen. Een aan de buitenzijde der spits naar het Westen onder een afdak en een in den noordwand dicht onder de spits.

Ten slotte zij nog vermeld, dat den 11^{en} Augustus 1668 de magistraat besloot den buitensten muur van het Bergkerkhof met het hek aan de Bergstraat te verwijderen.

In de kerk vindt men het onderstaande dat de aandacht verdient:

Een eikenhouten preekstoel uit het laatste der 17de eeuw met een lessenaar in den vorm van een arend.

Voor eenige jaren werd in een der pijlers een houten Christusbeeld gevonden uit de 15de eeuw²⁾.

Houten binnenportaal met lofwerk, uit de 17de eeuw.

1) A. Moonen, »Korte Chronyke der stadt Deventer" 1714, blz. 63.

2) Een afbeelding hiervan vindt men in »Het Huis Oud en Nieuw", 7de Jaargang, blz. 273.

Opschrift in het midden in een omlijsting:

»Psalm 27 vers 4.
Een ding heb ik van den
Heere begeerd dat zal ik zoeken
dat ik alle dagen
mijns levens mogte wonen
in het huis des Heeren
om de lieflijkheid des
Heeren te aanschouwen
en te onderzoeken in
Zijnen Tempel”.

Een langwerpige houten offerkist uit de 17de eeuw, door een schot in tweeën verdeeld, met twee deksels, ieder voorzien van twee afsluitingen met overvallen en twee sleuven voor het geld. Op het eene deksel staat »Armen”, op het andere »Kerk”.

In de kerk liggen verschillende grafzerken, waaronder een bij den ingang van het noorder-dwarspand uit het laatste der 14de eeuw¹⁾.

Onder de witsellaag zijn muurschilderingen verborgen, in 1903 kwam eene te voorschijn, den Heiland voorstellende met een kruis of verrijzenisvaan in de hand. Treffend mooi, werd van haar getuigd, is het gelaat door de zachtheid van uitdrukking, waarmede hij Thomas terechtwijst, op den spreukband staat de Latijnsche tekst van Johannes XX, vers 26—28.

Op een houten bord staat met Gothische letters:

»Alle die tot der Tafel des Heeren willen gaen
Omme Zijne Heijlighe Avontmael te ontfaen
Die sullen sich voer all well neerstich bedencken
Wat ons Jesus Christus hijr doet schenken”.

1 Cor. 11. Die mensche proeve hem selvē ē ete vā die broode ē drincke vā die drinckbeker.”

Rechts van dit opschrift is een haan geschilderd met ter weerszijden »I” en »H”.

Aan *Avondmaalzilver* bezit de kerk vier bekers. Twee met gegraveerde bloemen en vruchten en een schildje met het opschrift:

»Barch
karck”

en aan de onderzijde: »Johan van Boecholt A^o. 1616”.

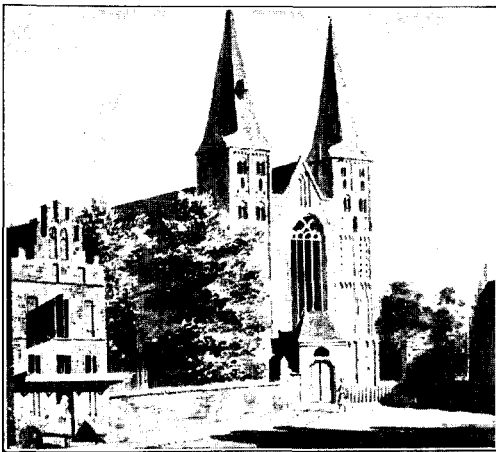
Twee eveneens versierde, tevens met een afbeelding van de kerk waaronder staat: »Barchkerke” en onder den bodem: »Johan van der Beeck A^o. 1618”.

In de kerk hangen nog de volgende zeventiend’eeuwsche koperen kroonen: drie

1) Zie voor de grafzerken »Verslagen en Mededeelingen O. R. en G.” XIII, blz 60 vlg.

met twee verdiepingen, elk voor acht kaarsen, één met drie verdiepingen elk voor zes kaarsen en vier kleine elk voor zes kaarsen.

De Broerenkerk. — Eleonora van Engeland, echtgenootte van Hertog Reinoud II, liet deze kerk in ongeveer 1338 voor de Minderbroeders bouwen. Deze broeders hadden in het begin der 14de eeuw van den magistraat toestemming gekregen zich binnen Deventer te vestigen. Wegens hun gedrag werden zij in 1569 voor de keuze gesteld of de regelen van een strengere orde aan te nemen of te vertrekken. Zij verlieten het klooster in hetzelfde jaar en de Observanten namen hunne plaats in. In 1578 ruimden zij het klooster voor de Diepenveensche zusters, die er slechts enkele weken in bleven. De Broerenkerk was de eerste binnen Deventer, die den Hervormden werd toegewezen. Van 1688 tot 1795 was zij het bedehuis der Fransche gemeente. In 1799 kreeg de Roomsche Katholieke gemeente haar terug. Den 26^{en} Mei 1803 werd zij plechtig ingewijd en ontving de gemeente van Lodewijk Napoleon 3000 gulden voor een nieuw altaar. Vooral in 1868 hebben aan het gebouw groote vertimmeringen plaats gehad.

Gezicht op den voorgevel der Bergkerk
in 1730.

De bakstenen kerk, wier as met de lijn van het Westen naar het Oosten een hoek van 10° naar het Noorden maakt, is een tweebeukige hallenkerk met sporen van een dwarspand, dat echter vermoedelijk volledig niet bestaan zal hebben. Beide beuken zijn elk met vijf zijden van een achthoek gesloten. De zuidelijke beuk is het langst, de midden-as is 59,60 M. lang, terwijl de breedte van beide beuken buitenwerks gemeten 20 M. breed is. De breedte binnenwerks van den zuidbeuk is 9 M. tusschen muur en pilaren, die van den noordelijken beuk 8,30 M. De noord- en zuidbeuk hebben elk zeven gewelf-

vakken met steenen kruisgewelven, de noordbeuk bovendien nog een vak met een netgewelf. In de choorsluiting van den noordelijken beuk is een straal-, in den zuidelijken beuk een netgewelf. De kerk draagt de sporen van herhaalde verbouwing. De zuidelijke beuk zal wel steeds denzelfden vorm hebben gehad. Aan de buitenzijde vertoont de muur vele moeten van gebouwen, die er eertijds tegenaan stonden. De noordbeuk moet eerst korter geweest zijn, wellicht afgesloten met een absies onmiddellijk achter het dwarspand. Bij het verlengen heeft men dan de oude steunbeeren van het zuidschip, die niet meer noodig waren, bijgewerkt en zoo in de kerk laten uitspringen.

Nadat het gebouw weer eigendom geworden is van de Roomsche Katholieke gemeente, zijn er aanmerkelijke veranderingen in aangebracht. Zoo is het westportaal omgebouwd in pseudo-gothieken stijl, het noordelijk schip met een gewelfvlak verlengd en de venstertraceringen vernieuwd en gevuld met geschilderd glas, en een Gothiek

torentje op den noorderbeuk geplaatst. De veranderingen en vergrooing werden in 1865 aanbesteed voor *f* 17.600 en waren in 1868 nagenoeg voltooid.

In de kerk bevinden zich onderstaande merkwaardige bijzonderheden.

De nagenoeg geheel afgesleten hardsteenen grafzerk van Eleonora van Engeland, echtgenoot van Reinoud II. Zij stierf binnen Deventer den 22sten April 1355 en werd in de kerk vóór het hooge altaar, aan den H. Franciscus gewijd, begraven. De zerk werd in 1865 naar den ingang verplaatst.

Een fijn besneden ivoren kelk, volgens de overlevering door St. Lebuinus gebruikt. Waarschijnlijk een Romeinsche drinkbeker uit de 4de of 5de eeuw, in de 15de eeuw op nieuw met zilver gemonteerd.

Een koperen, zwaar vergulde met email en steenen voorziene reliekschrijn, hoog 1,40 M. breed 0,60 M. en lang 1,10 M., in 1891 vervaardigd in de werkplaats van G. B. Brom. Hierin worden bewaard overblijfselen van de H.H. Lebuinus, Marcellinus, Radbodus en Mildreda.

Een kastje met de schedels en vier beenderen van Geert Grootte, overleden den 20sten Augustus 1384, en van Florens Radewijns, overleden 24 Maart 1400.

Eigendom der kerk, doch berustende in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, is met Evangeliarium bevattende den tekst der vier Evangeliën met voorreden. Iersch. Angelsaksisch handschrift van de 7de eeuw, volgens betrouwbare overlevering door St. Lebuinus bij zijn prediking aan de oevers van den IJssel gebezigd. De frontaalband is een kunstwerk der 13de eeuw, waarbij echter kostbaarheden uit vroegere tijden werden gebruikt. O.a. de vier in ivoor gesneden platen, voorstellende de vier Evangelisten, uit het laatst der 10de of begin der 11de eeuw; de twee cameeën uit het laatste tijdperk der Grieksch-Romeinsche kunst; de in onyx gesneden kop is van Oosterschen oorsprong. Deze codex diende eertijds bij de inhuldiging der Utrechtsche bisschoppen en werd ook bij de huldiging van den graaf van Aremberg in Overijssel gebruikt.

Onderstaande kerkgewaden verdienen vermelding:

Op een kasuifel van rood fluweel een zeer breed gaffelkruis vóór en achter met uitvoerige in goud en zijde gewerkte groepen, voorstellende tafereelen uit het lijden des Heeren. Uit de 15de eeuw.

Kasuifel, gedeeltelijk van zilverlaken, gedeeltelijk van witte zijde met laag gewerkt medaillon in het caputium en hoog met goud en zijde opgewerkte arabesken.

Dalmatiek of dienrok van gebloemd rood zijden fluweel; in de balken vóór en achter figuren met goud en zijde gewerkt. Uit de 15de eeuw.

Dalmatiek of dienrok als pendant.

Een soortgelijke dalmatiek. Uit de 17de eeuw.

Een zelfde soort dalmatiek.

Koorkap van gebloemd rood zijden fluweel; voor op de randen en achter op het caputium uitvoerige tafereelen uit het leven van Maria, met goud en zijde gewerkt. Uit de 15de eeuw.

den top, waar thans een granaat prijkt. Voor het oude poortje uit 1613 zie onder de Huizen op Spijkerboorsteeg.

Broeders en Zusters des Gemeenen Levens. — Op de plaats der tegenwoordige *Hoogere Burgerschool voor Jongens*, in 1861 gebouwd, stonden eertijds twee kloosters: *Het Lamme van Diesenhuis* en *Het Rijke Fraterhuis*.

Het eerste gesticht door Lamberta van Diesen in 1388 voor »Zusters van het gemeene leven», was gewijd aan de H. Cecilia. Bij de stichting, van de »Doorluchtige School» of »Athenaeum», ook wel »Gymnasium» genoemd, in 1650 werd het grootste gedeelte van het Klooster er voor ingericht.

Florens Radewijns richtte in zijn huis een samenleving op, die de oorsprong werd van de »Broederschap van het gemeenschappelijke leven.» De aangekochte of door schenking verkregen huizen werden afgebroken en vervangen door een klooster, dat eerst in 1487 voltooid schijnt geweest te zijn en den naam van het Rijke-Fraterhuis kreeg. In het kerkje, waarvan in 1501 de fundamenten gelegd werden, werd van 1598—1822 de Stedelijke bibliotheek ondergebracht ¹⁾.

Klooster. — Deze straat dankt haren naam aan het St. Agnesklooster, ook het Buiskens-, Meester Geerts- en Buskensklooster genoemd. Deze laatste namen staan in verband met de stichteres. Zuster Elisabeth Vosses woonde in het Mr. Geertsklooster in de Smedenstraat, hare moeder in een vrije woning om Godswil van Reine Buyskens in de Papienstraat. Elisabeth trok bij de moeder in en vereenigde eenige maagden om zich. In 1419 kreeg deze samenwoning het karakter van een klooster, terwijl de zusters in 1490 door den magistraat gerechtigd werden om een convent te hebben.

De vergunning voor een kerkje en altaar werd in 1501 verleend. Het altaar werd in 1581 op last van den magistraat afgebroken. In 1640 werden de meeste huizen van het klooster geslecht en de er doorgeslagen straat Klooster genoemd. Gaat men het gangetje tusschen No. 78 en 88 van de Papienstraat door, dan ziet men nog den noord-

Huis Brink No. 86.

1) In den tuin van het huis op den hoek van de Engestraat en de Stroommarkt wordt wel eens zeer ten onrechte beweerd, dat nog de krocht van de voormalige kapel aanwezig is, in werkelijkheid is het een gedeelte van een gang en wordt thans tot beerput gebruikt.

muur van de voormalige kapel, met hare dichtgemetselde ramen, waarin nog hier en daar de zandsteen raamstijlen aanwezig zijn. Deze noordmuur sluit aan een veel ouder — 15de eeuwsch — stuk muurwerk aan. De nog overgebleven gebouwen dienen voor magazijnen enz. Vermoedelijk behoorde het gebouw der Bank van Leening — No. 12 — ook tot het klooster.

Het Cellebroedershuis. — Het stond in het begin van de Norenbergstraat, dicht bij de Nieuwe Markt aan den kant van de Papestraat. Den 1^{en} Februari 1495 gaf Willem van Zweten zijn huis en erf tot huisvesting der broeders. In 1543 werd het huis door aankoop vergroot. Den 12^{en} Maart 1606 werd besloten tot den verkoop van het Cellebroedershuis. Voorloopig kwam echter hiervan niet. Oorspronkelijk werd het in erfpacht uitgegeven, en den 6^{en} Juni 1641 werd door Schepenen en Raden besloten den gebruikers te vergunnen den erfpacht af te koopen ¹⁾).

Athenaeum of Illustere School, oudtijds doorgaans *Gymnasium* genoemd. — De grondslag hiervoor werd gelegd door het testament den 27^{en} Maart (O. S.) 1584 gemaakt door Balthazar Boedeker ²⁾ met zijne moeder Anna van Twickelo, waarbij zij hun vermogen bestemden tot het vormen van een fonds tot oprichting van een Hoogeschool. Den 16^{en} Februari 1630 werd zij ingewijd. Zij was gevestigd in het Lamme van Diesenhuis, in 1388 gesticht door Lamberta van Diese voor zusters van het gemeene leven en gewijd aan de H. Cecilia, waarvan de goederen bij raadsbesluit van 29 Maart 1604 genaast waren. Een der redenen, waarom die school nooit tot bloei is kunnen komen, was het gemis der bevoegdheid om den doctoralen titel te kunnen verleenen. Vele Hongaren hebben er gestudeerd. In 1876 ging het Athenaeum te niet. Van de Professoren getuigt Vossius, dat door hen aldaar meer gedaan is geworden dan aan vele universiteiten.

In 1868 is op het terrein de Hoogere Burgerschool gebouwd.

Het Burger-Weeshuis en Kinderhuis, in de Begijnenstraat No 8. — Oorspronkelijk hebben wij hier met twee stichtingen en twee gebouwen te doen.

Het huis werd opgericht door den magistraat alleen voor kinderen van burgers. De stichtingsbrief dagteekent van 7 Juni 1560 ³⁾). Dit »olde wesenhuis» stond in de Papestraat en herbergde daar zoowel weezen van de groot- als van de halfburgers ⁴⁾). Den 10^{en} April 1580 sloten de provisoren een overeenkomst met de zusters van het Oude-Convent ten gevolge waarvan de weezen in hun klooster mochten trekken.

Voor de weezen van ingezetenen werd omstreeks 1680 het kinderhuis gebouwd, later werden hierin ook de weezen der halfburgers opgenomen, doch in 1786 trokken de laatsten er weder uit.

1) Deventer Courant, 15 Juni 1894. »Het Cellebroedershuis».

2) Zie over Balthazar Boedeker, »Verslagen en Mededeelingen, uitg. d.d. Ver. t. b. v. O. R. en G.», XXII, blz. 34 vlg.

3) Zie voor hem »Bijdr. t. d. Gesch. v. O.» II, blz. 219 vlg.

4) Van 1545 dagteekenen de groot- of grasburgers en de kleine- of halfburgers. Het verschil tusschen beide was, wat de rechten betreft, dat de eerste wel de andere niet »het gebruyk der stads weyden» hadden.

Den 7^{en} Februari en 3 October 1881 besloot de gemeenteraad het Burgerweeshuis te bestemmen voor de weezen in de gemeente geboren, wier vader grootburger of kleinburger was en het Kinderhuis voor de weezen van de overige inwoners der gemeente onder bepaalde voorwaarden.

Het Oude-Convent of Oude-Begijnenhuis, in 1306 ingewijd, was bewoond door de »zusters des Oude-Convents van de derde orde van St. Franciscus". Zij stonden onder de regeering van de Conventueele Minderbroeders. In 1360 brandde het Begijnenhuis af. Opgebouwd was zijne kerk in 1780 nog in wezen. In 1859 is het gebouw door een ander vervangen. Van het voormalige zijn nog aanwezig: Een steen na de slooping in den tegenwoordigen tuinmuur aangebracht met het opschrift:

»Anno Dni | Domus orphanorum | 1610."

en vier beeldjes uit de 17de eeuw, twee weesjongens en twee weesmeisjes in knielende houding en met gevouwen handen voorstellende. Thans staan zij voor den gevel van het nieuwe woonhuis. Aan de binnenzijde der poort is een groote steen vermeldende den bouw in den vorm van de namen en familiewapens der vier provisoren aldus:

»Bestierderen: Gerh. Westenenk, Mr. M. E. Houck, Mr. D. J. van Doorninck, Mr. J. Duymaer van Twist, 1846."

In den voorgevel van het woonhuis leest men op een fundatiesteentje:

»Bestuurderen A. Verwey Bz., C. B. Vervoort, A. Binkhorst, Mr. G. E. Jordens. Gebouwd in 1859."

Terweerszijden hiervan zijn de vier reeds vermelde beeldjes aangebracht en beneden twee leeuwen met de wapenschilden van Deventer.

Twee beelden, uit het laatst der 18de eeuw, een jongen en een meisje voorstellende, en vermoedelijk afkomstig van het Kinderhuis, staan aan weerszijden van den ingang.

In den gevel der bestuurskamer aan de tuinzijde is een steen aangebracht met het opschrift:

»Bestuurders van het Burger- Wees- & Kinderhuis, B. G. Alberts, W. Zaalberg, G. Birnie, A. L. van der Lande."

In de vestibule hangen twee borden met de namen en wapens der provisoren sedert 1781. Het oudste heeft tot opschrift:

»Schrei niet bedrukte wees, al mist gij goed en bloed,
Geen nood! gij wordt met liefd' en zorg hier opgevoed".

Hieronder staat de voorstelling van een pelikaan, die zijn jongen voedt.

Het voormalige gebouw van het Kinderhuis was uit omstreeks 1680. Den 30^{en} Nov. 1795 werd het tot hospitaal ingericht, den 1^{en} Mei 1802 voor kinderhuis, in 1815 besloot de Raad het Kinderhuis tot kazerne in te richten. Den 13de December 1839 werd besloten deze kazerne af te breken, den 10de Juni 1850 werd goedgevonden een gedeelte hiervan en van de oude Luthersche pastorie in openbare veiling te verkoopen.

Het St. Geertruidengasthuis. — Dit gasthuis, ook Pesten-Gasthuis genoemd, schijnt omstreeks 1474 van de Hagensteeg overgebracht te zijn naar de plaats, waar thans de

Infirmierie in de Molenstraat staat. In 1479 wordt van het »vrije Geertruid Gasthuis'' gesproken. Den 14^{en} Juni 1566 werd het kerkhof van dit gasthuis gewijd door den bisschop van Groningen. In 1886 deed de Gemeente de gebouwen in de Molenstraat over aan het Rijk. In den hoofdgevel aan de binnenplaats vindt men steenen met de opschriften:

»Henrick. Losscher. Ende. Johan. Jordens. Als. Provisoren. Hebben. Dese. Hvisen. Laeten. Timmeren. Anno. 1638'' en »Vernieuwd 1840 onder het Bestuur van Mr. F. G. Houck en B. I. IJssel de Schepper.''

Een steen met zandlooper en doodshoofd, afkomstig van een zijpoortje van het gesticht, is in het Kabinet van Zeldzaamheden.

Het Grootte Gasthuis of Heilige Geestengasthuis en Voorster Gasthuis, gelegen in de Begijnenstraat No. 3. — Wij hebben hier te doen met twee stichtingen:

a. *Het Grootte Gasthuis of Heilige-Geestengasthuis*. Een »hospitale Daventriense'' wordt reeds den 22^{en} December 1267 genoemd, dat den 24^{en} Januari 1283 met het »domus sancti spiritus'' in een Heilige-Geestgasthuis hervormd werd. Den 21^{en} Juli 1334, toen twee derde der stad in vlammen opging, werd ook het gasthuis verwoest, dat echter, dank zij veler giften, spoedig weer herrees. Het Heilige-Geestengasthuis stond eertijds aan den Brink, omfattende de perceelen No. 67 en 68 met den hoofdingang in de kleine Overstraat. Den 1^{en} April 1645 besloot de magistraat het gasthuis te verplaatsen naar het gebouw der Munt, het gedeelte van het voormalige Mrs. Geertsklooster, dat in de Smeden lag. Den 4^{en} September 1649 werden de gasthuisgebouwen aan den Brink verkocht.

Dat Meester Geertshuis was een stichting uit 1374 van Gheryt die Groete, kanunnik in

Het huis de »Drie Haringen''.

de L. V. kerk te Aken, ten behoeve van zekere arme lieden in zijn huis in de Begijnenstraat. Later wijzigde hij zijn plan en werd het een verblijf van ongetrouwde jonge dochters en vrouwen, die door armoede behoefte hadden aan een woning of die met armen begeerden zamen te wonen. Na de hervorming werd een gedeelte hiervan Munt en kwam in het bouwhuis of werkhuis het Gildehuis, dat bij de vereeniging van Voorster- en Grootte gasthuis verplaatst werd in een van de gebouwen van het Brandesklooster.

Het Voorster-Gasthuis is gesticht bij acte van 20 Maart 1471 door Geerlich Hakesberch. Het dankt zijn naam aan de plek, waar het stond: »de Voorst'', een gedeelte der Goltstraat.

Den 21en Januari 1691 beval de magistraat overbrenging der kostgangers in het Grootte Gasthuis en wel in het grootte bouwhuis.

Den 27^{en} Maart 1798 werden bestuurders door den Magistraat gemachtigd de administratie van het Grootte- en van het Voorster-Gasthuis in één rekening te verantwoorden.

In 1850 werd het Grootte- en Voorster-Gasthuis vergroot met het *Stappenconvent*, gelegen aan de overzijde van de Begijnenstraat. Dit was een stichting van »Henricus dictus Stappe», die bij testament van 7 November 1342 zijn huis in de Begijnenstraat schonk o. m. als een woning voor verarmde lieden, die geen eigen thuis hadden. Men maakte er een huis voor arme vrouwen van, die Zusters, Juffers en Begijnen in 't Stappenhuis of Stappenconvent genoemd werden. In 1360 schijnt het huis afgebrand te zijn. In 1850 werd het gebouw verkocht aan het Grootte- en Voorster-Gasthuis.

Thans vindt men in verschillende muren van het gebouw steenen met onderstaande opschriften:

»Bestuurderen Mr. W. A. van de Graaff, pres.; A. van der Meer; Mr. A. van Delden, secr.; G. J. Hulscher Wz. Gebouwd in de jaren 1858—1861". Mr. P. H. J. IJ(ssel) de S(chepper), Bestierder 1835". »Mr. W. H. V(ijfhuis), Bestierder 1835" en »Bestuurderen Mr. W. A. van de Graaff, pres.; A. van der Meer; G. J. Hulscher Wz.; A. IJssel de Schepper, secr., 1864."

Aan het gesticht behooren:

Twee zilveren bekers met gegraveerden bloemrand waarboven afbeeldingen van landschappen en het opschrift: "Den Provisor Roelof Hermsen heeft deze 2 bekers laten maken voor 't H. Geest Gasthuis. Anno. 1632."

Twee uit hout gesneden hertekoppen, versierd met lofwerk en het wapen van het Grootte Gasthuis te Deventer. Uit de 18de eeuw ¹⁾.

Portret op paneel, waarschijnlijk van Maria van Voorst, Abdis van ter Hunnep, aet. sua 47, A^o. 1637 ²⁾.

Portretten op paneel, volgens de overlevering van baronessen van Twickelo, moeder en dochter. Uit de 17de eeuw.

Maria met het kind. Schilderij op paneel. Uit de 16de eeuw.

Vijf geschilderde vensters bevattende geslachtswapens.

Vier van gesneden hout vervaardigde wapenborden met helm, helmteeken en dekkleeden van Joan Marienburg, Arnold Weerts, Bernhard Dapper en Gerhardt Jordens J. U. D. Provisoren van het Grootte-Gasthuis te Deventer. 1728.

Het Oude-Vrouwenhuis. — In 1850 besloot de Gemeenteraad het *Stappenconvent* ³⁾, *Mouwickshuis*, *Herman Boevinks-gasthuis* en *Meijershof* tot een geheel te vereenigen onder den naam van *Oude-Vrouwenhuis*. Op den fundatiesteen van het gebouw staat »1851",

a. *Mouwickshuis*. — Dit stond in de Walstraat bij de Bergkerk en ontleende zijn

1) Een schild bedekt met een pelikaan, die zijn jongen met zijn bloed voedt.

2) Zie voor dit en de twee volg. portretten Cat. der Arch. v. h. Grootte- en Voorster-gasthuis blz. 821.

3) Zie onder het Grootte Gasthuis of Heilige Geestengasthuis en Voorster Gasthuis.

naam aan de gebroeders Mouwyck, die hun huizingen ten behoeve van eenige arme vrouwen onder zekere voorwaarden afstonden. In 1851 werden de bestuurders gemachtigd het gebouw te verkoopen. Gebeeldhouwde steenen van het poortje uit 1645 met de wapens van Mouwyck en Van der Beeck bevinden zich in het Kabinet van Zeldzaamheden.

b. Herman Boevinckshuis. — Het draagt den naam van zijn stichter en werd opgericht ten behoeve van 10 arme, oude vrouwen. Het stond in de Pontsteeg. In 1852 werden de bestuurders gemachtigd de gebouwen te verkoopen.

Ingang tot het Kantongerecht.

c. Meijershof. — De weduwe van Arent Meyer verkocht in 1455 haar woning aan de provisoren van het Nieuwe Haverhuis. Dit huis stond in de Broerenstraat naast het Oude Haverhuis. Het Oude Haverhuis was in 1388 door Jan Haver gesticht ten behoeve van 5 arme, oude vrouwen en ontleende zijn naam aan zijn oorspronkelijke bestemming, hierin toch vond de vreemdeling berging voor zekeren tijd van zijn haver, die hij ter markt gebracht, maar niet verkocht had. In 1415 werd het Nieuwe Haverhuis tot een Armenhuis voor 6 behoeftige vrouwen aangekocht, na den aankoop van het huis van Meyer werden deze vrouwen daarin overgebracht. In 1852 kregen de bestuurders machtiging tot den verkoop der gebouwen, die niet afgebroken werden, maar betrokken door de bewoonsters van het Wanningshuis, welke stichting na dien tijd meestal Meyershof genoemd wordt. Het poortje heeft tot opschrift een huismerk tuschen twee B's, waaronder »Ao. 1661. Meyers . Hoff."''

Het St. Jurriëngasthuis. — Dit ziekenhuis komt het eerst in 1361 voor. Oorspronkelijk bestemd voor melaatschen lag het buiten de stad. Na de vermeestering der stad in 1578

door Rennenberg werd het gasthuis binnen Deventer verplaatst in de Begijnenstraat naast het St. Elizabethsgesticht, welks bestuurders in 1843 gemachtigd werden tot uitbreiding der stichting het St. Jurriëngasthuis aan te koopen. Boven het gevelfront, waar het thans staat, bevindt zich het beeld van St. Joris met den draak.

Het Jordenshofje of Keizersplaats. — Ingang Groote Overstraat No. 32—34. Stichter in de 16de eeuw was Ewold Keizer. Vermoedelijk huwden twee kleindochters van Keizer onderscheidelijk met Ewold Buiser en Hendrik Jordens, die het in verval geraakte Armen-

huis in 1571 herstelden en met eenige renten begiftigden. Oorspronkelijk waren het vier afzonderlijke kleine woningen in de Pontsteeg, waar het plaatsje in deze steeg uitkomende nog Keizersplas heet. De overbrenging vermeldt een steen in een der huisjes: »Naar hier overgebracht. 1856.» Hierboven vermeld een steen uit de vorige stichting:

»Johan. Jordens. ende.
Peter. Jordens. als.
Provisoren. hebben.
dese. hvisen. laten.
timmeren. A^o. 1.6.4.4.»

Het Pols-Armenhuis. — Het zoogenoemd Polshuis, in 1574 gefundeerd door Roelof ter Pol en zijne huisvrouw Sophia, was bestemd voor arme vrouwen en stond in de Bergstraat bij de Bergkerk. Het bleef in wezen tot 1675 toen de bewoonsters, zoo het schijnt, naar andere gasthuizen werden overgebracht. In 1738 ging het gebouw in handen van particulieren over ¹⁾).

Het krankzinnigengesticht. — Het bestaat uit twee afdeelingen: Het St. Elisabeths-gasthuis in de Begijnenstraat en de Brinkgreve buiten de stad. Wanneer het eerste gesticht is, is niet bekend, omdat de stichtingsbrief van het gasthuis verloren is, het bestond echter in de 16de eeuw. Volgens de beschikbare gegevens werden er in 1577 voor het eerst krankzinnigen in opgenomen. In 1839 hadden belangrijke verbouwingen plaats. In 1843 werd tot uitbreiding het St. Jurriens gesticht aangekocht. In een nis in het oudste gebouw staat een beeldje van de H. Elisabeth en het jaartal 1857, slaande op een verbouwing. In de zaal voor de godsdienstoefeningen hangt een houten bord met het later overgeschilderde opschrift:

»Gedenckct die Armen.
Heft op v herte all gelick
Anhoert Gods woert met vlijt
Doch aensiet met liefden groet
Soe in dit gasthuis lijden noet
Die ellende krancksinnige openbaer
Van Godt bij ons geplant vorwar
Streckt wt u hant met hertē goet
Deilt se van uwe averfloet
Godt die v alles heft gegeven
Vergeldet v int ewige leven
Derch Christum zijnē zoē certein
Die komt richtē groet en klein.
Mat. 25. Psal. 34.»

Sinds 1878 behoort de Brinkgreve tot het gesticht.

1) »Deventer Courant», 14 September 1894.

Het Nieuwe Ziekenhuis aan den Singel. — Op de poort van het lijkenhuisje aan den Singel is het geveltopje geplaatst van de afgebroken poort van het Pestengasthuis. Op het middenrelief wordt voorgesteld een pestlijder, omgeven door de zijnen, een ziekentrooster of een predikant zit op een bankje. Daarboven is het wapen van Deventer aangebracht en »1618'' met het onderschrift:

»Voor kriechs vervolch int landt
Of dveren tiit noch best is
Te vallen in Godts handt
Want troostelicker pest is''.

In de hal is een steen met opschrift:

»Dit
Ziekenhuis
Werd gebouwd in de Jaren
1883 & 1884
tot Heil van
Deventers ingezetenen
uit de fondsen van het
Groote & Voorster Gasthuis,
St. Jurriens Gasthuis,
St. Geertruiden Gasthuis en
Oude Vrouwenhuis''.

In den hoofdgevel staan de namen »Boerhave'', »Pasteur'', »Nageli'' en »Jenner'' en boven het opschrift: »Ziekenhuis Anno 1884''.

Straten. — De bestrating geschiedde niet altijd op stadskosten. In 1375 had dit plaats voor de straat voor de Steerne¹⁾, nu de Poot, in 1421 voor de steeg bij de Brunenberg, het latere Landshuis. Voor die bestratingen werden ook later nog witte keien uit Ruhrort gebruikt²⁾.

Na elf uur mocht oudtijds zich niemand op straat vertoonen, noch tappen, bepalingen die in 1459 en ook later nog van kracht waren. Het medenemen van een lantaarn op straat bij avond was bij publicatie van 12 Februari 1576 verplichtend gesteld.

Straatverlichting kwam eerst in 1695 tot stand.

In 1588 werden aan de hoekhuizen ijzeren ketenen aangebracht, om zoo gewenscht den doortocht bij ophoop of oproer te heletten³⁾. De uitstekende luifels, de pothuizen en de door ijzers aan elkander verbonden palen der stoepen vernauwden de straten zeer. De stoepen en pothuizen werden bij concordaat van 28 December 1729 tot 2 voet van

1) De Ster was een bekende herberg. Zij bevond zich op den hoek van den Poot en het kerkhof, waar nu de Societeit de Hereeniging is, en komt reeds in 1337 voor.

2) »Bijdragen t. d. Gesch. v. Overijssel'', VI, blz. 334 vlg.

3) »Bijdragen t. d. Gesch. v. Overijssel'', V, blz. 171.

de goot ingekort. De afsluitingen der stoepen verdwenen meest allen na het concordaat van 24 September 1754¹⁾).

HUIZEN. *Assenstraat No. 3.* — Bepleisterde trapjesgevel uit ± 1640.

Assenstraat No. 4. — Gevel 1653 met opschrift »Deo fidendum, mediis utendum».

Het Pinninckshuis.

Assenstraat No. 8. — Gevel, gebouwd op kosten van Herman Borgerink, van 1744—1782 secretaris der stad. Fraai stucwerk in den gang. In de kamers nog oorspronkelijke 18de eeuwse zolderingen, betimmeringen en geschilderde behangsels.

1) »Bijdragen t. d. Gesch. v. Overijssel», VI, blz. 334 vlg.

Assenstraat No. 10. — Gepleisterde topgevel met Gothische vensteromlijsting, renaissance cordonlijst en consoles en kopjes in medaillons, opmerkelijke ankers. Inwendig gebeeldhouwde eikenhouten karbeelen, waarop de balken der eerste verdieping rusten. Uit 1520.

Assenstraat No. 65. — Gevel met cementlaag overdekt, zeer gewijzigd. Opschrift, waarvan het linker gedeelte nog oud is:

»Dit huys hiit in Gemeente Verbouwd in
den blawen stein spaarbank het jaar 1890''.

Dit huis komt onder den naam van »De Blauwe steen'' reeds in 1428 voor.

Hoek Berg- en Kerksteeg. — Baksteen huis van 1560—1580. Bovengevel in Kerksteeg nog vrijwel in orde. Opmerkelijk is het uitstek op den hoek.

Bergschild No. 11. — Baksteen trapjesgevel met zandsteen afdekkingen, lijsten en blokken, uit 1620 tot 1640.

Bergschild No. 34. — Opmerkelijk lijstwerk in den 18de eeuw. Gevel.

Bokkingshang — Hier bevindt zich boven aan de deur de top van een zandsteen poort met het wapen van Deventer en twee krijgslieden als schildhouders, met het jaartal »1582''.

*Boterstraat*¹⁾. — Twee gepleisterde huizen uit het laatst der 15de eeuw. Een van hen was het »Waghehues'' reeds in 1335 genoemd.

Hoek Brink- en Assenstraat. — Verbouwd huis met vele overblijfselen, vooral in het lijstwerk, uit het laatst der 15de eeuw.

Brink No. 9. — Baksteen gevel met rijke zandsteen versieringen en afdekkingen uit »1645''.

Brink No. 10 en 11. — Baksteen gevel met breede zandsteen tusschenblokken, lijstwerk, schelpvormige vulling van de tympanen boven de vensters, ingang met fraai gevormde omlijsting. De vestibule en de hoofdvertrekken zijn in rococostijl behandeld. Midden der 17de eeuw. Vóór het huis blauwe zerksteen met gaten voor de palen van het schavot.

Brink No. 52. — Baksteen huis met baksteen lijsten en versieringen. Het eenige overgebleven patricische woonhuis uit de 16de eeuw. Gevelsteen, drie vergulde haringen en het opschrift:

»Dit. hus. is. godt. bequam. ī. di A^o. Domini
drie. verguldē. herīck. is. sī. naem. 1575.''

In den achtergevel een steen met het opschrift in eenigszins anderen vorm:

»Dit. hues. is. god.
bequam. ī. die. dre drie »Anno Domini
vergulde. herīc. is. sī. n̄.'' haringen 1575.''

Brink No. 67. — Baksteen huis, met zandsteen versieringen, oplopende pilasters. Uit het laatst der 18de eeuw.

1) Aldus genoemd naar de voormalige Boterwaag.

In dit huis nam de keurvorst van Keulen in 1672 zijn intrek en logeerde de stadhouder Willem III, wanneer hij Deventer bezocht. In twee vertrekken zijn geschilderde behangsels, een uit den aanvang der 17de eeuw, het andere uit de 18de eeuw.

Brink No. 68. — Baksteenen topgevel met zandsteenen lijsten, uit ± 1520.

Brink No. 104–105. — Baksteenen gevel. Stijl Lodewijk XIV, in den top »Anno 1735”. De beelden op de gevelbekroning stellen voor Juno met haar pauw en Diana met haar hond.

Engestraat No. 17. — Poort met portland-cement bewerkt in frontespice »1670”. Met voorbeeld van een basse-cour, die vóórheen meer voorkwamen te Deventer.

Graven No. 6. — Baksteenen gevel met biksteenen afdekkingen, versieringen, lijsten, onder fronton »Anno 1661”.

Graven No. 7. — Baksteenen gevel met trappen, afgedekt met zandsteen, lijsten en versieringen w. o. kopjes. Gevelsteen met een hand »De blauwe hand” en »1652”.

Graven No. 11. — Gepleisterde trapjesgevel met gevelsteen, waarin »Anno 1641”.

Groote Overstraat No. 34. — Rijk geornamenteerde baksteenen gevel met biksteenen lijsten, versieringen en afdekkingen. In den gevel »1651”.

Groote Overstraat No. 91. — Gepleisterd bovenstuk van een gevel uit de 16de eeuw.

Groote Poot No. 12. — Zeer gewijzigde gevel uit het begin der 18^e eeuw.

Hofstraat No. 2. — Gepleisterde topgevel met veellijnig gebogen zijkanten en pilasters met lijsten uit 1614.

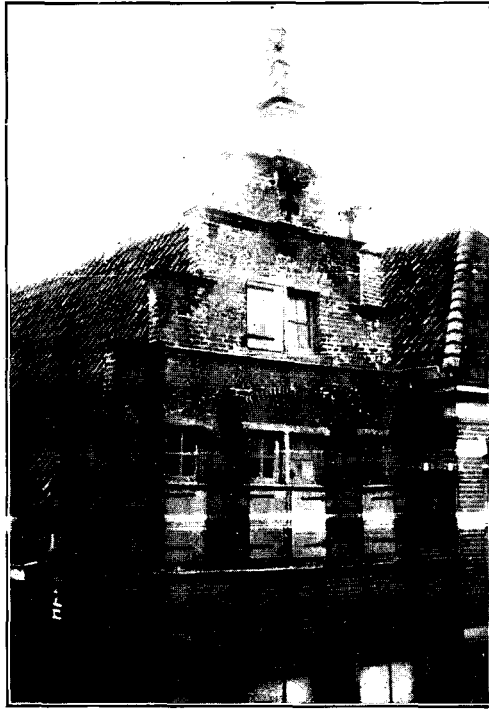
Hofstraat No. 9 en 11. — Twee koopmanshuizen van 1623. Topgevels met veel gebogen zijkanten en pilasters van baksteen met zandsteenen lijsten. In No. 11 loopt een luik van het voorhuis uit door alle verdiepingen.

Kleine Poot No. 13. — Het huis »Het Loo”, eertijds aldus naar den naamsteen met dit opschrift genoemd, was oorspronkelijk een van de kapittelhuizen. Baksteenen gevel met vele zandsteenen versieringen en lijsten. Twee gevelsteenen »Anno” en »1659”.

Kleine Poot No. 17 en Groote Poot No. 1. — Tusschen deze panden een trapjesgevel tot scheiding met belangrijke overblijfselen uit de 14^e eeuw.

Kleine Overstraat No. 36. — Gevel met »1651”.

Kleine Overstraat No. 50. — Zaal met wit marmeren schoorsteenmantel, fraai stucwerk.

Huis Nieuwstraat No. 76.

Korte Assenstraat No. 11. — Bepleisterde trapjesgevel. Gevelsteen met een kat, onderschrift: »de Swarte Cat». In de ankers »1689».

Korte Bisschopstraat No. 14. — Gevel in barokstijl ± 1650.

Korte Bisschopstraat No. 30. — Gepleisterde gevel met overblijfselen uit 1575.

Kosterij der Grootte Kerk. — Baksteen en gevel met zandsteen afdekkingen en lijstwerk. Veelbogige zijkanten met pilasters. Begin 17^e eeuw.

Het achterpoortje van het Pinninckhuis.

Lange Bisschopstraat No. 1. — Boven het dak steekt nog uit een overblijfsel van de oude kloostergebouwen.

Lange Bisschopstraat No. 21. — Baksteen heerenhuis gebouwd omstreeks 1787.

Menstraat No. 9. — Baksteen trapjesgevel met zandsteen lijsten, engelenkopjes, leeuwenkopjes en diamantkoppen. In de ankers »1631». Inwendig heeft dit huis nog vrijwel zijn oorspronkelijk karakter. Een hooge benedenverdieping met insteekkamer aan het voorhuis, steile, smalle trap en meerdere lage zolderverdiepingen, langs trapladders toegankelijk.

Menstraat No. 16. — Geheel gepleisterde gevel met hol- en bolgebogen zijkanten. Vensters in lood. In de ankers »1609».

Menstraat No. 20. — Baksteen gevel met groote trappen in top. Zandsteen lijsten en versieringen. Gevelsteen »1649».

Menstraat No. 21. — Gepleisterde gevel met holle en bolle zijkanten. Uit ± 1630.

Menstraat No. 23. — Bepleisterde gevel met holle en bolle zijkanten, lijst muizentand. Uit ± 1580.

Menstraat No. 25. — Gepleisterde gevel met holle zijkant en ronde bovenafdekking. Uit ± 1630.

Menstraat No. 29. — Bepleisterde trapgevel uit ± 1640.

Muntengang. — Die gang doorgaande komt men op een klein pleintje, waarop de overblijfselen van gebouwen uit de 15de eeuw, w.o. een achtkantige traptoren van baksteen met zandsteen blokken op de hoeken en waterlijsten en een poortje met zandsteen omlijsting, in den bovendorpel twee Gothieke rosetten, in het midden een frats.

Hoek Nieuwstraat en Noordenbergschild. — Baksteen topgevel met één trap,

beitels aan de zijden, met zandsteen afdekkingen. Lijsten van baksteen in vorm muizentand. Uit 17de eeuw.

Nieuwstraat No. 46. — Baksteen trapjesgevel. In top leeuw met schild. Afdekkingen lijsten en blokken van zandsteen. Uit ± 1660.

Nieuwstraat No. 76. — Baksteen trapjesgevel met schild met leeuw als schildhouder in top. Zandsteen afdekkingen en lijsten. Fraaie ankers met »1645”.

Noordenbergschild No. 11. — Gepleisterde gevel met top van gebogen lijnen met pilasters. Baksteen lijsten, muizentand en blokjes. Begin 17de eeuw.

Noordenbergschild No. 21 en 23. — Gepleisterde gevel met top van veel gebogen lijn en pilasters, lijsten van baksteen, muizentand, afdekkingen van zandsteen. In de ankers »1612”.

Noordenbergstraat No. 4. — Gepleisterde gevel met top van gebogen lijnen en pilasters, zandsteen lijst. Begin 17de eeuw.

Noordenbergstraat No. 121 en 123. — Baksteen gevel met top, ter weerszijde een hol gedekt door een boog. Uit 1640.

Noordenbergstraat No. 153. — Geheel gepleisterde trapjesgevel. Eerste helft 17de eeuw.

Noordenbergstraat No. 157. — Gepleisterde gevel met top waarvan de zijanten met holle en bolle lijnen en pilasters. Gevelsteen een zilveren snoek. Begin 17de eeuw.

Noordenbergstraat No. 175. — Gepleisterde trapjesgevel met zandsteen afdekkingen en lijsten. In de ankers »1634”.

Noordenbergstraat No. 196. — Geheel gepleisterde gevel met »1583”.

Noordenbergstraat No. 198. — Baksteen gevel met holle en bolle zijanten en pilasters. Zandsteen afdekkingen en lijsten met muizentanden van baksteen. Einde 16de eeuw.

Noordenbergstraat No. 202 en 204. — Baksteener gevel. Zijanten een hol, top rond afgedekt. In de ankers »A^o. 1612”.

Polstraat No. 12. — Boven de voordeur verdient de bovenlicht-omlijsting de aandacht met twee wapenschilden. In de ankers van het huis »16. 3”.

Polstraat No. 13. — In dit huis is een zaal in den geest van die in No. 16.

Polstraat No. 16, hoek Manhuissteeg. — Baksteenengevel, met pilasters, kroonlijst met fronton boven de middenpilasters. Tusschen de pilasters schilden met festons. In het fries: »Anno aeternae sedis fundatae CIOIOCLXIV”.

Inwendig uit het begin der tweede helft 18de eeuw, vooral een zaal met goed-geschilderd behang, stuc-plafond, schouw en betimmering.

Polstraat No. 33. — Soortgelijke gevel als Rijkmanstraat No. 9, maar geschilderd.

Polstraat No. 34. — Gepleisterde gevel, met verhoogd middenstuk met ingebogen zijanten en van boven rond afgedekt. Midden 17de eeuw.

Polstraat No. 66. Baksteen gevel stijl Lodewijk XIII. Uit de 18de eeuw.

Roggetraat tusschen No. 4 en 12. — Gevelsteen met twee gekruiste viertandige vorken.

Rijkmanstraat. — Gebouw der Loge, oorspronkelijk uit het laatst der 15de eeuw, zeer bepleisterd.

Rijkmanstraat. — Tusschen de huizen No. 5 en 7 en tusschen No. 9 en 11 staat een blauw steenen stoepaal uit het begin der 17de eeuw.

Rijkmanstraat No. 5. — Bepleisterde trapjesgevel uit 1640.

Rijkmanstraat No. 7. — Gepleisterde gevel met holle en bolle zijkanten, Zandsteen afdekkingen en lijsten. Uit ± 1612.

Rijkmanstraat No. 9. — Gepleisterde gevel met holle en bolle zijkanten en pilasters. Afscheidingen met muizentandlijst. In de ankers 1612.

Sandrasteeg ¹⁾ *No. 1.* — Aan dit huis vindt men nog overblijfselen van een bouw uit ± 1440. Met Stroommarkt No. 17 vormt het nog een gedeelte van de oude Proostdij. Tot deze behoorde een kapel, gewijd aan den H. Bonifacius en een vertrek met fraai beschilderde glazen. De oudste proost wordt in 1440 vermeld, de laatste in 1615 aangesteld ²⁾. In dit gebouw logeerde Alva in 1568, Prins Maurits in 1592 en woonden later de Luitenant-gouverneurs van Overijssel. Verkocht, werden er particuliere huizen van gemaakt.

Sandrasteeg. — De poort uit de 17de eeuw, toegang gevende tot den tuin der Nederlandsche Bank is oorspronkelijk de voorpoort van het huis, Het Lam, Kleine Poot No 9.

Sandrasteeg No 3. — Van binnen nog een beschilderde zoldering uit het einde der 17de eeuw in een der kamers.

Sassenstraat hoek Kerksteegje — Gepleisterd. Nog overblijfselen uit 1330 tot 1340, vooral in het dichtgemetseld raam, waarin nog de profielen zichtbaar zijn.

Smedenstraat. — Pomp met ijzeren beslag uit ± 1647.

Smedenstraat No 26, 28 en 30. — Baksteen topgevels met hol en bol gebogen zijkanten, pilasters, en lijsten in den vorm van muizentanden. Begin 17^e eeuw.

Smedenstraat No 32. — Gevelsteen »1647».

Smedenstraat No 50 en 52. — Soortgelijke gevels als Noordenbergstraat No 121 en 123, doch gepleisterd.

1) De Sandrasteeg was oorspronkelijk een slop tusschen de Kapittelhuizen en het Papenklooster en heette eertijds »Achter het Papenklooster.» De naam Sandrasteeg is afkomstig van den commandant der stad Hendrik Sandra, die in 1676 eigenaar werd van de kapittelhuizen, thans de gesplitste, woningen No. 3 en 5.

2) De proost stond in nauwe betrekking tot het kapittel, al nam hij ook een eenigszins afzonderlijke stelling in. Hij ontving zijne aanstelling van den Paus, behoudens goedkeuring van den landsheer. Van zijne benoeming gaf hij kennis aan het kapittel en werd in het bezit der proosdijgoederen gesteld. Plechtig geïnstalleerd beloofde hij de uitkeeringen aan de kanunniken en het beheer over te laten aan een gesupplementeerd kanunnik als zijn plaatsvervanger. Zie voor zijn verdere verplichtingen Dumbar, I, blz. 317 vlg. In 1535, toen Paulus III de bediening aan Erasmus aanbood, werden zijne inkomsten jaarlijks op 600 goudguldens geschat. In 1581 telde de proost in Overijssel meer leenmannen dan de heer van den lande. Bijdragen t. d. G. v. O., III, blz. 193. Gewoonlijk werden personen van hoogen rang in de kerk of van aanzienlijke afkomst met de proostdij begunstigd. Meestal waren het vreemden, die hun ambtsplichten aan een paar leden van het kapittel, den vicaris en den officiaal, overlieten. De vicaris voerde de administratie over de goederen der proostdij; de officiaal spande, van wege den proost, als aartsdiaken van Salland, de geestelijke rechtbank. Dumbar I, blz. 331 en 334.

Smedenstraat No 77. — Soortgelijke gevel als bij Noordenbergerschild No 21 en 23.

Smedenstraat No 219. — Bepleurde trapjesgevel. Begin 17e eeuw.

Spijkerboorsteeg. — Poortje achteruitgang Penningshoek. Zandsteen omlijsting met er boven een jongeling, die met den rechterarm op een doodshoofd leunt en met de linkerhand een zandlooper vasthoudt en »Anno 1613».

Spijkerboorsteeg. — Tusschen No 10 en 11 baksteenen gevel met golvende zijanten aan topgevel, pilasters en lijsten, muizentand, zandsteenen afdekkingen. In de ankers »1627».

Stroommarkt No 1. — Baksteenen gevel uit de 18de eeuw, vooral opmerkelijk door een dakvenster. In een der vertrekken nog een mooie beeldhouwde houten schouw uit de tweede helft der 18de eeuw. Onderstuk van marmer. Geschilderde ruitjes afkomstig van dit huis met familiewapens en het jaartal »1659» vindt men op het Kabinet van Zeldzaamheden.

Stroommarkt No 7. — Beschilde zoldering in de zaal uit ± 1675.

Stroommarkt No 8. — Baksteenen gevel met zandsteenen afdekkingen, lijsten en veel versieringen en de gevelsteenen met: »Anno» en »1676».

Stroommarkt No 17. — In dit huis twee houten beeldhouwde schouwen, uit de 17e eeuw.

Walstraat No 7. — Belangrijke overblijfselen in den gevel vooral zandsteenen kopjes uit het midden der 17de eeuw.

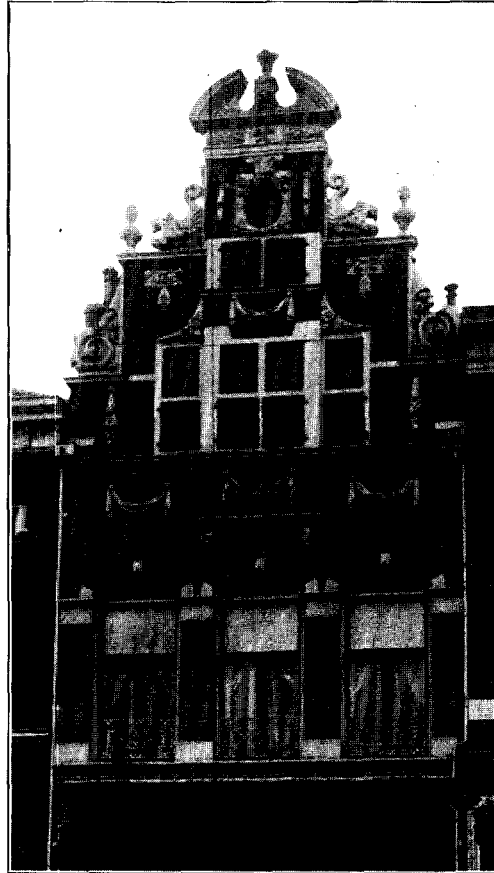
Walstraat No 12. — Bepleurde gevel. Type Noordenbergerschild No 11.

Walstraat No 28. — Gevelsteen »1639».

Walstraat No 140. — Bepleurde gevel met top besloten tusschen hol en bol gevormde lijnen, pilasters, waterlijsten, in de ankers »1630».

Walstraat No 145. — Bepleurde gevel met hol en bol gevormde zijanten, pilasters en waterlijsten. Begin 17de eeuw.

*Koninklijke Deventer Tapijfabriek*¹⁾). — Den 24en Augustus 1797 richtte de burgers Birnie en Sauret een fabriek van tapijten, zeildoek enz. op. Zij was gevestigd in een gedeelte van het gebouw, de fabriek aan den Noorderberg genaamd, zijnde de oude Stadstimmerplaats. Aanvankelijk goeddeels drijvende op stedelijke genade en een inrichting

Huis Stroommarkt No. 8.

1) »Deventer Courant», 27 Augustus 1897, 2de Blad.

van nijvere liefdadigheid wordt in 1809 van de vloerkleedenfabriek getuigd »sij is in goeden staat en verschaft aan vele lieden een kostwinning». Naast de eenvoudige gonjekleeden werd langzamerhand op omslachtige wijze twee- en driedoeksch Schotsch vervaardigd. Grootte omwenteling bracht de Jacquardmachine — uitgevonden in 1808 — waardoor machinaal inweven van de zamengesteldste patronen mogelijk was. Na de invoering dezer machine in de Deventer fabriek in 1838 werd het Doorniksch en verbeterd Schotsch gemaakt. In 1828 werd octrooi gevraagd en bij Kon. Besluit van 17 April 1829 No, 135 voor 10 jaren verkregen voor het Smyrnafabrikaat. Dit octrooi werd na afloop voor 5 jaren verlengd. In 1848 werd zij een vennootschap, wier statuten den 28^{en} Nov. 1848 werden goedgekeurd. In 1904 werd de fabriek van de Smedenstraat No. 4 naar de Smyrnastraat overgebracht in een geheel nieuwe naar de eischen destijds ingerichte.

Deventerkoek. — Een ordonnantie over het koekbakken bestond reeds in 1417 en het geheele bedrijf stond en bleef nog lang onder toezicht der stadsregeering. Elders trachtte men de koeken na te maken, zoo te Zwolle, waar de stadsregeering in 1468 hieromtrent een verordening uitvaardigde. Te Utrecht en Amsterdam poogde men dit eveneens te doen. In de laatste stad maakte men op dit punt in 1503 bepalingen. Toen de Amsterdamsche »broetwegers" de door den Deventer burger Albert Kramer in 1544 aangevoerde koeken verbeurd verklaarden, werd de zaak belangrijk genoeg geacht den burgemeester Otto Basterts en den secretaris Nicolaas Verheyden naar Amsterdam te zenden. De zaak werd in der minne geschikt en in het stuk dienaangaande opgemaakt leest men dat »die koicken van Deventer in der materie ende substantie beter synnen dan anderen, weer versienlicken om dat een tegens dat ander te compensiren, dat die van Utrecht en van Amstelredam oire koicken so voell te zwarer maicken, »ut gravius pondus interne bonitati correspondeat." 1).

Bij de samenstelling van dit artikel heb ik, vooral wat het historisch gedeelte betreft, veel moeten staan op de schouders van voorgangers, die de beschrijver van Deventer in zoo ruime mate vindt. Wij hebben ons gespeend van telkens de bronnen te noemen. Het Kerkelijk en Wereldlijk Deventer van de Dumber's en de Tegenwoordige Staat van Overijssel, III, met zijn beschrijving van Deventer zijn algemeen bekend. Maar de tijdgenoot vergeet soms wat hij in het heden bezit: Dr. M. E. Houck te Deventer behoort tot die mannen, die Deventer voor ieder tot een bekende maakte en verplicht ieder, die iets omtrent de stad wenscht te weten door zijn werken. Elke stad, die dergelijke burgers binnen hare muren telt, kan er op prat gaan en is geluk te wenschen.

Hattem.

F. A. HOEFER.

1) »Overijsselsche Almanak", 1850, bl. 280 vlg.

VOORST EN DE NIJENBEEK.

In verband met het bezoek aan de Ned. Herv. Kerk te Voorst en het slot Nijenbeek zijn de volgende korte mededeelingen wellicht aan sommigen welkom.

De Kerk der Nederlandsch Hervormde Gemeente te Voorst 1). — Vóór de hervorming was de kerk gewijd aan de Heilige Drievuldigheid, thans is zij eigendom der Nederlandsch Hervormde gemeente, de toren van de burgerlijke gemeente Voorst.

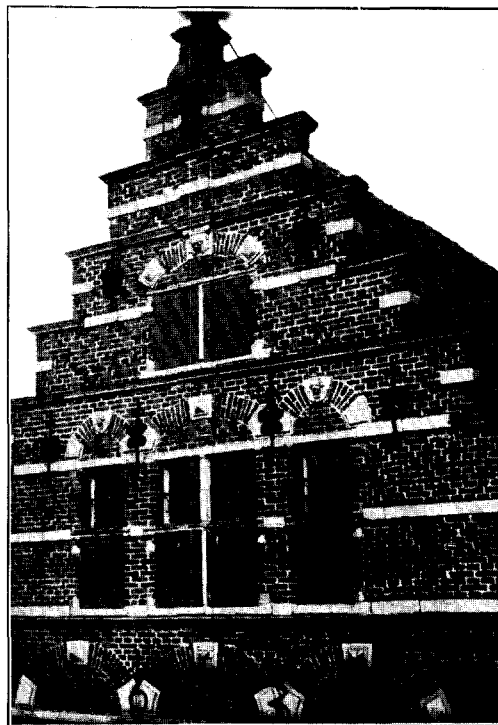
De kerk — hoofdzakelijk uit tufsteen opgetrokken, althans met tufsteen omkleed — bestaat uit een driebeukig schip, een choor met een sluiting van drie zijden van een achthoek, terwijl de zijbeuken recht gesloten zijn. In het midden en in het choor zijn de gewelven vervangen door een houten overkapping; de kraagsteenen der voormalige steenen gewelven zijn nog aanwezig. De noordelijke zijbeuk is overdekt met zeven steenen kruisgewelven, de kleinere zuidelijke zijbeuk door slechts vier kruisgewelven. Opmerkelijk zijn de van Bamberger steen vervaardigde kraagsteenen met engelen-, vrouwen- en mannenfiguren.

De oorspronkelijke aanleg van de kerk was driebeukig en vier boogvakken lang, met een groot priesterchoor met twee boogvakken en een sluiting van vijf zijden van een achthoek. Aldus was de kerk in de tweede helft der 14de eeuw, gefundeerd op de 2,25 M. hooge tufsteenen overblijfselen van een vroegere kerk.

In het laatst der 14de of begin der 15de eeuw werd de noordelijke zijbeuk naar het Oosten met drie boogvakken vergroot, het laatste vak diende van meet af tot sacristie.

De Romaansche tufsteenen toren uit de tweede helft der 12de eeuw, met stompen leien spits en tufsteenen traptoren aan de zuidzijde heeft vijf afdeelingen. De deuropening in den westwand met de diamantkoppen er boven is opmerkelijk. De onderste afdeeling is met een oorsponkelijk ogivaal gewelf gedekt. In den toren hangen twee klokken, beide door G. Schimmel gegoten en wel onderscheidenlijk in 1676 en 1680.

Tegen den westelijken muur van den noordelijken zijbeuk is een muurschildering een bisschop voorstellende, met het jaartal »1566”.

Gevel Menstraat No. 9.

1) Zie voor een uitvoerige beschrijving mijn artikel »Aanteekeningen over Voorst” in *Gelre's Bijdr. en Meded.*, XIII, blz. 341 vlg.

Het orgel is uit 1843.

Het rouwbord van Andries Baron Schimmelpenninck van der Oye, overleden 18 November 1776, dat eens in de kerk hing, is thans op de Nyenbeek.

De eikenhouten preekstoel en het doophek uit het midden der 17de eeuw verdienen de aandacht.

In den vloer liggen overblijfselen van fraaie zerken uit de 16de eeuw.

Ten slotte vermelden wij de twee zilveren nachtmaalbekers uit 1678.

*Het slot Nyenbeek*¹⁾. — Uit een krijgskundig oogpunt vormde het slot eens een belangrijk punt, niet alleen door zijn ligging aan den IJssel, waarop het slot zich als sperfort kon doen gelden, maar ook door zijne ligging als het ware op de grens van drie landen. Deventer toch behoorde aan den bisschop van Utrecht, de Veluwe als achterleen aan den hertog van Brabant, terwijl de graafschap in het bezit was van den graaf van Zutphen.

Thans bestaan de overblijfselen hoofdzakelijk uit een hoogen vierkanten toren, uit de eerste helft der 13de eeuw, waaraan zich aan de rivierzijde een gebouw uit de 16de eeuw aansluit. In hoofdzaak vindt men tegenwoordig in den Nyenbeek de onderstaande vertrekken.

Door een poort komt men in een open ruimte, door een lagen muur afgesloten. In die ruimte geeft een deur toegang tot het gebouw uit de 16de eeuw, een deur vlak er naast tot de hooge kelders onder de twee gebouwen. Deze kelders hebben kruisgewelven onder het gebouw der 16de eeuw, tongewelven onder dat der 13de eeuw. De deur ingaande naar het gebouw komt men in een kamer, waarin zich een ijzeren haardplaat bevindt met een voorstelling der bruiloft te Kana, waaronder »Joan. Cap. 2. 1600'', en verder een gesmeed ijzeren vuurkorf.

Door den wand van het oudste gedeelte voert een trap naar de kelders en een andere vlak er naast naar de verdieping boven dezen kelder onder den toren. Deze verdieping vormde één vertrek, waarin twee ramen met zitbanken aan weerszijden zijn aangebracht. Verder vindt men hier een Gothieken schoorsteen uit de 13de eeuw, aan weerszijden voorzien van toegangen tot voormalige uitgebouwde gevangenissen; waaronder die, waarin men beweert, dat hertog Reinoud gezeten heeft.

Door een wenteltrap, reeds vlak bij den ingang van het gebouw bereikbaar, komt men daarna tot de verdieping boven laatstgenoemd vertrek, de ridderzaal genaamd. Hier hangt het rouwbord van Andries Baron Schimmelpenninck van der Oye.

Door zijne ligging had het kasteel het hoofd te bieden aan een aanval zoowel van de rivier als van de landzijde en hiermede was zijn aanleg in overeenstemming. Wij kunnen veilig aannemen, dat het geheel bestaan heeft uit een afzonderlijken, afgesloten voorburcht, waarmede het eigenlijke kasteel door eene brug verbonden was, een type, dat in Gelderland nog door het kasteel Doornenburg vertegenwoordigd wordt.

*Huis de Poll*²⁾. — Eens lagen twee huizen de Poll, onderscheiden in de Oude en

1) Zie voor historische en verdere bijzonderheden mijn opstel over Voorst, blz. 346 vlg.

2) Zie hiervoor mijn stuk over Voorst, blz. 350, vlg.

Nieuwe Poll dicht bij elkander. De Oude Poll lag onder Wilp en werd den 16^{en} Februari 1693 door Winand Renesse tot de Oude Poll en Johanna van Baexen, echtelieden, aan Ditmer van Wijnbergen, Heer van de Poll, verkocht met vergunning om het huis de Oude Poll te mogen afbreken.

De Nieuwe Poll komt eerst omstreeks de helft der 16de voor, toen Zweer van Apeldoorn er heer van was.

Van de Van Apeldoorn's kwam de Poll in het geslacht van Wijnbergen en van deze in dat der Schimmelpenninck's van der Oye.

Hattem.

F. A. HOEFER.

KORTE MEDEDEELINGEN.

Utrecht. Kloostergang. — In den betreurenswaardigen toestand van den bekenden gang is nu verbetering te wachten; in de hoofdzaken is tusschen regeering en gemeente eenstemmigheid verkregen en met de herstellingswerken is een begin gemaakt. Ten opzichte van één punt evenwel bestaat er nog verschil. Op advies van den Wethouder Mr. Fockema Andreae, die daarover een uitvoerige nota publiceerde, willen B. en W. niet weder glas in de gangramen aangebracht zien. De heer F. A. betoogt, dat in gangen als deze nimmer glas werd gevonden, en dat dus, waar de vernieling van het er bij de restauratie wél ingezette juist zoo ergerlijk was, dit euvel door het glas weg te laten kon worden voorkomen. Onder de aangevoerde argumenten missen wij het sterkste, dat nml. indertijd in de raamkozijnen van den gang in quaestie géén sponningen voor ruiten gevonden zijn, en dat dus ook deze gang nooit van glas voorzien geweest is.

Utrecht. Pieterskerk. — Het grafmonumentje van den Scholaster Willem van Asch, een fraai en vrijwel ongeschonden staal van Utrechtsch beeldhouwwerk is op initiatief van de Prov. Commissie v. Utr. Monumenten van een dikke laag witkalk bevrijd, en zoo weder tot zijn recht gekomen.

IJsselmuiden (Ov.). Kerk. — Het kerkje zal worden vergroot volgens plannen, die door den heer Ad. Mulder zoodanig gemaakt moeten zijn, dat noch het gebouw, noch het dorpsbeeld door de vergrooting zullen worden beschadigd. Het kerkje heeft een laat-gothische, veelhoekige absis en een gedeeltelijk romaanschen toren.

Zutphen. Huis in de Hofstraat. — 3 April 1911 werd door den Gemeenteraad besloten een huis met oud-Hollandschen trapgevel aan te koopen en het zodoende te vrijwaren voor afbraak.

Het is een hooge gevel van 5 verdiepingen, gelegen in een smalle straat; van beneden is een zeer eenvoudige bewerking toegepast, van boven echter rijst de top in

drie met voluten en penakels bezette trappen, slank omhoog en is afgedekt met een ronden deksteen, waarin het jaartal 1631 staat. De verdiepingen zijn gescheiden door baksteenbanden, die vroeger waarschijnlijk rijker geprofileerd, dus meer sprekend, geweest zijn; tusschen de tweede en derde verdieping, is nog aan den rechterkant een overblijfsel van den vroegeren baksteenband te zien. De achtergevel van het huis bestaat uit eenvoudige trappen, zonder vullingen. Rechts, aan de achterzijde te zien, staat een toren, die vroeger bij het huis heeft behoord en waarin de trap was aangelegd, waartoe deuren op de verschillende verdiepingen toegang gaven. Die deuren zijn nog aanwezig; de ruimte daarachter,

als kast gebruikt, heeft een rondgebogen achterwand, de muur van den toren. Of ook de voordeur in dien toren is geweest, is niet bekend, wel is de tegenwoordige deur van lateren datum, dan het huis zelf. Evenals deze zijn de nu nog aanwezige plafonds en schoorsteenmantels uit het begin der 19de eeuw, zoo ook de tegenwoordige eikenhouten trap, uit donker groen en brons geverfd met een zware leuning op slanke stijlen.

In de benedenkamers is onder het plafond een zoldering van eikenhouten balken, die op eenvoudige consoles rusten. Waarschijnlijk zijn aan de wanden beschilderde behangsels of gobelins geweest, die echter omstreeks 1860 door den bewoner schijnen verkocht te zijn. De schoorsteenmantel van donker grijs marmer en wit met gouden betimmering in Regence-stijl is sedert eenige jaren in bruikleen gegeven aan het museum¹⁾.

De zolder is overdekt met een hoog, puntig dak, dat op zware eikenhouten balken rust, die gesteund worden door eenvoudige geprofileerde consoles.

Het keldergewelf, dat onder het geheele huis doorloopt heeft zware muren, zonder bepaalde kenmerken.

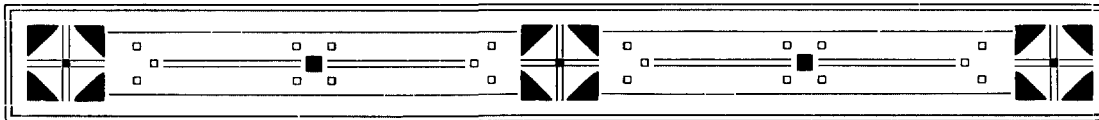
CL. E.

Huis Hofstraat te Zutten.

Zierikzee. Logegebouw. — In het voorlaatste nummer, is in wat scherpe termen afkeuring uitgesproken over de vervanging van een oud kruisraam in den gevel van het logegebouw door een modern schuifraam. Ter plaatse bekenden hebben ons erop opmerkzaam gemaakt, dat, al is ook de daad op zichzelf niet te verdedigen en de verandering beslist af te keuren, toch voor die scherpe woorden geen aanleiding bestond, en wij herstellen dus hier gaarne wat wij toen miszegden.

1) Afgebeeld in *Het Huis*, Maart 1910, (fig. 15): Gimberg: in de Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap.

ALGEMEENE VERGADERING
VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND
TE DEVENTER OP 7 JULI 1911.

De vergadering had plaats in den foyer van den Schouwburg.

Tevoren waren de deelnemers te elf uur officieel ten stadhuize ontvangen en toegesproken door den burgemeester W. H. F. Baron van Heemstra. Het deed spr. veel genoegen, den hem sympathieken Bond te mogen verwelkomen in deze destijds vermaarde Hanzestad, waar betrekkelijk weinig uit oude tijden is overgebleven, vooral door de talrijke belegeringen, die Deventer te verduren heeft gehad. Spr. kon echter nog op verschillende gevels en monumenten uit vroegere eeuwen wijzen en eindigde met op het welzijn van den Bond te drinken. De voorzitter dankte met een enkel woord. Daarna werd de eerewijn rondgediend.

Om half twaalf werd de vergadering geopend door den voorzitter, met een rede, waarin hij, na een woord van welkom, uiteenzette, dat de Vereeniging veelal tegen iets is, omdat ze vóór iets moet zijn: behoud van allerlei dat bedreigd wordt. Spr. herinnerde aan de actie in zake de budgetten der Rijksmusea en aan de meer principiële kwestie betreffende Doorwerth: aan den eenen kant de strooming van hen, die het gebouw willen herstellen in een staat, waarin het wellicht nooit verkeerd heeft, aan den anderen van hen, die het gebouw willen behouden zooals het op den duur geworden is¹⁾. Ook herdacht spr. de aansluiting bij den bond Heemschut. Verschillende gevallen, waarin de Oudheidk. Bond kon of kan ingrijpen, werden opgesomd. Met een opwekking om de vergadering goed te doen slagen, eindigde spreker.

De secretaris bracht daarna het hierachter afzonderlijk afgedrukte jaarverslag uit. Het werd onder dankbetuiging goedgekeurd.

Hierna verkreeg de heer Jan Kalf het woord, die de aandacht vestigde op de gevaren, welke het bestaan van den toren te Schoonhoven bedreigen. Er bestaan eenige plannen tot restauratie van dit historische monument, o.m. een van den heer W. Te Riele. Doch B. en W. van Schoonhoven willen den Raad doen besluiten, den toren aan de

1) Over de kwestie, in hoeverre de Oudheidk. Bond in dezen een standpunt heeft ingenomen, ontspan zich sedert een polemiek in de N. Rott. C. tusschen Jhr. Victor de Stuers en den Secretaris Dr. van Gelder, waarnaar wij onze lezers verwijzen.

Ned. Herv. Gemeente af te staan, die kerk en toren wil afbreken en aanwezige kostbare stukken daaruit wil verkoopen. Ook drong spr. aan op maatregelen tot behoud van het merkwaardige in het historische Kerkje te Cuyck, waaromtrent Heemschut zich mede reeds actief betoonde. Mede wilde spr. er tegen doen waken, dat te Zutphen de bovenbouw van den toren wordt vervangen door een karakterlooze spits, waartegen ook reeds freule Engelen aldaar heeft geprotesteerd. Spr. verzocht het bestuur van den Bond, zich te verzetten tegen zoo een restauratie, die een onttakeling zou wezen.

Ten slotte stelde spreker de volgende motie voor:

»De Nederlandsche Oudheidkundige Bond, in algemeene vergadering bijeen te Deventer op 7 Juli 1911;

Gezien het voorstel van B. en W. van Schoonhoven, aan den Gemeenteraad gedaan om den toren der Grootte Kerk af te staan aan de Ned. Herv. Gemeente met de bedoeling, dat deze haar kerk en den toren zal sloopen;

Overwegende dat het de zedelijke plicht is van de Overheid om monumenten van geschiedenis en kunst in stand te houden en ongeschonden over te leveren aan het nageslacht;

Overwegende dat kerk en toren van Schoonhoven belangrijke bouwwerken zijn en dat in het bijzonder de toren om den rijkdom der architectonische behandeling en zijn hoogst karakteristieke vorm een zeer waardevol monument en een unicum in de provincie Zuid-Holland is;

Spreekt zijn leedwezen uit over het voorstel, een zoo bijzonder bouwwerk te vernielen;

En besluit zich te wenden tot den Raad van Schoonhoven, opdat deze, door tot het behoud van den toren te besluiten, moge doen wat de eer der Gemeente en de plicht der Overheid vorderen" 1).

De motie werd met een kleine wijziging aangenomen; blanco twee stemmen.

De heer Gimberg (Zutphen) deelde mede, dat men te Zutphen op het aanvankelijk plan was teruggekomen en de »oude peperbus" op den toren behouden blijft.

De Commissie tot nazien van de kas van den penningmeester was door een misverstand niet met haar werk gereed, waarom dit werd aangehouden tot de volgende vergadering, die te Leeuwarden zal worden gehouden.

Aan de beurt van afreding waren de bestuursleden de heeren jhr. B. W. F. van Riemsdijk, mr. dr. J. C. van Overvoorde en dr. H. E. van Gelder. Dezen werden herkozen. Als voorzitter werd herkozen de heer prof. dr. Vogelsang.

De heer E. W. Moes, directeur van 't Rijks-Prentenkabinet te Amsterdam, leidde vervolgens in het onderwerp: »De taak der locale musea".

Spr. betoogde, dat zaken van algemeen belang in groote centra, het Rijksmuseum bv., thuis behooren. Wie zal bv. de schilderijen van Ter Borch in Deventer vereenigd willen zien? vroeg spr.

1) Dit adres is sedert verzonden.

Daarentegen behooren specifiek plaatselijke of gewestelijke voorwerpen in hun eigenaardige omgeving te blijven. Het gaat dus ook niet, om altijd oude stichtingen enz. te plunderen ten behoeve van musea of oudheidkamers.

Toch kunnen zulke musea of oudheidkamers zeer veel nut stichten. Een plaatselijk museum, zei spr., is het natuurlijk supplement van het gemeente-archief. Het moet niet een museum voor kunst of kunstnijverheid zijn, hoewel, zooals gezegd, specifiek plaatselijke zaken niet uitgesloten behoeven te worden, bv. Delftsch aardewerk te Delft. Spr. wees er op, hoe ruiling onderling in deze van veel belang zou zijn.

Tot locale oudheden, waaromtrent veelal verkeerde begrippen heerschen, dienen gerekend te worden historische herinneringen aan personen of toestanden eener stad. Persoonlijke consideratiën ten aanzien van een schenker mogen daarbij nooit van invloed zijn op de opname in het museum. Nog altijd geldt de gulden spreuk van Anna Roemer Visscher: Genoeg is meer dan veel.

Door juiste plaatsing alleen kan een voorwerp zijn juiste beteekenis erlangen. Verder is een nauwkeurige catalogus, hoe beknopt ook, zeer noodzakelijk.

Naar aanleiding van de opvattingen van den heer Moes ontstond een gedachtenwisseling. Betoogd werd o.m. dat de Oudheidkundige Bond ervoor zou waken dat allerlei zaken, die hun omgeving sieren en dikwijls alleen mooi zijn in die omgeving, niet daaruit weggerukt worden ter wille van musea. Van zeer veel belang is dit nl. om allerlei menschen de oogen te openen voor het moois uit oudere tijden.

Dr. C. Hofstede de Groot wenschte verzamelingen van schilderijen van een meester uit een bepaalde stad zooveel mogelijk voor die stad te behouden. B.v. de Halsen behooren te Haarlem te blijven. Ware Deventer zorgvuldiger met zijn Ter Borchs, Dordrecht met zijn stukken van Cuyp geweest, ze zouden niet her- en derwaarts verstrooid zijn; zeer zeker behoorden collecties daarvan te Deventer en te Dordrecht thuis.

Spr. stelde voor, dat de heer Moes in een aantal stellingen zijn rede zou samenvatten. De heer Moes verklaarde zich hiertoe bereid. Het Bestuur nam een verder voorstel van Dr. Hofstede de Groot met eenige uitbreiding over, waardoor dit vraagstuk in een wintervergadering zal behandeld worden met eventueele praeadviezen, uit te brengen door een tweetal museum-directeuren.

De burgemeester van Deventer, de heer W. H. F. Baron van Heemstra, richtte alsnu eenige hartelijke woorden tot den Bond, wiens werkwijze spr. ten zeerste bewonderde. De voorzitter dankte den heer Van Heemstra voor zijn belangstelling in den Bond, waarna de vergadering werd gesloten.

In de vergaderzaal was door dr. C. Hofstede de Groot tentoongesteld een verzameling fotografieën naar schilderijen met onbekende landschappen en stadsgezichten, waaromtrent enkele aanwezige topografisch-deskundigen eenige inlichtingen verschaften.

Na afloop der vergadering begon de bezichtiging van Deventer's monumenten en oudheidkundige verzamelingen; begonnen werd met het stadhuis; verder werden bezichtigd

de Groote Kerk, de R. K. Kerk, benevens verschillende merkwaardige gebouwen en gedeelten der stad. In ons vorig nummer vindt men daarvan de beschrijving.

De gemeenschappelijke maaltijd in den Schouwburg en het concert der huzarenmuziek in de Buiten-Societeit hadden een gezellig verloop, dank zij de regeling van een en ander door den heer Hoefler, vanwege den Bond, en door een te Deventer gevormde commissie, bestaande uit de heeren Dr. Houck, Albers en Gantvoort, wier kennis der stad den deelnemers aan den tocht zeer te stade kwam. Den volgenden dag werd het kasteel Wijnbeek bezocht en genoot men van een terugtocht per boot, aangeboden door de Deventer Vereeniging v. Vreemdelingenverkeer.

Het waren voor den Bond twee leerzame en aangename dagen.

JAARVERSLAG 1910/11

UITGEBRACHT DOOR DEN SECRETARIS VAN DEN NEDERLANDSCHEN
OUDHEIDKUNDIGEN BOND.

Dames en Heeren!

Het jaar, dat achter ons ligt en welks beteekenis voor de belangen, die ons ter harte gaan, onze Voorzitter zoo juist voor U in algemeene trekken heeft geschetst, is voor onzen Bond betrekkelijk rustig verlopen; toch is het wel van beteekenis geweest, althans de mogelijkheid acht ik zeer groot, dat wij later juist van dit jaar het belangrijke zullen erkennen. Drie dingen komen daarbij in aanmerking: de oprichting van en onze aansluiting bij Heemschut, onze wintervergadering, tenslotte de Doorwerthquaestie, in het bijzonder in verband met de restauratiequaestie in het algemeen.

Wanneer ik met het laatstgenoemde begin, dan doe ik dat, omdat dan dadelijk het verband tot onze eigenlijke werkzaamheden openligt; immers zoo komen wij terecht bij de besprekingen, gehouden op de vorige jaarvergadering te Gouda, waarmede mijn verslag, althans chronologisch, toch ook beginnen moet. Daar werd door de heeren Jos. Cuypers en prof. Vogelsang de restauratiequaestie toegelicht, in aansluiting aan in het Bulletin verschenen praeadviezen. Het resultaat was min of meer verrassend: beide inleiders naderden elkaar vrij dicht, maar toch opende zich voor de toehoorders een zoo wijd verschiep van vraagpunten en moeilijkheden, dat het alleszins begrijpelijk was toen uit de vergadering de wensch opkwam, dat het Bestuur de restauratie-quaestie in haar vollen omvang om advies in handen stellen zou van een gansche commissie van deskundigen. Het Bestuur gaf aan dien wenk gaarne gehoor en vond de heeren de Bazel, J. en P. Cuypers, Kalf, Kromhout, Van Riemsdijk, De Stuers, Overvoorde en Gratama bereid het lidmaatschap — de laatste tevens het secretariaat — dezer commissie te aanvaarden, terwijl de Bondsvoorzitter het voorzitterschap bekleeden zal. De commissie is bereids aan den arbeid gegaan en heeft aan enkelen harer leden opgedragen, de gezamenlijke behandeling der

quaestie door een nauwkeurige indeeling en formuleering voor te bereiden. Terwijl op deze wijze de theoretische behandeling op de meest degelijke wijze wordt voortgezet, heeft plotseling een praktische toepassing aan het vraagstuk een min of meer scherpe actualiteit gegeven. De Doorwerth-restauratie — een zaak, die haar schaduwen reeds vooruitwierp over onze vorige jaarvergadering — kwam in den loop van dit jaar de gemoederen in beweging brengen: twee restauratieopvattingen botsten er vrij hevig tegen elkaar. Uw bestuur meende, dat de Bond, als centrale organisatie, zich daarbij niet tot toezien mocht bepalen; niet slechts omdat de restauratiequaestie op zich zelf zeker een der belangrijkste is, waarmede onze Bond uit den aard der zaak te maken krijgt, maar ook omdat het hier een monument gold van zéér eminente beteekenis. Toch was de zaak niets minder dan netelig, omdat hij zich natuurlijk niet partij kon stellen tusschen deskundigen, die plaatselijk onderzoekingen hadden verricht. Dat kon ook de taak van den Bond niet zijn en zoo beperkten wij ons zorgvuldig tot den theoretischen, den principieelen kant der zaak en dus tot dezen krachtigen aandrang bij het bestuur der Vereeniging Doorwerth — en noodigden wij enkele aangesloten vereenigingen uit hetzelfde te doen — om het daarheen te leiden, dat de historische waarde van het monument zoo min mogelijk geschonden, zoo zuiver mogelijk bewaard blijven zou, dat m. a. w. het kasteel niet zou worden gebracht in een toestand, waarin het nooit was geweest. Zooals wij weten heeft de Vereeniging aan dien aandrang gehoor gegeven.

Een tweede zaak van algemeen belang, door ons terhand genomen, was de bespreking van de inrichting der budgetten onzer rijksmusea, welke bespreking op de wintervergadering werd ingeleid door dr. Hofstede de Groot. Deze bespreking, door den inleider binnen de perken gehouden van een tiental zorgvuldig geredigeerde stellingen, had de aanneming dezer stellingen, slechts hier en daar gewijzigd, tengevolge en het Bestuur heeft haar inhoud en strekking zoowel schriftelijk als mondeling ter kennis gebracht van de Regeering, bij wie het een vrij gunstig onthaal mocht vinden. Toch was dit niet het eenig belangrijke dier wintervergadering. Het feit, dat wij haar hielden, was ook van beteekenis. Het was een eerste poging om op een uitsluitend dáárvoor bestemde vergadering een onderwerp van oudheidkundig belang te behandelen. En dat in aanmerking genomen was het zonder twijfel een succes. Blijkt het mogelijk dit vol te houden, dan zullen hieruit een reeks van goedbezochte en zeer leerzame bijeenkomsten kunnen groeien, hetgeen aan de manier, waarop de Bond de hem toevertrouwde belangen behartigt, zeker ten goede zal komen. Misschien leidt dit er toe om op den duur het geheele werkgedeelte der jaarbijeenkomst naar den winter te verleggen, doch daarvoor zal de proef nog wel wat langer moeten duren.

Waarlijk, terwijl ik het woord proef uitspreek klinkt het mij vreemd, dat wij na een twaalfjarig bestaan nog experimenteeren. Toch is dat zoo. Er blijft nog steeds ruimte voor proefneming, ook in ons meest elementaire werk. Al is ons ledental — zoowel aan vereenigingen als aan personen — zéér bevredigend, al vereenigen wij inderdaad wel de Nederlandsche oudheidkundigen en hunne corporaties, al is het aantal onzer correspon-

deerende leden steeds groeiende, toch zijn wij nog volstrekt niet daar, waar wij moeten wezen. Ik heb het met enkele woorden op de wintervergadering gezegd en die uiting, nog iets sterker, in het Bulletin herhaald: Wij staan niet midden in het werk dat wij moeten doen, wij weten niet wanneer er een monument gevaar loopt, wanneer er een restauratie plaats heeft, wanneer belangrijke oudheden verhandeld of verkwaanseld worden. Nu en dan — heel zelden en dan nog meestal als het te laat of bijna te laat is — komt een lid of een corresponderend lid met eene mededeeling; meestal worden wij gealarmeerd door een bericht in de dagbladen. Dan moet er onderzocht worden of er termen voor ingrijpen, en of daarvoor nog gelegenheid is. De organisatie is gebrekkig en de machinerie werkt langzaam! Voor een deel ligt de fout bij den Bond-zelf, in het hybridische van den opzet: waar hij, gedeeltelijk als Bond-van-vereenigingen zich gedragende, toch ook voor een ander deel als zelfstandig lichaam optreedt met rekesten, onderhandelingen enzovoorts. Houden wij aan het eerste vast, wat toch het meest rationeel is, dan rijst de vraag: moet de Bond zich wel voor een bedreigd monument in de bres stellen? De vraag klinkt op het eerste gehoor wat vreemd. Maar ze is dat toch niet, immers ze is dunkt mij alleen dan bevestigend te beantwoorden, wanneer geen der bij hem aangesloten vereenigingen zich het monument kan aantrekken, of wanneer de vereeniging, die er het naast aan toe is, den zedelijken steun van den Bond vraagt. En dus moet deze directe monumenten-bescherming toch eigenlijk uitzonderings-werk zijn. De hoofdtak moet wezen en blijven: behartiging van *algemeene* oudheidkundige belangen en vooral het algemeen wekken van belangstelling: het maken van propaganda. In elke groote stad, in elke provincie of onderdeel ervan moeten vereenigingen gesticht worden voor monumentenzorg. Dat moeten wij zien te bereiken; misschien is dat door plaatselijke of gewestelijke organisatie onzer corresponderende leden bereikbaar, misschien is het nog eenvoudiger te doen. Ik zou nog verder willen gaan. Het heeft mij toch, deze overwegingen in het oog houdende, wel eens toegeschenen of wij met ons Bulletin, hoe degelijk en hoe welverzorgd het ook is, wel op den goeden weg zijn. De vraag rees of wij niet nader tot ons doel zouden komen met een klein weekblaadje, en, zoo noodig, voor de grootere opstellen een jaarboek; een weekblaadje dat, ruim verspreid, voornamelijk propagandistisch zou moeten werken. Er is immers zoo onnoemelijk veel te overwinnen aan onverschilligheid, onverstand en zelfs onwil, waartegen wij met onze Hollandsch-deftige en degelijke publicatie niets kunnen uitrichten.

Maar gij meent allicht, dat ik afdwaal van de eenvoudige taak van den secretaris: U te vertellen, wat er dit jaar is geschied. Toch niet, want ik kom met deze vragen en wenschen vanzelf op het feit, dat ik nu dien mede te deelen: de aansluiting van onzen Bond bij den Bond Heemschut, waartoe onze algemeene vergadering in Februari besloot. Deze Bond Heemschut wil organiseeren alle vereenigingen die zich aan het schoone, zij het van architectonischen, zij het van artistieken of van natuurlijken aard, gelegen laten liggen. Mocht hij dáárin met dien wijder belangenkring slagen, dan varen de onderdeelen daar wel bij: een belangstelling voor het stadsschoon in het algemeen komt bijv. die voor

onze monumenten van geschiedenis en kunst ten goede; dit is voor ons reeds een reden van aansluiting, immers dan wordt onze informatiedienst wellicht wat beter, wat levendiger, ons contact wat gevoeliger. Doch bij die aansluiting hebben wij onze eischen: er dient duidelijk te zijn, dat in zaken van oudheidkundig belang ons inzicht gevolgd worde, dat wij, ofschoon aangesloten, op voet van gelijkheid worden behandeld. Men heeft de door ons gevraagde waarborgen gegeven en wij zijn nu bezig te beproeven, of het samengaan gelukt en of het bevalt. De proef heeft te kort geduurd om beslist uitspraak te doen, maar wij zijn hoopvol gestemd. Hoopvol ook met het oog op de moeilijkheden, waarop ik zoeven wees: zou misschien de samenwerking met Heemschut niet kunnen leiden tot een vast informatie- en propaganda-bureau, tot een gezamenlijk weekblad, tot een krachtiger actie op breeder grondslag? Misschien niet, maar misgunt ge mij, die, als secretaris, de overbrengende kracht in onze machinerie, zoo vaak al het gebrekkige harer constructie gevoel, de illusie op een uitweg, — niet om te ontsnappen, maar om inderdaad nader te komen aan ons doel?

Wellicht is uwe verwachting ten opzichte van hetgeen er verricht is, door het voorgaande weinig hoog gespannen. Toch kan dit jaar de vergelijking met vorige gerust doorstaan. Voor enkele zaken van meer algemeen belang mocht ik uw aandacht reeds vragen, laat ik daaraan toevoegen hetgeen door ons bestuur gedaan is in zake de wettelijke bescherming van monumenten. De brochure, waarin, met het door de commissie ad hoc uitgebracht rapport, ook de redevoeringen, op onze propaganda-vergadering gehouden, zijn afgedrukt en waarvan in ons vorig verslag de verschijning was aangekondigd, is sedert verschenen. Ze is door ons aan de leden der Kamers en aan de betrokken ministers en hoofdambtenaren toegezonden, bij welke gelegenheid ons bestuur ook nog mondeling de in dat rapport besproken belangen in de belangstelling der Regeering heeft aanbevolen, terwijl gezorgd is, dat bij de begrootingsbehandeling de zaak ook in de Kamer is ter sprake gebracht, zonder dat echter bij een dezer gelegenheden méér dan zéér-algemeene verklaringen van de zijde der Regeering zijn afgegeven. Gelukkiger waren wij in kleiner dingen. Zoo hebben wij door een adres aan den *Alkmaarschen* gemeenteraad medegewerkt om te verhinderen, dat een der meest typische grachtjes, de Kooltuin, »in het belang van het verkeer» zou worden gedempt; voorts slaagden wij erin, in samenwerking met de Zuid-Hollandsche Archaeologische Commissie, te verkrijgen, dat een afwijzend praeadvies van Ged. Staten van Zuid-Holland op een verzoek van de Vereeniging *Oud-Gorcum* om subsidie voor de restauratie van het tot Museum in te richten huis Bethlehem, werd ingetrokken, zoodat ten slotte deze vereeniging met *f* 1500 uit de provinciale kas werd gesteund. Toen in *Dordrecht* de oude patriciershuizinge de *Berckespoort* gevaar liep te worden gesloopt, heeft de Bond krachtig medegewerkt om dit gevaar af te wenden, en dit niet zonder succes. Hoe het met den fraaien deftigen eind-achttiende-eeuwschen gevel van het oude paleis der Naussau-Weilburgs — nu de *Schouwburg* — in den *Haag* zal gaan, is nog onzeker, maar ons Bestuur heeft door een rekest aan den Raad en door toezending aan de leden der Schouwburgcommissie van een aan dit bouwwerk gewijd artikel in ons »Bulletin» het

belang van het behoud van dit monument bepleit en naar wij meenen daarmede dit verkregen, dat bij de plannen voor Schouwburgverbouwing ook op de mogelijkheid den gevel te behouden zeer ernstig is gelet. Plannen om de schilderachtige grachten te *Gouda* te dempen ter uitbreiding van de marktruimte joegen ons schrik aan, nu wij nog eerst verleden jaar de bekoring daarvan hadden genoten. Maar toen wij ons met de Provinciale Archaeologische Commissie daarover konden verstaan hebben wij aan deze de actie tot verzet overgelaten en het verheugt U zeker niet minder dan ons, dat van die plannen vooralsnog niets zal komen. Van advies dienden wij in restauratie-moeilijkheden bij het kasteel *Moermont*, waar wij aandrongen op eerbiediging van het historisch-gewordene. Bij den gemeenteraad van Westdongeradeel drongen wij aan op het behoud van den toren der kerk te *Wierum*, welke kerk zou worden afgebroken. Dezer dagen bereikte ons het verheugend bericht, dat althans de toren zou worden gespaard.

Wat onze publicaties betreft verdient het *Bulletin* een eerste plaats. Het overzicht van den inhoud nagaande, vindt men er groote verscheidenheid van onderwerpen behandeld, wel een bewijs dat het tracht het gebied onzer belangstelling inderdaad geheel te dekken. Voorts verscheen het eerste *Vervolg* op ons *Repertorium*, eveneens van de hand van Dr. van Rijnbach, den bewerker van het boek-zelf; binnenkort zal ook het tweede jaarvervolg de leden bereiken.

Van onze commissies kan ik U weinig melden: die voor het *Woordenboek van bouwkundige termen* schijnt met haren omvangrijken arbeid langzaam te vorderen, die voor de *beschrijving der Compagnie-gebouwen* hoopt weldra gereed te zijn.

Ten slotte onze personalia. Wij verloren één vereeniging als lid: die voor Dordrechts Museum; een onzer persoonlijke leden, dr. Dompierre de Chaufepie, ontviel ons door den dood: met enkele woorden is de humane en verdienstelijke man in ons *Bulletin* waardeerend herdacht.

Van onze corresponderende leden verloren wij er 14, van wie 8 door den dood; gelukkig namen 24 nieuwe leden hunne benoeming aan, zoodat wij op het oogenblik tellen: 33 vereenigingen, 35 persoonlijke leden en 386 corresponderende leden.

Op onze jaarvergadering te Gouda werden tot bestuursleden gekozen de heeren prof. W. Vogelsang en F. Schmidt Degener, de eerste tevens tot voorzitter. Deze nam de benoeming aan, de heer Degener echter bedankte, zoodat op de vergadering te Utrecht in de vacature opnieuw moest worden voorzien; toen werd de heer F. A. Hoefler gekozen, die de benoeming aannam en de functie van penningmeester aanvaardde. De *Bulletin*-redactie bleef onveranderd, met dien verstande, dat het Bestuur er dit jaar in vertegenwoordigd was door ondergeteekende inplaats van door mr. Overvoorde, die uitlandig is.

Ziethier, Dames en Heeren, de fata onzer vereeniging. Dat mijn relaas niet méér vermelden kan, brengt het in verband met de enkele opmerkingen, die ik mij veroorloofde aan het begin ervan te maken. En mocht dat verband U treffen, des te beter. Mocht het mogelijk zijn, dat wellicht door deze enkele wenken tot een opgewekter en geregelder samenwerking tusschen leden en Bestuur de weg werd geopend, dan kunt gij U overtuigd

houden, dat dit in de eerste plaats door het Bestuur met groote erkentelijkheid zou worden gezien, omdat het inderdaad slechts dáarmede, met dat contact, met die samenwerking, kans ziet, de belangen, die ons hier samenbrengen, naar behooren te behartigen, — de belangen van onzen Bond in de eerste plaats, niet echter slechts om hemzelve maar ook, omdat de zijne inderdaad zijn en ook wezen moeten: de belangen van Nederlands Monumenten van Geschiedenis en Kunst.

Juli 1911.

H. E. VAN GELDER,
Secretaris.

JACOB PIJNAS ODER JACOPO BASSANO?

Im Rijksprentenkabinet zu Amsterdam photographierte ich vor einigen Jahren, als ich Material über die Rembrandtvorläufer sammelte, unter anderem eine dort dem Jacob Pijnas zugeschriebene skizzenhafte $20,7 \times 30,5$ cm. grosse Federzeichnung (Abb. 1). Das Blatt stellt im Vordergrund einer kühn aufgebauten Gebirgslandschaft links drei weibliche Figuren dar, von denen die eine, stehende, sich zu den beiden anderen am Boden knienden vorneigt und mit der linken Hand nach links weist, während deren Aufmerksamkeit von dem sich rechts auf dem Bild abspielenden Vorgang in Anspruch genommen zu werden scheint. Hier sehen wir, wie auf einem Viergespann eine männliche Figur eine weibliche umfasst, um die sich vergeblich Sträubende mit sich fort zu führen. Es handelt sich offenbar um eine Darstellung des Raubes der Proserpina, deren Gespielinnen wir in den weiblichen Figuren links vorn auf der Wiese zu erkennen haben, aus deren Mitte Hades sie beim Blumensammeln entführt hat. Rechts im Mittelgrund öffnet sich dem Gebieter über die Unterwelt durch kühn geschwungene Gewölbebogen der Weg in sein Schattenreich.

Die Zuschreibung dieses Blattes an Jacob Pijnas schien mir von vornherein nicht ganz glücklich zu sein. Aber es spricht gegen ihn, ja überhaupt gegen einen holländischen Künstler, eine sehr enge Beziehung dieser Zeichnung zu einem in der Galerie Doria in Rom befindlichen Gemälde von Jacopo Bassano, die ich feststellen konnte, als mir zufällig wieder einmal eine Reproduktion dieses Bildes in die Hände kam (Abb. 2).

Die Nebeneinanderstellung der beiden Abbildungen illustriert das aufs deutlichste: Die ganze Komposition der Landschaft ist in ihrem kühnen und verzwickten Aufbau bis in Einzelheiten hinein hier wie dort genau dieselbe, und zwar stimmen sie unter einander so genau überein, dass man unmöglich an eine Zufälligkeit denken kann.

Nicht ganz so verhält es sich mit den Figuren, wenngleich auch da die linke Gruppe vorn im Grossen und Ganzen dieselbe geblieben ist. Nur in den Armbewegungen sind Änderungen vorgenommen, ist die Beschäftigung der beiden Knienden deutlicher gemacht worden — sie heben einen mit Blumen gefüllten Korb —, was ja freilich auch darin seinen Grund hat, dass wir hier ein ausgeführtes Gemälde, dort nur eine rasch hingeworfene Federskizze vor uns haben.

Dagegen ist rechts das ganze Viergespann mit Hades und Proserpina weggeblieben,

und wir sehen nur die leere Strasse. Ist das absichtlich geschehen? Oder handelt es sich um ein unvollendet gebliebenes Werk? Denn diese Tordurchfahrt wirkt in der Tat etwas leer.

Warum weist ferner die stehende Jungfrau nach links? Was haben wir uns dort für einen Vorgang zu denken? Überhaupt einen, der die Aufmerksamkeit der Blumenpflückenden in Anspruch nehmen kann? Oder mag sie den beiden Knienden nur den Auftrag geben, die in dem Korbe gesammelten Blumen dorthin zu bringen? —

Genug, die Deutung dieses Bildes ist so ohne weiteres nicht ganz leicht. So wurde es s. Z. im »Museum« (IX. Jahrgang, Nr. 108) auch nur unter dem Titel »Ländliche Szene« veröffentlicht. Und im Text dazu hiess es: »Ob das hier reproduzierte Werk reines

Abb. 1. Jacob Pijnas zugeschrieben: Der Raub der Proserpina.
Rijksprentenkabinet in Amsterdam.

Idyllenbild, oder ob ein Stoff der antiken Sage — etwa Eurydike beim Blumenpflücken oder Proserpina — gemeint ist?“

Im Katalog der Galerie Doria war diese Frage allerdings schon entschieden; das Bild figuriert dort als »Ratto di Proserpina«. Dafür spricht nun auch ganz entschieden die Amsterdamer Handzeichnung: dass der Künstler ursprünglich an eine Darstellung des Raubes der Proserpina gedacht hat — wenn wir annehmen, dass jenes Blatt als eine Vorzeichnung bzw. Vorstudie von Jacopo Bassano für das Gemälde der Galerie Doria gedient hat, also von J. Bassano ist. Darf man diese Federzeichnung aber dem J. Bassano zuschreiben? Dies zu entscheiden, wage ich nicht und möchte es daher den Spezialkennern italienscher Kunst überlassen. Mein eigenes Urteil in dieser Frage beschränke ich darauf,

dass mir der ganze Charakter der Zeichnung weit eher italienisch als holländisch erscheint.

Ist die Zeichnung in der Tat von Bassano, so handelt es sich wohl sicher um eine Vorstudie zu dem Bilde, an die sich der Maler aber nachher nicht mehr in allen Details gehalten hat. Anderenfalls hätten wir es mit einer Nachzeichnung zu tun, bei welcher der Kopist — gleichgültig ob es ein Italiener oder niederländischer Künstler war — selbständig aus sich heraus oder aus sonst irgendwelchem uns unbekanntem Grunde jene Ergänzung rechts vorgenommen hat. Viel wahrscheinlicher deucht mir aber zu sein, dass die Federzeichnung eine Studie Jacopo Bassanos ist. Auf keinen Fall darf aber wohl

Abb. 2. Jacopo Bassano: »Ratto di Proserpina» Galerie Dora in Rom.

Jacob Pijnas als Zeichner angenommen werden.

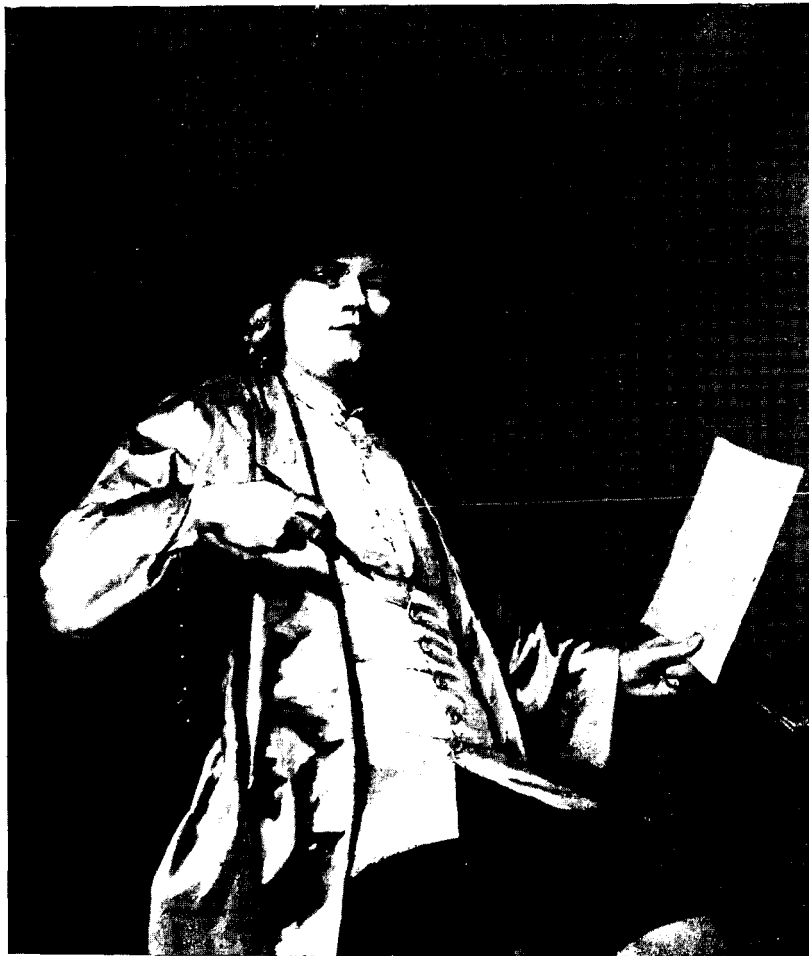
KURT FREISE.

AANWINSTEN VAN HET MAURITSHUIS.

De beide hierbij afgebeelde portretten trokken mij aan om hun *élégance* zoowel als om de opmerkelijke picturale eigenschappen, die ze in verscheiden onderdeelen bezitten. De houding van den man, de schildering van gelaat en handen, maar vooral de wijze waarop zijn lichtgroene jas is weergegeven is voortreffelijk en doet de minder goed geslaagde gedeelten (tafelkleed en achtergrond) gemakkelijk over het hoofd zien. Bij de vrouw is, behalve het sympathieke gelaat en de in fijnen toon gehouden handen, waarvan er één een capucine-theekopje vasthoudt, vooral opmerkelijk de stofuitdrukking van het wit satijnen

kleed en het theeservies op tafel. De achtergrond is ook hier minder geslaagd dan de overige gedeelten der schilderij. Wanneer niet beide schilderijen voluit gemerkt waren G. van der Mijne 1748, zou men zoo licht niet vermoeden, dat ze van de hand zijn van een schilder, die in hetgeen men doorgaans van hem ziet niet meer dan zeer middelmatig is.

Georges van der Mijne, te Londen in 1723 geboren en in 1763 gestorven, was

G. v. d. Mijne. Portret van C. Ploos van Amstel.

een zoon en leerling van den schilder Herman. Na den dood van zijn vader verliet hij Londen »alwaar — aldus van den Eynden & v. d. Willigen ¹⁾ — hij met portretschilderen »veel te doen kreeg, en meer en meer opgang maakte: dewijl hij een bevallige manier had, vooral in het schilderen van kleine portretjes, namelijk dezulke, waarvan de hoofden de grootte hadden van omtrent drie duimen; hij wist er eene zeer goede gelijkenis in te brengen, en de kleding benevens het bijwerk met smaak uit te voeren; daarbij had George van der Mijne een zuiver en frisch koloriet en muntte inzonderheid uit in

het afbeelden van satijn. Hij schilderde onder anderen de portretten van den beroemden kunstminnaar C. Ploos van Amstel JB. C. Z. en D. Muilman” . . . enz.

Het mansportret, door het Mauritshuis aangekocht, is dat van Ploos van Amstel en de tegenhanger is diens vrouw, Elizabeth Troost, dochter van den bekenden schilder Cornelis Troost. Hun wapens staan op de achterzijde van het oorspronkelijk doek. Vermoedelijk heeft Ploos bij

1) »Geschiedenis der Vaderlandsche Schilderkunst”, II, 61, 1827.

den toen 25-jarigen kunstenaar, wiens gaven hij moet hebben ingezien, de portretten besteld om ze bij zich zelf thuis op te hangen. Althans hij gebruikte den kop uit zijn beeltenis voor drie verschillende prenten (afdrukken van elk ervan zijn, dank zij de welwillendheid van den Heer H. Ph. Gerritsen te 's-Gravenhage, in den prentstander geëxposeerd), waarvan er twee geheel en al, de derde meer in 't algemeen, met van der Mijns schilderij overeenkomt.

Bovendien bestaat er nog een copie, door Pothoven geteekend naar den v. d. Mijns¹⁾, met toevoeging op den achtergrond van een boekerij, die evenwel nooit op den van der Mijns voorkwam, gelijk bij onderzoek der verflaag van den achtergrond gebleken is.

De ietwat onholandsche gracie in deze van der Mijns doet vermoeden, dat hij in Londen onder vreemden invloed is geraakt, of altans dat hij veel Fransche schilderijen of prenten heeft gezien. Van Gool²⁾ vermeldt in 1751, dus drie jaren na het ontstaan dezer portretjes, dat van der Mijns te Amsterdam portretten schilderde »en stukjes in de

G. v. d. Mijns. Portret van Elizabeth Troost.

manier van Watto''. Zijn Fransche manier van componeeren trof dus reeds den tijdgenoot.

De portretten, door het Mauritshuis aangekocht, zijn 55 c.M. hoog en 46 c.M. breed. De aankoop geschiedde met finantieelen steun van eenige particulieren, die onbekend wenschen te blijven, doch wien hier een openlijk woord van dank wordt gebracht.

Den Haag, Augustus 1911.

W. MARTIN.

1) Vgl. Moes Inconographia Batava, op Ploos v. Amstel.

2) Nieuwe Schouwburg, II, 327.

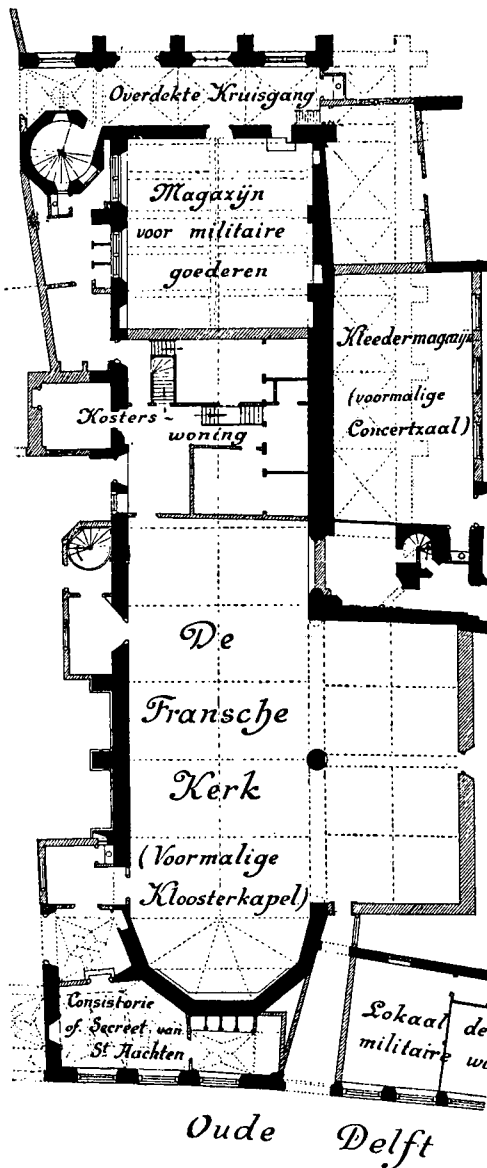
DE APOSTEL- EN HEILIGENBEELDEN IN DE VOORMALIGE KAPEL VAN SINTE AGATHA TE DELFT.

In de »Historische beschrijving van het klooster van Sinte Agatha en van het Prinsenhof te Delft» van de hand van Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, wordt in het tweede hoofdstuk, »De gebouwen als bezitting van het St. Agatha-Convent», de geschiedenis dier gebouwen vermeld. Aan dat geschrift zijn onderstaande historische bijzonderheden ontleend.

Een brief van den bisschop van Utrecht d°. 15 Aug. 1467 aan de Mater van het convent bevatte een vergunning om de gewijde kapel van haar huis te sloopen en een nieuwe te bouwen. In een bisschoppelijk charter, d°. 20 April 1471, werden de wijdingsfeesten der nieuwe kapel geregeld. Tusschen deze beide data valt dus de herbouw en de voltooiing der genoemde kapel met inbegrip der serie gesneden eikenhouten apostel- en heiligenbeelden, waarvan er heden ten dage nog een tiental in beschadigden toestand op de oorspronkelijke plaatsen worden aangetroffen.

Het grootste gedeelte der vroegere kapel is thans in gebruik bij de Waalsche gemeente. In de eigenlijke kerkruimte zijn de beelden vermoedelijk in de XVII^{de} eeuw, toen dit deel der kapel tot hofkapel voor Prins Willem I werd ingericht, verwijderd.

Grenzend aan de kerk is thans een afgesloten ruimte of orgelkamer, waarin nog twee beelden worden aangetroffen. Boven de kosterswoning, die in de kapel is ingebouwd, zijn eveneens twee muurstijlen, met beelden getooid, terwijl de overige zes zich bevinden in het westelijk deel der kapel, thans in gebruik bij het Rijk als magazijn van militaire goederen.

Bij een bezoek aan dit magazijn ontstond bij mij het denkbeeld om deze serie te doen afgieten. Dit plan is kort geleden tot uitvoering gekomen. De photogrammen van negen dezer afgietsels met een tekening van de kap in twee doorsneden, benevens een perspectiefisch aanzicht van een dier muurconsoles, zijn als toelichtende bijlagen bij dit

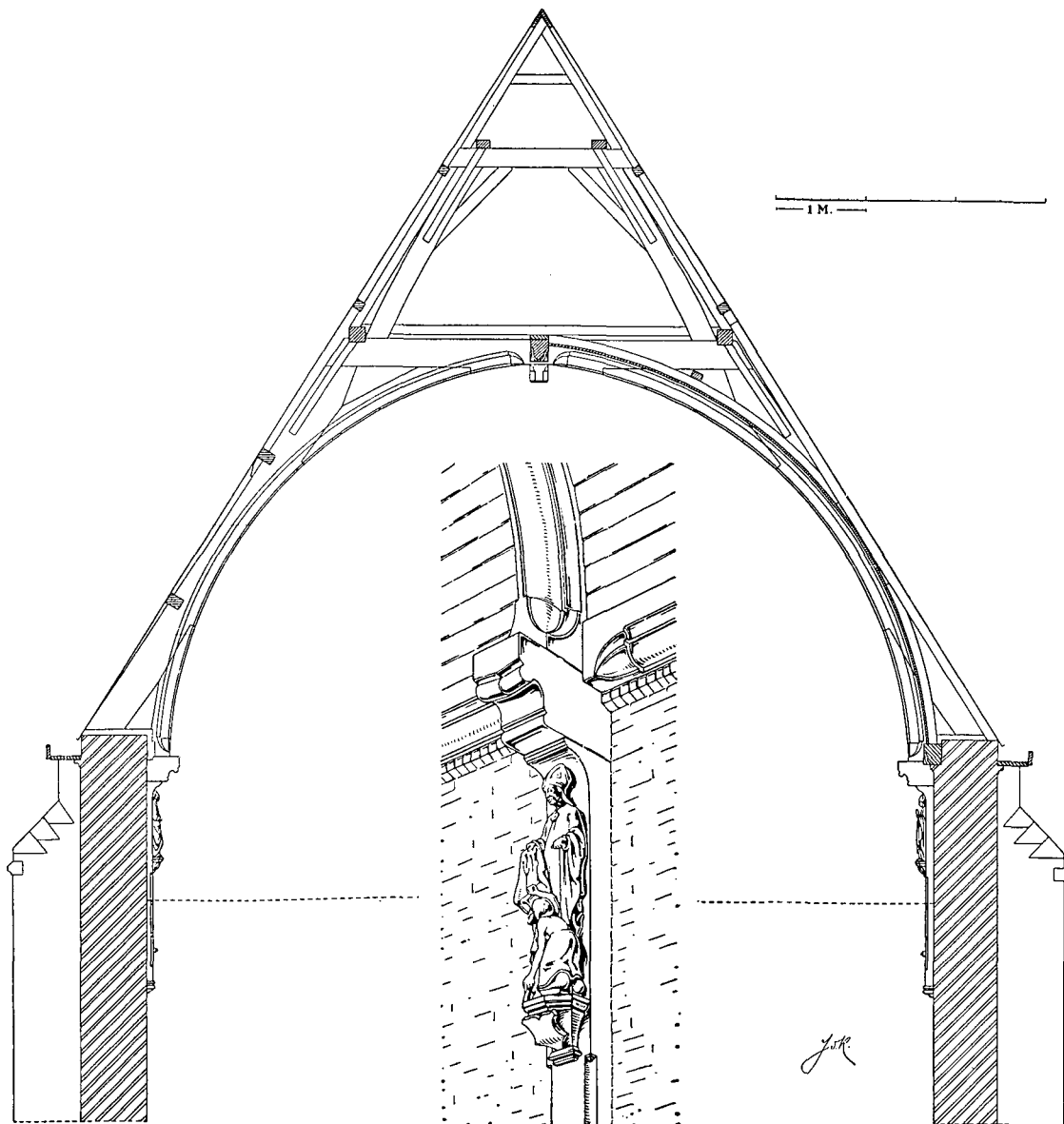
artikel gevoegd. Teekening en opmeting zijn van de hand van den heer J. de Kruyf, assistent aan de T. H.

Vermoedelijk prijkten na de voltooiing alle zes en twintig muurstijlen met gesneden beelden, die met muurstijl en draagkorf uit één stuk eikenhout zijn gebeeldhouwd. De figuren staan alle in frontstand op gelijkvormige consoles tegen de muurstijlen aangeleund en zijn dus nagenoeg en ronde bosse uitgevoerd. De breedte der dekplaten van de consoles, die in horizontale projectie den vorm hebben van een halven achthoek, is verschillend naar gelang de stand der voeten dit vereischte. Aan de voorzijde dezer draagkorven is een wapenschild aangebracht, dat thans nog den staanden zwarten balk van het Delftsche stadswapen in schilderwerk vertoont. De lengte der figuren wisselt af tusschen 70 en 82 c.M. Sporen van beschildering zijn nog aangetroffen. De hooge plaatsing maakte trouwens polychromie noodzakelijk, daar de beelden in de natuurlijke houtkleur van beneden nauwelijks zichtbaar zouden geweest zijn.

De behandeling van het beeldhouwwerk is zorgvuldig, het meerendeel der koppen uitnemend van modelé, kloek en kantig gesneden. De draperieën zijn breed, in simpele groote partijen, geheel berekend op het decoratief effect, dat zij beneden moesten maken. De stand der beenen, bij enkele figuren wat gedwongen en stijf, welke eigenaardigheid op grooten afstand minder opvallend is, is mogelijk ook opzettelijk zoo uitgevoerd om eenheid met de strakke lijnen van de kapconstructie te behouden. De stijl van het beeldhouwwerk doet vermoeden, dat we het werk van eenzelfde meesterhand voor ons zien, dat althans één ontwerper de modellen boetseerde; de uitvoering wijst in kleine onderdeelen echter op verschillende practiciens, die den ontwerper ter zijde stonden. Bij enkele beelden is de analogie in de uitvoering sterk sprekend. Fig. IV en X vertoonen, vooral wat de behandeling der koppen aangaat, veel overeenkomst. Fig. V en VIII, Fig. I en III vooral, zijn haast herhalingen van eenzelfde standmotief. De detaillering van het gelaat, oogkassen, oogleden, neuzen, monden, haarlokken, vertoont veel gemeenschappelijke eigenaardigheden. Opvallend is ook de herhaling van bepaalde draperiemotieven, vergelijk b.v. de knieplooï bij Fig. I en IX, den plooienvaï boven de voeten van Fig. IV, VII en X, de drapeering der mouwen van Fig. I, III, en IX, de wijze waarop de geschoeide voetpunten uitsteken onder de draperie bij Fig. V, VII en X, den ietwat saamgeknepen kniestand van Fig. I, VI en IX; alle bijzonderheden, die wijzen op eenzelfden ontwerper. Het karakter van het snijwerk doet denken aan een Noord-Nederlandschen meester, hoewel de vorm der wapenschilden aan Duitsche voorbeelden is ontleend.

Laat ons thans de beelden aan een nadere beschouwing onderwerpen. De nummering der platen is geschied in verband met de plaatsing der muurconsoles in de kapel. De Fig. I—V staan aan de Zuidzijde, met dien verstande, dat de volgorde vanaf het koor wordt gerekend; de Fig. VI—X aan de Noordzijde. Van Fig. II ontbreekt in deze serie een afbeelding. Het beeld is sterk beschadigd, het hoofd en de armen ontbreken, alleen de bekleeding van den romp vertoont een knappe drapeering.

Fig. I. Apostelbeeld (vermoedelijk Judas Iscarioth). Frontstand, iets gedraaid naar links, rustend op het linkerbeen. Barrevoets. Het hoofd naar rechts gewend. De armen aangesloten, de rechter vóór den romp, de linkerhand hield waarschijnlijk een geldbuidel.

De kop heeft analogie met dien van fig. IX, St. Joseph, maar de lokken zijn langer en overschaduwden het gelaat. De neus ontbreekt, als ook een deel der linkerhand en het attribuut, dat deze omvat hield. De kleding bestaat uit een soort tunica met wijde mouwen,

aan den pols vernauwd. Het lichaam is grootendeels bekleed met een wijden mantel, die als de klassieke toga over den linkerschouder is geplooid.

De drapeering van deze figuur, met ruime plooien, toch weer sober en eenvoudig gehouden, in groote lijnen van den schouder en arm afhangend, is ongemeen fraai.

Fig. III. Apostelbeeld (St. Andraeas).

Het langgelokte hoofd is naar rechts gewend. Het lichaam rust op het rechterbeen. De rechterarm, als bij fig. I, gebogen vóór het lichaam; de linker omvatte het kruis. De kleeding als bij fig. I, een lange tunica met wijde mouw sluitend aan den pols. Over den linkerschouder is een mantel gedrapeerd, die als de toga den rechter-schouder vrij laat.

De linkerhand, twee armen van het kruis en een deel der rechterhand ontbreken. De drapeering herinnert aan die van fig. I, is minder diep van plooienvol en omsluit in sobere lijnen de goed geproportioneerde gestalte.

Fig. I, III en IX zijn het meest pittoresk van stand en drapeering en doen reeds de nadering der XVI^{de} eeuw voorvoelen.

Fig. IV. St. Maarten.

Deze rijzige figuur — de grootste der serie — is, rustend op het linkerbeen met vooruitgeschoven rechtervoet, gesteld. Het hoofd, voorover neigend, iets naar rechts gewend. Beide armen aangesloten. De rechterhand houdt een slip van het afhangend kleeid, dat de halfnaakte bedelaar met de linkerhand vastgrijpt en kust. Deze is gekniel en ondersteunt zich met een kruk onder den linkeroksel.

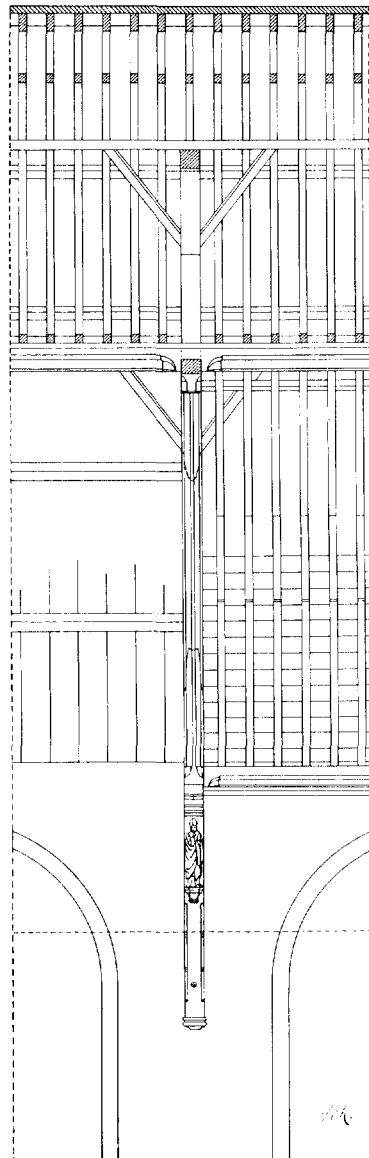
De kleeding bestaat uit de alba, waarover de dalmatica en pluviaal, aan den hals met een groote agraaf gesloten. Het hoofd is gedekt met een grooten, met edelsteenen versierden mijter, als fig. X.

De neus, de linkerhand van den heilige, een deel van het gewaad, de linkerarm van den bedelaar en diens kruk, benevens zijn voeten, ontbreken.

De groep is één der fraaiste der serie, de houding waardig, de gelaatsuitdrukking zeer karakteristiek die van den geestelijken hoeder, de drapeering sober, de bedelaar vol devotie.

Fig. V. St. Stephanus.

De stand vertoont overeenkomst met dien van Fig. VIII. Het hoofd met korte

krullokken getooid, iets voorovergebogen, naar rechts gewend, over het boek heenziend, dat de rechterhand eenmaal vasthield, rustend op het rechterbeen, het linker vooruitgesteld, de punt van den geschoeiden voet onder het kleed even zichtbaar. De linkerhand houdt

Fig. I.

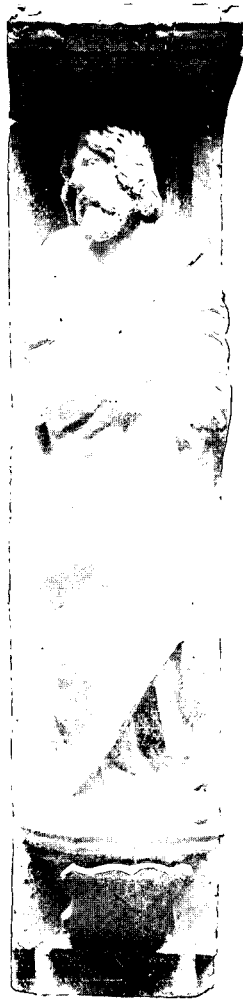

Fig. III.

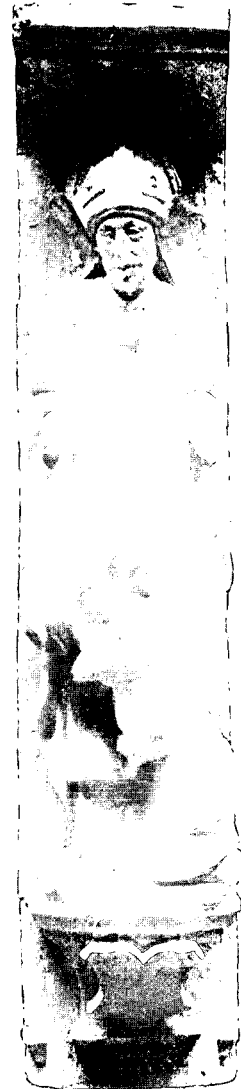

Fig. IV.

onder het kleed de steenen, die in een plooi van het gewaad worden vastgehouden. De kleding bestaat uit de alba, waarover de dalmatica met wijde mouwen als bij Fig. VIII.

Er ontbreken een deel van den neus, de rechterhand met het opengeslagen boek. Fig. VI. Apostelbeeld (Simon).

Het hoofd naar links gewend, rustend op het linkerbeen. De linkerhand houdt een boek, de rechterhand omklemt den handgreep van een zaag. De kleeding bestaat uit een aan den hals gesloten gewaad, waarover een mantel met omgeslagen kraag, die over den linkerarm met ruime plooien afhangt. Barrevoets.

De baardige kop, door krullende lokken omgeven, met grooten neus en diepliggende

Fig. V.

Fig. VI.

Fig. VII.

oogen, is kantig gemodelleerd, de eenige kop der serie, die geheel gaaf is gebleven en daardoor het meest geschikt om de uitnemende kwaliteit van het beeldhouwwerk te waardeeren, hoewel er andere figuren zijn, die met meer smaak zijn gedrapeerd.

Fig. VII. St. Antonius de Kluizenaar.

Het hoofd iets overhellend naar links, in ietwat vooruitschrijdenden stand, het

linkerbeen vooruit, de linkerarm aangesloten en in de hand een boek dragend; de rechterhand omklemde den wandelstaf.

Het hoofd is gedekt met een barret, die het gebaarde, eerwaardige ascetengelaat overschaduwet. Over een lang slepend ondergewaad is een tabbaard met schouderkap geplooid. Aan de rechterzijde, tegen het been aanschurend, het zwijn.

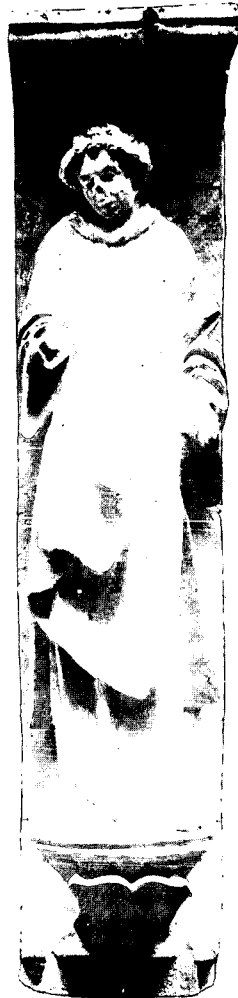

Fig. VIII.

Fig. IX.

Fig. X.

Een stuk van de barret, de neus, de rechterhand, een paar vingers van de linkerhand en een oor van het zwijn ontbreken.

Fig. VIII. Heilige Diaken.

Het hoofd wat naar ter zijde en voorover gebogen, de blik gericht naar het open-
geslagen boek, dat de ontbrekende rechterhand vasthield. Het lichaam rust op het

rechterbeen, de linkervoet is wat naar voren geplaatst, doch geheel door het gewaad bedekt.

De figuur is bekleed met een dalmatica, waaronder de alba, die in plooien op den grond valt.

Er ontbreken de neustop, beide handen en het boek.

Fig. IX. St. Jozef.

Het hoofd iets afgewend, naar omhoog gericht. De romp rust op het linkerbeen, de rechterheup is iets naar voren gedraaid, waardoor ook de rechterknie naar voren komt. De linkerhand houdt een timmermans-schrijfhaak.

St. Jozef is blootshoofds en barveoets, het lichaam bekleed met een van lange mouwen voorziene tunica, terwijl over den linkerschouder de toga is geplooid, die den rechterschouder vrijlaat en in ruime plooien over den gebogen linkerarm afhangt. Er ontbreken de neus en beide handen.

Fig. X. Heilige Bisschop.

Het hoofd iets afgewend, de blik naar omlaag, de rechterhand waarschijnlijk de benedictie gevend, de linker hield vermoedelijk een attriboot (bisschopsstaf). Het lichaam rust op het rechterbeen, het linker is iets naar voren geplaatst. Het hoofd is getooid met den mijter, welks hooge vorm op de tweede helft der vijftiende eeuw wijst. De figuur is bekleed met de pluviaal, aan den hals met een agraaf gesloten, waaronder een slip der dalmatica en daaronder de alba zichtbaar is, die de punt van den linkervoet vrijlaat.

De neus en beide handen, waarvan de linker waarschijnlijk een attriboot hield, ontbreken.

Het is in hooge mate te betreuren, dat een dergelijke beeldenschat, in een matrassenmagazijn, op een zolder boven een kosterwoning en in de orgelkamer der Fransche kerk, voor zoo weinigen toegankelijk is. Daar de mogelijkheid van restauratie der fraaie kapel haast uitgesloten schijnt¹⁾ zou in dit bijzonder geval voorzichtige verwijdering der beelden met de muurstijlen, waaraan zij bevestigd zijn en overbrenging naar een openbare verzameling van kunst een oplossing zijn, die mij wenschelijker voorkomt, dan ze ter plaatse aan langzame verworming bloot te stellen.

Delft, Juli 1911.

A. F. GIPS.

1) Waarom zou zij uitgesloten zijn? Het Rijk en de Gemeente beide hebben in dit gebouwencomplex musea gehuisvest, vooral die der laatste zijn voor uitbreiding vatbaar en zouden bij ruimere huisvesting zeker niet verliezen. Bovendien zou de Gemeente voor haar archief in de oude kloostergebouwen goede bergplaats vinden. Zou dit alles niet voldoende motief zijn om het geheel te restaureeren? In elk geval zou het matrassenmagazijn moeten verplaatst en dat deel der kapel toegankelijk kunnen gemaakt worden. Kan de Gemeente Delft het gebouw, dat haar eigendom is en dat zij aan het Rijk in bruikleen afstond, niet terugnemen en, zoo noodig met subsidie van het Rijk, dit ook historisch voor haar zoo belangrijke monument in eere herstellen?

REDACTIE.

OVER DE KERK DER NED. HERV. GEMEENTE TE IJSELSTEIN.

Het was in den avond van den 10den Augustus dat een zware ramp de kerk der Ned. Herv. gemeente en den gemeente-toren te IJselstein trof.

Bij den brand eener aan de oostzijde der kerk staande fabriek werden vonken door de galmgaten van den toren geworpen, waardoor het houtwerk vuur vatte en nadat de toren zijn vuur aan de kerk had medegedeeld brandde binnen korten tijd het inwendige uit, zoodat niets dan de opgaande muren behouden bleven.

Toren van uit het Zuid-oosten.

De kerk, in 1309 aan den H. Nicolaas toegewijd en in 1398 tot een Kapittelkerk verheven, werd in 1417 hoogstwaarschijnlijk bij den brand der stad verwoest. Zij werd daarna weer opgebouwd, doch verschillende deelen wijzen er op, dat in het begin der 16de eeuw nog gearbeid werd.

De toren, waarschijnlijk dagteekende van na den stadsbrand van 1417, is in de 16de eeuw omkleed; hij heeft toen zijn vroegrenaissance motieven gekregen en twee in den toren gemetselde steenen met de jaartallen 1567 en 1599 wijzen hierop.

De kerk bestaat uit een schip met zijbeuken, een transept, een koor met omgang, een sacristy en een zuidportaal. De aan de westzijde grenzende toren staat niet in de aslijn der kerk, doch is gelegen

in de as van de bogenrij, die schip en zuidbeuk van elkander scheidt. Van baksteen met tuflagen opgetrokken, doch in 1890 ten deele gepleisterd, was de kerk — met uitzondering van de sacristy en het portaal — van een houten tongewelf voorzien; de hooge lichtvensters in den kooromgang waren oorzaak, dat het gewelf daar ter plaatste op een eigenaardige wijze zijn oplossing moest vinden.

Door de geheele kerk trof men moerbinten met sleutelstukken aan, die door

corbeels, met muurstijlen versterkt, de tegenover elkander staande muren verankerden.

De kerk bezat een 17de eeuwsch ameublement. Zoo waren de preekstoel uit het eerste, het doophek uit het tweede, vier koperen kronen uit het derde en twee heerenbanken uit het vierde deel der 17de eeuw. Twee koperen lezeraars dagteekenden, de een van na het midden der 17de, de andere van voor het midden der 18de eeuw. Het orgel was van na 1650 en had eene borstwering in den stijl van Lodewijk XV.

Behalve bovengenoemd ameublement trof men in het koor der kerk twee grafmonumenten aan. Het eene is de bekende graftombe, vervaardigd in Naamsche hardsteen, uit het einde der 14de eeuw, voorstellende eene tombe waarop gelegen zijn:

Kooraanzicht vanaf het Zuiden.

Gijsbrecht van (Amstel) IJselstein met zijne echtgenoot Bertha van Heukelom kenbaar aan het wapenschild van Arkel, en daarnaast zijn zoon, Arnold van IJselstein met zijn gemalin Maria, bastaarddochter van Guy van Henegouwen, kenbaar aan het Henegouwsche wapenschild, terwijl haar grijze echtgenoot zich hier onderscheidt door een achtbaren baard. Het praalgraf is 4 M. lang, 2.70 M. breed en 0.8 M. hoog en was vroeger bij gebrek aan zitplaatsen in de kerk door een houten kisting afgesloten en overdekt, zoodat het slechts kruipende en met behulp van kunstlicht kon bereikt en aanschouwd worden. In 1860 werd het door den Utrechtschen Beeldhouwer E. F. Georges gerestaureerd en alhoewel deze herstelling, bij gebrek aan middelen, niet uitgevoerd kon worden in hetzelfde materiaal, waaruit het monument vervaardigd was, hebben toch de

herstelde deelen, uitgevoerd in gekleurd kunstmarmer, zich goed gehouden; zij waren zoo bedriegelijk nagebootst, dat men ze slechts bij nauwkeurige beschouwing en betasting kon herkennen.

Het tweede monument is dat van Aleid van Culemborch, gewoonlijk genaamd het »Vrouwtje van IJselstein», eene graftombe, die uit het begin der 16de eeuw dagteekent.

Door den plaats gehad hebbenden brand is bijna al het ameublement een prooi der vlammen geworden, terwijl de monumenten — al zal het eerstgenoemde waarschijnlijk hersteld kunnen worden — een nooit meer goed te maken schade hebben geleden.

Het is hier niet mijne bedoeling eene uitvoerige beschrijving te geven van de kerk, noch van haar ameublement, noch van hare monumenten; ik wensch hier slechts twee zaken ter sprake te brengen, waardoor zal blijken, dat men bij doelmatige aanwending van het te noemen middel de monumenten had kunnen behouden, of ten minste voor belangrijke schade had kunnen vrijwaren en dat bij het opvolgen van den tweeden raad in het vervolg menige torenbrand kan voorkomen worden.

Van al het ameublement zijn de vier koperen kronen en de lezeraars gered, eveneens de fraaie eikenhouten tafel, waarvan het gerucht ging, dat het vorige kerkbestuur jarenlang deze vruchteloos te koop heeft aangeboden.

Hulde moet gebracht worden aan het beleid der kloeke mannen die, in de uren des gevaars, kalm en rustig de kroonarmen los maakten en deze met den middenstang uit het brandende gebouw, zonder de minste schade te veroorzaken, wisten te verwijderen. Ook hebben zij gepoogd door vereende krachten de zerk van het 14de eeuwsche monument te lichten en te verplaatsen, doch zonder gevolg. Aan diezelfde personen zou ook stellig het gelukt zijn de praalgraven te redden, indien

Kooromgang.

zij op de gedachte waren gekomen de tombes met een laag zand of aarde af te dekken. Wanneer zij een 20 of 30-tal emmers aarde, die immer in de nabijheid te vinden is, tegen en over de tombes hadden uitgestort, dan had de beschadiging, zoo niet geheel, toch in geenendeele zoo belangrijk kunnen zijn als nu het geval is, daar de aarde den val der zware voorwerpen breekt en de hitte van den vuurgloed tegenhoudt, zoodat een praalgraf of zerk, met aarde gedekt, (hoe meer natuurlijk hoe beter) voor een groot deel tegen beschadiging is gevrijwaard.

Ik vind deze mededeeling belangrijk genoeg om ze hier neder te schrijven en het ware te wenschen, dat dit eenvoudige middel meer algemeene bekendheid verkreeg, opdat, daar het verbranden van kerken en torens aan de orde van den dag is — zooals men zien kan uit het verbranden van den toren te Kamerik, de kerk te Binnenwijzend, de torens te Zoelmond en Bedem, de kerk te Haren (N. B.) en nu de kerk en toren te IJselstein — men dit middel in toepassing zou kunnen brengen daar, waar waardevolle graftombes of schoone zerken in gevaar verkeerden.

De IJselsteinsche toren is op dezelfde wijze in brand geraakt als de toren te Kamerik en als zoovele andere voor deze. Vuurvonken werden door de galmgaten geworpen; op den vloer van den klokkenzolder lag een flinke hoeveelheid droge takken, door nestelende vogels daarheen gebracht, welk hout met die vonken in aanraking komende in een oogwenk een zoodanigen vuurgloed verwekte, dat aan blusschen niet meer gedacht kon worden. Het ware te wenschen, dat elk bestuur, aan wiens zorg een toren is toevertrouwd, er voor zorgde, dat alle openingen, ook de galmgaten, zorgvuldig met fijn vlechtdraad werden afgesloten, opdat het aanbrengen van brandbare stoffen voor eens en voor altijd werd belemmerd. Indien

Middenschip.

deze raad trouw werd opgevolgd, zou menige toren een vonkenregen straffeloos kunnen weerstaan. De kerk te IJselstein is vrij goed verzekerd en eene zinsnede in de polis waarborgt eenen herbouw en restauratie zonder dat dit onheil aan het kerkbestuur een al te groot geldelijk offer zal eischen. Natuurlijk valt het verlies van het ameublement te betreuren en de schade aan de monumenten toegebracht — zelfs bij eene volledige herstelling — kan nooit goed gemaakt worden.

De toren is voor *f*12.000 verzekerd; de beide klokken — de eene gegoten door Thomas Both en W. van Aelten in 1569 en de andere door P. van Hasselt en Steven Seest in 1780 — voor *f*7000. Waarschijnlijk zullen de assurantiepenningen onvoldoende blijken

Grafmonument.

om de kosten voor de restauratie van den toren te bestrijden, doch het gemeentebestuur zal, het belang eener restauratie te gelijk met die van de kerk beseffende, zich wel beijveren om het ontbrekende op de een of andere wijze aan te vullen.

Wanneer in het vervolg bij eenen eventueelen kerkbrand er aan gedacht wordt de voornaamste zerken en tombes met een aardlaag te dekken, dan zal men na den brand verrast zijn over het verkregen resultaat en wanneer desbetreffende besturen de torenvensters en galmgaten met vlechtwerk afsluiten, dan zal menige brand — behalve die door het hemelvuur veroorzaakt — worden voorkomen.

's-Gravenhage, Augustus 1911.

ADOLPH MULDER.

HET ROODE PAARD EN ZIJN MAKER.

Op het Prinsenhof bij de Westerkerk te Enkhuizen zag men weleer een bronzen kanon, dat tegenwoordig vóór het Stadhuis is opgesteld.

Het is een fraai stuk gietwerk; de handvatsels hebben den vorm van dolfijnen, de smaakvol versierde loop prijkt met het wapen van Keizer Karel V, omhangen door het Gulden Vlies en vergezeld door de Zuilen van Hercules met de spreuk: »Plus oultre”. Boven dit wapen staat: »Carolus V” en het nummer 2434, daaronder: »Opus Remigii de Halut, Anno 1551”.

Op een houten bord, met gesneden omlijsting, bij het kanon tegen den muur van het Stadhuis geplaatst, wordt gelezen: »Klink-dicht op het Roode Paert met sijn metalen »kanon, uit den overwonnen Duinkercker, onder den zee-strijdt, in Hopman Volckaert »Kanonyx oorlogschip overgesprongen in den jare 1622, den 3 in Wijnmaendt.

Fatalis Equus saltu super Ardua venit.

- »Wat heeft de stofferij der ouden ons vervaert
- »Met Perseus en Pegaes, die, over zee gevlogen,
- »De waerelt sloegh voor 't hoofd met een gedichte logen,
- »Een logen, int gestarnt gesteigert hemelwaert!
- »Het braeve Enckhuisen draeft, vol moedts, opt Roode Paert
- »Met sijnen kopren mondt, dat gloënde blixem braeckte
- »En donderklooten, daer Noortzee en lucht af kraeckte,
- »Een Paert, opt Princenhof in eeuwigheit bewaert.
- »Het quam, toen Volckaert dien Duinkercker hadt gedrongen,
- »Uit 's meesters zeekasteel int Hollandsch slot gesprongen.
- »De zeehelt greep het bij den zeetoom zonder last.
- »Het opent met zijn hoef een Bronaër voor den zanger,
- »Wij drincken op Parnas noch Helikon niet langer,
- »Dit is ons Paerdebron. Hier is geen droom aen vast.”

»Het Roode Paert spreeckt:

- »Ick holp op zee Duinkercken oorelogen,
- »Maer Volckaert leerd' ons Hollandschutsmuzijck.
- »Mijn meester quam ten hemel opgevlogen.
- »Toen koos ick 't schip des vijandts tot een wijck,
- »Laet Grieken met Pegaesen elck verguizen,
- »Het Roode Paert, dat heldendichters teelt,
- »Verweckt een bron int wijdt befaemde Enckhuisen,
- »Daer bloeit Parnas: oudt Grieken sit misdeelt.

J. VAN VONDEL.

Door het vele overschilderen heeft de spelling hier en daar geleden. In Vondels werken ziet men, hoe de dichter het vers gespeld heeft, dat hij in 1661 maakte.

Dit stuk geschut ontleent zijn beteekenis niet alleen aan de wijze, waarop het te Enkhuizen kwam, maar ook aan zijn groote kunstwaarde. Het is te Mechelen gegoten, waar Remigius de Halut toen bezitter eener geschutgieterij was.

Mechelen was reeds in de vijftiende eeuw door zijn geelgieters beroemd, die in Noord-Nederland niet slechts klokken, maar ook koorhekken, doopvonten, lezaars en soortgelijke kunstwerken leverden. Het geslacht Waghevans bloeide tusschen 1480 en 1560, dan volgt het geslacht Van den Gheyn, dat tot het laatst der achttiende eeuw werkzaam blijft.

Het gieten van geschut had het vroegst te Neurenberg plaats; een Neurenbergsch meester, Hans Poppenreuter, vestigde zich in 1514 te Mechelen, verkreeg daar het poortrecht en richtte een geschutgieterij in op een stuk grond nabij de Brusselsche Poort. In 1520 werd hij »Busmeyster ons ghenadigen Heere Keyzers». Den 26^{en} Januari 1526 trouwde Hans Poppenruyter, zooals hij zich noemde, met Heylwig van den Nieuwenhuizen, gezegd Campfort, wier broeder Gerrit van den Nieuwenhuizen als meesterknecht bij hem werkte.

Hans Poppenreuter is 24 Februari 1534 te Mechelen gestorven. Nog geen half jaar later, 7 Juli 1534, hertrouwde zijn weduwe met Remigius of Remy de Halut, graaf van Bergues-Saint-Winoc. Deze edelman kwam nu in het bezit van de gieterij, waar zijn zwager Gerrit van den Nieuwenhuizen als meesterknecht werkzaam bleef.

Toen Remy de Halut 12 December 1562 te Mechelen overleed, zette Gerrit van den Nieuwenhuizen de gieterij voort tot zijn dood, 24 Februari 1588. Zijn weduwe, Jannetje Suls, dreef nu de zaak met haar zoon Gerrit van den Nieuwenhuizen de Jonge en den meesterknecht Cornelis Ammeroy. Na 1598 vinden wij Gerrit alleen aan het hoofd der werkplaats, en als hij in 1626 sterft, volgt zijn zoon Jasper hem op. Doch het bedrijf ging in 1636, toen Jasper stierf, te niet.

Wijlen A. J. M. Brouwer Ancher heeft indertijd in »Oud-Holland» medegedeeld, hoe het stadsbestuur van Amsterdam »een goet ende ervaren bosgieter» wilde aanstellen »omme geschut te mogen ghieten». In 1599 viel de keuze op Cornelis Ammeroy, die zich verbond, om in October van dat jaar te Amsterdam te komen wonen. Een gieterij werd op een bolwerk bij de Regulierspoort gebouwd, en Ammeroy bleef daar zijn bedrijf uitoefenen tot hij in November 1606 stierf. Het schijnt niet onmogelijk, dat zijn opvolger, Gerrit Koster, ook uit Mechelen afkomstig was.

A. W. WEISSMAN.

MONUMENTENBESCHERMING IN HET BUITENLAND.

Voor het Groothertogdom Oldenburg is een wet uitgevaardigd, waarbij niet alleen onroerende, maar ook roerende monumenten beschermd worden. Wij nemen hier over hetgeen daaromtrent in den »Cicerone» van Augustus geschreven wordt.

»De eerste werkelijk sterk ingrijpende wet tot bescherming van monumenten in

Duitschland is den 1^{en} Juni 1911 in Oldenburg in werking getreden. In tegenstelling tot de Hessische wet heeft men ook een bepaalde groep van roerende monumenten onder wettelijke bescherming gesteld. Deze wet betreft namelijk niet alleen gebouwen, die uit een kunsthistorisch oogpunt belangrijk zijn, prae-historische en natuur-monumenten met hun omgeving, maar tevens al die verplaatsbare voorwerpen, wier behoud wegens hunne beteekenis voor de geschiedenis, vooral voor de kunst- of cultuur-geschiedenis en natuurlijke historie van het Groothertogdom, van algemeen belang zijn.

Om een zoo vèr strekkende wet, wier handhaving door een willekeurige uitlegging van het begrip »in 't algemeen belang voor de cultuur-geschiedenis van het land'' zeer verzwaaard of wel geheel onmogelijk gemaakt dreigde te worden, inderdaad naar wensch te kunnen doorvoeren, is bepaald dat er een Denkmalliste aangelegd zal worden van de gebouwen, en van de verplaatsbare kunstvoorwerpen.

De »Denkmalschutzbehörde'' is voor het Groothertogdom Oldenburg het ministerie van binnenlandsche zaken, voor het vorstendom Lübeck en voor Birkenfeld de regeering aldaar. Door deze »Behörden'' wordt de lijst gehouden. Iedereen kan inzage van deze lijst verkrijgen. De eigenaar van een gebouw, een natuur-monument of kunstwerk ontvangt bericht, wanneer zijn eigendom op die lijst wordt geplaatst.

Door dit bericht verkrijgt die inbrenging op de lijst kracht van wet, doch het staat den persoon in kwestie vrij binnen twee weken een klacht hierover bij het kantongerecht in te dienen. Tot hulp en raad van de »Behörde'' is een »Denkmalsrat'' benoemd, waartoe ook de »Denkmalpfleger'' als deskundigen behooren. De laatsten (telkens één voor voortbrengselen van kunstnijverheid en twee of drie voor gebouwen) hebben de regeering er op opmerkzaam te maken indien een der monumenten dreigt vernietigd of verknoeid te worden en moeten de regeering voorstellen doen aangaande het op de lijst brengen van nog niet ingeschreven monumenten. In geval van gevaar kan dat dan oogenblikkelijk geschieden.

Het belangrijkste blijft dus steeds de inschrijving op de lijst. De omstandigheid, dat vooral in de laatste jaren waardevolle kunstvoorwerpen, vooral uit de Katholieke kerken in het Zuiden van Oldenburg, uit het land verdwenen en door handelaars of groote musea opgekocht zijn, is de aanleiding geweest, dat men deze wet zoo veel omvattend gemaakt heeft. Toch kan de eigenaar nog vrij genoeg met zijn eigendom omspringen, daar hij slechts verplicht is, indien hij wil verkoopen, het eerst aan den staat aan te bieden. De bedoeling is dan ook alleen, te kunnen verhinderen, dat plotseling en in alle stilte een voor het vaderland waardevol monument over de grenzen verdwijnt. Ook beschermt de wet, door opname van stukken in de lijst, in veel gevallen den eigenaar tegen schade, die hem door een sluwen koper berokkend zou kunnen worden; want vele particulieren zijn in het bezit van een waardevol kunstvoorwerp zonder zich in het minst van de beteekenis ervan bewust te zijn.

In de eerste plaats is deze wet echter gemaakt in 't belang van 't algemeen, in 't belang van het land. Zoo vallen de Zuid-Duitsche en buitenlandsche kunstproducten,

de meeste soorten porcelein en aardewerk (uitgezonderd het Sèvres), kortom alle oude kunstnijverheid, die niets met Oldenburg, Eutin of Birkenfeld te maken heeft, niet onder deze wet. Evenmin belet de wet den eigenaar zijn bezit aan een buitenlander te vermaken (waardoor het dan vrij wordt) of het bij vertrek naar het buitenland mede te nemen.

Niet minder gewichtig en ver strekkend dan de bescherming der wet tegen den uitvoer is de verplichting van den eigenaar, zijn in de lijst opgenomen eigendom noch te veranderen of te herstellen, noch te verbeteren. Architecten, museumbeambten en verzamelaars weten maar al te goed hoeveel waardevolle voorwerpen op deze wijze door onkunde en met de beste bedoelingen vernield worden. Men denke slechts aan de Oldenburgsche liefhebberij om gesneden kisten en kasten te veranderen in kamerbetimmeringen, boekenkasten enz. of aan het onoogelijk nieuw verguldsel van altaargerei, om nog te zwijgen van onoordeelkundige verbouwingen en verknoeiingen van kerken enz.

Als gewoonlijk komt ook deze wet min of meer als mosterd na den maaltijd. In het geheele Zuiden van Oldenburg, het zoogenaamde Münsterland, zijn bijna zonder uitzondering de oude kerken afgebroken en door moderne Romaansche en Gotische miniatuur-kathedralen van het ergste genre vervangen en de vaak waardevolle inwendige versiering is vernield of verkocht.

Ook zijn er verder reeds vele kunstvoorwerpen verknoeid, hetgeen nu door de eigenaars betreurd wordt. Maar al laten dergelijke wetten nog altijd openingen, wat de Oldenburgsche om te beginnen reeds doet door het voorschrift van lijsten van monumenten en door de vergunning om kunstvoorwerpen aan buitenlanders te vermaken, toch kan veel in 't belang van kunst en cultuur bereikt en menig kwaad afgewend worden in gevallen, waarin de regeering tot nu toe de macht daartoe ontbrak.

Dat deze wet met algemeene stemmen door den Landdag werd aangenomen, bewijst de belangstelling van alle kringen in de bescherming van vaderlandsche kunst en cultuur-monumenten ook daar, waar het den eigenaar op zichzelf aangenamer geweest zou zijn naar willekeur met zijn bezit te kunnen handelen. In overeenstemming daarmee zijn de straffen, op overtreding dezer wet gesteld, in verhouding hoog."

De »Cicerone" voegt hier nog aan toe: »Het is zeker, dat de Oldenburgsche wet eenig opzien zal baren en er stemmen vóór en tegen zullen opgaan. In ieder geval zullen de landen of gemeenten, die dit voorbeeld eventueel volgen, profijt kunnen trekken van het goed en kwaad, dat de Oldenburgsche wet zal doen. Het is op zichzelf echter reeds een feit van beteekenis, dat een regeering en een Landdag het er voor het eerst op wagen."

BOEKBESPREKING.

BESCHRIJVING VAN SCHIEDAM, door Dr. K. Heeringa. Schiedam, H. A. M. Roelants.

Van dit royaal opgezette en door fraaie reproducties van oude kaarten en teekeningen verluchte werk ligt de eerste aflevering voor ons. Zij behandelt de topografische ontwikkeling van Schiedam tot het einde der 16de eeuw. De volgende afleveringen zullen, blijkens de korte inleiding, die de schrijver aan zijn werk deed voorafgaan, de beschrijving van de stadsuitbreiding naar het Zuiden en van de kerkelijke en wereldlijke gebouwen bevatten. Een zuiver topografische geschiedenis dus wordt ons hier geboden, eenigszins in den trant der achttiende-eeuwsche stadsbeschrijvingen. De auteur zegt trouwens zelf, dat hij door zijn werk wenscht te voorzien in een leemte, die in de reeks Hollandsche steden-beschrijvingen bestaat.

Aan dit doel belooft het werk van Dr. Heeringa geheel te zullen beantwoorden. Alle veranderingen in het stedeke, dat zich vormde op het punt, waar onder de regeering van graaf Willem II een dam met overhaal door de Schie werd gelegd, vinden wij uitvoerig en minutieus verhaald. Dat Dr. Heeringa zich daarbij niet begeeft op het gebied der onbewijsbare onderstellingen, doch zich bepaalt tot de feiten, die door archiefstukken worden gestaafd, was van hem niet anders te verwachten. En dat deze archiefstukken met evenveel omzichtigheid als scherpzinnigheid zijn geïnterpreteerd, daarvoor staat des schrijvers reputatie ons borg. Het verhaal is evenwel niet altijd gemakkelijk te volgen. De schrijver onderstelt bij zijn lezers een grondige bekendheid met het tegenwoordige Schiedam en verwijst bij zijn beschrijving telkens naar den thans bestaanden toestand. Voor wie niet in het bezit is van zoodanige plaatselijke bekendheid, is dientengevolge de zin der uiteenzetting niet zelden duister, vooral omdat een kaart van het tegenwoordige Schiedam met zijn omgeving ontbreekt. Wel zijn reproducties van de kaarten van Van Deventer en De Gheyn opgenomen, doch ook deze kunnen niet helpen, evenmin als het niet zeer duidelijke schetskaartje der omgeving van oud Schiedam, dat de auteur geeft. Beide kaarten toch dagteekenen uit de zestiende eeuw en vermelden bovendien geen of bijna geen namen van straten of wegen. Hopen wij, dat aan het einde van het werk door een uitvoerige kaart van het tegenwoordige Schiedam met zijn omgeving of door een reeks historische schetskaartjes deze leemte zal worden aangevuld.

S. v. B.

JAARVERSLAGEN.

Verslagen omtrent 's Rijks Verzamelingen van Geschiedenis en Kunst. Deel XXXII, 1909. — Deze verslagen, te zamen vormende een boekdeel van 322 bladzijden, geven overzichten van de aanwinsten en het beheer der volgende musea: Rijksmuseum te Amsterdam, Koninklijk kabinet van Schilderijen te 's-Gravenhage, Museum H. W. Mesdag aldaar, Museum Meermanno Westreenianum te 's-Gravenhage, Rijks Museum van Oudheden te

Leiden, Rijks Ethnographisch Museum aldaar, Museum Gevangenpoort te 's-Gravenhage, Museum Prinsenhof te Delft en Rijkscommissie voor de vervaardiging en ruiling van reproductiën naar kunstvoorwerpen.

Wij ontleenen aan eenige daarvan de voornaamste bijzonderheden en verwijzen verder naar het boek zelf, dat zeer de moeite waard is en getuigt wederom van het vele, dat onze musea tot stand brengen.

Rijksmuseum te Amsterdam. — Het werd bezocht door 296.594 personen. Den derden December werd de uitbouw-Drucker voor het publiek opengesteld. De nieuwe ventilatie-inrichting, volgens aanwijzing van een Commissie uit de Kon. Academie van Wetenschappen, trad 1 Juli in werking.

De internationale zaal werd door twee tusschenmuren in drie deelen verdeeld, hetgeen meer tentoonstellingsruimte gaf en waardoor de plaatsing der schilderijen meer systematisch kon geschieden. In de nieuwe Nachtwachtzaal werden allerlei verbeteringen aangebracht.

Naar aanleiding van een kleinen binnenbrand in de Rijksnormaalschool voor Teekenonderwijzers werden de maatregelen tegen brand verscherpt.

De verzameling bouwfragmenten werd met verscheiden voorwerpen vermeerderd. Ook werd de verzameling moderne beeldhouwwerken verrijkt en werden verscheiden gipsafgietsels opgesteld.

Rijks Museum van Schilderijen. — De vorstelijke schenking van den Heer en Mevrouw Drucker wordt dankbaar vermeld. De veranderingen, die door het in gebruik nemen van den Drucker-uitbouw in de rangschikking der andere schilderijen plaats hadden, worden daarna opgesomd. Aan den Stadschouburg te Amsterdam werden in bruikleen gegeven de in het Rijksmuseum aanwezige portretten van beroemde tooneelkunstenaars. Een lijst werd opgemaakt van 23 schilderijen, die in aanmerking kunnen komen voor overbrenging naar het Museum Huis Lambert van Meerten te Delft.

In het post- en telegraafkantoor te Vlaardingen bevinden zich in de groote bovenkamer fraaie plafond- en schoorsteenstukken door A. Terwesten uit 1741 en in de seinzaal beneden is eene allegorische olieverfschildering op het stuc van het plafond aangebracht, gemerkt G. Sanders.

Een en ander werd gerestaureerd en daarna in bruikleen aan het Departement van Waterstaat afgestaan ter herplaatsing in het Post- en Telegraafkantoor.

Van de aankopen zijn in het bijzonder te noemen een groot doek van Willem van de Velde den Jonge, voorstellende »de zeeslag bij Kijkduin», en »de Emmausgangers», een doek met bijna levensgrooten figuren, dat zeer sterk aan de Spaansche school der 17de eeuw herinnert maar hoogstwaarschijnlijk van de hand is van een Nederlandsch of Vlaamsch meester.

Voorts heeft het Museum een damesportret van den Middelburgschen schilder Pieter Borselaer en een mansportret van den Dordtenaar Jacobus Levecq of Jacques Lavecq

weten machtig te worden, van wien slechts één portret, toebehoorende aan den heer Jules Porgès te Parijs, bekend is.

Van David Vinckeboons werd aangekocht een Liereman. Wellicht is dit zijn meesterwerk.

Bij een Berlijnschen kunstkooper werd de hand gelegd op een buitengewoon goed geschilderd portret van den Leidenaar Joris van Schooten, voorstellende Jacob Gerritsz. van der Mij, zoon van Burgemeester Gerrit van der Mij.

Het verslag bevat verder een nauwkeurige opsomming van geschenken, bruik-leenen, legaten, herstellingen enz.

Rijks Prentenkabinet. — Een zeer belangrijke aanwinst heeft het Prentenkabinet te danken aan de vrijgevigheid van den heer H. Ph. Gerritsen te 's-Gravenhage, die den Directeur de middelen ter beschikking stelde, om op een te Amsterdam gehouden veiling eenige zeer kostbare prenten te koopen. Hetzelfde deden op andere veilingen de heeren H. D. Willink van Gollen te Breukelen, P. Langerhuizen te Bussum en M. Onnes van Nyenrode te Amsterdam. Het is een hoogst verblijdend verschijnsel, dat de belangstelling van particulieren in de uitbreiding van 's Rijks Prentenkabinet zich op zulk een duidelijke wijze gemanifesteerd heeft. Een zeker niet minder te waardeeren geschenk van den heer J. Slagmulder (firma Frans Buffa & Zonen) betrof een aantal bescheiden van kunst-historischen aard uit het archief zijner firma. Verder werden nog van tal van andere geschenken van grooteren en kleinere omvang ontvangen.

Op veilingen te Amsterdam, 's-Gravenhage, Brussel, Parijs en Stuttgart en bij kunstkoopers te Amsterdam, Utrecht, Maastricht en Frankfurt a. M. werd wederom van allerlei gekocht. De geheele aanwas bedraagt 6514 prenten, 48 teekeningen en 521 boeken, waarvan het belangrijkste in het verslag wordt opgesomd.

Verscheidene bladzijden van het verslag worden ingenomen door de opsomming van de namen der graveurs, waarvan voor het eerst prenten in de verzameling zijn opgenomen. Er werden o. m. teekeningen aangekocht van Pieter Barbiers, Jan de Bisschop, Zacharias Blijhooft, Leendert Brammer, A. ten Himpel, S. v. Hoogstraten, A. Keirinx, J. H. Keller, Th. Matham, C. Poelenburgh, W. Schellinckx, C. Troost, J. v. d. Ulft en J. Weenix. Bij het verslag omtrent de werkzaamheden wordt de zeer gewaardeerde hulp van Mej. Ida Peelen geprezen.

Het verslag besluit met een opsomming der tentoonstellingen, waarheen prenten enz. werden gezonden.

Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst. — Door de uitbreiding der ceramiek-verzameling was het noodzakelijk, eenige veranderingen in de tentoonstelling aan te brengen. Het middeneeuwsche aardewerk, uit Perzië en Klein-Azië afkomstig, werd in eene nieuwe vitrine geplaatst, tegenover het vroege Spaansche en Italiaansche aardewerk, zoodat het verband tusschen de twee producten gemakkelijk door den bezoeker bestudeerd kan worden. Het veelkleurige Delftsche aardewerk werd in twee groote vitrines

verdeeld, terwijl door berging in het dépôt van minderwaardig Japansch en Chineesch porcelein en lakwerk de kleinere vitrines tusschen de ramen van de binnenplaats vrij kwamen tot betere tentoonstelling van het grovere Delftsche, Duitsche en Engelsche aardewerk. Door een en ander kreeg de zaal een rustiger aanzien. Het middenvak, tusschen de vitrines, welke door de ramen aan voorkant en binnenplaats verlicht worden, wordt thans ingenomen door drie podia, voorzien van parketbevoering, bezet met Fransche meubelen uit de tijden van het Regentschap, Lodewijk XV en Lodewijk XVI.

Sedert October van het afgelopen jaar is Mejuffrouw E. Hesseling als vrijwillige assistente in het Museum werkzaam. Zeer tot de tevredenheid van den Directeur beschreef zij de na het uitgeven van den catalogus verworven beeldhouwwerken en maakte zij deze beschrijvingen voor een supplement-catalogus gereed.

Hare Majesteit de Koningin deed aan de Gescht-Verzameling toekomen een ijzeren kanon, in 1896 opgevischt uit het wrak van het schip »de Lutine», in het jaar 1799 vergaan op de Terschellinger gronden.

De Heer Mr. Henri 's Jacob te Batavia schonk een fraaien gouden penning, door de Staten in 1672 geschonken aan Isaac Rockesen.

Door legaat van Mevrouw de Weduwe Prof. Dr. Sytze Hoekstra Benedictuszoon werd het Museum verrijkt met een gouden gegraveerden penning, vervaardigd bij gelegenheid van het huwelijk van Rebecca de Wolf (nicht van Vondel) met Guilbert de Flines op 20 April 1636.

De verzameling kleederdrachten werd aanzienlijk vermeerderd door een geschenk van den heer W. S. Burger te Antwerpen, bestaande uit uniformen en costumes.

Van den heer A. A. Ganderheijden, te Hilversum, verkreeg het Museum een belangrijke partij dameskleeren uit de 18de eeuw.

Met bijzondere voldoening wordt melding gemaakt van het geschenk van den heer Otte Blohm uit Hamburg, die zijne belangstelling, na een bezoek aan de ceramiek-verzameling, toonde door het geven van een schaal van Saksisch porcelein, een exemplaar van de vroege periode van 1723—1830.

Van de vermeerderingen door aankoop valt in de eerste plaats te vermelden een zeer belangrijke partij middeneeuwsche weefsels, welke vele gapingen in de verzameling kwam aanvullen. Een fragment van een Byzantijsche zijden stof, eenige zeer fraaie producten van de Arabische weefkunst in Spanje, voorbeelden van de Siciliaansche weverij uit de 14de eeuw, een paar zijden Koptische weefsels, brengen er toe bij, in het tentoongestelde de ontwikkeling van het ornament uit het Oosten, in Spanje en in Italië te doen uitkomen.

De meubel-serieën werden aangevuld door een paar Florentijnsche stoelen uit de zestiende eeuw, waaronder een armstoel met rechte rug- en armleuningen als de voorlooper onzer vroeg zeventiende-eeuwsche stoelen is aan te merken, door een klein draaibaar tafeltje, eveneens Florentijnsch werk en door twee Fransche meubelen uit de 18de eeuw; een fauteuil uit den tijd van het Regentschap en een dressoir, stijl Lodewijk XVI, van mahoniehout met gebeeldhouwde en vergulde lijsten en kapiteelen.

Een belangrijke aanwinst is ook een kleine Delftsche vaas met polychrome versiering uit de oude fabriek »het Moriaanshoofd'', toen deze gedreven werd door Rochus Jacobus Hoppestein.

Een nauwkeurige opsomming der aanwinsten is bij het verslag gevoegd.

Koninklijk Kabinet van Schilderijen. — Het verslag vermeldt het aftreden van Dr. Bredius als Directeur, onder verwijzing naar het artikel, in het Bulletin gewijd aan Bredius' werkzaamheid aan het Mauritshuis. Vervolgens wordt vermeld, dat verbetering in de ventilatie is aangebracht. Een begin werd gemaakt met het aanbrengen van openslaande ramen, teneinde in geval van brand de schilderijen gemakkelijker buiten het gebouw te kunnen brengen. De werkzaamheden aan den nieuwen druk van den Catalogue Raisonné gingen geregeld voort. In voorbereiding zijn nieuwe uitgaven van den beknopten Hollandschen en Engelschen catalogus.

Dankbaar wordt gewag gemaakt van de schenking door Dr. Hofstede de Groot van een landschapje van Jacob Ruisdael. Dr. Bredius gaf een schilderij van Spruyt in bruikleen. Hij nam een ander schilderij van denzelfden meester terug. Aan den Heer Delaroff werd een der door hem in bruikleen gegeven schilderijen teruggegeven.

Aan Dr. Erasmus wordt dank geweten wegens zijn hulp bij de voorbereiding van de uitgave van een gedrukten catalogus der boekerij.

Er werden verscheiden maatregelen genomen ter voorkoming van brandgevaar en ter vergemakkelijking van het reddings- en blusschingswerk in geval van brand. Het aantal bezoekers bedroeg 70.308. Door bemiddeling van den Directeur werd door het Stedelijk Museum te Leiden een groot stilleven van H. v. Steenwijck aangekocht.

Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Steenen. — Onder de aanwinsten wordt door wijlen Dr. Dompierre de Chaufepié meer in het bijzonder gewezen op de fraaie Duitsche zestiende-eeuwsche penningen, den gegraveerden Nederlandschen dooppenning en den ovalen penning ter eere van Johann Adolf, Graaf van Bentheim, nader beschreven in de lange lijst van aanwinsten, bij dit verslag gevoegd, dat, als gewoonlijk, door illustraties is opgeluisterd. Uit eene verzameling Nederlandsche munten kon de Directeur een groot aantal stukken aankopen, die aan zijn verzameling ontbraken.

Uit buitenlandsche muntvondsten kwamen een goudgulden van Gulik, Kleef en Berg van Hertog Reinald en de St. Jansgulden van George en Hendrik, hertogen van Saksen, als bestuurders van Friesland in de verzameling. Onder de Nederlandsche munten verdient verder genoemd te worden een goudgulden van Vianen. Reeds vroeger maakte de Directeur er werk van, om in het bezit te komen der in het buitenland geslagen tegenwoordige munten. Dit jaar mocht hij er in slagen om, dank zij de medewerking der Nederlandsche gezanten in den vreemde, eene bijna volledige verzameling te erlangen der in de laatste tien jaren in het buitenland geslagen stukken.

Door aankoop breidde Dr. Dompierre de Chaufepié verder de verzameling uit met belangrijke moderne Italiaansche medailles. Van H. M. de Koningin, de Directie

van 's Rijks Munt te Utrecht, de ontbonden Turnvereeniging »Holland» te Amsterdam, Dr. Bijleveld te Haarlem, de heeren J. Th. Viehoff en M. J. Goudsmit te 's-Gravènhage, Johnson te Milaan, en K. Ad. Bachofen van Echt te Weenen werden geschenken ontvangen.

Het aantal bezoekers bedroeg 410.

Rijksmuseum »Huis Lambert van Meerten.» — Het werd 16 October 1909 geopend. Uit het crediet van f5000, door de Vereeniging »Huis Lambert van Meerten» verleend om aankopen te doen ten behoeve van het rijk, werden verscheiden voorwerpen gekocht, die in een afzonderlijke lijst worden opgesomd, die tevens bevat hetgeen door het Rijksmuseum te Amsterdam en door het Nederlandsch Museum van Geschiedenis en Kunst aan het Huis Lambert van Meerten is overgedragen. Het aantal bezoekers bedroeg 3073. Van 14 personen ontving het Museum geschenken, van 22 kreeg het voorwerpen in bruikleen.

Museum Meermanno Westreenianum. — Dank zij den terugkeer in het vaderland van zijn zoon, A. W. Bijvanck, kon de Directeur eindelijk beschikken over een geschoolde kracht, in staat om een scheiding te maken tusschen de echte en onechte, de meer- en minderwaardige bestanddeelen der verzameling. Tevens kon begonnen worden met een betere tentoonstelling van een en ander. De Heer A. W. Bijvanck voltooide nagenoeg de helft van een geheel nieuwen inventaris der eigenlijke museum-voorwerpen, die aan het verslag is toegevoegd. Het aantal bezoekers bedroeg 143.

Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. — Het zeer uitvoerig verslag bevat o. a. zeer belangrijke mededeelingen over hier te lande onder leiding van Dr. J. H. Holwerda gedane opgravingen.

Museum Gevangenpoort. — Het verslag vermeldt, naar aanleiding van opstellen van den Heer B. Lonsain te Groningen en van den Heer G. Macoir te Brussel, eenige belangrijke bijzonderheden over beulstarieven en brandmerken. Tevens vermeldt het de voornaamste oude afbeeldingen der gevangenpoort, die tentoongesteld waren in het Gemeentemuseum naar aanleiding van de toen aanhangige voorstellen tot demping van een deel van den Hofvijver ter verbetering van den verkeersweg.

Prinsenhof te Delft. — Het aantal bezoekers bedroeg 9023.

Het Stedelijk Museum, sedert kort boven de Historische Zaal ingericht, voldoet uitmuntend; de verzameling is zeer bezienswaardig en met smaak tentoongesteld. Het bezoek is echter gering, hetgeen wel te wijten is aan de omstandigheid dat een toegangsprijs geheven wordt.

Er werden enkele geschenken ontvangen en eenige aankopen gedaan; een en ander wordt nauwkeurig in het verslag omschreven.

Rijks-Commissie voor de vervaardiging en ruiling van reproductiën van kunstvoorwerpen. — Er werden tal van gipsafgietsels kosteloos verstrekt, tot een totale waarde

(gedurende 1909) van f3977.80. Van de nieuw gemaakte reproducties, waarvan het verslag een opsomming bevat, is vooral belangrijk die eener terra-cotta-buste van Koning Gustaaf Adolf van Zweden, welke zich bevindt in een der nissen van de vestibule van het Huis met de Hoofden op de Keizersgracht te Amsterdam. Bij de herstelling van dit gebouw bleek deze buste, die herhaaldelijk gewit was en er onoogelijk uitzag, van gebakken aarde te zijn en nadat ze was gereinigd kwam de handteekening van den maker te voorschijn en het jaartal: H. D. K. (ineen) 1624. Aanvankelijk werd ze toegeschreven aan Hendrik de Keyser den Jonge. Prof. Jhr. Dr. Six meende hierin intusschen het werk te zien van Huybrecht de Keyser, van wien bekend is dat hij beeldwerk vervaardigde. Nadat die buste, welke nogal beschadigd was, door een der mouleurs, onder leiding van den heer W. Retera, was bijgewerkt, kon een goede vorm er op worden gemaakt. Aan de Gemeente werd een afgietsel geschonken en de oorspronkelijke buste in hare oude plaats hersteld.

Leeuwarden. Friesch Genootschap. Verslag over 1909—1910. — Na de uitbreiding van het Museum door de collectie-Bisschop is een tijdperk ingetreden, waarin weder langzaam doch gestadig aan den bloei van het Museum wordt doorgewerkt, terwijl ook buiten het Museum gelegen belangen bij voortdoring in het oog worden gehouden. Het verslag geeft daarvan de duidelijkste blijken: het terp-onderzoek gaat steeds voort. Mr. Boeles toonde op de vergadering van 16 Oct. 1909 eenige belangrijke terpvondsten. Hij bezocht verscheidene terpen. De Heer Wiersma hield wederom toezicht op de terpen te Ferwerd en Blija, terwijl de Heer A. E. van Giffen eveneens onderzoekingen in terpen verrichtte. Het genootschap zal pogen, zooveel doenlijk het afbreken van belangrijke oude gevels tegen te gaan. Het betoonde zijn instemming met de door den Oudheidkundigen Bond voorgestelde wettelijke regeling tot bescherming van monumenten van geschiedenis en kunst.

De kleine verzameling van buiten Friesland gevonden oudheden, die van belang zijn ter vergelijking met het Friesche materiaal, werd niet onbelangrijk verrijkt door een geschenk van het Provinciaal Museum te Hannover, bestaande in dertien fraaie urnen en eenige bijgaven van oud-Saksische origine, ontgraven in de provincie Hannover en nauw verwant aan het bekende Saksische vaatwerk uit de terpen. Een en ander naar aanleiding van een bezoek aan het museum te Hannover en in ruil tegen oudheden uit de terpen.

Het verslag vermeldt verder nog o.m. verschillende verbeteringen in de zalen. Als aanwinsten worden o.m. vermeld het porselein, gelegateerd door den Heer F. R. Fontein Tuinhout, een planetarium, porseleinen pullen, geschenk van Jhr. Mr. J. Roëll, enz. Een nauwkeurige lijst van deze aanwinsten is bij het verslag gevoegd.

KORTE MEDEDEELINGEN ¹⁾.

Aesthetische middeleeuwsche zegels. — In zijn *Geldersche Bijzonderheden*, No. I, blz. 33, bespreekt G. van Hasselt een paar middeleeuwsche zegels, »die kunstgewrochten zijn, welke om hunne innemende bevalligheid en uitvoering, door eenen Natter en eenen Scep ²⁾ misschien niet zonder moeite verbeterd, zekerlijk bewonderd zouden zijn geworden. In een giftbrief van 't jaar 1085 wordt de *palustris terra de Abecenwalde* vermeld (Geld. Chrb. II, 148). En hoe geestig en bij smaakvolle navolging van den kieschen antieken trant, [wordt] daarop nog twee eeuwen later van Sweder van Abcoude gezinspeeld met Leda en den zwaan, en na hem door Willem van Broekhuysen met eene even fraaye Ceres op zyne korenlanden?" Beide zegels zijn afgebeeld op de plaat aan het einde der genoemde aflevering. Maar hoe is het mogelijk dat Van Hasselt deze kunstwerkjes kon houden voor den arbeid van middeleeuwsche stempelsnijders? Hoe armzalig de gravure ook moge zijn, men herkent in de beide beeldjes onmiddellijk de hand van den geoefenden klassieken kunstenaar. Het zijn Romeinsche gemmen, die de beide genoemde heeren in metaal hebben doen vatten, waarop zij hun wapen en het randschrift lieten graveeren.

Dit smaakvolle gebruik van kunstvoorwerpen uit vroegere tijden, was toen reeds van ouden datum. »Karel de Groote zegelde nu eens met een Romeinschen kop, met het omschrift XRE . PROT . CAROLVM . REGEM, dan weder met een Serapiskop, zonder omschrift. En Lodewijk de Vrome zegelde evenzoo met een ovalen steen, waarin een gelauwerd hoofd gesneden, en waaraan mede een omschrift aangebracht was: XRE . PROTEGE . HLVDVICVM . IMP." Ik vind bovenstaande aantekening in mijn *adversaria*, doch verzuimde er bij te schrijven waaraan ik haar ontleende.

Werken over sphragistiek heb ik hier niet te mijner beschikking; mijn vraag aan de lezers van het »Bulletin" is dan: zijn er meer voorbeelden bekend van op de vermelde wijze samengestelde zegels?

VAN SCHEVICHAVEN.

Windwaag. — In het begin der achttiende eeuw werd het gebruikelijk, den winddruk in orgels af te lezen en te regulariseeren met een watermanometer (windwaag). In de toenmalige literatuur is de winddruk dienovereenkomstig opgegeven in graden. Het is mij echter documenteel niet bekend hoe groot deze graden waren, zoodat een vergelijking met de tegenwoordige millimeter-verdeeling niet goed uitvoerbaar is.

Om hierin tot eenige zekerheid te geraken behoef ik een dergelijke achttiende-euwsche windwaag. Kan iemand mij zulk een voorwerp aanwijzen? De beschrijving ervan is aldus: Een metalen gesloten bakje, waarin boven of ter zijde is aangebracht een metalen buisje en in welks deksel gestoken is een glazen buis; ter zijde van deze glazen buis en

1) Door plaatsgebrek in het vorig nummer waren enkele berichten blijven liggen.

2) Joh. Lorenz Natter, 1705—1763, beroemd »steinschneider", zie Brockhaus, XII, 201. Scep is in dien Lexikon niet opgenomen en mij ook van elders niet bekend.

daarmede evenwijdig is opgesteld een metalen strook of een op hout geplakt reepje papier, waarop de schaalverdeeling is aangebracht. De verdeeling bestaat uit 6 of 7 hoofdafdeelingen (rijnlandsche (?) duimen), iedere duim onderverdeeld in 10 graden.

Amsterdam, Heeregracht 68.

J. W. ENSCHEDÉ.

Twee leerrijke gevallen. — De heer J. D. L. C. Fzn. schrijft in het »Bouwk. Wkbl.» (26 Aug.): »In de Jacobstrasse te Aken heeft men onlangs een huis afgebroken, dat voor eenige jaren nieuw gebouwd was en in de nieuwe rooilijn stond. Deze straat is schilderachtig door de onregelmatige oude rooilijn en tamelijk breed; toch had men gemeend een nieuwe rechte lijn te moeten trekken. Thans is men blijkbaar daarop teruggekomen en heeft de oude rooilijn weer in haar rechten hersteld, zoodat voorspringende en terugspringende gedeelten ontstaan, die juist — bij goede oplossing, waarvoor blijkbaar thans zorg gedragen wordt, het eigenaardig karakter van de straat bewaren. Voor ca. 6 jaren was zoo iets wellicht nog niet mogelijk geweest.

Bij den Dom, slechts zeer kort daarvan verwijderd, stond een groot »Geschäftshaus», bijna zoo hoog als de Dom zelf. De Heeren die indertijd hier kwamen, zullen 't zich wel herinneren, het stoorde zeer. De Dom werd daardoor ongemeen »beeinträchtigt», evenzoo de nauwe aansluitende straat. Dit warenhuis is thans vergroot, daarbij heeft men 't nieuwe gedeelte veel lager gemaakt en van 't oude gedeelte 2 verdiepingen afgebroken en daarop 't dak weer opgezet. 'k Stel me zoo voor, dat dit de voorwaarde was, waaronder de toestemming voor de uitbreiding, die tegelijk eene verkeersverbetering gebracht heeft, werd gegeven.

En nu 't resultaat: niet alleen, dat de Dom thans geheel anders uitkomt door de nu verre de omgeving overtreffende hoogte, maar ook de donkere hoek, die door de vroeger van twee zijden vallende schaduwen ontstond, is verdwenen. Ten slotte is, van den Dom komende, de blik veel schooner geworden, daar men de hooger gelegen torens van 't oude en nieuw Raadhuis veel domineerder ziet dan te voren. Het geheel is dus een kwestie van maatstaf.

Tevens leert het geval, dat 't volstrekt niet noodig is, tot een algeheele »Freilegung» over te gaan, zooals men een tijd lang al te zeer gemeend heeft, om eenen gewenschten indruk van een monumentaal bouwwerk te verkrijgen.

Herbouw van Monumenten. — De »Bouwwereld» heeft een artikel over den bouw van een kerk te Vlissingen, ter vervanging der afgebrande, waaruit wij, met instemming wat het hoofdbeginsel betreft, het volgende overnemen over de vraag, of er op de oude muren en in den vroegeren staat gebouwd worden moet.

»In de architectenkringen zal het beginsel dier stelling zeker op grooten tegenstand stuiten. Den wensch onderschrijvend dat de Groote Kerk in haar ouden luister herrijze, zegt men daarmede nog volstrekt niet, dat te dien einde ook de oude vormen klakkeloos zouden moeten worden overgenomen. De gewenschte werking is zeer wel bereikbaar in

eene nieuwe gedaante, die bovendien even goed als de oude zich in het stadsbeeld kan voegen.

Men kent den grooten strijd die zich telkens en telkens weer openbaart wanneer ter sprake komt de herbouw van een oud bouwwerk, vooral wanneer dat in het stadsbeeld eene beheerschende plaats inneemt. Bij de Campenile te Venetië is er niet minder fel over gevochten, dan bij de St. Michaeliskerk te Hamburg, om slechts deze beide uit de laatste jaren dagteekenende en belangrijke gevallen in herinnering te brengen.

Eenerzijds, vooral door de leekenwereld, wordt de wensch gekoesterd het van oudsher gekende beeld te bestendigen, van welks vervanging men zich geene juiste voorstelling kan vormen. Hieruit vloeit in die gevallen voort het behoudende kunstbegrip der menigte. Het pleegt met zeker wantrouwen zich te stellen tegenover pogingen tot verandering en neemt niet aan dat deze in staat kunnen zijn gelijkwaardige schoonheidswerking te bereiken.

Daarbij komen eene dosis romantiek en eene portie sentimentaliteit het oordeel beïnvloeden ten gunste van de overgeleverde vormen. En veelal, zulks vooral bij kerkelijke gebouwen, wordt in dergelijke gevallen de vraag dan ook beslist in den zin van herbouw »op de oude muren in den vroegeren toestand”. Het verzet echter wordt steeds sterker en het denkbeeld wint steeds meer veld dat aan de hedendaagsche bouwkunst het zedelijk recht toekomt de leeggeworden plaats te bezetten.

Bijna altijd dringt daarbij trouwens ook de logica in dien zin. Het oude gebouw, gesticht onder den drang van andere behoeften en voor het huidige doel vaak slechts gebrekkig geschikt gemaakt, beantwoordt niet aan de praktische eischen die thans gesteld worden. En dat is zeker het geval bij een bouwwerk, 't welk voor den katholieken eeredienst bestemd, plots was omgezet in een hervormd bedehuis, dat moest beantwoorden aan eischen die in beginsel geheel tegengesteld zijn.

De strijd is oud. Nieuwe gezichtspunten zijn wel niet meer te openen, nieuwe argumenten niet aan te voeren. Van alle kanten is het vraagstuk bekeken en wederom bekeken. Maar door altijd weer te herhalen, zullen ten slotte de redelijke argumenten doordringen, gelijk zij het nu reeds, zij het ook bij wijze van uitzondering, — ik noem de Dresdensche Kreuzkirche, wier uitgebrand interieur volgens ontwerp van Schilling & Gräbner in beslist modernen geest is hersteld — doen.

Er zijn in ons land thans drie gevallen die aan onze architecten aanleiding geven zich uit te spreken: Binnenwijzend, IJselstein en Vlissingen verloren door brand elk hun kerkgebouw.

Het geldt daarbij niet eene restauratie, eene poging tot behoud van een door verval of op andere wijze in zijn bestaan bedreigd monument. In zoodanig geval zou de wensch gemotiveerd zijn van nauwgezet behoud van een vroegeren toestand. Maar men staat voor de noodzakelijkheid verloren monumenten te vervangen.

In meer dan één tijdperk der bouwkundige ontwikkeling hebben onze voorouders ons den alsdan te kiezen weg aangewezen. Stonden zij voor een zoodanige noodzakelijkheid, dan werd niet zoo konservatieve raad opgevolgd. Frisch en zelfstandig van opvatting, in het bewustzijn van de rechtmatigheid hunner eigen kunstopvatting, wenschten zij nooit

dat hun tijd zich in zijne gedenkteekens zou verloochenen. Zij kenden niet onze zwakheid. Integendeel. Zij grepen met — niet zelden zelfs te veel — graagte elke gelegenheid aan om het streven van eigen tijd in hunne bouwwerken tot uiting te brengen.

De gothische kerken verrezen meedoogenloos op de bouwvallen van romaansche voorgangers waarvan vele belangrijke op die wijze verdwenen en op hare beurt moesten zij, waar noodig, plaats maken voor de monumenten der renaissance. Het was hooge uitzondering dat, als Jacob van Campen bij het ontwerpen van den toren der Nieuwe Kerk te Amsterdam, bij de voltooiing van een gebouw een bouwmeester der renaissance bereid was de vormen aan te houden, waarvan zich eene voorgaande periode bediende bij het begin van hetzelfde werk.

Zulke zelfbewuste houding is een grondvoorwaarde voor de ontwikkeling der bouwkunst. Angstvallig leentjebuurt spelen bij bestaande elementen, hoe hoog men die ook schatte als bron van opwekking en leering, dat brengt de kunst niet vooruit.

Den architect moet geen andere opdracht en aanwijzing worden gegeven dan die welke eens uitging van het Domkapittel van Sevilla: »Sticht ons eene kerk waaraan ook ons nageslacht zich nog zal verheugen.»

Amersfoort. — Ons medelid de heer W. Croockewit Azn. schrijft in de »N. Rott. Courant» van 9 Sept., onder het opschrift: »*Hoe een monument verknoeid wordt*», het volgende:

Toen het in 1907 bekend werd dat het oude Sint-Pieters- en Blocklandtsgasthuis te Amersfoort (deze stichting is een oudemannen- en vrouwenhuis) zou gesloopt worden om voor een nieuw gebouw plaats te maken, kwam al wat in Nederland in het behoud van oude gebouwen belang stelt in het geweer. De Utrechtsche Provinciale Monumentencommissie, de Rijkscmissie voor de Monumenten, de Oudheidkundige Bond en tal van andere corporaties en personen wendden zich tot de Regenten van het gasthuis met het verzoek, althans het merkwaardigste deel van het oude gebouwen-complex, de kapel en het daarbij aansluitende z.g. mannendeel, te behouden. Het Departement van Binnenlandsche zaken steunde deze pogingen door uitzicht te openen op een Rijkssubsidie voor de noodige herstelling der te conserveeren gedeelten en zoo slaagde men er gelukkig in, dank zij het goede inzicht en de piëteit der Regenten, het allerbelangrijkste monument voor ondergang te behouden.

»Allerbelangrijkst» is inderdaad een niet te krachtig woord, waar het geldt het eenige vrijwel intact bewaard-gebleven laat-middeleeuwsche gasthuis van ons land.

Dit gasthuis — aan zijn tegenwoordigen naam gekomen doordat in 1804 het St.-Pietersgasthuis met de Blocklandtssichting vereenigd werd — was een gebouw, dat in 1531 was ontstaan door de vergrooing van het in 1390 gestichte St.-Pietersgasthuis. Het eigenlijk gasthuis bestond uit een voor de vrouwen bestemde rechthoekige zaal — het z.g. vrouwendeel — in welks verlengde een twee traveeën diepe, met drie zijden van een achthoek gesloten kapel stond, bij welker noorderwand, rechthoekig op haar as, een

tweede langwerpige zaal, het z.g. mannendeel, aansloot. In deze laatste zaal stonden nog tegen de lange wanden, de rijen bedsteden met eiken kleerkisten er vóór, die fraai kleuren op den met roode plaveien belegden vloer. De zoldering dezer zaal was vernieuwd, maar de schinkels van het oorspronkelijke houten tongewelf waren boven dit nieuwe plafond bewaard, zoodat met geringe moeite het oude interieur hersteld zou kunnen worden.

De kapel, wier westelijke travee met een lateren muur van het vrouwendeel was gescheiden, verkeerde in nog gaven staat. Wel waren enkele harer vensters gedicht, doch zij had de oude gemetselde kruisgewelven bewaard, wier ribben rusten op geestig gebeeldhouwde kraagsteentjes. Uitwendig echter was zij zeer ontsierd, doordien men haar zuiderwand, langs de straat, geportlandcementeerd had. Te oordeelen naar haar stijl dagteekende de kapel vermoedelijk uit de vijftiende eeuw. Het vrouwendeel was vermoedelijk ouder dan het mannendeel, dat blijkens een dichtgemetseld venster in den kapelwand, waartegen deze aansluit, later was gebouwd, en toonde toch nog de vormen der laat-gothiek, zoodat het vermoedelijk is ontstaan bij de ons bekende vergrooting van het gasthuis in 1531.

Gelijk ik reeds zeide, moest, met het oog op het nieuwe gebouw, het vrouwendeel worden afgebroken. Dit geschiedde en men besloot de overblijvende kapel met het mannendeel in te richten tot een soort gasthuismuseum. De oude slaapzaal der mannen zou daarvan het piéce de résistance vormen, tal van oude voorwerpen en bouwfragmenten uit de gesloopte resten van het gasthuis konden verder een opmerkelijk geheel helpen vormen.

Het heeft intusschen tot dit jaar geduurd, voor men met de restauratie van het gebouw kon beginnen. Bij afbraak van den muur, die de kapel vroeger van het vrouwendeel scheidde, kwamen toen overblijfselen voor den dag van een fraai renaissance houten hek en in de kapel vond men restes van eenvoudige ornamentale beschildering, kortom de eerste werkzaamheden beloofden het beste.

Maar toen ik dezer dagen nog eens langs het gebouw liep, zag ik dat men aan den zuidelijken buitenmuur der kapel bezig was daarvan de cementlaag te verwijderen en het gaf mij den indruk dat men hierbij te werk ging zonder genoeg besef van verantwoordelijkheid.

Het is bekend, dat cement zich soms zoo vast met baksteen verbindt, dat een goede cementlaag bezwaarlijk anders dan door afkappen kan verwijderd worden.

Als dit werk met zorg is gebeurd, is de vrijkomende baksteen, desnoods met een frijnslag wat opgeknapt en met tusschenvoeging van de ontbrekende steenen toonbaar. Aanvankelijk schijnt men hier ook voorzichtig te hebben gewerkt, de bovenste baksteenlagen althans van den gecementeerden muur zien er tamelijk goed uit. Maar men heeft dit blijkbaar te tijdroovend gevonden en is er toen toe overgegaan van den geheelen muur en zijn beeren, behalve het cement, een halve steen af te kappen. Zelfs de fraai geprofileerde waterlijst, waarvan ik enkele stukken nog volkomen gaaf onder de cement van daan zag komen, wordt geheel weggeslagen. De bedoeling is verder inkassingen in het oude werk te maken en den geheelen muur dan met een nieuwe halve steen te bekleden!

Dat de fraaie gloed van den prachtigen rooden baksteen zoo verloren gaat, dat in plaats van het mooie oude metselwerk met al zijn toevalligheden, dan het doodsche werk komt der leelijke, planlooze moderne steen, schijnt niemand te hinderen . . .

Mijn protest komt te laat om in dit geval nog tot voorkoming der verknoeiing te kunnen leiden, maar het zal allicht kunnen dienen om de aandacht te vestigen op een gevaar, dat ook andere monumenten bedreigt, die eene z.g. restauratie, die meer op een vandalisme lijkt, ondergaan. Dat zulk knoeiwerk blijkbaar kan geschieden bij eene restauratie, die met subsidie en onder toezicht van het rijk geschiedt, noopt te meer tot waakzaamheid" 1).

Ons medelid Jac. v. Gils te Rotterdam schrijft naar aanleiding van dit stuk in hetzelfde blad het navolgende:

De kreet van den heer Croockewit komt te laat, is reeds meermalen gehoord, doch had zonder ophouden moeten weerklinken. Op de vergadering van den Oudh. Bond te Gouda, onlangs nog in een gesprek met Jhr. Victor de Stuers en in tijdschriften, heb ik steeds luide beweerd dat het bij de herstelling van monumenten m. i. er niet alleen om gaat wat en hoe hersteld zal worden, maar meer nog om het wie herstelt, en of de man alleszins berekend is voor zijne taak.

Hadde men daarop meer gelet dan waren duizenden guldens bespaard, monumenten dikwijls niet verknoeid en de strooming tegen elk herstel had niet het succes gevonden, dat thans wordt ingeogst. Maar wat gebeurt ook nu nog. De eigenaren der gebouwen stellen of kiezen hun architect voor de herstelling en vragen of weten meestal niet of deze berekend is voor zijne belangrijke taak, of hij tijd en gelegenheid heeft om zich ten volle aan dit werk te kunnen wijden (uitzonderingen natuurlijk daargelaten). Zoo komt het, dat om uit honderden, slechts eenige voorbeelden te noemen, de St. Laurenskerk alhier uitwendig verknoeid is, aan den toren te Zalt-Bommel voor duizenden vermorst, wat thans moet worden goedgeemaakt, de kerk te Oirschot veel van het karakter verloren heeft, het stadhuis te Gouda geheel bedorven is, enz. enz. alles tengevolge van onoordeelkundige herstelling door menschen, die meenden dat architect zijn alléén bestaat in het solide samenstellen van verbindingen en niet begrijpen dat daarnaast ook kunstenaars-aspiratiën behooren te fungeeren, noodig om te voelen den polsslag van het leven die door alle bouwgeledingen behoort te tintelen.

Buinerveen (Dr.). — Te Buinerveen is onder het veen een van boomstammen vervaardigde brug ontdekt, die waarschijnlijk evenals de bekende Valtherbrug uit den Romeinschen tijd dagteekent. Evenals deze ligt ze op een diepte van ± 1 M. beneden den beganen grond. Van de brug is een klein deel blootgelegd. Zij bestaat uit twee bogen. De bovenste is van grenenhout, de onderste van berken met hier en daar hout van kersen-

1) De met de restauratie belaste architect heeft een tegenspraak van deze opmerkingen in de »N. Rott. Crt.» geplaatst, te laat om haar hier nog op te nemen.

boomen. De dennenstammen liggen in een richting N.W. de berkenstammen in die der brug. De palen van het dennenhout, zijn aan de einden puntig behakt. De brug strekt zich waarschijnlijk uit over een lengte van 1 K.M.

Delft. — Venduhuis. Ons medelid de heer A. le Comte schrijft in het »Bouwk.Wkbl.» (10 Juni): »Bij het afbreken van de houten deurstijlen van het oude Venduhuis, die uit »de XVIII^{de} eeuw dateeren, is er eene belangrijke Laat-Gothische deuroplijsting te voor»schijn gekomen, van natuursteen en baksteen samengesteld en nooit geverfd geweest.

»Het bestaande werk bestaat uit een rijke profileering van tolaanvorm en torse »kolom, met horizontale voetlijst en hoog plint van hardsteen; de rest is afwisselend uit »zandsteen en telkens vijfslagen rooden baksteen samengesteld. Der uiteinden van deze »baksteen is in profiel (uit de hand) hetzelfde wentelend beloop gegeven, als de »kolomvorm van zandsteen vertoont.

»De kolom eindigt tegen een smal horizontaal profiel dat als latij doorgelopen »heeft en in de beide hoeken door een klein wapenschild (voor de helft nog aanwezig) »is afgesloten. Daarop kwam de overdekking, waarschijnlijk in korfboogvorm; daarvan »is echter slechts het eerste boogstuk met zijn groot holprofiel overgebleven.

»De vorm van deze bepaald merkwaardige deuroplijsting uit de Laat-Gothische »periode is met deze grootendeels behouden gebleven fragmenten, weer geheel te recon»strueeren, en sluit zich in hoofdzaak aan bij dergelijke vormen aan het hoekhuis van »de Wijnhaven en Boterbrug en het huis aan de Oostzijde van de Koornmarkt.

»Deze vondst maakt de zorgvolle wijze van afbreken van dit pand nu des te »meer vruchtdragend».

Enkhuizen. — Met het ontblooten der *gewelfschilderingen* in de Zuider- of St. Pankras-kerk wordt geregeld voortgegaan. In verscheidene vakken zijn thans reeds de drie verflagen, die gedurende drie eeuwen de schilderingen bedekten verwijderd. De heer G. van Kalcken schrijft daarover, dat »de thans ontbloote 15de eeuwsche gewelfschilderingen »tot de oudste en merkwaardigste van ons land behooren. Met zekerheid kan thans »vastgesteld worden, dat de »Boom van Jesse» zeer oorspronkelijk van teekening en »meesterlijk van uitvoering is, vooral wat betreft de drapeeringen.» Hij meent daarin echter eene andere hand te zien dan bij de »Geboorte van Christus», de »Maria Boodschap» en de andere voorstellingen. Ook onderstelt hij, dat niet slechts de gewelven, maar ook de muren en kolommen geheel beschilderd zijn geweest; zooals trouwens op sommige punten reeds gebleken is.

Museum van Kunstnijverheid te 's-Gravenhage. — De bladen bevatten het bericht, dat de heer J. A. Frederiks zijn ontslag gevraagd heeft als directeur van dit Museum. Waar men zich voor eenige jaren, toen de heer F. het directeurschap aanvaardde,

bijzonder verheugd heeft over deze voor het Museum gelukkige keuze, en waar bovendien zéér belangrijke en instructieve collecties door den heer F. in de door hem gereorganiseerde instelling werden ten toon gesteld, daar wekte dit ontslag bevreemding en teleurstelling. Reden te over den heer F. om inlichting erover te vragen. De heer F. bepaalde zich bij die inlichting er toe, ons te wijzen op het voor het beheer vastgestelde Reglement, waarmede hij zich onmogelijk kon vereenigen en onder welks vigueur te arbeiden voor hem ten slotte ondoenlijk bleek. Het valt — voor het museum in de eerste plaats — te betreuren, dat dit reglement tot het genomen besluit aanleiding gaf en het is te hopen, dat er een oplossing mogelijk blijkt, die alsnog den heer F. en zijn kundigheden voor de instelling behoudt. Wij kennen echter de omstandigheden te weinig om in deze meer te doen dan het uitspreken van deze hoop. Toch zouden wij nog een enkele opmerking willen maken, omdat er aan deze zaak ook een kant is, die algemeene oudheidkundige belangen raakt, en die wij dus — alle persoonlijks buiten beschouwing latende — onder de oogen moeten zien. Dat is het gewraakte Reglement zelf. Immers, dat is wel zóó, dat niets gemakkelijker eruit ontstaan kan dan wrijving en dat zeker een deskundig directeur zich daaronder onbehagelijk gevoelen moet. Men oordeele uit enkele staaltjes:

Art. 6 draagt aan een Commissie — onder oppertoezicht van den Raad van Bestuur der Academie van Beeldende Kunsten — op, het Museum in stand te houden, uit te breiden en te *beheeren*.

Die Commissie beheert de gelden (art. 7); voorts is er een Directeur en een Conservator (art. 8). De Directeur »staat de Commissie bij» en hem is de »technische leiding van het Museum opgedragen» (art. 30). Die technische »leiding» echter wordt weder ingekort in art. 32, daar hij wel mag »tentoonstellen en rangschikken, zooals hem het beste toeschijnt», maar onder »nadere goedkeuring» der Commissie. De Conservator is aan de Commissie ondergeschikt en moet, evenals de Directeur, haar van advies dienen. Aan hem, en niet aan den Directeur, (die de technische leiding heeft!) is »het opmaken en geregeld bijhouden van den inventaris» opgedragen, de »inrichting» van dien inventaris is onderworpen »aan de goedkeuring der Commissie», »gehoord» den Directeur. Toch is het wederom de taak van den Directeur te »zorgen», »dat aan elk tentoongesteld voorwerp een bericht . . . gehecht worde omtrent den aard ervan». Ook »hecht hij aan elk voorwerp het nummer, waaronder het in den inventaris is vermeld», welke inventaris door een ander is »opgemaakt».

De Conservator heeft »de leiding» der »inwendige politie». Toch is het aan »het oordeel» van een Custos overgelaten te bepalen, welke »voorwerpen» als »hinderlijk en gevaarlijk» bij den ingang van het Museum moeten worden afgegeven! En zoo is er meer.

Zie hier dus een klein Museum met een Directeur en een Conservator, wier bevoegdheden in elkaar grijpen en die eigenlijk op gelijke lijn staan, boven hen een Commissie van 9 leden, aan welke alle daden van Directeur en Conservator ter goedkeuring moeten worden voorgelegd; boven deze een Raad van Bestuur der Academie, van 11 leden, aan

welke het »oppertoezicht» verblijft. Zou — zoo luidt onze bescheiden vraag — dit stelsel van de pyramide-op-haar-punt wel het meest aangewezen zijn om een Museum, waarbij het bij uitstek op deskundigheid aankomt, tot ontwikkeling te brengen?

H. E. VAN GELDER.

Haarlem. Een goed voorbeeld. — B. en W. hebben tot de Haarlemsche architecten een rondschrijven gericht waarin het college een beroep doet op hunne medewerking tot behoud van het stadschoon. In de laatste jaren — schrijven zij — zijn verscheidene typische gevels uit vroeger eeuwen geruimd, welke in enkele gevallen wel door fraaie gevels vervangen werden. Vaak echter kwam het voor, dat een schoon stuk werk uit vroeger tijd plaats moest maken voor een bouwwerk waarbij meer rekening was gehouden met het benutten der opengekomen ruimte, dan met de verzorging van het uiterlijk aanzien. Dat achten B. en W. te betreuren.

Halsteren. — Bij het Gemeentebestuur van Halsteren is een uitvoerig schrijven van den Min. van Binnenl. Zaken ingekomen met een uitgebreid rapport over den toestand der *Quirinuskerk*, zooals deze is opgenomen door den Rijksbouwmeester voor de Monumenten. De Minister dringt er ten zeerste op aan, dat het Gemeentebestuur alles in het werk zal stellen om dit monumentaal bouwwerk, terwille van zijn oudheid, schilderachtige ligging en historische herinneringen voor het nageslacht te behouden.

Er bestaan plannen om volgens ontwerp van den architect Jos. Cuypers, het kerkgebouw na eene restauratie in te richten voor gemeentehuis.

's-Hertogenbosch. — Aan het verslag betreffende de herstellingen der *St. Janskerk* in 1910 is het volgende ontleend:

De werkzaamheden aan de Noordzijde van het hoogkoor werden voortgezet en betroffen de herstellingen van twee lichtvensters met hunne traceeringen, omlijstingen en balustraden, alsmede van een stel dubbele schraagbogen.

De teekeningen op $\frac{1}{20}$ der ware grootte voor de herstelling van genoemd gedeelte en de omschrijving dier werken, werden in het voorjaar bij het rijk ingezonden, waarop de goedkeuring is ontvangen.

Aangaande de uitvoering dezer werken valt op te merken, dat de vervallen toestand, waarin dit gedeelte verkeerde, noodwendig aanzienlijke vernieuwingen tengevolge moest hebben, desniettemin konden belangrijke onderdeelen, zijnde de balustraden en de ornamentale versieringen van den schraagboog, na vervanging van enkele sterk verweerde gedeelten, behouden blijven en wederom ter plaatse worden aangebracht.

Van de voornaamste architectonische onderdeelen en beeldhouwwerken zijn, voor de uitvoering der herstellingswerken fotografische opnamen geschied.

De frontaallijningen, welke de lichtvensters van het hoogkoor, aansluitende aan het noordertransept bekronen, werden hersteld. De zorgwekkende toestand waarin deze

merkwaardige beeldwerken verkeerden, bij welke uitwendig verval met inwendige gebreken gepaard ging, noopte tot ingrijpende maatregelen om te voorkomen, dat binnen een afzienbaren tijd de vormen geheel verdwenen zouden zijn. Bij de herstelling dezer reliefs zijn alle voorzieningen getroffen, welke voor de uitvoering van dusdanig werk noodzakelijk zijn. Na op het oorspronkelijke stuk te zijn bijgeboetseerd, waartoe de vóór ongeveer 25 jaren vervaardigde gipsafgietsels dezer beeldhouwwerken belangrijke aanwijzingen verschaften en daarna in gips te zijn afgedrukt, werden de slechte gedeelten uitgebrouwen en door nieuw vervangen; de bewerking hiervan geschiedde eveneens ter plaatse.

Een der frontaalschilderingen kan met uitzondering van een enkel sterk verweerd gedeelte behouden blijven, terwijl de andere noodwendig vernieuwd moeten worden. De afgenomen stukken zijn in een der bouwloodsen opgesteld en hierdoor tegen verder verval behoed.

Tevens is een aanvang gemaakt met de vervaardiging van gipsafgietsels van alle beeldhouwwerken welke zich aan de frontalen van het nog niet hersteld gedeelte van het kerkgebouw bevinden. Van de reeds gemaakte afdrukken zullen duplicaten ter plaatsing in het rijksmuseum te Amsterdam worden afgestaan.

Mannheim. Een Friesche torenklok te Mannheim. — Te Mannheim, in den toren der Konkordienkirche, hangt een klok, in 1663 door Jurjen Balthasar te Leeuwarden gegoten voor den toren te Berlikum in Friesland. Hoe die daar gekomen is vertelt Mr. P. C. J. A. Boeles in een belangrijk opstel, opgenomen in de 2de aflevering van het 21ste deel 1911 van »De Vrije Fries». In 1777 heeft men de kerk en den toren te Berlikum, waarin de klok hing, afgebroken. De klok stond nog tot 1798 op het kerkhof en werd toen verkocht voor f 997 en 7 stuivers, blijkens een uitvoerige, in het kerkeboek bewaard gebleven rekening.

Mannheim had met het bombardement van 1795 zijn toren en zijn klokken verloren en kon bij den wederopbouw uitstekend een klok als de Berlikumsche gebruiken.

Een goede afbeelding der klok versiert het opstel, waarin ook uitvoerig is vermeld, welke wapens, opschriften enz. er op te zien zijn.

Schoonhoven. — Elders in dit nummer vindt men de motie afgedrukt die de Algemeene Vergadering van onzen Bond aannam om te protesteeren tegen de voorgenomen overdracht door de Gemeente aan den Kerkeraad van den bekenden *Kerktoeren* der stad. Deze motie is ter kennis van den Gemeenteraad gebracht, die ook van verscheidene andere vereenigingen gelijksoortige adressen had ontvangen. Deze adressen hebben uitgewerkt dat per slot de Gemeenteraad het afstaan van den *Kerktoeren* afstemde. Daarmede zal dus ook wel de *afbraak der kerk* zijn voorkomen.

Stavenisse. — De door Rombout Verhulst gebeeldhouwde *graftombe* van Jeronimus van Tuyl van Serooskerke (\pm 1669), die niettegenstaande eene herstelling van 25 jaren geleden weder herstelling behoeft doordat de kelder onder de kapel zoo bijzonder vochtig

was, hetgeen nu is verholpen, zal op kosten der familie gerestaureerd worden. De kerk zelve is geheel herbouwd, en de aansluiting aan de gespaarde kapel is nu zoodanig, dat het monument beter in het oog valt.

Ulrum. — Men schrijft uit Ulrum d.d. 22 Aug. aan de »N. Rott. Crt.» :

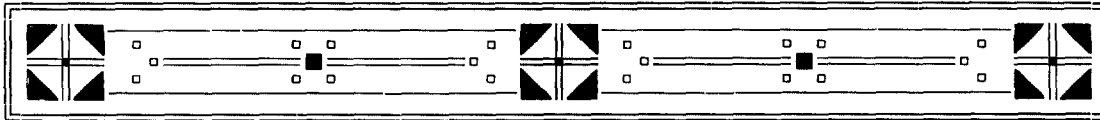
De vorige week begon men in de Hervormde kerk alhier met het doen van eenige herstellingen in het bovengedeelte. Geheel toevallig kwam er eenige beschildering voor den dag, waaraan eerst blijkbaar niet de noodige aandacht is geschonken. Later kwam men op de gedachte eens een deskundige te raadplegen, in den rijks-architect Mulder te Den Haag, die heden overgekomen is. Ziehier het resultaat van zijn onderzoekingen :

Wat de beschildering betreft: gevonden is eene voorstelling van de Heilige Katharina, voor het rad, waarop zij later ter dood gebracht is, en de Heilige Maagd met het kindeken Jezus. Deze beschildering vond men in de gewelfde bogen voor het koor. Hoogstwaarschijnlijk zullen ook de andere bogen beschilderd zijn.

De architect heeft den raad gegeven, door te gaan met het voorzichtig afbikken van het overpleisterde, om later dan vast te kunnen stellen, wat er verder gedaan kan worden in verband met een subsidie voor de onkosten. De indruk, dien de heer Mulder van het schilderwerk kreeg, moet uitstekend geweest zijn. Hoewel oud, is het plafond nog zeer voldoende sterk om alles bloot te halen. Ook de wanden der kerk bevatten versieringen, doch dit bepaalt zich, naar het voorloopig aanzien, tot vlakversiering. De benedenmuren zullen echter hoogstwaarschijnlijk zoodanig zijn verwaterd, dat daar niets van te maken is. Kerkvoogden hebben besloten met het afbikken van het pleisterwerk voort te gaan en bij de Synode om subsidie te vragen, daar de kerk zelve niet bij machte is, deskundig onderzoek te bekostigen.

Vledder (Dr.). — Het behoud van de 14de eeuwse toren in het hoofddorp der gemeente is verzekerd. Met rijks- en provinciaal subsidie zal de restauratie beginnen, waarvan de aanbesteding reeds heeft plaats gehad. De toren heeft een zadeldak tusschen twee puntgevels. De kerk die in 1621 bij een brand gedeeltelijk instortte, werd toen weder opgebouwd. Later, in 1820, onderging zij een verbouwing. Zij bestaat thans, schrijft men, uit een eenbeukig schip uit het eerste kwart der 15de eeuw, met vlakke houten zoldering op zeven zware balken, en een koor uit de 2de helft der 15de eeuw, gesloten met een steenen kruisgewelf en netgewelf in de sluiting. Op het dak staat een gesmeed ijzeren kruis uit de 16de eeuw. De preekstoel dateert uit de 18de eeuw, de klok werd in 1740 door C. Cram gegoten. Een zandsteenen doopvont uit de elfde eeuw en een koperen avondmaals(?)beker uit 1628, afkomstig uit de kerk, bevinden zich thans in het Prov. Museum te Assen.

HET GRAF, DE GRAFTOMBE EN HET BEELD ONDER DEN BALDAKIJN VAN HERTOG KAREL VAN EGMOND IN DE ST. EUSEBIUS- OF GROOTE KERK TE ARNHEM.

IV.

Over dit graf, deze graftombe en dit beeld schreven wij reeds in Bulletin Dec. 1901, Juli 1902 en Januari 1905.

Als een vervolg hierop kan worden medegedeeld, dat ons uitgedrukt vermoeden, dat *Jan van Calis* of *Meister Jan Harnsmaker*, wiens grafsteen in den zuidelijken kooromgang ligt, en waarop een ridder is gebeeldhouwd, welke zerk ook onder No. 3216 in de *Iconographia Batava* door E. W. Moes wordt genoemd, werkelijk de maker is van een harnas van hertog Karel en dus zonder twijfel ook van het harnas van het beeld onder den baldakijn, dat door den hertog werd gedragen. Wij vonden dit bevestigd in de volgende volmacht van 6 Mei 1518:

Wij doen kondt Alsoe ons onse tolner alhier bynnen onsse stadt Arnhem Meister Johan harnischmaicker aen harnisch, dat wij nu in den steeckspuyll gebruijckt ind gehad hebben, gedaen heeft, gedraigende ther sommen van eyn ende viertich golden gulden van gewicht XI st. b. Bekennen wij hertoich vurss, dat wij den vurg. Meister Johan consenteert ind toegelaiten hebben consenteren ind toelaiten mite desen onsen apenen placait die vurg: eyn ende veertich gl. van den alre yrsten penningen hij van onse tollpenningen van onss wegen heffen ind boeren sall moigen Inbehalden twelick ons mite desen guede betalinge wesen ind hem in synre Rekenschap alsoe gepasseert werden sall sonder argelist. Oirkonde onss gewoentlicken hantteycken ind secreet segele hyrop gesatt den VI dach van Meij anno supra sesqui millesimum Decimo octavo ¹⁾.

De graftombe werd in Mei en Juni 1911 verplaatst, ten einde beter te kunnen worden beschouwd. Deze verplaatsing geschiedde in oostelijke richting over een afstand van 3.05 M.

Bij die verplaatsing bleek, dat dit monument van binnen geheel en al uit massief metselwerk van groote steenen of zoogenaamde moppen was samengesteld, en dat werkelijk dit monument juist boven den grafkelder van hertog Karel stond. Deze kelder

1) Schat van Geld. Stukken, III, blz. 234. Naar 't origineel van de R. K. in Gelderland.

heeft een dichtgemetselden ingang aan den noordelijken kant van den westelijken muur.

Tijdens die verplaatsing toch ontstond in het gewelf eene opening, waardoor men in den kelder kon zien. Daarin afdalende, bevonden wij, dat de beenderen van den hertog over den vloer verspreid lagen te midden van vermolmd en bijna vergaan hout. De looden kist was verdwenen; een strook lood van ± 0.75 M. lengte, waarmede een der hoeken van de kist was opgezet geweest, was nog aanwezig. In den zuidoostelijken

De H. Familie.

St. Christoffel.

hoek van den grafkelder werd echter op den vloer een koperen kistje gevonden, dat eene lengte van 20.5 c.M., eene breedte van 11.5 c.M. en eene hoogte van 10 c.M. heeft. Van dit kistje had de soldeernaad langs den bodem reeds een weinig losgelaten. Op het deksel, dat draaibaar is, bevindt zich het reeds vroeger medegedeelde opschrift: »T HERT VAN HERTOOGH KAREL VAN EGMOND DEN 26 SEPT. 1805 VIT DESER STADS MINRE BROEDEREN KERK IN DESE KELDER OVERGEBRAGT.»

Bij opening bleek hierin te zijn een nauw passend looden kistje, lang 19 c.M., breed 10 c.M. en hoog 8.5 c.M. Dit kistje was blijkbaar verzegeld hierin geplaatst, daar het met een koord was omwonden, dat over het deksel kruiste. Dit koord was echter geheel verteerd, en verging bij de minste aanraking en beweging. Op dit kistje was aan een der smalle bovenzijden het wapen van den hertog en daaronder het reeds vroeger

St. Petrus.

St. Andreas.

medegedeelde opschrift: »COR · ILLVSTRISSIMI · PRINCIPIS · KAROLI · DVCIS
GELRIE · ANNO · 1538 · HIC · SEPVLTVM · EST” nog zeer duidelijk te lezen.
De soldeernaad langs het deksel had reeds losgelaten.

Binnenin bleek, dat het zilveren kistje, waarin het hart van hertog Karel van Egmond, dat van 1538 tot 1805 in de Minderbroederkerk en daarna in deze kerk was bijgezet, thans tot een vuil dik bruin roest was verteerd, zoodat niet meer kon worden

vastgesteld, dat dit van zilver was, en het laatstgenoemd wapen en opschrift daarop niet meer konden worden gelezen, welke zich oorspronkelijk ook op dit kistje bevonden.

Alles werd in elkander gelaten, zooals dit werd gevonden, en vervolgens in een nieuw looden kistje geplaatst, lang 25 c.M., breed 15 c.M. en hoog 15 c.M. Dit nieuwe looden kistje verkreeg een gelijkkluidend opschrift als het hiervoren genoemd looden kistje, dat in het koperen is geborgen. Het jaartal 1911 werd er bij gevoegd.

St. Jacobus de Meerdere.

St. Johannes.

De beenderen van hertog Karel van Egmond zijn daarna met zeer groote zorg uit de brokstukken van bijna vergaan en vermolmd hout bijeengezocht en, nadat van den schedel een foto was genomen, — waarin deskundigen wellicht het vroeger genoemde driehoekig beentje kunnen ontdekken — in een looden kistje gelegd met het fragment van de looden en de resten van de houten doorkist en enkele doorkistschroeven. Dit

looden kistje heeft eene lengte van 75 c.M., eene breedte van 30 c.M. en eene hoogte van 25 c.M. Het verkreeg het volgend opschrift:

»IN HAC CISTA REPOSITA SVNT OSSA CAROLI DVCIS GELRIAE,
COMITIS ZVTPHANIAE, NATI DIE IX MENSIS NOV. A. D. MCCCCLXVII,
MORTVI DIE XXX MENSIS IVN A. D. MDXXXVIII, QVAE OSSA IN SEPVLCHRO
DISPERSA DIE III MENSIS MAI A. D. MCMXI COLLECTA SVNT.»

St. Mattheus.

St. Jacobus de Mindere.

De grafkelder bleek eene lengte te hebben van 2.78 M., eene breedte van 1.74 M. en eene hoogte van 1.56 M. met een dichtgemetselden ingang aan de korte zijde bij den noordwesthoek lang 0.85 M., breed 0.74 M. Vier draagijzers heeft men, op eene hoogte van 52 c.M. boven den vloer, in de lange zijmuren laten zitten, welke wel voor een deel verroest, doch toch nog zeer gaaf waren. In den noordelijken wand was op 50 c.M. boven den vloer tusschen het 1^e en 2^e draagijzer aan de westzijde, eene dichtgemetselde opening,

lang 43 c.M. en hoog 36 c.M. Door deze opening is na 1805 en vermoedelijk tijdens de restauratie van het inwendige der kerk in 1895 de looden kist zeer waarschijnlijk geroofd!

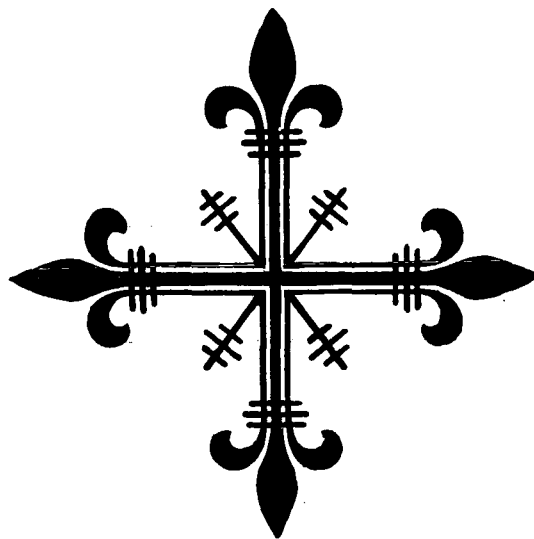
Tegen de wanden en het gewelf is een zwart kruis geschilderd ter grootte van 52 c.M., waarvan door middel van calqueerpapier, eene nauwkeurige afbeelding werd gemaakt en eene foto hierbij is gevoegd. Aan den westelijken wand is het kruis zuidwaarts van het muurtje, dat de ingang van den kelder afsluit.

De gelijkarmige kruisen eindigen in Fransche lelies. Volgens het *Beknopt kerkelijk Handwoordenboek* van Pater Nieuwbarn O. P. is dit vermoedelijk het bloeiend, Fransch leliekruis, ook wel het gothische rozenkruis genoemd, al zijn dan de uiteinden der armen anders dan daar is opgegeven. Door het snijpunt der armen gaat een kleiner Andreaskruis. Op de armen van het staande zoowel als van het Andreaskruis, zijn drie dwarsbalkjes, ongeveer als bij de pauselijke kruisen. Een der Geldersche graven nl. Hendrik, zegelde

in 1177 met een kruis met drie dwarsarmen. Het patriarchale kruis telt twee dwarsarmen.

Nadat de vloer was schoongemaakt, bleek deze te bestaan uit roode estrikken van 16 bij 16 c.M. in het vierkant.

Op de ijzeren staven, waarop oorspronkelijk de overblijfselen van den Hertog in een looden kist met het reeds vroeger medegedeelde opschrift in den bodem¹⁾ waren geplaatst, zijn nu enkele nieuwe ijzers, ter bescherming tegen vocht, in de lengte van den kelder zoodanig gelegd, dat het kistje met het hart van den hertog weder in den zuidoosthoek van den kelder en het kistje met de doodsbeenderen, enz. daarnaast kon worden geplaatst.

Al is dus de graftombe 3.05 M. in oostelijke richting verplaatst, zij staat evenwel nog gedeeltelijk boven den grafkelder, terwijl het hart en de beenderen nog onder den zuidwesthoek van de graftombe zijn gekomen.

Het dichtsoldeeren der twee looden kistjes geschiedde, nadat de aanwezigen zich van den inhoud hadden overtuigd, in tegenwoordigheid van Kerkvoogden, leden van de Commissie tot restauratie der kerk, onder wie de Commissaris der Koningin Jhr. S. van Citters en vele belangstellenden, onder wie Jhr. Victor de Stuers, het Bestuur van het Arnheemsch Genootschap van Oudheidkunde, enz.

Van een en ander werd de navolgende acte op perkament opgemaakt en door de aanwezige kerkvoogden, *Mr. E. G. C. Scheidius, Jhr. L. J. van Teijlingen, Mr. J. S. Rooijaards,*

1) Dit luidde: ANNO : DNI : MD38 : IVNII : DIE : 30 : NOCTIS : HO : II : OBIIT : CHAROLVS DVX : GELDRIE : HIC : SEPVLTVS : MAGNIFICENTISSIMVS.

Jhr. J. K. W. Schimmelpenninck, Mr. H. J. van Lulofs Umbgrove, A. D. P. V. van Löben Sels en L. W. Baron van Boetzelaer, alsmede door den architect der kerk H. Porthoine Jr. onderteeekend:

»Op heden den eersten Juli negentienhonderd-en-elf is in den in de maand Juni j.l. geopenden grafkelder van *den Hertog van Gelre en Graaf van Zutphen Karel van Egmond*, (welke kelder voor zoover bekend sedert 1805 nooit is geopend) geplaatst een looden kist lang

St. Helena.

St. Martinus.

0.75 M., breed 0.30 M. en hoog 0.25 M., waarin verzameld zijn het doodshoofd en de beenderen van den Hertog, welke nu op den vloer van dezen kelder verspreid werden bevonden.

De looden kist, waarin eenmaal zijn stoffelijk overschot rustte, was niet meer aanwezig. Tegelijkertijd werd in dezen kelder een looden kistje geplaatst, lang 0.25 M. breed 0.15 M. hoog 0.15 M., waarin het koperen kistje is geborgen, dat in 1805 in dezen kelder werd bijgezet en in Juni 1911 ongeschonden op den vloer daarvan is teruggevonden.

In dit koperen kistje is weer het looden kistje, waarin het zilveren, dat het hart van den Hertog bevat.

Tot 1805 was dit hart in de toen afgebroken Minderbroederkerk alhier in een keldertje begraven en werd toen in dezen kelder overgebracht.

Nadat de ondergeteekenden zich van den inhoud van de looden kist met het doodshoofd en de beenderen en van het looden kistje met koperen, looden en zilveren

St. Thomas.

St. Simeon.

kistje hadden overtuigd, werden deze dichtgesoldeerd en beide geplaatst op het ijzeren rooster op 50 c.M. boven den vloer van den kelder.

Van deze bijzetting werd dit proces-verbaal opgemaakt en door de aanwezige Kerkvoogden benevens door den Architect der Hervormde gemeente onderteekend, waarvan een exemplaar op perkament, in een looden koker werd gelegd en bij deze kistjes werd geplaatst."

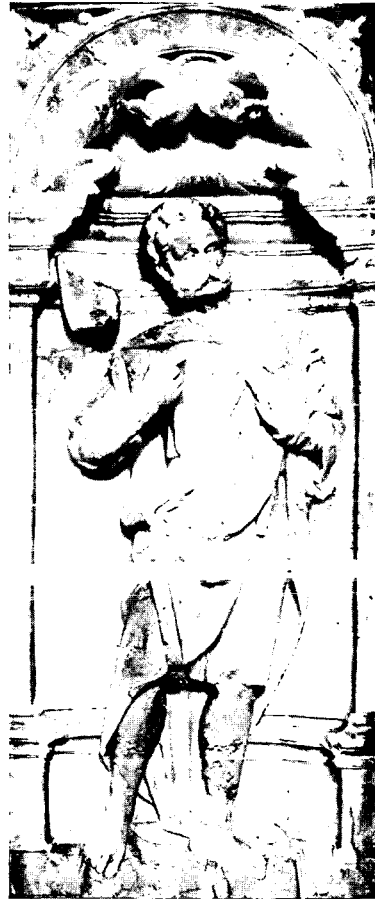
»Daarna had de sluiting van de opening in het gewelf in hunne tegenwoordigheid plaats en werd op dezen nieuwen toegang een hardsteenen tegel gelegd met het opschrift: »INGANG GRAFKELDER KAREL VAN EGMOND».

»Waarvan dit proces-verbaal is opgemaakt en door dezelfden onderteekend, welk stuk in het archief der Kerkvoogdij zal worden nedergelegd.»

De graftombe met beeldhouwwerken werd bij deze gelegenheid hersteld en geplaatst

St. Bartholomeus.

St. Matthias.

op eene hardsteenen zerk lang 4.70 M., breed 2.64 M. en dik 0.15 M., welke niet minder weegt dan 4000 K.G. Dit aanzienlijk gewicht, vermeerderd met dat der tombe, welke van binnen weder is volgemetseld, werd op de bestaande grafkeldermuren overgebracht door Siegwart-balken, lang 2.50 M., hoog 0.16 M., met tusschenruimten van 1.5 c.M. voeg, welke daarna met cementspecie zijn volgegoten.

Aan de tombe zelve is niets geresatureerd; alleen is hier en daar een kleinigheid

aan rechte gedeelten met gips bijgewerkt en zijn spleten dicht gestopt. Er is zorgvuldig voor gewaakt, iets aan de apostelen en andere heiligen te laten doen, die in de zestien nissen in de zijwanden, in hautrelief zijn gebeeldhouwd. In den loop der tijden zijn deze reeds geschonden, toen er nog eene zekere onverschilligheid ten opzichte van monumenten heerschte.

Aan het liggende beeld van den Hertog heeft men de handen en voeten, waarvan de vingers en de toonstukken der sandalen waren gelijk gehakt, met gips bijgewerkt,

St. Philippus.

St. Paulus.

hetgeen geschiedde door den Heer J. van Munster, beeldhouwer der werkplaatsen Cuypers en Co. te Roermond. Aan de voeten is, tot afsluiting, een gipsblok geplaatst, in de meening, hoewel ten onrechte, dat hier oorspronkelijk, zooals gebruikelijk was, een hond of iets dergelijks was geplaatst geweest. Hetgeen van het harnas van dit beeld oorspronkelijk was verguld, zooals nog kan worden gezien, werd evenwel tot heden nog niets verduidelijkt en het verdwenene niet op nieuw verguld.

Hoewel er nog een oogenblik sprake van was, de leeuwen op de tombe, in navolging van een afgietsel der tombe in het Rijksmuseum, er onder te plaatsen en de tombe hierdoor te laten dragen, waartoe bereids een teekening was vervaardigd, is men gelukkig hierop teruggekomen, daar uit onze verhandeling in Bulletin van Juli 1902 bleek, dat in 1549, toen Prins Philips, later Koning Philips II van Spanje, de regeering over de Ned. gewesten aanvaardde en te Arnhem vóór zijne hulding de mis in deze kerk bijwoonde, de leeuwen reeds op de graftombe waren geplaatst, al waren dit destijds nog de oorspronkelijke witmarmeren leeuwen ¹⁾).

De tegenwoordige leeuwen, dagteekenend uit de 17de eeuw, zijn een weinig bijgewerkt en opnieuw verguld, zooals zij dit oorspronkelijk waren. De wapenschilden, welke door deze leeuwen worden vastgehouden, zijn eveneens opnieuw geschilderd. De wapens zijn, aan de noordzijde die van *Gelder en Gulik met Kleef en van der Mark*, welke bijeen zijn gevoegd, en verder van *van Arkel en Bourgondië*, zijnde de kwartieren van vaderszijde en aan de zuidzijde, die van *Bourbon met Bourgondië* en verder van *Berry en Beijeren met Henegouwen*, zijnde de kwartieren van moederszijde.

Bij gelegenheid der verplaatsing van de graftombe werden van de beeldhouwwerken in de nissen door den Heer Jos. Raemaekers alhier, foto's genomen, welke hier, tot eene volledige beschrijving van dit historisch monument, eene plaats mogen vinden.

Aan het hoofdeinde der tombe bevindt zich *de H. Familie, St. Maria* en hare moeder *St. Anna* met het kind *Jezus*, dat op beider schoot staat; achter deze groep staat *St. Jozef* en *Joachim*. In de andere nis ziet men *St. Christoffel*, het kind *Jezus* door de rivier brengende en, op zijn stok steunende, angstig naar zijn vracht omziende welke hem te zwaar blijkt, waardoor hij dan ook werd onder water gedompeld en gedoopt.

Aan de noordzijde der tombe staan achtereenvolgens: *St. Petrus* met een korten zwaren sleutel; *St. Andreas* met zijn kruis onder den rechterarm; *St. Jacobus de Meerdere* met den pelgrimsstaf, het napje aan een buikriem en een schelp op den rechterschouder; *St. Johannes* met den giftbeker; *St. Mattheus* met een lans in de linkerhand; *St. Jacobus de Mindere* met een zware knots.

Aan het benedeneinde der tombe zijn vervolgens: *St. Helena* ²⁾, moeder van Constantijn den Grooten, aan wier voeten een kreupele nederknielt, in wiens geldbakje de edelvrouwe geld legt, en *St. Martinus* in een Romeinsch kostuum. Van zijn linkerschouder hangt een mantel, welke zijn harnas en tunica gedeeltelijk bedekt. In de linkerhand houdt hij den bevelhebberstaf. Op het hoofd draagt hij een helm.

Aan de zuidzijde der tombe treffen wij achtereenvolgens aan: *St. Thomas* met den winkelhaak; *St. Simeon* met een naar beneden gerichte en op den grond rustende

1) Juan Christoval Calvete de Estrella, El felicissimo viaje del principe don Phelipe hijo d'el emperador D. Carlos Quinto, desde Espana a sus tierras de la Baxa Alemana; con la descripcion de todos los estados de Brabante y Flandes, Anvers, 1552, fol.

2) Men zou wegens het ontbreken eener keizerinnekroon eerder denken aan St. Elisabeth, doch de in noot 1 genoemde beschrijving noemt haar reeds Helena.

zaag; *St. Bartholomeus* met een mes; *St. Matthias* met den strijdbijl; *St. Philippus* met een langen stok, waarvan het onderste is verdwenen, zoodat vermoedelijk een kruisstaf is bedoeld en eindelijk *St. Paulus* met het op den grond steunend tweehands zwaard, zooals gebruikelijk, Judas Iscariot vervangende.

De graftombe staat nu in het midden van het verhoogde gedeelte der koorapside, waardoor zij, ook in verband met het plaatsen op de naar alle zijden ongeveer 0.50 M. uitspringende zerk, veel grootscher indruk maakt.

Arnhem, 6 Aug. 1911.

H. PORTHEINE Jr.
Architekt der Ned. Herv. Gemeente.

IETS OVER BARTHOLD VAN BASSEN, OOK ALS BOUWMEESTER VAN HET KONINGSHUIS TE RHENEN.

In het belangwekkend artikel van Mr. S. Muller Fzn. over het te Rhenen gebouwde jachtslot van het Boheemsche koningspaar¹⁾ was één ding, dat mij niet bevredigde. De bouwmeester, zoo deelde Mr. M. mede, moet een Nederlander geweest zijn, te oordeelen naar den bouwtrant, maar wie hij was, weet men niet. Toch, zoo wilde het mij toeschijnen, was hij niet de eerste de beste. Dat kloek gezette, wat strenge maar toch weelderige huis, is niet het werk van een onbekende — afgezien nog van de onwaarschijnlijkheid, dat het prachtlievende, verkwistende vorstenpaar aan zoo iemand den bouw ervan zouden hebben opgedragen.

De oplossing der vraag moest, docht mij, in den Haag liggen, waar de Bohemers woonden, waar zij zich hadden weten te omgeven met een wijden kring, in welken ook kunstenaars van allerlei slag waren opgenomen. Het geluk was mij dienstig. Dank zij het initiatief der vereeniging »die Haghe» beschikt het gemeente-archief op het oogenblik reeds over een klapper op de persoonsnamen voorkomende in de Haagsche notarieele minuten tot en met het jaar 1650. De Koning van Bohemen komt er herhaaldelijk in voor. In één dier acten — zij werd den 4^{en} Juni 1629 voor notaris Lambert Rietraet verleden — wordt inderdaad de bouw van het Koningshuis — zij het ook met de woorden »verbouw van het oude klooster» — te Rhenen vermeld. Namens den koning van Bohemen wordt de uitvoering van al het metselwerk, daarvoor benoodigd, aanbesteed aan Jacop Roelofsz. van Varick, mr. metselaar te Rhenen. De man die als 's konings gemachtigde optrad was de bekende Haagsche architectuur-schilder en bouwmeester: Barthold van Bassen. Daar was de aanwijzing. Wie anders immers dan de architect zelf zou in dit verband kunnen zijn genoemd?

Toch dient voor alle zekerheid de vraag overwogen: valt er, met deze aanwijzing in handen, nog iets méér voor te zeggen om in van Bassen den bouwmeester van het Koningshuis te zien?

Wij kennen van Bassen vooral als schilder van zeer weelderige, rijk gestoffeerde

1) Zie de Mei-afl levering, hiervóór blz. 66 en vlg.

renaissance-architectuur-stukken ¹⁾, — in welk milieu Esaias van de Velde meermaalen niet minder weelderig zich voordoende personen schilderde. Er is wat zuidelijke overdadigheid in, welke zijn vermeende Antwerpsche afkomst kan verraden. Maar juist dit moest hem aantrekkelijk doen zijn voor de prachtlievende Bohémiens — sit venia verbo: het is in elke duiding juist! — voor wie geen schittering glanzend, geen overdaad overdadig genoeg kon zijn, zoolang zij zich — van andermans geld — vrijelijk konden laten gaan.

Wij vinden van Bassen dan ook in dien kring terug. Onder de van hem bekende schilderijen immers is er een: »de koning en koningin van Bohemen in het publiek spijzende», als pendant van een stuk, dat het Engelsche koningspaar in hetzelfde geval afbeeldt. Dit schilderij ²⁾, dat wij om een staaltje van zijn kunst te geven hierbij repro-

Het Boheemsche koningspaar in het openbaar spijzende, naar een schilderij van B. v. Bassen.

duceeren, geeft een gefantaseerd vertrek, en was waarschijnlijk alleen gemaakt om den hoogen rang der voorgestelden duidelijk te doen uitkomen.

Met een tweede stuk is dat echter anders gesteld. Dat geeft ook fantasie, maar niet in elk opzicht, immers het vertoont ontwijfelbaar nauwkeurig den Rhenenschen toren en kerk. Ook van dit schilderij kan ik hierbij een reproductie ³⁾ geven waarop men vóór den toren, *doch in precies dezelfde situatie als waarin het werkelijke Koningshuis lag*, een

1) Zie over zijn schilderkunst H. Jantzen: *Das Niederländische Architecturbild*, Leipzig 1910 blz. 58 en vlg.; Dr. A. Bredius heeft in het Haagsche Jaarboekje 1894, blz. 84 en vlg. enkele bijzonderheden over v. B.'s werk en leven medegedeeld.

2) Het hangt op Hampton Court.

3) Ik vond eene aanwijzing er voor in de aantekeningen van Dr. Hofstede de Groot; de directeur van het Museum te Kopenhagen, K. Madsen was zoo welwillend mij een foto te verschaffen. Het schilderij hangt thans in de particuliere collectie v. Barnekow te Kopenhagen.

weidsch gebouw ziet voorgesteld. Denkt men de als cadre bedoelde voorgrond en linkerpartij weg, dan krijgt men volkomen een, zij het ook niet gevolgd, *bouwplan*.

Mogen wij uit deze drie feiten, gecombineerd, reeds vrij gerustelijk tot het bouwmeesterschap van van Bassen besluiten, er zijn toch nog bovendien enkele andere ter nadere illustratie aan te brengen. En dat wel uit den verderen architecten-arbeid van van Bassen. Er is — zegt Dr. Bredius — van dien arbeid weinig of niets bekend, hoewel hij sedert 27 Oct. 1638 »stadsfabricq'' van 's-Gravenhage was, en dit tot zijn dood, 28 Nov. 1652, bleef. Slechts weet men, dat hij het torentje aan het Haagsche Raadhuis bouwde (in 1647) en in verband daarmee het vertrek inrichtte, dat nu als

De Cunera-toren met een ontwerp voor het Koningshuis door B. v. Bassen.

spreekkamer naast de Burgemeester-kamer dienst doet. De bespreking van de plannen tot dien bouw zou zelfs het onderwerp zijn van het Haagsch regentenstuk in dat jaar door Corn. Jansz. van Ceulen op doek gebracht¹⁾; op dit schilderij, dat in het Haagsche Gemeente-museum hangt, ziet men dus ook een portret van den schilder-bouwmeester. Ik geloof echter hieraan nog wel iets te kunnen toevoegen. In de eerste plaats vinden wij in de rekeningen der schutterij, dat aan van Bassen in 1634 geld betaald wordt voor het »maecken van eenige teyckeningen''; nu weten wij, dat in dat jaar de plannen ontworpen

1) Er is echter m. i. niets, dat deze opvatting steunt: op de tafel ligt een resolutieboek open, op den 26en Juli 1647, men beraadslaagde toen in het geheel niet over dien torenbouw: van Bassen staat op de schilderij eenvoudig als hoofdamtenaar.

werden voor den Nieuwen Doelen, (nu Gemeente-Museum), zoodat dit bericht niet zonder beteekenis is, eene beteekenis die nog grooter wordt, wanneer wij in de rekening van 1636—'37, het jaar van den bouw, aan van Bassen naar aanleiding van dien bouw een bedrag van 153 gld. uitbetaald vinden. Was hij dan de bouwmeester van den Doelen? Waarom was dat niet Arent Aaronsz. 's-Gravesande, toen nog stadsfabriek? Inderdaad in de rekening van 1634 komt deze laatste evenzeer als ontwerper van teekeningen voor, en in die van 1636—'37 staat ook een aan hem uitbetaalde post, maar die moet hij deelen met den timmerman Pieter Couwenhoven, en het bedrag is nog iets kleiner (*f*150) voor hen beiden, dan hetgeen van Bassen alleen kreeg. Ook hier zal wel van samenwerking tusschen de bouwmeesters gesproken moeten worden, zooals wij die in dien tijd bij alle belangrijke werken vinden. Maar dat ook hier van Bassen een zeer werkzaam aandeel had, lijkt wel waarschijnlijk, en eenige overeenkomst — onder andere in de deuroplossing — met het Koningshuis vertoont de N. Doelen zeker. Bij beide is 't voorts vooral de invloed van Jacob van Campen, die ons opvalt, en dat verwondert ons niet, als wij bedenken, dat juist in die jaren de aanraking van dezen meester met de Haagsche bouwmeesters zeer druk was tengevolge van den bouw van het groote lustslot van den Stadhouder te Hons-holredijk. Dat dit ook van Bassen betreft kan blijken uit het feit dat hem in 1630 voor »verscheyden teyckeningen ende modellen ten behoeve van (dit) gebouw gemaect'', niet minder dan 373 pond 10 st. werd uitbetaald¹⁾. Trouwens ook eene vergelijking van het kasteel van Frederik Hendrik en dat van de Bohemers doet overeenkomst opvallen. Niet slechts, dat in hoofdvorm de gebouwen op elkaar gelijken — hetgeen toeval wezen kan, daar die vorm zich als vanzelf aanbiedt — ook zijn er enkele onderdeelen die opvallende overeenkomst vertoonen. Ik wijs hier op de frontons boven de ramen: Van Campen heeft op Honselaarsdijk het eentonig aanzien van den breeden vóórgevel een zekere levendigheid weten te geven door die frontons afwisselend den driehoek- en den halven ovaal vorm te geven. Het is deze oplossing, die wij ook aan het Koningshuis terugvinden. Het lijkt mij dan ook zelfs niet onmogelijk, dat van Campen nog op een of andere wijze aan de plannen voor dit huis medegewerkt, wellicht daarvoor een algemeene schets gegeven heeft, wat vluchtig, zoodat, zooals Huygens schreef²⁾: »ceux qui les doibvent exécuter, sont obligés d'en faire nouveaux modèles de leurs mains, pour voir s'ils s'entendent'' maar toch zoo dat zijn leerling er naar werken moest. Dat de uitvoering van het werk aan een ander dan van Campen werd toevertrouwd, lijdt geen twijfel. Ik geloof ook nog daarom in dien ander van Bassen te mogen zien, omdat één der werken, door hem als stadsbouwmeester gemaakt, nml. het Waaggebouw op de Groote Markt, in 1649 begonnen, nog weder eens precies dezelfde variatie in de frontons te aanschouwen geeft³⁾.

1) Th. Morren: Het Huis Honselaarsdijk, blz. 14; het gold waarschijnlijk, naar mij uit de rekening-zelf bleek, het westelijk paviljoen.

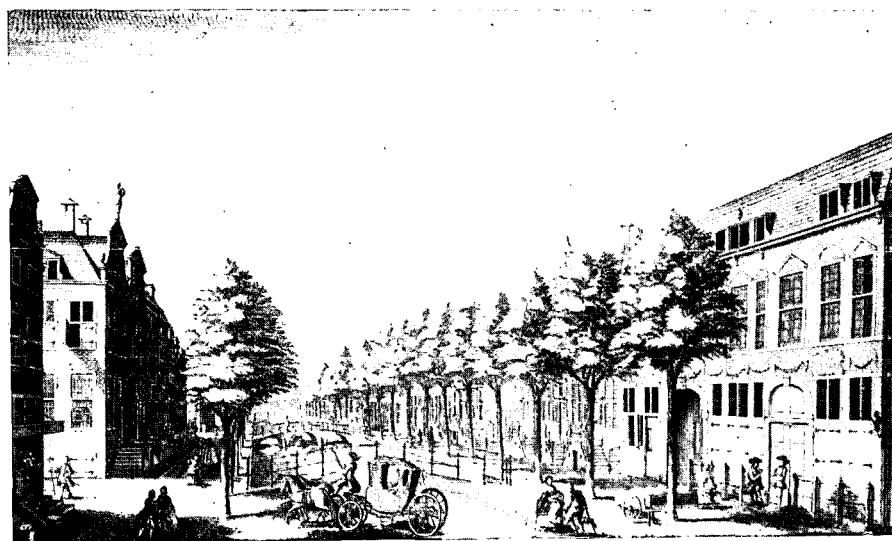
2) Zie Peters: De 's-Gravenhaagsche bouwmeester Pieter Post: »die Haghe'' 1908 blz. 147.

3) Er is circa 1680 weder aan verbouwd, maar in hoofdzaak is het gebouw nog zooals v. B. het zette; zie de afbeelding.

Met den toren van het Stadhuis is het Waaggebouw — en dan misschien de Nieuwe Doelen — het meest belangrijke bouwwerk door van Bassen voor de stad in welker dienst hij was, gebouwd. Er zijn nog, uit deze ambtsjaren, tal van kleinere. Ik noem in 1640 de verbouwing van de kerk van het Sacramentsgildehuis in gebruik als Engelsche kerk; in 1644 een nieuw schiethuis bij den Doelen, met een kamer erboven, in 1645 de Nieuwe Vischmarkt, in 1640 en 1645 toezindershuisjes aan de Wagenstraat en bij de Turfmarkt. En voorts niet minder dan twintig bruggen, waaronder de »valbrug bij den Coecamp», welke wij van gravure's kennen.

In dien bruggenbouw nu en wat er mede samenhangt zou ik nog eerder dan in de genoemde gebouwen het hoofdbestanddeel van Van Bassens arbeid willen zien. Daarover dus nog een enkel woord.

Frederik Hendriks stadhoudersschap had den Haag gemaakt tot het centrum van

De Prinsegracht met rechts de Waag van v. Bassen, naar eene 18de eeuwse gravure.

het Hollandsche weeldeleven en het daardoor ook internationaal een belangrijke plaats doen innemen. Alles duidt op een rijken bloei; wij zien groote huizen langs Vijverberg en Voorhout gebouwd worden, Maurits van Nassau en Huygens bouwen hun woningen aan het Plein, juist, evenals de Korte Vijverberg, waar o. a. Reinier Pauw een groot huis zetten laat, voor bebouwing opengesteld. Ook voor tal van anderen moest nieuwe ruimte gevonden worden. Langs Nieuwe Voorhout, Princessegracht en Heerengracht aan de eene, langs Prinsegracht en Pavilloensgracht aan de andere zijde der stad koopen de aanzienlijksten zich bouwterreinen waar deftige huizen in weinig jaren verrijzen; ook voor de, wel minder bevoorrechte maar toch altijd nog gezeten burgerij is ruimte noodig: Herder- en Herderinestraat, Boekhorststraat, Brouwersgracht, Groenmarkt (nu Groote Markt), kortom bijna de geheele uitbreiding tusschen Westeinde en Singel en die beosten het Plein, vallen in de

jaren na 1638, in dezelfde dus van van Bassens ambtsbekleeding. Het graven van grachten, meerendeels met steenen kaden, met tal van bruggen, de bestrating, dat alles eischte een bekwame leiding, en een onafgebroken werkzaamheid. Dat van Bassen voor schilderen niet veel tijd over had, wordt ons volkomen begrijpelijk. En door het zoo breed opgevatte uitbreidingsplan, waarin de ruim aangelegde Prinsegracht met haar even royale zijgrachten wel het kloekste gedeelte is, heeft hij zich dan toch schadeloos gesteld door een stuk stadsarchitectuur, dat grootscher taal spreekt dan zijn fantasien op doek. Dat het nageslacht zijn grachten ging dichtwerpen en voor een deel ontluisteren, is daarom dubbel jammer.

Of hij nog voor particulieren gewerkt heeft is onzeker. Wel weten wij, dat hem door het collegie van de Societeit werd opgedragen een plan te maken voor de Nieuwe Kerk op het Spui; een gelijke opdracht kreeg Pieter Aaronsz. Noorwits¹⁾, »contrerolleur» van de Rekenkamer van Holland. Diens plan werd gekozen. Maar toch blijkt van Bassen nog aandeel in de uitvoering te hebben gehad²⁾. Ik zou zelfs willen gissen, dat zijn plan bovendien dat van Noorwits belangrijk heeft beïnvloed. Wat is het geval? Op het Gemeente-museum hangt een schilderij van v. Bassen, voorstellende, volgens den catalogus de »Nieuwe Kerk». Het stuk is 2 maal gedateerd 1650. Maar de kerk was eerst den 18^{en} October 1651 onder de kap! Eerst in 1656 was ze voltooid. Bij nauwkeurige vergelijking bleek mij nu, dat het algemeene beeld vrijwel met de werkelijke kerk overeenkomt, dat evenwel niet slechts de toren en enkele beeldhouwwerken verschillen, maar ook dat de onderpui geheel in hardsteen geschilderd is terwijl in werkelijkheid baksteen is toegepast. Voorts is er afwijking beneden de gootlijst. Wij hebben hier dus voor ons, meen ik, niet een gewoon schilderstuk, maar van Bassens tot een schilderij uitgewerkt *bouwplan*, zijn op doek gebracht *model*. Daaruit volgt dat de beroemde bekapping — die op het oogenblik dat hij schilderde nog niet bestond! — dus zijn ontwerp zou kunnen zijn, hetwelk door Noorwits gevolgd is. Tenzij men aanneemt dat zij gezamenlijk het geheele plan in hoofdzaak vaststelden. In elk geval is het aangewezen verband tusschen schilders- en bouwmeesterswerk eigenaardig, en het werpt misschien ook licht op zijn schilderij voor het Koningshuis, hoewel dat 10 jaar na den bouw gedateerd is, — welke datum trouwens slechts voor de voltooiing, stoffage enz., niet voor den opzet geldt.

Een opmerking ten slotte. De weelderigheid, die de van Bassensche architectuurschilderijen te zien geven, en die sterk aan den invloed van Vredeman de Vries denken doet³⁾, vinden wij bij de werkelijk door hem uitgevoerde architectuur niet terug. Althans niet aan de buitenzijde, die zich door den veel strengeren invloed van Palladio via van

1) Een aardige bijzonderheid: uit de huwelijksacte door dezen bouwmeester — hij was toen nog, blijkens notar. acten, grutter, eerst in 1641 wordt hij daarin genoemd »timmerman», met 1 Juli 1645 krijgt hij de in den tekst genoemde betrekking — in 1638 voor notaris P. Vroegen in Den Haag gepasseerd, blijkt, dat hij een zoon was van Aaron Hendricksz., en dat zijn broeder zich noemde: Arent Aaronsz. 's-Gravezande; deze beide bouwmeesters waren dus broeders.

2) Zie Peters in Haagsch Jaarboekje 1893 blz. 157.

3) Zie daarover Jantzen t. a. p.

Campen kenmerkt. Maar het is alsof zich de, dáár door het voorbeeld, wellicht door nog dadelijker medewerking van den Meester in banden gehouden weeldezin van den kleurlievenden schilder, bij de binnen-architectuur weder gaan liet; en dat in nog sterker mate wanneer hij die binnen-architectuur niet in werkelijkheid had om te zetten en letten moest op de grenzen door de beurs van zijn lastgevers aangegeven, maar aan niets anders behoefde te denken dan aan de vaardigheid van zijn penseel en den kleurenrijkdom van zijn palet. Dan, lijkt het wel, nam de schilder revanche voor den bouwmeester!

H. E. VAN GELDER.

DE GRAFHEUVELS OP DE DOORWERTHSCHHE HEIDE.

In October 1910 bracht ons Bulletin de tijding, dat de indrukwekkende grafheuvels op de Doorwerthsche heide waren afgegraven. Wel had in enkele dagbladen het een en ander omtrent de opgravingen aldaar gestaan, doch die berichten hadden geene innerlijke waarde. Het Bulletin daarentegen gaf een officiëel verslag dier onderzoekingen; immers de mededeelingen, welke het onder het opschrift »Praehistorische graven op de Doorwerthsche heide» bevatte, waren van de hand van haar, onder wier leiding de ontgravingen hadden plaats gehad.

Mij, die de bedoelde tumuli sedert jaren kende en er om zoo te zeggen eene stille vereering voor had, moest het eerste bericht der opgravingen wel eenigermate ontstemmen, maar de verschijning van het Bulletin bracht daarin eene algeheele verandering. Met buitengewone belangstelling ging ik kennis nemen van de mededeelingen van Mevrouw Goekoop, daar ik zeer benieuwd was te vernemen, wat mijne geliefde grafheuvels wel bevatten. Bij het lezen van het relaas der opgravingen echter werd ik al spoedig onaangenaam getroffen door de eerlijke bekentenis van de schrijfster, *dat zij, toen zij begon, geen voorstelling had van wat zij moest gaan vinden, en eerst na de opgravingen zich van het onderwerp op de hoogte had gesteld door literatuur¹⁾ en vergelijking*. Dit toch beteekende niets minder, dan dat eene geheel ondeskundige hand die eeuwenoude graven had verstoord uit louter nieuwsgierigheid.

Te allen tijde zijn de dooden met zekere pieteit — op welke wijze dan ook — bijgezet, vandaar dat gravenschennis altijd iets stuitends heeft. Toch zal niemand overwegende bezwaren hebben tegen een deskundig onderzoek van oude graven, daar zulks geschiedt door mannen van wetenschap, die met de noodige omzichtigheid de graven blootleggen om zodoende een beter denkbeeld te kunnen krijgen niet alleen van de begrafenisgebruiken onzer voorouders, doch ook van hunne beschaving op velerlei gebied.

1) Ware Mevrouw Goekoop daarmede begonnen, dan zoude zij o. a. hebben bevonden, dat reeds Janssen 6 à 7 heuvels op de Wolfhezensche heide heeft onderzocht (zie Pleyte, Nederlandsche Oudheden, Gelderland, blz. 47). Sporen van vroegere opgravingen anders dan door konijnendelvers schijnen thans niet te zijn gevonden.

Wat een deskundige, die bij zijn onheilig werk toch met zekere pieteit te werk gaat, omdat hij alleen op die wijze resultaten van zijn arbeid kan verwachten, moet worden toegestaan, behoort echter verboden te zijn voor iedere(n) leek ¹⁾.

Dat in dit geval inderdaad gravenschennis en niets anders heeft plaats gehad, is een ieder duidelijk, die een onderzoek ter plaatse instelt. Er is in de tumuli gegraven zóó als een roover zulks zoude doen. Niet één grafheuvel is in zijn geheel afgegraven, ja zelfs niet voor de helft. In elken heuvel is eene sleuf gegraven tot het hart, hetwelk vervolgens is omgewoeld. Het is mij dan ook geheel onbegrijpelijk, hoe Dr. Holwerda uitsluitend op grond van déze opgravingen kon worden verweten, dat zijne benaming »koepelgraf" onjuist is. Op zoo lichtvaardige wijze kunnen m.i. wetenschappelijke onderzoekingen niet worden gelogenstraft. Aan het feit, dat Mevrouw Goekoop enkele voorwerpen niet naast elkander, maar in verschillende zandlagen boven elkaar in de grafheuvels vond, hetgeen op zichzelf reeds voor haar voldoende was om de koepelgraftheorie ten eenenmale te verwerpen, meen ik alle bewijskracht te moeten ontzeggen ²⁾, daar dan in de allereerste plaats had moeten zijn bewezen, dat die voorwerpen niet alleen volmaakt gelijktijdig zijn, maar ook op geen later tijdstip op die plaats kunnen zijn gekomen.

Bij mijn bezoek aan de verstoorde graven is mij voorts opgevallen, dat blijkbaar slechts datgene is medegenomen, wat in de oogen van een ieder het medenemen waard is, t. w. wat gaaf was of althans herstelbaar. Dat niet alle stukjes been zijn verzameld, kan mij niet verbazen, al bevreedt het mij wel, dat niet de grootste en meest zeggende zorgvuldig zijn bewaard, omdat die uit een anthropologisch opzicht zeker van belang zijn. Het verwonderde mij echter wel in hooge mate nog een groot gedeelte van eene urn te vinden met de door fijne worteltjes bijeengehouden beenderen daarin. Bij een waarlijk wetenschappelijk onderzoek zouden dergelijke vondsten niet achteloos zijn blijven liggen, waar de arbeider ze uitgroef en neerlegde. Deze ontdekking deed ik bij den grafheuvel, welke het laatst werd onderzocht, n.l. die bij de boerderij van Laag-Wolfheze. Mevrouw Goekoop deelt mede, dat *al dadelijk bij het afplaggen van den top (van dezen heuvel) twee spaden diep ³⁾ de grove asch-urn met beenderen gevuld te voorschijn kwam, terwijl de heuvel zelf niets bevatte dan een stuk verkoold hout, waaraan verkalkt been vastzat*. Deze enkele regels, welke het geheele verslag der opgravingen inhouden, geven zeker geen hoogen dunk der verrichte werkzaamheden en evenmin eene ook maar eenigszins bevredigende beschrijving van het gevondene. Om in het laatste althans eenigermate te

1) Vergelijkingen gaan nooit op, doch ik zoude er hier toch aan willen herinneren, dat vivisectie — hoe afkeurenswaardig in het algemeen ook — nut kan hebben, zoo die door een man van wetenschap wordt gepleegd.

2) Dat de Ilias hier als bewijs kan dienen, kan bezwaarlijk in ernst gemeend zijn, zoodat ik daar niet bij stil zal staan.

3) Hier is inderdaad wel afdoend »afgeplagd"; bij een wetenschappelijk onderzoek gaat men n. t. voorzigtiger te werk.

voorzien is het mij één genoeg te kunnen mededeelen, dat de gevonden urn ¹⁾ naar alle waarschijnlijkheid van dezelfde grondstof is als de schaalvormige urnen, welke in de grafheuvels 2, 4 en 5 (blz. 168 en 169) werden aangetroffen, en waarvan ik ook nog scherven vond. Deze urnen zouden uit denzelfden tijd zijn als de klokbekers, welke niet geheel in het hart der heuvels 1 en 6 werden gevonden, omdat de schaal in heuvel 4 in het midden werd gevonden! Dit betoog, hoewel verre van duidelijk en overtuigend, is op zichzelf reeds teekenend. Dat dergelijke urnen uit den klokbekertijd zijn, is nog zoo zeker niet en eene grondige studie overwaardig.

Maar om terug te komen op den grafheuvel bij de boerderij te Laag-Wolfheze: het onderzoek van Mevrouw Goekoop moet zeer oppervlakkig zijn geweest, immers bij mijne nalezing vond ik — zonder te graven — nog een vuursteen mesje en daarenboven een van kerven voorzien stuk bergsteen, hetwelk vroeger grooter is geweest en naar alle waarschijnlijkheid heeft dienst gedaan als maalsteen.

Wie weet wat de heuvel, die nog lang niet in zijn geheel is onderzocht, verder nog bevat!

Nog over andere opgravingen van Mevrouw Goekoop een enkel woord. Op blz. 167 en 170 deelt zij mede, dat *haar door latere opgravingen, gedaan in een opgedroogd stroomgebied van de Wolfhezensche beek om de nederzetting zelf te vinden, is gebleken, dat de sage waar is, die vertelt, dat door het dal een zijarm van den Rijn heeft gestroomd, omdat in geulen tusschen oerbanken een paar stukken lei gevonden werden, die alleen daar konden zijn, als meegespoeld met het water van den Rijn uit Duitschland, en dat klaarblijkelijk dus de bevolking den Rijn was afgezakt.* Niet alleen ontgaat mij, waar dit »dus» op slaat: men behoeft toch niet aan den Rijn te wonen om die rivier te zijn afgezakt, maar met eene geringe kennis der omstreken is het dadelijk duidelijk, dat een zijarm van den Rijn nimmer door bedoeld dal heeft kunnen stroomen. De waarheid is deze: de Veluwe is in vroegere tijden veel waterrijker geweest dan thans en zoo is ook het Wolfhezensche beekje slechts een droevig overblijfsel van een machtiger zijriviertje van den Rijn. Een zijriviertje en een zijarm zijn echter niet te vereenzelvigen, zoodat ook van een »afzakken» uit Duitschland in dit geval geen sprake kan zijn. Het ligt niet in mijne bedoeling te beweren, dat de gevonden stukken lei te dier plaatse niet langs natuurlijken weg kunnen zijn gekomen ²⁾, doch ik kan de opmerking niet weerhouden, dat op geen 200 M. afstands zich gedurende vele eeuwen een met leien gedekt kerkje verhief, hetwelk vermoedelijk door de Spanjaarden kort vóór 1570 in de asch werd gelegd.

Hoewel een tegenstander van den huidigen zucht naar beperking der persoonlijke

1) De benaming *asch*-urn komt mij eenigszins zonderling voor. Deze urnen toch bevatten geen asch doch beenderen en het verdient opmerking dat deze niet in zulke kleine stukjes zijn geklopt, als anders wel het geval is; zoo zijn b. v. gawe wervels in deze urnen geene zeldzaamheid.

2) In ieder geval zoude zulks dan toch in eene veel vroegere periode moeten hebben plaats gegrepen dan in den klokbekertijd.

vrijheid stel ik ten slotte de vraag, of het niet hoog tijd is, dat ook onze Regeering maatregelen treft om ondeskundige opgravingen in het vervolg zooveel mogelijk te voorkomen. De schending der praehistorische graven op de Doorwerthsche heide doet m. i. voor de zooveelste maal de behoefte gevoelen aan eene wet, waardoor opgravingen door particulieren zonder erkend deskundige leiding en toezicht, onmogelijk worden gemaakt¹⁾.

W. A. BEELAERTS.

AANWINSTEN NEDERL. MUSEUM VOOR GESCHIEDENIS EN KUNST.

Het Nederl. Museum heeft in korten tijd zijn verzamelingen kunnen verrijken met een artikel dat uiterst zelden aan de markt komt: Nederlandsch gebrand glas van de 15de en 16de eeuw. Het museum bezat reeds een kleine maar interessante verzameling meest Zuid-Nederlandsche (Antwerpsche) glas-schijven van de eerste dertig jaren der 16de eeuw. Een zeer mooie door den Antwerpschen glas-schilder Dirick Vellert met het volle van zijn prenten bekende monogram DXV gesigneerde schijf is van die groep een zeer fraai en important stuk. Minder goed vertegenwoordigd was de trouwens nog zeer weinig gekende vroege *Hollandsche* glasschilderkunst. -- Die lacune is nu op zeer gelukkige wijze door den directeur van het museum aangevuld.

Twee ronde ruitjes (diameter 0,215 M. Afb. 1 en 2) die men wel nog in het eind der 15de eeuw kan dateeren, werden in Munchen aangekocht.

Rebecca's afscheid van haar moeder en haar broeder Laban (Genesis 25 : 58—63) en *Isaac's ontmoeting met Rebecca* (Genesis 25 : 66, 67) zijn de niet dikwijls in beeld gebrachte onderwerpen²⁾. De ruitjes zijn in grisaille en zilvergeel uitgevoerd. Het mooie geel verlevendigt de zoomen der kleedingstukken, de hoeden der mannen en de hoofdtooisels der vrouwen. Het drenkt bovendien met zijn warm licht heel het met gras begroeide heuvelland dat beiden ruitjes tot achtergrond dient.

Stylistisch kan men deze werken het best met Geertgen tot S. Jans in verband brengen. De zware plooierval, de wat boersch-zware stand der mannen, het vrouwen-type ook wel doen ons in den glasschilder een onmiddellijk volgeling van dien besten Hollandschen meester der 15de eeuw vermoeden. Ook die eigenaardige als tooneelcoulissen fungerende ronde aardheuvelds doen sterk aan Geertgens terrein-behandeling — men zie vooral zijn bekende Weensche Pieta — denken. De kleine geestig geteekende achtergrondfiguren — waarvan er verscheidene op den rug gezien zijn — en de wijze waarop ze op hun dieren de tusschen die heuvels dòòr zich kronkelende weggetjes volgen doen sterk aan bepaalde eigenaardigheden van Geertgen tot S. Jans denken. De opvallende huizen eindelijk, waarvoor ik op het eerste gezicht geneigd was de voorbeelden op Dürer's

1) Zie het Verslag der Commissie ter voorbereiding van Wettelijke Monumentenbescherming sub 14.

2) Aardig is op *Rebecca's afscheid*, het reiskoffertje dat een der vergezellende vrouwen draagt. Ook op een vroege prent van Lucas van Leyden: de Afscheidskus, komt het op dezelfde wijze gebruikt voor.

Afbeelding 1.

Afbeelding 2.

Afbeelding 3.

Afbeelding 4.

Afbeelding 5.

Afbeelding 6.

Afbeelding 7.

Afbeelding 8.

prenten te zoeken, vindt men reeds bij Geertgen (Opwekking van Lazarus, Louvre; Aanbidding der Koningen, Praag). Het is, meen ik, de eerste maal dat wij in staat worden gesteld Geertgens invloed op de kunstnijverheid van zijn tijd te documenteeren. Ook op zich zelf beschouwd echter geven deze in matten glans lichtende ruitjes een zeer bijzonder genot. Een werk dat wel uit hetzelfde atelier afkomstig lijkt, werd in 1910 voor het Keulsche Kunstgewerbe-Museum aangekocht. Het werd met een ander doch later en waarschijnlijk Antwerpsch ruitje in het laatste jaarverslag ¹⁾ van dat Museum afgebeeld als Keulsch of Nederlandsch werk uit het begin der 16de eeuw. Een dergelijke schijf schijnt ook baron Albert von Oppenheim te Keulen te bezitten.

Van vier andere voor het Museum aangekochte en op ongeveer 1525 te dateeren ruiten behoorden er drie tot een reeks der zeven werken van Barmhartigheid.

Die met het *Voeden der hongerigen* (afb. 3) het *Herbergen der vreemden* (afb. 4) en het *Vertroosten der zieken* (afb. 5) — deze laatste met, op den achtergrond, het *Begraven der gestorvenen* — zijn ons overgebleven. Ze geven op bijzonder duidelijke wijze een inzicht in het gasthuiswezen dier dagen ²⁾. Een naar ik geloof origineele trek is de aanwezigheid van Christus zelf, die de goede werken schijnt te gelasten.

De vierde schijf *Christus geneest een blindgeborene* (afb. 6) geeft niet een der zeven werken, maar zal toch zeker wel een raam van hetzelfde gasthuis hebben gesierd. De twee episoden waar de evangelist Johannes van verhaalt ³⁾ zien we er op vòor- en midden-plan zich afspelen. Voor het badwater Siloam heeft de teekenaar blijkbaar naar het Leidsche grachtje gekeken waar hij aan woonde. Dat de schilder van deze in Leiden aangekochte ruiten een Leidenaar was acht ik zoo goed als zeker. Aan alles is het te zien dat ze ontstonden in de onmiddellijke omgeving van Lucas van Leyden en Cornelis Engebrechtsz. De naam van den glasschilder Pieter Cornelisz. Kunst den zoon van Cornelis Engebrechtsz en vriend van Lucas komt ons dan ook van zelf in de gedachte. Voor bijzonderheden over dezen meester raadplege men mijn opstel in een vroegere jaargang van dit Bulletin ⁴⁾. Ik heb dien meester daar reeds een glasruitje van het Louvre, ook een werk van barmhartigheid: het *Loskooien der gevangenen*, toegeschreven. Ik steunde mij daarbij op èèn der P C gemonogrammeerde teekeningen van Pieter Cornelisz. die in de Berlijnsche en Amsterdamsche prentenkabinetten en bij den Parijschen verzamelaar Eug. Rodrigues te zien zijn en die bijna alle tot reeksen werken van barmhartigheid behooren. Ook voor deze ruitjes kunnen de teekeningen in het Amsterdamsche kabinet

1) XX Jahres-Bericht des Kunstgewerbe-Museums der Stadt Cöln für 1910, pag. 29.

2) Het zijn uitstekende illustraties voor de mooie dissertatie van Mej. dr. Chr. Ligtenberg: »De Armezorg te Leiden tot het einde der XVIde Eeuw. (1908).

3) Johannes 9: 5-7: »Zoolang ik in de wereld ben, zoo ben ik het licht der wereld. Dit gezegd »hebbende, spuwde hij op de aarde, en maakte slijk uit dat speksel, en *streek dat slijk op de oogen »des blinden*, en zeide tot hem: ga henen, wasch u in het badwater Siloam *Hij dan ging henen »en wiesch zich*, en kwam ziende.»

4) 1909, pag. 10-16.

een zij het niet met volkomen zekerheid uitgesproken toeschrijving aan Kunst motiveeren.

Met de beide hier zeer verkleind gereproduceerde 1524 gedateerde teekeningen (afb. 7 en 8) vertoont een der ruitjes dat de gegevens dier teekeningen combineert al zeer groote overeenkomst. De knielende monnik op den voorgrond, de liefdezuster met het papje, de stervende met opgetrokken been, ze vertoonen op tekening en ruitje treffende overeenkomsten. Slechts zijn de teekeningen van Kunst met lossere hand, vluchtiger gedaan dan deze met groote zorg uitgevoerde ruitjes. Dit zou op zich zelf van werkteekeningen niet behoeven te verwonderen. Ook het ruitje in het Louvre ¹⁾ echter staat wat zijn vlugge, vlotte, bijwijlen breede factuur betreft dichterbij de teekeningen dan bij deze glasschilderingen. Toch meen ik ten slotte wel dat ook de vier ruitjes van het Nederlandsch Museum niet alleen door Pieter Cornelisz. Kunst ontworpen, maar ook door hem zelf op glas geteekend zijn. Het is niet ondenkbaar dat een zelfde hand nu eens met artistiek-vluggen maar tevens wat slordigen veeg de grisaille op het glas brengt, dan weer zich op groote geacheveerdheid toelegt. Het ruitje met de genezing van den blindgeborene staat misschien iets dichterbij het stuk in het Louvre dan de drie andere. Een behandeling als van het hoofdhaar van den blinde, van den apostelkop links, van het hondenkopje, kan men ook op het Parijsche glas wel terug vinden.

De ruiten hebben een diameter van 0.23 M. Ze zijn in grijs-zwarte grisaille met spaarzaam aangebracht zilvergeel uitgevoerd. De grisaille van de »Genezing» heeft niet als de drie andere stukjes een ietwat rossigen schijn. De vier uit èèn stuk glas bestaande schijven — slechts èèn ervan is gebarsten — zijn in een telkens uit vier stukken bestaanden rand van twee door elkaar gestrengelde acanthus-ranken gevat. Die rand is modern. Het is echter niet onwaarschijnlijk dat hij een ouden rand vervangen heeft. Ook de door Lucas van Leyden gegraveerde en wel voor den glasschilder bestemde ronde passieprenten zijn gedrukt in een dergelijke passe-partout met acanthus-versiering. De naam »Govert» die op het ruitje van de Genezing op het kleed van den apostel Petrus zichtbaar is, werd niet in de nog niet gebrande grisaille geschreven, maar is er na het branden veel later ingekrast en heeft daardoor een dof-witte kleur.

Na deze aanwinsten staat de verzameling Nederlandsch gebrand glas van ons Museum niet achter bij die van het Louvre, van het Berlijnsche Kunstgewerbe-Museum en van het South-Kensington Museum in Londen.

N. BEETS.

EEN HAAGSCHE MUSEUMQUESTIE.

Onder de Korte Mededeelingen in het vorige nummer had ik gelegenheid om, naar aanleiding van de ontslagname van den heer J. A. Frederiks als directeur van het Haagsche Museum van Kunstnijverheid, enkele opmerkingen te maken over de naaste aanleiding tot dat ontslag, die volgens den heer Frederiks gelegen was in het reglement

1) Afgebeeld »Bulletin» 1909, pag. 15.

waaronder hij als directeur had te werken en kwalijk werken kon. Enkele dagbladen namen het stukje over en inplaats van de rustige discussie over deze kwestie, — waaraan allerlei belangen van algemeenen aard voor het museum-beheer vastzitten, — in het Bulletin, welke ik verwacht en ook gewenscht had, is er toen een vrij stormige gedachtenwisseling in die dagbladen ontstaan. De Museum-commissie, ongeduldig om zich te verantwoorden, heeft dat, bij monde van haren secretaris mr. F. E. Vlieland Hein, gedaan in een ingezonden stuk, dat ik hier billijkheidshalve volgen laat.

»Al hadden wij liever over het ontslag van den Directeur van bedoeld Museum gezwegen; en al moeten wij reeds nu mededeelen, dat wij in géén geval daarover in eene polemiek wenschen te treden, wij meenen op het aangehaalde stuk van Dr. van Gelder, dat dit ontslag behandelt, het antwoord niet schuldig te mogen blijven.

»Waren wij eerst van plan om bedoeld artikel in het Bulletin zelf te beantwoorden, wij zijn daarvan teruggekomen, nu ook de bladen zich met het ontslag van den heer F. inlaten en het eerstvolgend Bulletin niet heel spoedig tegemoet kan worden gezien. Het komt ons daarom beter voor langs dezen weg, zonder verder uitstel, van antwoord te dienen.

»De heer Frederiks heeft zich bij de inlichtingen aan Dr. van Gelder verstrekt, bepaald tot eene verwijzing naar het reglement van het museum.

»Wij willen de vraag, of het ontslag werkelijk geheel een gevolg is geweest van het feit, dat de heer Frederiks zich met het, sinds April 1909 bestaand reglement niet kon vereenigen, hier niet ingaan, doch wenschen het »gewraakte Reglement», als niet zóó onmogelijk als Dr. van Gelder het tracht te doen schijnen, in bescherming te nemen.

»Men zal wel willen gelooven, dat onze commissie de eerste was om zich gelukkig te prijzen, toen in 1907 een deskundige als de heer F. het hem aangeboden directeurschap over het Haagsch Museum van Kunstnijverheid wilde aanvaarden en zich tevens bereid verklaarde om van zijne belangrijke verzamelingen er eenige aan het Museum in bruikleen af te staan. En men kan nagaan, dat er wel overwegende redenen voor ons moeten zijn geweest om dezen directeur, mogelijk met zijne verzamelingen op te offeren.

»Na het optreden van den heer F. als directeur van het Museum werd een nieuw reglement noodzakelijk en was een tweede functionaris noodig, om die lasten van den heer F. over te nemen, welke wij niet konden eischen, dat deze, ongehonoreerd als hij was, zelf zou dragen, doch die anders zonder twijfel tot den werkkring van den directeur zouden hebben behoord.

»De heer F. is zeer veel op reis en kon bijv. onmogelijk geregeld iederen dag aan het Museum aanwezig zijn.

»En toch was het noodig, dat geregeld een bevoegd persoon er te vinden was, speciaal met het oog op bezoek van de leerlingen van de Academie van Beeldende Kunsten, en het uitleenen van voorwerpen.

»Een onbezoldigd onder-directeur was daarvoor niet te vinden en waar de kas redelijke bezoldiging niet kon dragen, waren wij blijde in een der leeraren van de

Academie van Beeldende Kunsten, welke met het Museum één gebouw vormt, den persoon te vinden, door zijne betrekking in de gelegenheid geregeld voor het Museum op te treden en tevens bereid om deze functie waar te nemen.

»Niet dus, om den heer F. te vervangen, indien deze afwezig was, neen, omdat de heer F. onmogelijk geregeld op het Museum aanwezig kon zijn, moesten wij iemand hebben en wel iemand met aparte bevoegdheden.

»Dr. van Gelder zal wel willen inzien, dat wij dezen conservator niet onder den heer F. konden stellen en dat door de bijzondere vrijheid, die wij den heer F. moesten laten, deze twee functionarissen noodig waren, terwijl wij moesten trachten aan een ieder een eigen sfeer toe te kennen..

»Dat die bevoegdheden in elkander grepen is echter niet juist en blijkt ook niet uit de door Dr. van Gelder aangehaalde voorbeelden der Reglementsartikelen; maar wel was samenwerking noodzakelijk, zoowel tusschen Directeur en Conservator als tusschen Directeur en Commissie. Bestaat die niet, dan zijn, naar het ons wil voorkomen, ook bij de meest eenvoudige regeling, moeilijkheden te verwachten.

»Op de, eigenlijk uit het verband van het geheel, door Dr. van Gelder gegeven voorbeelden van gecompliceerdheid van het Reglement, willen wij niet ingaan.

»Nog deze korte uiteenzetting slechts.

»Het geheele Museum van Kunstnijverheid behoort, wat eigendommen betreft, aan de Academie van Beeldende Kunsten en het Bestuur van deze instelling benoemt eene Commissie van Beheer voor dit deel harer belangen, hetgeen niemand iets buitengewoons zal vinden.

»De Academie heeft natuurlijk als eigenares het laatste woord, doch heeft voor zoover ons bekend nog nimmer tegen de museum-commissie in, eenig besluit genomen.

»De directeur heeft echter alléén met de museum-commissie te maken en is haar ondergeschikt. Ook dit kan niemand buitengewoon vinden . . . van een alleenheerschend museum-directeur hoort men toch bijna nimmer. Doch wij kunnen verzekeren, dat den directeur over het tentoonstellen der voorwerpen, bijv. nimmer, eenige bemerking is gemaakt en dat hij, indien hij voorstellen, van welken aard ook, had gedaan, bij deze commissie zooveel mogelijk medewerking zou hebben gevonden. Dit is den heer F. meermalen in het vooruitzicht gesteld.

»Zóó ernstig als Dr. van Gelder het voorstelt was de pyramide dus niet, laat staan, dat zij op haar punt stond!

»Er was, zooals gezegd, den heer F. werk uit de hand genomen, zoo bijv. ook het inventariseeren, voor zoover dit betrof het opmaken en bijhouden van den inventaris, en de heer F. heeft nimmer, ook niet bij het samenstellen van het Reglement, waarbij hij is gehoord geworden, verzocht dit werk te mogen doen. De beschrijving der voorwerpen, zuiver eene quaestie van deskundigheid, was den Directeur wél opgedragen, doch wij hebben, zooals Dr. van Gelder, die meer dan eens het Museum bezocht, kan weten, van die opdracht geen groote resultaten gehad.

»De verhoudingen waren in werkelijkheid niet zoo gecompliceerd, als Dr. van Gelder en zijn zegsman schijnen te meenen, slechts was, gelijk overal, waar samenwerking wordt vereischt, ook hier goede wil noodig, en dat die bij alle partijen in redelijke mate aanwezig is geweest, meenen wij met recht te mogen betwijfelen.

»Voor de ontwikkeling van een Museum is deskundigheid van den directeur zeker een bepaald vereischte, en al heeft het Museum van de kundigheden van den heer F. misschien minder geprofiteerd dan Dr. van Gelder en anderen veronderstellen, deskundigheid hebben wij den heer F. nimmer ontzegd. Maar er is o. i. méér noodig voor de ontwikkeling van een Museum dan alleen een deskundig man aan het hoofd daarvan.

»Het tentoonstellen door den directeur van zijn eigen belangrijke verzamelingen, die uit den aard der zaak echter slechts tijdelijk worden afgestaan, steeds wisselen en waarvan de kans om deze voor het Museum aan te koopen werd uitgesloten, mag indien er verder niets wordt gedaan om de verzameling van het Museum zelf tot iets te maken, niet als een juiste politiek gelden en kan dus ook nog niet voldoende heeten.

»Immers men komt daardoor op een oogenblik en zeer waarschijnlijk in tijden, dat er niets meer voor eenigszins redelijken prijs te krijgen is, voor eene bijna algeheele ontruiming te staan en critiek op het beheer zou dan zeker en terecht niet uitblijven.

»Naar onze meening is het noodzakelijk, dat een Museum-directeur zijne kennis aanwendt om vóór alles de verzameling van de Instelling, waaraan hij als zoodanig verbonden is, zoo blijvend mogelijk te maken en zooveel doenlijk uit te breiden en tevens, dat er in de verzameling orde heerscht; in het algemeen, dat hij werkt en zóó, dat aan het verantwoordelijkheidsgevoel van hen, die ten slotte naar buiten verantwoordelijk zijn, wordt voldaan.»

Op mijn beurt moest ik daarop wel even antwoorden; zeer kort, omdat het bovenstaand stuk eigenlijk niet tegen mijn opmerkingen gericht was. Behoudens de wat gemakkelijke bewering, dat ik de betreffende artikelen uit hun verband zou hebben gerukt bleef mijn kritiek vrijwel onweersproken. Hoofdzaak was blijkbaar om enkele grieven tegen den heer Frederiks, als het ware *en passant*, te uiten. Daarmede geraakten wij buiten de bedoeling van mijn optreden: aanwijzen van het geschaad algemeen oudheidkundig belang door een theoretisch zoo geheel averechtsche inrichting van het museum-beheer. Ik noodigde eventueele debaters tot een vriendelijk onderhoud in dit ons vaktijdschrift. Edoch de gemoederen waren warm en tegen de zoo tersluiks over den heer Frederiks geuite grieven kwam de heer Jan Kalf op met een betoog, erop gericht, dat de commissie hare voor de buitenwereld vrijwel onverklaarbare houding duidelijk zou willen maken. Onze lezers hebben recht het stuk vrijwel onverkort hier te vinden:

»De ontslagaanvraag van den heer Frederiks had Dr. van Gelder aanleiding gegeven tot het betoog, dat het reglement van dit museum eigenlijk de caricatuur van een verstandige regeling was, daar het de beslissing in het wetenschappelijk beheer opdroeg,

niet aan den deskundigen directeur, doch aan eene commissie, die reeds wegens hare veelhoofdigheid, bezwaarlijk deskundig mocht worden geacht. Dr. van Gelder heeft — mijns inziens terecht — voor de bespreking van deze quaestie een vaktijdschrift meer geëigend verklaard dan een dagblad, en wij mogen dus verdere behandeling hiervan in het Bulletin van den Oudheidkundigen Bond tegemoet zien.

»Maar bovendien rees twijfel, in »Het Vaderland'' vooral op den voorgrond gesteld, of de commissie wel voldoende getoond had prijs te stellen op het bezit van een zoo bekwamen directeur als de heer Frederiks, omnium consensu, was, en op deze vraag bracht Mr. Vlieland Heij, namens de commissie, een antwoord, hetwelk, kort samengevat, schijnt te zeggen, dat de commissie het verlies van dezen directeur eigenlijk in het geheel niet betreurt.

»Mr. V. H. klaagt, dat het museum van de deskundigheid van den heer Frederiks weinig heeft geprofiteerd, dat zijne werkzaamheid aan de ontwikkeling van het museum niet is ten goede gekomen. Ik geloof, dat de fout hier meer ligt aan het appreciatievermogen der commissie dan aan nalatigheid van den directeur. Voor hen, die eenigermate kunnen beoordeelen welke geldmiddelen er noodig zijn om in onzen tijd een kunstnijverheid-verzameling bijeen te brengen, staat het wel boven allen twijfel dat het Haagsche museum over deze middelen niet beschikt. Maar dit museum had eenen directeur, die, in tijden toen dit nog beter mogelijk was dan thans, zelf een belangrijke verzameling had bijeen gebracht. Deze nu stelde hij ter beschikking van het museum. Begaafd als hij is met een bijzonderen flair, wist hij die collectie ook nog voortdurend uit te breiden, en zoo zag men het Haagsche museum worden tot een waarlijk zeer ongemeene verzameling van allerbelangrijkst studiemateriaal.

»Laat ik eenige voorbeelden noemen. Men vond daar dan een collectie koperen kandelaars, die de ontwikkeling van dit gebruiksvoorwerp van de dertiende tot de achttiende eeuw met fraaie voorbeelden illustreerde; men vond er een reeks oude stoelen, gelijk geen enkel ander museum die bezit, waarin een enkel type, de z.g. driestal, aan authentieke exemplaren van de zestiende tot de achttiende eeuw kon worden bestudeerd. Tal van andere serieën hadden niet minder belang; ik noem slechts de verzameling smeedwerk, waarin men sloten en sleutels, beslag, gehengen, kistjes, kortom allerlei in vroeger tijd mooi bewerkte gebruiksvoorwerpen, in goede voorbeelden vertegenwoordigd vond. Of die reeks van boekbanden, vooral de zoo bijzonder constructieve en mooie archiefbanden, waarvan o. a. in de musea van South Kensington en Florence slechts enkele exemplaren, doch alleen in Amsterdam en Den Haag een grooter aantal worden aangetroffen.

»Ik neem gaarne aan, dat alleen gebrek aan inzicht de commissie de beteekenis van deze serieën geheel deed miskennen, maar waar ik zelf, toen ik nog aan een kunstnijverheid-museum verbonden was, bij mijne studies herhaaldelijk juist in het Haagsche museum belangrijk materiaal vond (zie mijne opstellen in het tijdschrift »Het Huis''), ergert het mij, dat een zoo weinig tot oordeelen bekwame commissie zich niet ontzag hàar gemis aan waardeering tot een grief te maken tegen den directeur.

»Toevallig was ik juist in den laatsten tijd in de gelegenheid waar te nemen dat het dezer commissie waarlijk aan alle proportiegevoel hapert, als het er op aankomt hare verhouding tot den heer Frederiks te bepalen. Eenigen tijd geleden werd een commissie gevormd om plannen te beramen voor een betere herberging der Haagsche musea. Ook de commissie van het kunstnijverheidmuseum werd uitgenoodigd zich daarbij te doen vertegenwoordigen, en zij vaardigde toen af, niet den heer Frederiks, die zoovele musea in binnen- en buitenland kent en wiens advies men dus gaarne zou hebben vernomen, doch mr. V. H., dien toch zeker niemand als autoriteit zal aanzien in zake museuminrichting. Ik ben overtuigd, dat ik niet de eenige was, wien deze keuze verbaasde en leed deed in het belang der zaak.

»Een ander blijk van de misvatting der commissie levert haar laatste jaarverslag. Wij lezen daar o.a., dat de commissie »niet zal nalaten" den directeur zekeren weg »aan te geven", en wij vinden er tusschen de regels een klacht over diens gebrek aan volgzzaamheid . . . beide uitingen van een volkomen gemis aan besef der ware verhoudingen. Ik herinner mij ook hoe de heer Frederiks mij eens verhaalde, dat hij zijne allerbelangrijkste bibliotheek over kunstnijverheid aan het museum in bruikleen had aangeboden, doch dat de commissie voor dit aanbod had bedankt, omdat zij de eenige in haar gebouw beschikbare kamer niet voor den directeur doch voor den conservator wenschte te bestemmen.

»Waarlijk, de hooghartige verklaring der commissie, dat zij den heer Frederiks zonder leedwezen zag vertrekken, schaadt haar zelve het meest. Wie haar museum kent, weet hoe vroeger de vestibule werd geëncembreerd door een paar kerkbanken ¹⁾, in welke plaats thans interessante bouwfragmenten zijn gekomen, die te voren in geheel verkeerde omgeving stonden. Hij weet, dat een vertrek, waarin vroeger een ordeloze rommelzoo van zevenderangs houtsnijwerk enz. was uitgesteld, thans is herschapen in een smaakvol ingerichte regentenkamer. Hij heeft ook genoten van het voorzaaltje, waar afwisselende collecties van oude gebruiksvoorwerpen (messenheften, lepels) werden ten toon gesteld — kortom, hij heeft gezien, dat een kundige hand begonnen was orde te brengen in een door toeval en dillettantisme bijeengeworpen chaos. En men moge nu nog zoo geneigd zijn ontoerekenbaarheid te pleiten voor een commissie, die wel zeer duidelijk zich tot oordeelen onbekwaam toonde — men ontkomt toch niet aan de meening, dat bescheidenheid althans dezer commissie niet behoorde te ontbreken.

»Ik voor mij gevoelde behoefte uiting te geven aan mijn leedwezen over het feit, dat het Haagsche kunstnijverheid-museum den man moest verliezen, die het gemaakt heeft tot wat het is."

Dit artikel had een zeer gelukkig succes. Immers eenige dagen later kwam mr. Vlieland *Hein*, weder »namens de Commissie" met een repliek, die wij hier eveneens vrijwel onverkort laten volgen, hoe lang zij ook wezen moge:

1) Deze banken zijn thans gelukkig weder geplaatst in de Kloosterkerk, waaruit zij afkomstig waren.

»Wij willen er niet aan twifelen, of de heer Kalf schrijft zijne verwijten aan het adres van onze Commissie met goede bedoeling neer en haalt te goeder trouw zijne voorbeelden aan om die verwijten billijk te doen schijnen, maar wij vragen ons af, hoe het mogelijk is, dat deze schrijver zich niet ontziet dergelijke mededeelingen te doen, zonder volkomen zekerheid te hebben, dat, wat hij publiceert, waar is. Wij hadden van hem eene andere handelwijze verwacht.

»Waarom de heer Kalf bovendien de bevoegdheid ontleent om onze Commissie zoo uit de hoogte tot volstrekt ondeskundig te verklaren, zullen wij maar niet nagaan.

»Blijkbaar oordeelt hij, dat het den door hem gewenschten indruk wel zal maken, indien hij zonder schroom zich zelf de kroon van deskundigheid op het hoofd zet en daarna anderen als minderwaardige onwetenden bij zijne lezers introduceert, en vindt hij dien indruk, niet zijn betoog het voornaamste!

»Zijne aanklacht op den voet volgend, vragen wij ons vooreerst af, waaruit blijkt, dat wij »eigenlijk het verlies van dezen directeur in het geheel niet betreuren?»

»In ons vorig artikel schreven wij, hoe aanvankelijk wij de eersten waren om ons gelukkig te prijzen met den deskundigen heer Frederiks als directeur van ons Museum en tevens met het in bruikleen ontvangen van eenige zijner belangrijke verzamelingen en wij eindigden die korte beschouwing met de woorden: »en men kan nagaan, dat er wel »overwegende redenen voor ons moeten geweest zijn om dezen directeur, mogelijk met »zijne verzamelingen op te offeren.»

»Naar onze meening valt hieruit eerder een wel betreuren op te maken, dan het omgekeerde. Wij verklaarden echter tevens, dat er gegronde redenen waren geweest om den heer Frederiks toch op te offeren, welke redenen, zooals wij thans wel willen mededeelen, van dien aard waren geworden, dat wij den directeur niet onduidelijk te kennen hebben moeten geven, dat, indien er geen verandering in zijne wijze van beheer en optreden kwam, verdere samenwerking niet mogelijk zou zijn.

»Wij betreuren het verlies dus niet geheel, meenden althans in het belang van het Museum zelf het zoover te moeten laten komen, doch te zeggen, dat wij het verlies in het geheel niet betreuren, is onwaar en blijkt uit niets. Ook vragen wij den heer Kalf, waar hij in ons vorig artikel kan aanwijzen, dat wij, zooals hij mededeelt, hooghartig hebben verklaard »den heer Frederiks zonder leedwezen te zien vertrekken.»

»Mogelijk zal hem dit wel niet wezen, doch dan rijst een tweede vraag, n.l. of het bij eene eerlijke beoordeeling van zaken thuis behoort, dat iemand tot zóó onjuiste aanhalingen zijn toevlucht meent te mogen nemen.

»Wij willen de critiek des heeren Kalf op het appreciatievermogen van onze »veel-hoofdige, zoo weinig tot oordeelen bekwame Commissie» laten voor wat die waard is, doch zouden gaarne hooren, waaruit gebleken is, dat de heer Frederiks een zoo bekwaam Museum-directeur is en tevens willen vragen, of de heer Kalf wel zeker weet, dat hij deze uitspraak omnium consensu van deskundigen op gebied van Museumbeheer (zooals hij wel zal bedoelen) doet. Wij hebben niet heel lang geleden van iemand van »deskundigheid»

op dit gebied juist in twijfel hooren trekken of de heer Frederiks als directeur van een Museum wel het meest op zijn plaats mocht heeten!

»Wij hebben de waarde van den heer Frederiks als deskundige en als verzamelaar niet betwist, noch gekleineerd, evenmin de belangrijkheid zijner collecties en wij zijn niet blind voor het belang, dat er in het tentoonstellen van zooveel interessants moet liggen. Ja, wij waren als eenvoudige leeken met al die mooie voorwerpen mogelijk nog spoediger verheugd dan deskundigen over het algemeen, dank zij hun scherp onderscheidingsvermogen, met verzamelingen plegen te zijn. Wij hebben onze waardeering over het tentoonstellen van zijne voorwerpen, ook in brieven aan den heer Frederiks gericht, meermalen uitgesproken en hebben door eene poging tot aankoop van zijne collecties onze appreciatie ervan wel duidelijk bewezen. Doch het is onze overtuiging, dat de heer Frederiks als Museum-directeur niet op zijn plaats is. Hij is daarvoor, zooals trouwens uit hetgeen de heer Kalf vertelt wel duidelijk blijkt, een te gecharneerd verzamelaar zelf. Welnu, een vurig verzamelaar voor zichzelf te zijn en tegelijk goed Museum-directeur, is, gelooven wij, niet goed mogelijk en wij hebben wel eens gehoord, dat het hebben van eigen verzamelingen daarom dan ook bijna zonder uitzondering aan bezoldigde Museum-directeuren hier en in het buitenland wordt verboden.

»Weet de heer Kalf, dat in de vier jaar, dat de heer Frederiks als directeur van ons Museum optrad, geen enkel stuk hoegenaamd door hem, voor het Haagsch Museum van Kunstnijverheid ten minste, werd aangekocht en wel omdat geen enkel voorstel tot aankoop door hem ooit werd gedaan, niettegenstaande wij hem daartoe herhaaldelijk aanspoorden en toch een niet onbelangrijke som voor aankopen ter dispositie hadden! Wij verwachtten de tegenwerping, dat die som zonder twijfel een niets beteekenend cijfer zal zijn geweest voor deze tijden van opgedreven prijzen, doch vragen of de heer Frederiks, die met zijn »bijzonderen flair" zijne eigen collecties volgens de woorden van den heer Kalf steeds wist uit te breiden, toch niet iets goeds voor het pas beginnend Museum zou hebben kunnen vinden, indien hij werkelijk had gewild?

»Trouwens wij weten, dat hij voor andere instellingen soms zeer interessante stukken uit eigen verzamelingen voor matigen prijs afstond, of aankopen wist te doen, die ook wij wel hadden kunnen bekostigen.

»Is het nu werkelijk een bewijs, dat men een zéér bekwaam Museum-directeur is, indien men wél eigen collecties steeds aanvult en wél voor anderen koopt, doch nimmer iets kan vinden voor het Museum, waaraan men verbonden is?

»Er wordt ons nog veel meer verweten, o. a. gemis van proportiegevoel tegenover den heer Frederiks. En als voorbeeld haalt de heer Kalf dan aan, dat niet de heer Frederiks, doch de secretaris van de Commissie, de heer V. H., op 23 Februari j.l. aanwezig was ter vergadering van het bestuur der Vereeniging voor Handel, Nijverheid en Gemeentebelangen, belegd om de plannen voor betere herberging der Haagsche Museumverzamelingen te bespreken.

»Wij erkennen gaarne, dat de heer V. H., evenmin als het meerendeel der andere op

die vergadering aanwezigen, eene autoriteit in zake Museumrichting kan genoemd worden !

»Ons bestuur was uitgenoodigd zich op die vergadering te laten vertegenwoordigen en heeft daaraan naar beste overtuiging voldaan. Wij kozen omnium consensu, en hier is deze uitdrukking juist gebezigd, niemand minder dan Dr. Dompierre de Chauffepié, toen directeur van 's-Rijks Penningcabinet te 's-Gravenhage en deelden deze keuze bij schrijven van 18 Januari 1911 officieel aan den secretaris der Vereeniging voor Handel, Nijverheid en Gemeentebelangen mede.

»Toen op 23 Februari 1911 de bedoelde vergadering plaats had, was Dr. de Chauffepié kort daarvóór overleden en kwam de heer V. H., zooals hij aan den voorzitter mededeelde, ter vergadering om acte de présence voor het Kunstnijverheids-Museum te maken.

»Den heer Frederiks vaardigden wij niet af, ten eerste niet, omdat hij géén lid van ons bestuur was en ten tweede niet, omdat reeds toén onze grieven over zijn beheer hem herhaaldelijk waren medegedeeld en het werkelijk van weinig ernst bij ons zou hebben getuigd, indien wij dan juist hém als afgevaardigde zouden hebben uitgezonden.

»Ziedaar de juiste toedracht der zaak, waarnaar de heer Kalf o. i. had behooren te informeeren, alvorens te trachten uit deze gebeurtenis een zoo weinig zakelijk argument voor zijne verwijten te maken!

»Dat in ons laatste jaarverslag tusschen de regels in een klacht over des heeren F.'s gemis van ordelijkheidsgemoed (niet van volgzzaamheid, zooals de heer Kalf het weder verkeerdt voorstelt, dit toch is met den besten wil tusschen de regels in zelfs niet te lezen) te vinden is en dat wij aan de leden van onze instelling lieten weten, dat wij, waar geen enkele aankoop over het afgelopen jaar te constateeren viel, hoopten den heer F. er toe te brengen volgens een geregeld plan het Museum zelf tot iets te maken, kan, dunkt ons, alleen vreemd en ongepast voorkomen aan iemand, die als eerste eisch aan een jaarverslag stelt, dat daarin niets te vinden zal zijn van den waren gang van zaken.

»Er is nog meer in het stuk van den heer Kalf te weerleggen en wij kunnen niet kort zijn bij de beantwoording van zoovele onjuistheden.

»De heer Kalf beweert, dat wij de eenige in ons gebouw beschikbare kamer niet aan den heer Frederiks wilden afstaan, om er zijne kunstnijverheidsbibliotheek in te bergen.

»Wij verklaren, dat deze kamer den heer Frederiks nimmer is geweigerd en dat zijne bibliotheek, hoewel niet voor het publiek toegankelijk gesteld, ons voor eigen studie van den directeur belangrijk genoeg voorkwam, om hem de gevraagde ruimte daarvoor toe te staan. De heer Frederiks had er zijne kasten en boeken vrij naar verkiezing kunnen plaatsen en de heer Kalf slaat ook hier de plank weder mis. Wél hebben wij einde van het vorige jaar van den heer Frederiks een klacht gehad over het feit, dat ook de conservator eenige malen in die kamer zich had opgehouden. Wij hebben den heer Frederiks toen te kennen gegeven, dat, naar onze meening, er geen enkele reden was, waarom de conservator van die kamer géén gebruik zou mogen maken, indien hij voor het Museum te arbeiden had. En dat daardoor de heer Frederiks minder ruimte zou hebben voor

zijne boeken, kon deze zelf op de vergadering, waar het geval ter sprake kwam, niet met ernst volhouden.

»Wij namen met zekere voldoening nota er van, dat het de hooge goedkeuring van den heer Kalf wegdraagt, dat de kerkbanken, die vroeger de vestibule van het Museum encombreerden, naar de Kloosterkerk terugverhuisden.

»Het wil ons zoo voorkomen, dat de heer Kalf ook van deze zaak de ware toedracht niet weet, want dan zou hij deze opruiming allicht niet hebben geapproveerd. De bedoelde banken toch werden op initiatief van onze Commissie door den heer de Steurs, aan wien ze toebehoorden, teruggenomen!

»Wij zouden na dit alles met de ons door den heer Kalf geboden bescheidenheid willen vragen:

»Waar blijft de kracht van het betoog van dezen schrijver over zaken, waarnaar hij niet of half informeerde en die alle blijken onjuist te zijn? Waar is in zijn stuk een streven zelfs te vinden om de zaak, die hij behandelt, onpartijdig onder de oogen te zien?

»Hoe kan hij meenen indruk te maken met de verklaring over zijn leedwezen, dat het Haagsch Museum van Kunstnijverheid »den man moest verliezen, die het gemaakt heeft tot wat het is'' en zulks door het gemis van waardeeringsvermogen van onze Commissie, indien hij niet dan tastbare onjuistheden uit?

»Over deze laatste phrase »den man, die het gemaakt heeft tot wat het is'' nog een enkel woord, neem, een vraag:

»Meent de heer Kalf werkelijk, dat het uitbreiden door den heer Frederiks van zijne particuliere collecties en het vinden van tentoonstellingsruimte, daarvoor in de zaaltjes van het Haagsch Kunstnijverheids Museum, is geweest het Museum tot »iets'' maken? Van belang is dat geweest voor hem zelf en zijne verzamelingen, niet minder voor het publiek, ook zeker voor den studeerende, die er de door hem gezochte voorbeelden mocht vinden nóg vinden, indien hij voor een tweeden of derden keer terugkwam.

»Werkelijk, ook wij zien het belang van tijdelijke exposities wel in, doch kan men dit noemen een Museum zelf, als zoodanig, hetgeen toch zooveel mogelijk eene instelling met blijvende verzamelingen moet zijn, tot »iets'' maken?

»Waar systematisch niets hoegenaamd voor het Museum werd aangekocht, stond de bijna geheele ontruiming, die thans verwacht wordt (want zij is nog niet geschied), altijd voor de deur. De heer Frederiks had duidelijk te kennen gegeven, niet van plan te zijn zijne collecties aan het Museum te vermaken, iets wat niemand hem kwalijk zal kunnen nemen.

»Men meene echter niet, dat onze Commissie daarom geen pogingen heeft aangewend om die collecties van den heer Frederiks aan te koopen. De heer Kalf moge ook hierin weer een bewijs zien, hoezeer ten onrechte hij meent, dat wij voor die verzamelingen geene waardeering hadden.

»De heer Frederiks eischte, toen hij op het plan in principe inging, dat al zijne verzamelingen te zamen zouden worden gekocht, daar deze één geheel vormden; en al

wisten wij, dat hij aan anderen wel eens gedeelten had overgedaan en enkele seriën had verkocht, wij respecteerden dezen eisch, die aan het Haagsch Museum van Kunstnijverheid werd gesteld en gingen aan het werk om te trachten gelden bijeen te krijgen.

»Doch juist toen de eerste bijdragen en sommen van beteekenis ons in het vooruitzicht waren gesteld en wij den heer Frederiks om zijne verkoopsvoorstellen vroegen, retireerde deze op eene wijze, die wij niet verder willen qualificeeren.

»Wij zagen de kans, dat op den duur het Museum zelf iets zou bezitten, »iets zou zijn», verdwijnen, indien niet volgens een bepaald systeem tot het doen van aankopen werd overgegaan en wij meenden ons, zelfs met besef van bescheidenheid en als ondeskundigen, toch als Commissie gerechtigd den heer Frederiks bij herhaling te verzoeken ons daarvoor plannen in te dienen.

»Wat nu het oudheidkundig belang betreft, dat betrokken is bij de eventueele ontruiming van de zalen van ons Museum, doordat de collectie Frederiks, misschien eerder dan oorspronkelijk het plan van den heer Frederiks was, daaruit gaat verdwijnen, wij zullen de eersten zijn om die ontruiming zeer te betreuren, doch daardoor zijn die verzamelingen toch nog niet verloren.

»En indien vrees daarvoor bestaat, laten dan de heeren Kalf en van Gelder tenminste evenveel probeeren als wij deden en trachten gelden bijeen te krijgen om deze collectie aan te koopen. Misschien hebben zij bij den heer Frederiks, als vrienden, meer succes dan wij mochten ondervinden.

»Ja, zelfs wij zijn ook nu nog gaarne bereid om, indien men ons daartoe tijd wil geven, te trachten de noodige gelden voor een eventueelen aankoop alsnog bijeen te krijgen!

»Laat ons echter eindigen en niet verder in details mededeelen, hoe de heer Frederiks zich tot gewoonte had gemaakt, de Commissie op hare missives niet meer te antwoorden; hoe hij een onzer Commissieleden, die hem voor het jaarverslag om inlichtingen vroeg omtrent de aanwinsten, zonder meer tot tweemaal toe verwees naar . . . den concierge en meerdere dergelijke wijzen van optreden, waardoor iedere samenwerking onmogelijk werd gemaakt.

»Wij hadden den heer Frederiks publicatie van dit alles gaarne bespaard, doch worden door zijne verdedigers gedwongen méér openbaar te maken, dan wij in zijn belang raadzaam en in het belang van het Museum aanvankelijk nodig hadden geacht.

»Wij willen den heeren Kalf en van Gelder nu echter vragen, of ook zij niet van oordeel zijn, dat verder geschrijf achterwege kan blijven, te meer, indien wij ons bereid verklaren met boeken, brieven en bescheiden aan eene Commissie, daartoe door den Ned. Oudheidkundigen Bond benoemd, al het bovenstaande te bewijzen en desgewenscht nog nadere inlichtingen over het ontslag Frederiks te geven.

»Beide heeren zijn leden van dien Bond en zullen een dergelijk verzoek aan ons derhalve gemakkelijk kunnen laten uitgaan, terwijl zij zich door onze reeds hierbij gegeven bereidverklaring aan geen refuus onzerzijds blootstellen.

»Door eene dergelijke bespreking zal naar onze meening meerdere publicatie over

deze weinig verkwikkelijke zaak onnoodig worden, zal de heer Frederiks niet verder in het publiek worden gevissecteerd en zullen mannen van reputatie hunnen naam niet meer behoeven te plaatsen onder stukken vol onjuistheden!

»Ja, misschien komt er dan van de zijde van hen, die zich thans een zoo onwelwillende critiek op de daden van onze Commissie hebben veroorloofd, zelfs nog eenig excuus daarover óók!»

Inderdaad kan de heer Kalf, en kan ik op mijn beurt, tevreden zijn over het feit, dat wij de commissie tot deze verklaringen hebben genoopt, vooral wel om het aanbod dat zij aan het slot doet: de geheele zaak onderwerpen aan het oordeel eener door het Bestuur van den Oudheidkundigen Bond te benoemen commissie. Vóór ik dit aanbod echter verder bespreek moet ik nog even het woord geven aan den heer Frederiks-zelf, die tegenover het groote dagblad-publiek niet nalaten mocht met enkele woorden te signaleeren, wat zijns inziens onjuistheden zijn in het bovenstaande stuk.

»Ich höre das Geklapper einer Mühle,
Doch sehe ich kein Mehl.

»Het was mijn stellig voornemen om in zake bovengenoemd museum niet met den heer Vlieland Heijn in eenig dagblad in debat te treden, daar dit slechts kon leiden tot een onverkwikkelijke polemiek en niets kon bijdragen om den wetenschappelijken kant van het museumvraagstuk, waarover de geheele quaestie loopt, een stap verder te brengen.

»De heer V. H. heeft echter gemeend een anderen weg te moeten inslaan en heeft zich gehaast om op het stukje van Dr. van Gelder in het jongste nummer van het Bulletin van den Oudheidkundigen Bond, waarin het reglement van het Museum aan eene zakelijke kritiek wordt onderworpen, een antwoord aan verschillende bladen te zenden, waarin hij de weinig gunstige beoordeeling van Dr. van G. tracht te weerleggen. Hij doet dit echter op eene wijze, die meer eene erkenning en vergoelijking van eigen begane fouten gelijkt, dan wel eene verdediging van het gewraakte reglement.

»Wat dan verder in het artikel van Mr. V. H. volgt, wettigt het vermoeden, dat die uiterst zwakke verdediging slechts een aanloop was om den directeur aan te vallen en den indruk bij het publiek te vestigen, dat hij eene slechte opvatting van zijne betrekking had en niet de verdienste bezat, die men hem wilde toekennen. Het wordt nu duidelijk, waarom de heer V. H. niet kon wachten tot het verschijnen van het eerstvolgende nummer van het Bulletin van den Oudheidkundigen Bond. De waardeerende woorden, eenige dagen tevoren in het Vaderland aan den aftredenden directeur gewijd, moesten te niet worden gedaan of ten minste worden geneutraliseerd.

»De wijze, waarop de heer V. H. dezen aanval heeft geleid, was van dien aard, dat ik het niet noodig vond, daarop in te gaan. Zelfs de verdachtmaking, dat het museum van de kundigheden van den heer F. misschien minder heeft geprofiteerd dan Dr. van Gelder

en anderen veronderstellen, liet mij, als komende uit de pen van iemand, die tot het beoordeelen in deze totaal onbevoegd was, koud.

»Niet alzo den heer Jan Kalf, die het museum door en door kende, er geregeld studiemateriaal vond voor zijne belangrijke opstellen over kunstindustriële onderwerpen en met belangstelling steeds de aanwinsten volgde, die het museum onder mijn beheer verkreeg.

»De heer Kalf dan, gaf in een dagbladartikel lucht aan zijne verontwaardiging over deze verdachtmaking en knoopte daaraan nog enkele opmerkingen vast over de verhoudingen van de commissie tot haren directeur.

»Hierin vond Mr. V. H. wederom aanleiding tot het schrijven van een tweede stuk, waarvan de lengte in omgekeerde reden staat tot de waarde van den inhoud, doch dat in laatlundheid van toon niet voor het eerste onderdoet.

»Zelfs moet hier wederom een verdachtmaking van ongeveer gelijk allooi dienst doen om de waardeerende woorden van den heer Kalf, ten opzichte van den afgetreden directeur, in de oogen van het publiek te verkleinen. Nu is het geen verzuchting, dat het museum misschien minder heeft geprofiteerd van de kundigheden van den heer F., doch thans wordt op gezag van iemand van deskundigheid op dit gebied, in twijfel getrokken of de heer Frederiks als directeur van een museum wel het meest op zijne plaats mocht heeten.

»De vele bewijzen van instemming met mijne opvatting van het beheer van het Haagsch Museum van Kunstnijverheid, die ik zoowel van binnen- als buitenlandsche museumdirecteuren en mannen van groot gezag in deze materie mocht ontvangen, zullen zeker wel opwegen tegenover de verklaring van dien iemand van deskundigheid, bij wien de heer V. H. zijn licht is gaan ontsteken.

»Wat den verderen inhoud van het stuk betreft, het is vol van scheeve voorstellingen en halve waarheden, die gemakkelijk zouden zijn te weerleggen. Ik zal mij echter niet laten verleiden om een polemieck te gaan voeren over details, die niet het minste belang hebben voor het publiek, waardoor de wetenschap niet wordt gediend en die zou kunnen afleiden van de hoofdquastie, die door Dr. van Gelder is opgeworpen: het gewraakte reglement.

»In dit reglement was voor mij de hoofdreden gelegen voor het nemen van mijn ontslag; dat en andere bijkomstige redenen, die mij daartoe hebben genoopt, stel ik mij voor op de daarvoor meest aangewezen plaats te behandelen, namelijk in het Bulletin van den Oudheidkundigen Bond.

»Te betreuren blijft het, dat de heer V. H. ook dezen weg niet heeft bewandeld; de geheele quaestie ware hierdoor zakelijk gebleven en had geen aanleiding behoeven te geven tot persoonlijke aanvallen en verdachtmakingen, waarvan alleen negatieve resultaten zijn te verwachten.”

Tot zoover de heer Frederiks, die eenige dagen later bovendien zijn instemming betuigde met de commissie door de Commissie reeds van te voren gunstig ontvangen, en

de heer Kalf heeft zich zijnerzijds met dat denkbeeld niet minder grif vereenigd¹⁾.

Volkomen terecht! Immers hier komen wij weder op den goeden weg voor de questie, die voor ons van het hoogste belang is: hoe moet de verhouding zijn van de beheerders onzer openbare verzamelingen tot de eigenaars dier verzamelingen, of tot hen die namens die eigenaars optreden. De materie is — het blijkt uit het Haagsche geval al zéér duidelijk — uiterst moeielijk. De eigenaars onzer openbare verzamelingen: het Rijk, de Provinciën, Gemeenten of particuliere Vereenigingen, hebben bij het beheer dier verzamelingen een zéér groot belang: die verzamelingen mogen niet in waarde — dit woord in materieelen en in ideëelen zin genomen — verminderen. Zij kunnen daarom niet nalaten toezicht te oefenen op wat er met hun verzamelingen gebeurt. Toch, aan den anderen kant, staan daar de museumbeheerders, deskundigen op hun gebied, aan wie ten opzichte van het wetenschappelijk beheer absolute zelfstandigheid moet worden gelaten. Doet men dat niet, dan is het in de meeste gevallen den beheerder onmogelijk goed werk te leveren. Niets is heilzamer aan de gelegenheid tot eigen initiatief, dat den weg opent tot het voortbrengen eener verzameling, niets funester dan de gebondenheid aan commissies of ambtelijke bureaux, die op den duur tot niets anders leiden kan dan tot het houden van de zaken in den ouden, weldra sleurigen gang.

Of de eigenaars zich dan met gebonden handen moeten overgeven aan de directeuren?

1) De heer Kalf deed dat in een ingezonden stuk, dat tevens enkele beweringen van den heer V. H. bestrijdt en hier dus volledigheidshalve volgen moge:

»Mr. Vlieland Heine heeft de goedheid gehad in bijna twee kolommen van uwe courant zeer uitvoerig te komen bevestigen wat ik aan feiten mededeelde tot staving mijner meening, dat de Commissie van beheer van dit museum in hare gedragingen jegens den heer Frederiks blij had gegeven van gemis aan proportiegevoel. Dat aan deze omstandige parafrasering van mijne grieven ettelijke alinea's voorafgaan, waarin mij »onjuistheden" worden ten laste gelegd, neem ik niet heel erg kwalijk aan iemand, die met de logica zoo blijkbaar op gespannen voet staat als de woordvoerder dezer commissie.

»Zoo zou ik ten onrechte hebben beweerd, dat de museumcommissie het heengaan van den heer Frederiks in het geheel niet had betreurd. Om mij van mijn ongelijk te overtuigen, komt Mr. V. H. verhalen, dat de heer Frederiks niet geheel uit eigen beweging aftrad, maar eerst nadat de commissie hem »niet onduidelijk te kennen gaf" . . . dat »verdere samenwerking niet mogelijk zou zijn" (dus, dat zij hem zou ontslaan), indien in zijne wijze van beheer en optreden geene verandering kwam! Ligt het aan mij, dat ik — ook na deze nadere toelichting van de mate, waarin de commissie het aftreden van den directeur betreurd heeft — mijne aanvankelijke stelling nog niet zoo onhoudbaar vind?

»Als Mr. V. H. voorts wil betoogen, dat het zeer te betwijfelen valt, of de heer Frederiks wel een geschikt museumdirecteur is, geeft hij te kennen, dat de liefde voor zijne eigen verzamelingen en de uitbreiding daarvan den heer Frederiks zou hebben belet de belangen van het hem toevertrouwde museum behoorlijk, ook door aankopen, te dienen. De toestand is op zichzelf niet ondenkbaar. Maar Mr. V. H. ontnemt alweder zelf aan zijne stelling allen grond, door de erkenning, dat de heer Frederiks aan andere musea, dan juist het Haagsche, wel degelijk belangeloos aanwinsten bezorgde!

»Waarlijk, van uwe ruimte, zoo min als van mijnen tijd, is te vorderen, dat ik Mr. V. H. zou volgen op zulke kennelijke dwaalwegen der rede. Het laatst aangehaalde voorbeeld trouwens geeft ons den sleutel tot het geschil: de museumcommissie wenschte, dat de heer Frederiks aankopen zou doen voor dit museum, en de directeur bléef zich daarvan onthouden. Waarom? Ook op deze vraag brengt Mr. V. H. ons thans — eindelijk — het antwoord. De commissie vond het noodig, dat volgens een bepaald systeem tot het doen van aankopen werd overgegaan, en zij »achtte zich daarom gerechtigd. . ."

Volstrekt niet. Immers zij hebben twee zeer belangrijke zaken in de hand. In de eerste plaats de benoeming. Daarbij mogen en *moeten* zij hooge eischen stellen, vertrouwbare adviezen inwinnen, nauwkeurig overwegen, niet gaan over één nacht ijs; daarvoor immers hebben zij de volledige verantwoordelijkheid, die ze dan ook moeten weten te dragen door den eenmaal gekozene te schenken het meest volledige vertrouwen. Binnen de grenzen hun door de tweede zaak in handen gegeven: dat zijn de beschikbare gelden. De eigenaars hebben te beslissen hoeveel zij aan hunne verzamelingen zullen ten kosten leggen, de beheerder heeft daarmede rekening te houden. Lijkt hem het bedrag te laag: hij kan de aanvraag van een hooger crediet motiveeren. Maar het staat aan de eigenaars om daaromtrent bindende beschikkingen te maken. Daarmede kunnen zij tegen overmatige uitgaven van hun beheerder waken, indien deze de verantwoordelijkheid niet mocht gevoelen door zijne zelfstandigheid hem op de schouders gelegd. Men kan — ter eigen leering — van zijn beheerder geregeld gemotiveerde verslagen vragen omtrent zijn gestie, men kan anderzijds desnoods zelfs een maximum-cijfer vaststellen voor zelfstandigen aankoop, en voor koopen tot hooger bedrag overleg — niet méér — voorschrijven, maar verder gaan kan men niet, wil men een gezonden toestand hebben of houden.

De oprichting van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, waarbij zich beide categorieën van bij onze openbare verzamelingen belanghebbenden aansloten, heeft — het

den directeur te verzoeken die aankopen te doen? — néén! hem »bij herhaling te verzoeken” háár »daarvoor plannen in te dienen”. Zoo zijn wij dan aangeland bij de grootste grief tegen het reglement van het museum, de zotte bepaling, dat niet de deskundige directeur, doch de uit allerlei welmeenende ondeskundigen samengestelde commissie, in hoogste ressort heeft te beslissen, zelfs over de aankopen voor het museum!

»Men stelle het zich even duidelijk voor: een kenner der oude kunstnijverheid als de heer Frederiks, die bij Mr. V. H. c.s. nederig komt vragen, of hij het museum op deze of gene manier zal inrichten, of hij een voorwerp, dat hij voor het museum geschikt acht, ook zou mogen aankopen! Men kan er niet aan denken, of men ziet de heeren, die zóó iets in ernst aan een bekwaam man durfden voorstellen, met het steekje en het staartje uit den pruikentijd, waarin dergelijke verhoudingen thuis hooren. Maar die geestige tijd is helaas voorbij. . .

»Toch is het groteske van dit reusachtig »gebrek aan proportiegevoel” Mr. V. H. ook thans nog niet duidelijk geworden, en ik voor mij zal niet beproeven hem de oogen te openen. Ik behoef dit ook niet te trachten, want de museumcommissie heeft een voortrefelijken weg aangewezen om aan deze jammerlijke zaak tenminste een eind te maken op waardige wijze. Zij ried mij aan, het bestuur van den Oudheidkundigen Bond te verzoeken eene commissie van onderzoek te benoemen, aan wie zij zich bij voorbaat bereid verklaarde alle inlichtingen te geven over »het ontslag Frederiks” en wat daaraan voorafging.

»Overtuigd, dat de heer Frederiks aan zulke commissie gaarne ook zijnerzijds alles zal willen mededeelen, wat zij kan wenschen te weten, heb ik aan den wenk der museumcommissie gevolg gegeven. Ik twijfel niet, of het bestuur van den Oudheidkundigen Bond zal begrijpen, dat het belang der wetenschappelijke positie van de museumdirecteuren in het algemeen, een onderzoek in deze zaak dringend gewenscht maakt, en ik vertrouw dus, dat uit het rapport eener commissie van onderzoek weldra zal blijken: of het mijn plicht is excuses te maken aan de Haagsche museumcommissie, dan wel. . . of deze museumcommissie wellicht van haren kant nog iets méér te doen heeft dan verontschuldigen aan te bieden aan den heer Frederiks, wiens persoon zij in haar laatste, larmoyante, verweer op zoo onbetamelijke wijze heeft aangetast.”

blijkt uit te statuten — ook het verkrijgen van een dusdanigen gezonden toestand bedoeld, en zeker, door een terrein voor onderling overleg aan te bieden, mogelijk gemaakt. De gelegenheid echter om de zaak zonder bezwaren principieel onder de oogen te kunnen zien, heeft zich nog niet zóó duidelijk en zoo goed voorgedaan als nu. Omdat hier het slachtoffer van het geschil is een directeur omtrent wiens deskundigheid voor het beheer, dat men hem had opgedragen, aan geen van beide zijden twijfel bestaat. Ook omdat zoowel door de in de zaak betrokken »commissie» als door den betrokken directeur de beoordeeling van het geschil aan door het Bondsbestuur aan te wijzen personen grif wordt overgelaten. Voor den Bond-zelf is dat een succes. Het is dan ook te hopen, dat de commissie, die wordt aangewezen¹⁾, door eene breede opvatting van de zaak, niet slechts het bijzondere en persoonlijke dat in het geval gelegen is, tot een gewenschte oplossing brengen zal, maar ook de algemeene belangen, die er ten nauwste mede samenhangen in het oog houden en in haar rapport tot hun recht brengen zal.

Dan groeit er uit deze Haagsche Museumkwestie, die met alle andere kwesties enkele onverkwijklijkheden gemeen heeft, waarlijk nog iets goeds.

H. E. VAN GELDER.

MONUMENTEN.

MONUMENTENZORG EN MUSEUMBEHEER IN DE STAATSBEGROTING VOOR 1912.

Uit de toelichting der begrooting nemen wij het volgende over:

De subsidiën voor het Raadhuis te Graft, den Toren te Leende, den Toren »de Oldehove» te Leeuwarden, de Abdijkerk te Middelburg, de kerk Mariënborg te Nijmegen en de Nederlandsch Hervormde kerk te Roermond zijn afgeloopen.

Verder zijn naar dit artikel overgebracht de subsidiën voor het St. Pieters- en Bloklands-Gasthuis te Amersfoort (laatste van twee termijnen), het Kasteel Doorwerth (tweede termijn, omtrent welks restauratie nog geen overeenstemming verkregen is, doch, waarvoor het, in afwachting, dat die overeenstemming tot stand komt, wenschelijk is hetzelfde bedrag als voor het loopende jaar uit te trekken), de Nederlandsch Hervormde kerk te Hall (laatste van twee termijnen), de Nederlandsch Hervormde kerk te Langerak (laatste van twee termijnen), de Nederlandsch Hervormde kerk te Midwolde (laatste van twee termijnen) en de Roomsch-Katholieke kerk te Noorbeek (tweede van drie termijnen).

De subsidiën voor O. L. Vrouwetoren te Amersfoort (derde van zes termijnen), de Groote kerk te Breda (derde van twaalf termijnen), de Groote kerk te Brielle (tiende van dertien of veertien termijnen), de St. Lebuïnuskerk te Deventer (achtste van tien termijnen), den Toren te Doesburg (vierde van vijf termijnen), de Groote kerk te

1) Hier kan medegedeeld worden, dat de heeren: dr. A. Pit, dr. D. F. Scheurleer en prof. dr. W. Vogelsang bereid zijn gevonden deze commissie te vormen.

Dordrecht (tweede van negen termijnen), de gewelfschilderingen in de Zuiderkerk te Enkhuizen (derde van tien termijnen), den Zuidertoren te Enkhuizen (laatste van twee termijnen), de Nederlandsch Hervormde kerk te Goes (zesde van zeven termijnen), de Kerk te Gouda (zie hieromtrent het op bladz. 48 van de Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag van hoofdstuk V der Staatsbegrooting voor 1906 medegedeelde), de Groote of St. Bavokerk te Haarlem (derde van acht termijnen), de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch (waarvan niet met voldoende zekerheid te bepalen is, wanneer de restauratie voltooid zal zijn, gelijk is medegedeeld op bladz. 73 van de Memorie van Antwoord op het Voorloopig Verslag van hoofdstuk V der Staatsbegrooting van 1904), het Gothische Huis te Kampen (tweede van twee of drie termijnen), de Roomsche Katholieke Kerk te Klimmen (laatste van zes termijnen), de St. Pieterskerk te Leiden (zesde van twintig termijnen), de St. Janskerk te Maastricht (vierde van zes of zeven termijnen), O. L. Vrouwekerk te Maastricht (laatste van zeven termijnen), den Toren te Oirschot (tweede van drie termijnen), den Toren te Zaltbommel (zesde van zeven termijnen), en de Groote Kerk te Zutphen (derde van tien termijnen), zijn noodig tot voortzetting der aangevangen en door de Kamers toegestane werken en bedragen hetzelfde cijfer als bij de Staatsbegrooting voor het loopende jaar is toegestaan.

Zooals in de Memorie van Toelichting op Hoofdstuk V der Staatsbegrooting van 1911 (bladz. 45) is medegedeeld zal de herstelling van den voorgevel van het *Raadhuis te Middelburg* in den loop van dit jaar gereed komen. Thans blijft nog over te herstellen de Koertoren en de zijgevel aan de Noordstraat. De gemeente Middelburg heeft besloten tot die herstelling over te gaan, mits haar op denzelfden voet als tot dusver Rijkssubsidie wordt verleend. De kosten zijn geraamd op f28.500; het werk ware te verdeelen over 5 à 6 jaren.

De Minister meent, dat er alle termen zijn om mede te werken tot algeheele restauratie van dit prachtig monument en derhalve van Rijkswege de helft der kosten tot een totaal bedrag van f14.250, van Rijkswege te verstrekken. In verband daarmede wordt het tot dusver verleende Rijkssubsidie van f2500 opnieuw voor 1912 uitgetrokken.

Het in 1911 voor de *Groote kerk te Arnhem* ad f5000 uitgetrokken Rijkssubsidie is het laatste van een bedrag van f45.000, hetwelk het Rijk in 1903 toegezegd had voor de herstelling van het Zuidertransept, de zuidzijde van het middenschip en den zuidelijken zijbeuk. Men wenscht thans over te gaan tot de herstelling van het Noordertransept, het middenschip aan de noordzijde en de aansluitende deelen van den zijbeuk. De kosten hiervan worden geraamd op f90.000 waarvan door het Rijk de helft ware bij te dragen, zoodat het tegenwoordige Rijkssubsidie alsnog gedurende 9 jaren zal zijn voort te zetten.

Het Huis genaamd »in Bethlehem» te Gorinchem. — Dit huis bezit een der fraaiste vroeg-renaissance gevels in Nederland. Het werd eenige jaren geleden met slooping bedreigd, doch gelukkig gered, doordat de vereeniging »Oud Gorcum» het monument kocht ten einde het voor ondergang te bewaren en te herstellen. Ten vorigen jare wendde de vereeniging zich tot den Minister, ten einde een bijdrage van f3000 als Rijkssubsidie te verkrijgen op een totaal van f15.000 (f7000 voor aankoop en f8000 voor

herstelling). Ofschoon het gevraagd bedrag uiterst matig mag worden genoemd en de architectonische waarde van het monument het Rijkssubsidie alleszins rechtvaardigde, kon de Minister bij de vele andere behoeften het subsidie niet bij de Staatsbegrooting van het loopende jaar aanvragen. Hij vindt hiertoe echter thans vrijheid, zoodat hierbij een bedrag van f3000 voor ééns wordt uitgetrokken.

Luthersche kerk te 's-Gravenhage. — Deze kerk werd gesticht in 1620 en werd omstreeks het midden der 17de eeuw en later omstreeks 1750 nogmaals vergroot. Uitzwendig heeft het gebouw weinig architectonische waarde, doch het inwendige is van zeer fraaie verhoudingen en vorm. Het geheel is in stucco behandeld in den rococostijl uit het midden der 18de eeuw. Wanden en plafond hebben echter door het herhaalde overwitten zeer geleden, zoodat de fraaie details niet meer behoorlijk tot hun recht komen. Terwijl de kerkeraad op eigen kosten het mobilair in goeden staat wil brengen, roept hij ten behoeve van de herstelling van wanden en plafonds de hulp der Regeering in. De kosten van het verwijderen der kalklagen en het weder in goeden toestand brengen van deze deelen wordt geraamd op f3000, waarvan de helft als Rijkssubsidie wordt gevraagd.

De Minister meent, dat de architectonische waarde van het inwendige dezer kerk de gevraagde ondersteuning alleszins rechtvaardigt, zoodat een subsidie voor ééns van f1500 wordt uitgetrokken.

Groote of St. Jacobskerk te 's-Gravenhage. — Het doel eener restauratie, die dit fraaie monument weder tot zijn recht zal brengen, dient tweeledig te zijn. In de eerste plaats amotie van de huisjes die sedert 1850 rondom de kerk staan, waarmede gepaard dient te gaan herstelling van de blootkomende muren, van de beeren en tevens herstelling van de vensters, die, hetzij door bouwvalligheid, hetzij door verminking in latere tijden, restauratie behoeven.

In de tweede plaats eene herstelling van het inwendige van kerk en koor door de natuursteen van de pijlers met hunne kapiteelen, schalken, bogen enz. weder geheel zuiver te voorschijn te brengen na verwijdering van de herhaalde malen overgestreken lagen witkalk. Verder zal het smakelooze stucgewelf van het koor moeten worden vervangen door een netgewelf van eikenhout.

De kosten van deze werken zijn geraamd op f252.000. Kerkvoogden der Nederlandsch Hervormde gemeente doen een beroep op de Regeering om hun in deze financielen steun te verleen door toekenning van een Rijkssubsidie tot een bedrag van f110.000. Zij houden zich overtuigd, zoo hun deze Rijkshulp wordt verleend, het ontbrekende bedrag uit anderen hoofde te kunnen bijeenbrengen.

De Minister meent, dat, waar het hier geldt het behoud en de herstelling van een zoo belangrijk monument als het genoemde, en waar de verhouding tusschen het gevraagde subsidie en de totale kosten zeker niet onbillijk is te achten, er alle termen zijn dit subsidie te verleen. Het bedrag zou over 15 à 16 jaren zijn te verdeelen, in verband waarmede hierbij f7000 als 1e termijn wordt uitgetrokken.

Waaggebouw te Hoorn. — Het waaggebouw te Hoorn, een buitengewoon fraai staal van onze vaderlandsche renaissance uit het begin der 17de eeuw is, wat de buiten-

architectuur betreft, voor het grootste deel werk van den beroemden Amsterdamschen beeldhouwer en architect Hendrik de Keyser. Sinds jaren verkeert dit belangrijk monument in bouwvalligen toestand en in den laatsten tijd is die toestand zoodanig verergerd, dat, zoo niet spoedig wordt ingegrepen, geheele ondergang te voorzien is. Uit een ingesteld onderzoek is gebleken, dat het gebouw geen merkbare sporen van verzakking aanwijst, zoodat mag worden aangenomen, dat de fundeering in goeden staat verkeert.

De gevels vertoonen echter belangrijke zetting en scheuren en ook de balken verkeerden gedeeltelijk in zeer slechten staat. Herstelling van een en ander is echter goed mogelijk, doch dient zeer spoedig te geschieden. Het gebouw is thans op de gevaarlijkste plaatsen gestut, doch deze toestand kan niet lang worden bestendig. De kosten der herstelling zijn geraamd op *f* 30.900, waarvan door het Rijk de helft ware bij te dragen, dus *f* 15.450, te verdeelen over 3 jaren. De Minister acht alle termen aanwezig tot verleening van dit subsidie; te dezer zake wordt hier *f* 5000 uitgetrokken.

Dominikanerkerk te Maastricht. — De Dominikanerkerk te Maastricht, een monument uit het einde de 13de eeuw is een der meest belangrijke kloosterkerken van Nederland, zoowel wat betreft den bouw zelf, als de zeldzame overblijfselen van beeld- en schilderkunst, die zij bevat. Zij munt uit door edele verhoudingen, fraaie gewelven en sierlijke zuilen, zoodat hier een indrukwekkend geheel is verkregen. Het monument verkeert echter in slechten staat, zoowel muren, vensters als gewelven eischen dringend herstel.

De gemeente Maastricht, aan wie het gebouw in eigendom behoort, heeft in beginsel besloten tot restauratie over te gaan, doch de toestand der financiën was tot heden een beletsel. Burgemeester en Wethouders hebben zich derhalve reeds eenige jaren geleden tot den Minister van Binnenlandsche Zaken gewend met verzoek om een Rijks-subsidie ten bedrage van 50 pct. der kosten, welke op *f* 38.700,— zijn geraamd. Tot heden kon aan dat verzoek niet worden voldaan, doch de ondergeteekende vindt aanleiding om thans deze hulp te verleen. Voorgesteld wordt daarvan op 1912 een bedrag uit te trekken van *f* 4.000,— als 1^{en} termijn van een totaal bedrag van *f* 19.350,—, te verdeelen over 5 jaren.

Nederlandsch Hervormde Kerk te IJselstein. — De Nederlandsch Hervormde Kerk te IJselstein dagteekent uit de eerste jaren der 14de eeuw. Zij werd in 1309 gewijd. De geringe omvang der stad in aanmerking genomen, is het een belangrijk monument, want het telt 3 schepen, een dwarsbeuk en een omgang om het koor. De eigenaardige bouw dezer kerk, van de gevels der zijbeuken en van den koortrans geven aan het gebouw een zeer schilderachtig en fraai aanzien. In het inwendige bevinden zich de beroemde praalgraven van Gijsbertus van IJselstein en diens zoon met hunne echtgenooten en van gravin Aletta van Buren, moeder van Prins Willem van Oranje's eerste gemalin.

De toestand van het gebouw is allertreurigst; de daken zijn niet meer waterdicht, zoodat spoedige voorziening dringend noodzakelijk is; ook voor het behoud der praalgraven levert deze toestand een voortdurend ernstig gevaar op. De kosten der herstelling zijn geraamd op 53.000. Zooals reeds ten vorigen jare in de Memorie van Antwoord

(bladz. 67) werd medegedeeld, vroegen eenige jaren geleden kerkvoogden hiervan f 38.000 als Rijkssubsidie. Dit cijfer werd dezerzijds veel te hoog geacht. In het laatst van het vorige jaar kwam echter eene nieuwe aanvraag in, waarbij dit bedrag van f 38.000 tot f 26.500 of 50 pct. der totale kosten werd teruggebracht.

Hierin vond de Minister aanleiding om aan de Tweede Kamer mede te deelen, dat door hem zoude worden overwogen, of er gelegenheid zoude zijn op de ontwerp-begrooting van 1912 een termijn ten behoeve van deze restauratie uit te trekken.

In verband hiermede stelt hij thans voor het bedrag van f 26.500 als Rijkssubsidie, te verdeelen over 5 à 6 jaren, en een eersten termijn ad f 5000 deswege uit te trekken ¹⁾.

HET »VOORLOOPIG VERSLAG" OVER MONUMENTENZORG EN MUSEUMBEHEER.

Uit het Afdeeliningsverslag der Tweede Kamer halen wij enkele voor ons belangrijke gedeelten aan :

Wettelijke regeling tot bescherming van monumenten. — Ten vorigen jare werd door den Minister medegedeeld, dat het te dezer zake uitgebracht rapport van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond in studie was. Men stelde er prijs op te vernemen tot welke resultaten de overweging van dat rapport heeft geleid.

Behoud van monumenten. — Eenige leden wenschten naar aanleiding van den brand te Vlissingen, waarbij de fraaie kerk en de toren eene prooi der vlammen werd, de aandacht te vestigen op de noodzakelijkheid om maatregelen te nemen ten einde herhaling van zulke maar al te vaak voorkomende rampen tegen te gaan.

Naar algemeen verzekerd wordt, is de brand te Vlissingen te wijten aan de onvoorzichtigheid van eenige loodgieters, aan de daken werkzaam. Men wenschte te weten of een justitieel onderzoek is ingesteld en tot welke uitkomsten dit heeft gevoerd. Doch ook indien in dit en dergelijke gevallen het onderzoek tot de bestraffing der onvoorzichtigen leidt, blijft het nemen van maatregelen geboden. Het openbaar gezag kan hier ten goede optreden. Bij gemeenteverordening zouden maatregelen kunnen worden voorgeschreven, welke ten doel hebben brandgevaar te voorkomen in al die gevallen, waarin zoodanig gevaar te voorzien is, inzonderheid als aan daken of goten met vuur of met benzine moet worden gewerkt.

Verschillende leden drongen er bij den Minister op aan de aandacht van de gemeentebesturen hierop te vestigen.

Onderhoud en instandhouding van monumenten. — Wat de herstelling van het Gothische Huis te Kampen aangaat werd opgemerkt, dat het hier geldt de restauratie zoowel van het voor- als van het achtergebouw; ook het laatstgenoemde dient naar deskundig oordeel bewaard te worden. Intusschen heeft de raad der gemeente Kampen

1) Nu brand deze kerk ernstig geteisterd heeft, zal dit voorstel wel geheel veranderd worden. RED.

onlangs besloten eene poging te doen den Minister te bewegen goed te keuren dat dit achtergebouw wordt gesloopt. Men vertrouwde, dat de Minister het noodige zal verrichten om dit vandalisme tegen te gaan.

Door eenige leden werd aanbevolen het monument van Menno van Coehoorn te Wijckel in Friesland, dat gevaar loopt in verval te geraken, over te nemen. Zij meenden dat daarvoor alle termen zijn.

Luthersche kerk te 's-Gravenhage. — Door eenige leden werd er op gewezen, dat, hoezeer men de instandhouding van oude, monumentale gebouwen toejuichte, het toch niet vrij van bedenking is voor Rijksrekening verfraaiingen aan particuliere gebouwen te bekostigen, gelijk ten aanzien van de Luthersche kerk te 's-Gravenhage en eenigermate ook van de Groote of St. Jacobskerk aldaar wordt voorgesteld. Naar zij meenden, behooren belanghebbenden zelf daarin te voorzien.

Anderen voerden hiertegen aan, dat de werken, vereischt voor de instandhouding en voor de verzekering van een gemakkelijk en doeltreffend onderhoud, dikwijls van zelf eene verbetering en verfraaiing van een monument medebrengen en dat het soms voor de stevigheid van een gebouw noodig is sommige onderdeelen te voltooien. Zij herinnerden er hierbij aan, dat het instorten van de Domkerk te Utrecht in 1674 te wijten is geweest aan de omstandigheid, dat de steenen gewelven niet waren voltooid. Het is dan ook niet doenlijk eene juiste grens te trekken tusschen hetgeen vereischt wordt voor de instandhouding en hetgeen het aanzien van een monument verhoogt. Bovendien draagt het Rijk meestal slechts voor een gedeelte bij in de kosten van eene restauratie, zoodat als regel kan gelden, dat de uitgaven voor de verbetering van het aanzien van een monument door de overige belangstellenden worden gedragen.

De beschouwing gaf eerstbedoelden leden aanleiding tot de opmerking, dat, zoo de verfraaiing in het algemeen geacht wordt geheel door de direct belanghebbenden te worden bekostigd, het Rijk zou worden gerekend de volle kosten voor de instandhouding te dragen, hetgeen nimmer het beginsel is geweest. Wat voorts in het bijzonder de Luthersche kerk betreft, diende in het oog te worden gehouden, dat de verfraaiing van het inwendige alleen voor de leden van de Luthersche gemeente, niet voor het kunstlievend publiek in het algemeen beteekenis heeft. Daarbij wekte het bevreemding, dat een beroep is gedaan op den steun der Regeering voor een zoo luttel bedrag als het hier geldt. Men meende, dat het kerkbestuur met eenige inspanning die som wel uit vrijwillige bijdragen had kunnen bijeenbrengen. De Minister had niet zoo gemakkelijk aan het verzoek moeten voldoen, vooral niet omdat er zooveel andere meer hulpbehoevende monumenten op bijstand wachten.

Groote of St. Jacobskerk te 's-Gravenhage. — In verband met de mededeeling van den Minister dat het doel der restauratie in de eerste plaais is, »amotie van de huisjes rondom de kerk'', werd gevraagd of de Minister ook zal zorg dragen, dat het onlangs tegen de kerk gebouwde kosterhuis weder verdwijne.

Het wekte bevreemding, dat het smakelooze stucgewelf van het koor, dat eigenlijk

geen gewelf, maar eene zoldering is, zal moeten worden vervangen door een netgewelf van eikenhout. Immers is zulk een eikenhouten gewelf er nooit geweest noch bedoeld. Het koor is ongetwijfeld aangelegd op een steenen gewelf. Wordt derhalve de stuczoldering verwijderd, waarmede men instemde, dan dient een steenen gewelf aangebracht te worden.

Voorts werd gevraagd hoe het ontbrekende bedrag van *f* 142.000 zal verkregen worden, en bepaaldelijk welk het aandeel daarin zal zijn van de kerkelijke gemeente, eigenares van het monument.

Dat de restauratie over 15 à 16 jaren zal worden verbeeld, konden sommige leden niet goedkeuren. Zij vroegen of er niet meer spoed mede zou kunnen worden gemaakt.

Nederlandsch Hervormde kerk te IJselstein. — Sommige leden vroegen of de voor het hierbedoeld subsidie gedane aanvraag niet behoort te worden teruggenomen in verband met den brand, welke onlangs heeft plaats gehad. Anderen merkten op, dat dientengevolge het geld des te meer noodig zal zijn. Misschien is wijziging van het bedrag noodzakelijk. In elk geval vertrouwden zij dat de Minister de behulpzame hand zal bieden om de schade te herstellen.

Aanvragen om subsidie. — Sommige leden zouden het op prijs stellen, indien de Minister alsnog een post op de begroting wilde brengen ten behoeve van de restauratie der reeds ter sprake gekomen groote kerk te Vlissingen. Men vertrouwde dat de Minister zijne medewerking zou willen verleen, waar het hier geldt een monument van historische beteekenis en van niet geringe kunstwaarde. Indien toch reeds het voornemen bestaat de restauratie te steunen, zoo is thans het tijdstip daar om met de subsidieering een aanvang te maken, wijl men dan de zekerheid heeft, dat de restauratie overeenkomstig van Rijkswegen te stellen eischen zal geschieden.

Voorts werd de aandacht van den Minister gevestigd op de oude kerk te Zuidbroek, welk merkwaardig gebouw dreigt te vervallen, indien niet spoedig wordt ingegrepen. Naar men vernam worden de restauratiekosten op *f* 1200 geschat en zou men om een subsidie van de helft van dat bedrag hebben verzocht. Men verzocht den Minister dezen steun alsnog dit jaar te verleen.

Ook werd aan 's Ministers aandacht aanbevolen subsidieering van de restauratie der kerken te Spijk en te Wierum, van de Roomsche-Katholieke kerk te Harderwijk en van den toren te Duiven, alsmede van de Nederlandsche hervormde kerk te Oud-Vossemeer, voor herstelling waarvan reeds geruimen tijd geleden de hulp der Regeering is ingeroepen. De jongste storm heeft een gedeelte van het dak weggeslagen, zoodat voorzieningen dringend noodig zijn, wil men dit monument van den ondergang redden. De kerkelijke gemeente is financieel niet in staat het werk zonder Rijkssteun uit te voeren.

Met leedwezen hadden eenige leden gemist een post voor de restauratie van den toren en de Roomsche Katholieke kerk te Denekamp. Reeds had de Minister ten vorigen jare het belang erkend der restauratie, ten behoeve waarvan in Augustus 1910 aanvragen om Rijkssteun waren ingekomen. Men meende te weten dat omtrent de restauratie thans

volkomen overeenstemming van meening heerscht en had dan ook, in verband met hetgeen de Minister hieromtrent in de Memorie van Antwoord betreffende de loopende begrooting opmerkte, verwacht, dat op de thans ingediende begrooting een post voor deze restauratie niet zoude ontbreken. Men verzocht den Minister alsnog hierin te voorzien, ook omdat langer wachten ongetwijfeld ten gevolge zal hebben dat de kosten stijgen.

Ten slotte werd er door sommige leden op aangedrongen, dat in het algemeen bij het geven van subsidiën als hier bedoeld de voorwaarde behoort te worden gesteld, dat de monumenten kosteloos kunnen worden bezichtigd.

Directie van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen. — Nog altijd werd het door sommige leden bedenkelijk geacht, dat aan dit hoogst belangrijk museum geen onder-directeur is verbonden, vooral wijl de directeur niet steeds in den Haag vertoeft. Er was alle reden om met nadruk op deze aangelegenheid terug te komen; immers moeten de diefstallen, in den laatsten tijd in verschillende musea in het buitenland gepleegd, welke werden bevorderd door de verslappung van tucht onder de opzichters, tot de grootste voorzichtigheid nopen en er wel toe doen besluiten om bedoelden post niet langer onvervuld te laten.

Museum Hendrik Willem Mesdag. — Eenige leden betwijfelden of in de behoefte aan ruimte het meest doelmatig zal worden voorzien, indien in den tuin een gebouwtje wordt opgericht. Ook waren sommigen bevreesd, dat deze uitbreiding niet tot verfraaiing van het geheel zal bijdragen.

Rijksmuseum te Amsterdam. — Eenige leden konden zich met de motiveering van 's Ministers voorstel, om het aantal opzichters met 5 uit te breiden, niet vereenigen.

Andere leden, die evenzoo van 's Ministers voorstel met bevreemding hadden kennis genomen, meenden, dat eene meer economische oplossing mogelijk zou zijn en vroegen of deze niet ware te vinden in het geven van extra toelagen.

Herinnerd werd aan eene vroeger gehouden gedachtenwisseling betreffende ruimer openstellen van dit museum des Zondags. Er was toen op gewezen, dat vooral in den winter de tijd voor het bezoek bepaald uiterst gering was. Van 's Ministers zijde gold toen als bezwaar, dat den opzichters de gelegenheid moest worden gegeven ter kerke te gaan. Sommige leden waren echter niet overtuigd, dat met eenigen goeden wil dit laatste niet zou kunnen worden verkregen, zonder daarom den tijd, voor het bezoek van het publiek gesteld, in te krimpen. Men drong er bij den Minister op aan de zaak alsnog te onderzoeken.

Museumfonds. — Met instemming werd verwezen naar het verhandelde in de vergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, dit jaar te Utrecht gehouden. Het aldaar door Dr. Hofstede de Groot verdedigde denkbeeld van vorming van een museumfonds, waarin de jaarlijks voor aankoop toegestane bedragen zouden vloeien, achtte men aanbevelenswaardig. Sommige leden wezen er echter op, dat de verschillende museumdirecteuren dezelfde vrijheid van beschikking

over de voor hun museum bestemde gelden moeten houden als zij thans hebben, en vóór alles inmenging van het Departement ter zake van de besteding der fondsgelden moet worden vermeden¹⁾.

Jaarverslag 1910 der Rijks Monumenten-Commissie. — Over den stand der werkzaamheden kan het volgende worden medegedeeld:

De Voorloopige Inventarissen der provinciën Utrecht en Drente zijn gedrukt en uitgegeven.

De herziening van den door Mr. Overvoorde bewerkten voorloopigen inventaris der provincie Zuidholland is ten einde gebracht. Het heeft den Secretaris echter aan tijd ontbroken om dezen inventaris persklaar te maken vóór het vertrek van den bewerker naar het buitenland, zoodat diens terugkeer wordt afgewacht alvorens het boekje gedrukt kan worden.

De voorloopige inventaris der provincie Gelderland is zóó ver gevorderd, dat met de herziening kan worden begonnen.

Een aanvang is gemaakt met de inventarisatie der provincie Groningen.

Voorts zijn thans geheel of gedeeltelijk bewerkt: de provinciën Noordbrabant, Zeeland, Overijssel en Limburg.

Van de geïllustreerde beschrijving der monumenten in de voormalige Baronie van Breda is de grootste helft afgedrukt.

Met het verzamelen van gegevens voor een tweede deel, de geïllustreerde beschrijving der monumenten in den Bommeler- en den Tielerwaard, is voortgegaan.

Omtrent verdere werkzaamheden, schrijft de commissie o. a.: »De studie van de geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst wordt ten zeerste bemoeilijkt, doordien opmetingen van oude Nederlandsche bouwwerken bijna geheel ontbreken, intusschen bestaat er, zoowel voor onderwijsdoeleinden, als voor wetenschappelijk onderzoek, zóózeer behoefte aan opmetingen van Nederlandsche bouwwerken, dat elke uitgave, die hieraan eenigszins tegemoet zou komen, van groot belang moet worden geacht. De Rijkscommissie heeft gezocht naar een middel om in deze leemte althans eenigermate te voorzien en is daarbij tot het volgende besluit gekomen.

Indertijd zijn door de zorgen van het opgeheven College van Rijksadviseurs op kosten van het Rijk opmetingen van een aantal belangrijke oude gebouwen fotolithografisch gereproduceerd. Het College was voornemens deze uit te geven, maar het is daartoe nimmer gekomen, en zoo ligt bijna de geheele oplage van deze prenten nog steeds in magazijn. De Commissie nu is van oordeel, dat de uitgave van deze afbeeldingen veel nut zou kunnen stichten. Wel is het haar bekend, dat verschillende der opmetingen, niet zóó nauwkeurig zijn als eigenlijk gewenscht is, maar zij kan hierin geen voldoende reden

1) Wij spatieeren. De »sommige leden" maken zich ten onrechte ongerust: de door den Bond aangenomen stellingen eischen ook die »vrijheid" en willen evenmin van die »inmenging" weten. (RED.).

zien om de uitgave achterwege te laten, daar deze teekeningen, niettegenstaande hare fouten, de afgebeelde gebouwen in hoofdzaak juist weergeven, en ook eene niet in allen deele betrouwbare opmeting van een monument toch te verkiezen is boven het geheel ontbreken van eene geometrische teekening. Nu deze opmetingen eenmaal gereproduceerd zijn en als gereed liggen voor uitgave, zou de Commissie het betreuren, indien zij nog langer ongepubliceerd bleven. Bij een uitgave zouden, naar haar inzien, aan de prenten beknopte bijschriften moeten worden toegevoegd, maar ook dit is een gering bezwaar, daar eenige harer leden bereid zijn zich met de samenstelling daarvan te belasten. Eindelijk kan de Commissie nog mededeelen, dat deze uitgave geene kosten zou medebrengen, daar zij eenen uitgever vond, die haar geheel voor eigen rekening wil ondernemen.

In deze omstandigheden meent de Commissie aan den Minister in overweging te mogen geven de bedoelde reproducties van door de Rijksadviseurs gemaakte opmetingen aan haar af te staan, ten einde ze te doen uitgeven in eenen bundel. De Commissie stelt zich voor, dat deze bundel niet het karakter zou dragen van een ambtelijk door haar bezorgde uitgave, zij wenscht alleen door hare bemiddeling de publicatie te verzekeren."

VERSLAG VAN DE HANDELINGEN VAN DE SAMENKOMST VAN DE
VEREENIGINGEN VOOR »DENKMALPFLEGE" EN »HEIMATSCHUTZ"
IN SALZBURG OP 13 TOT 16 SEPTEMBER 1911.

Dit jaar had de »Denkmalpflege-tag" te Salzburg plaats en wel in vereeniging met den bond voor »Heimatschutz". In den avond van den 13^{en} September werden de samengekomenen welkom geheeten door de verschillende autoriteiten, w. o. prins von und zu Lichtenstein uit naam van de K. K. »Zentralkommission für Denkmalpflege". Onder de gasten bevond zich prins Johan Georg van Saksen, »Ehrenpräsident der Kgl. Sächs. Commission für Erhaltung der Kunstdenkmäler", terwijl de aartshertog Frans Ferdinand, de beschermheer van het congres, telegraphisch zijn leedwezen betuigde, dat de legeroefeningen hem verhinderden tegenwoordig te kunnen zijn. Van den arbeid van het Congres verwachtte Z. K. H. een beter begripen zoowel door de autoriteiten als door het volk van het belang der monumenten en van het beschermen van plaatselijk natuurschoon.

De Landespresident Levin graaf Schaffgotsch sprak behartigenswaardige woorden, vooral toen hij er op wees, dat soms voor een oogenblikkelijk voordeel het karakter van een stad wordt aangetast en het »Heimatgefühl gleichzeitig zerstört wird." »Wage es niemand, in frivolem Uebermut die Axt an die Heimat zu legen; denn wer die Heimat nicht kennt, kennt auch kein Vaterland."

De kardinaal vorst-aartsbisshop Dr. Katschthaler wees er op, dat de monumenten eens verzezen om het zedelijk gehalte en het streven van het volk te verheffen. Moge diezelfde geest thans nog werkzaam zijn tot behoud van bestaande en tot het stichten van nieuwe monumenten.

Ten slotte hield Prof. Dr. Strzygowski uit Weenen een voordracht met lichtbeelden over de monumenten van Salzburg, waarbij uitgevoerde en voorgenomen schendingen van het stedenschoon vermeld werden.

Den volgenden dag sprak Prof. Dr. Clemen uit Bonn over de vorderingen en de ontwikkeling van de monumentenzorg in Duitschland.

Spreker wierp de vraag op, of men in het laatste tiental jaren van een ontwikkeling kon spreken? In 1900, herinnerde hij, had zich Kornelius Gurlitt het eerst en beslist uitgesproken voor het werken aan monumenten in den zin en in den samenhang met de levende kunst en in de ontwikkeling van de laatste tiental jaren bleek deze gedachte de leiddraad te zijn. In de wetgeving van de monumentenbescherming in Duitschland was de mogelijkheid van een regeling door en voor het Rijk geheel uitgesloten.

Alles schijnt men aan de wetgeving van de verschillende landen over te laten. Een bepaalde wetgeving voor monumentenbescherming heeft slechts het groothertogdom Hessen, in zijn soort een model, met mazen en voorschriften, die de scherpte der bepalingen verzachten.

In de laatste maanden heeft het groothertogdom Oldenburg eveneens een wetgeving op dit gebied gekregen, berustende op den grondslag van het aanwezig zijn van een monumentenlijst verdeeld in klassen. In de Zuid-duitsche en Midden-duitsche Staten berust de bescherming van de monumenten op rechten van den Staat of op andere bepalingen. Het koninkrijk Pruisen heeft pogingen gedaan, om in zijne wet van 15 Juli 1907 tegen schending van bepaalde gedeelten van het land met plaats- en landschapsschoon de bescherming van monumenten in te vlechten. Deze wet zou een wet voor monumentenbescherming zijn, wanneer overal de voorgeschreven bepalingen («Ortsstatute») door de gemeenten gelijkmatig uitgevaardigd en behoorlijk gehandhaafd werden. De moeilijkheid ligt vooral ook hierin, dat vele gemeenten talmen. Dit laatste bezwaar wordt in de Saksische wet, op grondslag van de Pruisische ontworpen, ontweken, daar hebben de Staatsbesturen het recht plaatselijke bepalingen te maken, wanneer de gemeenten in gebreke blijven of weigerachtig zijn. Bovendien is die wet niet alleen toepasselijk op bepaalde streken, maar strekt zich over het geheele koninkrijk uit. Spreker herinnerde er aan, dat al deze wettelijke bepalingen slechts middelen zijn, het ideaal zou zijn, wanneer de zorg voor de monumenten in alle volksklassen doordrong en een wet overbodig was.

Wat de organisatie betreft zijn groote en belangrijke vorderingen op te merken. In Pruisen heeft de zucht tot decentralisatie nog grootere afmetingen aangenomen. Het toezicht en het praktische werk gaan hoe langer hoe meer op de provinciën over met de neiging hen ook geldelijke offers te laten brengen.

In Zuid-duitschland met name in Beijeren heerscht een geest van centralisatie. Beijeren bezit in zijn »General Konservatorium», dat over een talrijke staf van kunst-historische en kunsttechnische werkkrachten beschikt, een voorbeeld tot navolging.

Overal blijkt de noodzakelijkheid van het hebben van ambtenaren («Konservatoren» of »Denkmalpflieger») met algeheele persoonlijke verantwoordelijkheid. Onder de grootere

landsstaten ontbreekt alleen in het koninkrijk Saksen, waar echter op praktisch restauratiegebied voorbeeldig gewerkt wordt, het persoonlijke hoofd.

Eindelijk valt allerwegen het streven op te merken, om naast de »Konservatoren» in den vorm van een »Denkmalrat» de in de verschillende landen en provinciën aanwezige krachten voor de monumentenzorg als een laatste instantie te vereenigen.

De verandering in de meeningen van de laatste tien jaren weerspiegelt zich in dit Congres voor Monumentenzorg. De groote algemeene gedachtenwisselingen, zooals zij plaats hadden, en de besprekingen over bepaalde vraagpunten, zooals b.v. de restauratie van het slot te Heidelberg enz., wijzen op een gestadige ontwikkeling. De monumentenzorg is een kind van den »Historismus». Het hoogtepunt van de historische zucht tot restaureeren kwam overeen met de »hypertrophie» van ons geestelijk leven, onze levende phantasie en onze levende kunst met geschiedkundige bestanddeelen. De monumentenzorg is in hare ontwikkeling slechts te begrijpen als een parallel van de kunst van haren tijd en moet noodzakelijk hare paden betreden. In het eerste ontwaken tegen deze richting wilde men te veel over boord werpen. Gelukkig is men dit tijdperk te boven. Thans staat de zorg voor de monumenten op historischen grondslag en ontleent hieraan nieuwe krachten. Evenals de rijpe kunst van heden ziet zij in de wereld van de historische voorbeelden een tuighuis, een wereld tot opwekking, niet tot vervalscht namaken, maar tot kunstvaardig verder ontwikkelen. Zij zoekt, waar een voorschrijden van het architectonisch organisme van een monument en vooral van zijn versiering noodig is, aan de levende kunst en vooral aan de kunst de deur te openen en voor het overige de historische oorkonden zooveel mogelijk voor schending en vervalsching te vrijwaren.

Prof. Dr. Dvorak uit Weenen besprak ditzelfde onderwerp, voor zoover het Oostenrijk betrof. Hij wees er op, dat van meetaf in Oostenrijk de zorg voor de monumenten meer gecentraliseerd was dan in Duitschland, waardoor hare ontwikkeling grootendeels samenvalt met die van de »Zentralkommission». Zij ontstond als een afdeeling van het ministerie van handel, maar haar eerste chef Freiherr von Czerny wist haar toch wetenschappelijke beteekenis daardoor te geven, dat hij de grootste kunstgeleerde destijds van Weenen, Prof. Eitelbergen er aan verbond en het zwaartepunt van den arbeid op het wetenschappelijk onderzoek van de Oostenrijksche monumenten van kunst legde. In de »Zentralkommission» had toen het restaureeren in stijl de overhand, een richting waarvan helaas ontelbare monumenten het slachtoffer werden. Aangezien de »Zentralkommission» zich vooral wijdde aan het onderzoek van de ontwerpen voor restauraties, verliep haar wetenschappelijk karakter. Desniettegenstaande ontwaakte de belangstelling voor de oude monumenten en Freiherr von Helfert kon zelfs toen reeds pleiten voor een wet voor het beschermen van monumenten. In den laatsten tijd ontstond vooral tegenstand tegen het verouderde stelsel van restauratie in stijl. Prof. Riegel heeft gelukkig, dank zij zijne krachtige persoonlijkheid, de nieuwe denkbeelden ter overwinning geleid. Alle monumenten worden thans *niet* gerestaureerd, maar geconserveerd, in den vorm zooals zij tot ons kwamen en zonder te letten op de tijden, waarin de verschillende deelen ontstonden.

De groote vlucht der monumentenzorg sinds dien tijd, leidde er noodzakelijk toe met de oude organisatie voor de monumentenzorg berustende op »Ehrenkonservatoren» te breken. Riegel ontwierp toen de ver strekkende wet voor de bescherming van monumenten. Zijn plan bleef in ontwerp, omdat het op geldelijke bezwaren, waarop elke regeling in Oostenrijk schipbreuk lijdt, stuitte. Na den dood van Riegel schreed men echter langzaam in zijn geest voort. Eensdeel werd de wetenschappelijke werkkring van de »Zentralkommission» verhoogd, anderendeels de »Ehren konservatoren» gaandeweg vervangen door wetenschappelijk gevormde ambtenaren, waaraan het beheer over de Oostenrijksche monumenten werd toevertrouwd. Twee omstandigheden werkten hiertoe mede. Ten eerste de warme belangstelling, die de »Zentralkommission» bij haren »protector», den troonopvolger, vond en niet minder de toenemende belangstelling, waarin de monumentenzorg in klimmende mate deelt.

Aldus ontstond eenige maanden geleden een geheel nieuwe regeling. Zij berust op het beginsel, dat de monumentenzorg aan kunsthistorisch opgeleide, bezoldigde en verantwoordelijke ambtenaren moet toevertrouwd worden. In de verschillende landen worden »Landeskonservatoren» benoemd, die de meeste zaken van de monumentenzorg afdoen. Zij moeten een bepaalde opleiding genoten hebben. Opdat echter ook de eischen van het heden en de nieuwe kunst hunne rechten kunnen laten gelden, worden hun technische ambtenaren ter zijde gesteld, met wie zij te samen hunne beslissingen nemen. Voor de wetenschappelijke vraagstukken van de »Zentralkommission», evenals voor het vormen van de ambtenaren voor de Rijks-Monumentenzorg wordt een met de »Zentralkommission» verbonden »Kunsthistorisches Institut» opgericht. Aan dit »Institut» is bovendien opgedragen niet alleen het voortzetten der tot heden uitgegeven publicaties van de »Zentralkommission», maar ook het volledige kunsthistorische onderzoek van Oostenrijk. Aldus ontstond een nieuw belangrijk ontwikkelingsorgaan, dat evenwijdig met het kunsthistorisch onderricht aan de universiteiten en met de musea werken en bijdragen zal tot wetenschappelijke verhooging van de monumentenzorg en hare opheffing uit het gebied van de alledaagsche kunst tot het neutrale terrein van vooruitgang van kunst en wetenschap. Met dezen vooruitgang houdt de wet voor het beschermen van monumenten gelijken tred. De Commissie uit het »Herrenhaus», die op aandringen van Helfert gevormd werd, heeft het ontwerp van graaf Latour aangenomen en hare afdoening werd alleen verhinderd door de oplossing van den »Reichsrat». Het ontwerp berust op het beginsel, dat alle monumenten, die in openbaar bezit zijn, onder de bescherming der wet gesteld worden en wel zonder indeeling in klassen, omdat deze met de hedendaagsche zienswijze niet overeenkomt.

»Die Denkmalpflege will nicht,» aldus besloot de redenaar, »die Kunst der Vergangenheit zu neuem Leben erwecken, sondern, aus dem Leben emporwachsend, die alte Kunstwerke als einen kostbaren Schatz in das Werk der neuen Entwicklung einfügen.»

Professor Paul Schultze sprak daarna over de ontwikkeling en het doel van de plaatsbescherming in Duitschland. In het kort schetste hij de geschiedenis van den bond,

die ongeveer 7 $\frac{1}{2}$ jaar geleden op initiatief van Professor Dr. Rudolff in Dresden gesticht werd; daarna besprak hij het doel van den bond voor plaatsbescherming: de zichtbare schoonheden van het vaderland op elk gebied te behouden, waarin spreker niet alleen een bron van genot, maar nog veel hooger te schatten ontwikkeling op kunstgebied van het volk zag. De oproep van den bond vond bij het volk een gewillig oor. Het succes is niet uitgebleven, want al valt nog geen algemeene omkeering waar te nemen, toch is een kentering op te merken.

De aanhangers van plaatsbescherming, vermaande de redenaar, moeten niet alleen in het bewaren van het oude hun doel zien, maar ook indachtig zijn, dat alleen een medegaan met de eischen van onzen tijd werkelijk vruchtdragend voor de toekomst kan zijn.

Bij de werken van de natuur blijft natuurlijk niet anders over, dan ze zooveel mogelijk te behouden; bij de werken van menschenhanden echter, de kunstwerken of de voortbrengselen van menschenhanden, kan bewaren op den duur niet helpen, maar het is zaak het voortbrengen van nieuwe werken in de juiste banen te leiden. Wel moeten die nieuwe werken nooit hun samenhang met afkomst en plaats (Heimat) verloochenen, maar tevens moeten zij zich geheel aan de eischen van onzen tijd aanpassen.

Menigen aanval heeft de bond te verduren gehad, die te wijten waren aan verkeerde denkeelden omtrent de plaatsbescherming; wellicht toepasselijk op enkele aanhangers, maar niet op de aanvoerders. Daarna besprak hij de organisatie van den bond, zijn indeeling in leden, in landsvereeningen, plaatselijke groepen en zijn wijze van werken, zoowel wat de principieele vraagstukken, de wijze om tot het doel te geraken als de propaganda betreffen. Op de tegenbeweging, door enkele vertegenwoordigers van de industrie in het leven geroepen, vestigde hij de aandacht. Zij verkeerden in de meening, dat zij door den bond in hunne belangen benadeeld werden. Meestal berust hun oordeel op dwalingen of laster. Zoo b.v. bij de bewering, dat plaatsbescherming alleen gepleisterde gebouwen duldt, en baksteenen gebouwen veroordeelt, terwijl toch juist een der grondbeginselen van de plaatsbescherming is de technieken hoog te houden, die in de goede tijden van het handwerk in een streek als aan haar eigen ontstonden m.a.w. b.v. in Thuringen geen gepleisterde gebouwen, in Lubeck en Dantzig baksteenen gebouwen. Het verstandigste zou die industrie doen met niet front te maken tegen de beweging voor plaatsbescherming, maar er zich bij aan te sluiten, zooals zij reeds ten deele deed en tevens te verwachten is van alle architecten, die oog en zin bezitten voor het plaatselijk schoon.

Dankbaar herdacht spreker den steun, dien de bond van regeeringswege onderzond en herinnerde er aan, dat vele Duitsche en Oostenrijksche steden ambtshalve reeds monumentenzorg en plaatsbescherming uitoefenen. Langzaam maar zeker worden vorderingen gemaakt.

Dr. Giannoni besprak daarna dit onderwerp zoover het Oostenrijk betref. Hij begon met op te merken, dat naast de historische waarde, zich het kunsthistorische van een monument doet gevoelen en niet minder de omgeving, vandaar, dat de monumentenzorg zich bij de plaatsbescherming aansluit. De gedachte omvat het karakteristieke van elk

landschap, van elke plaats en vormt telkens iets op zich zelf staand. Zij werkt eensdeels behoudend, voor het reeds bestaande, anderendeels ontwikkelend voor het nieuwe in de lijn van het bestaande plaatselijk schoon.

In het laatste punt ligt hoofdzakelijk het onderscheid tusschen plaatsbescherming en monumentenzorg. Volgens de hedendaagsche organisatie zijn beide gescheiden. De »Zentralkommission für Denkmalpflege» behoort bij het Ministerie van Onderwijs, terwijl de plaatsbescherming, met uitzondering van de volksmuziek en het volkslied, bij het Ministerie voor Publieke werken en daar met het »Atelier für Hochbau» verbonden is. Daarop bespreekt hij de grondbeginselen, maar vooral de werking van de verschillende besturen voor plaatsbescherming in Oostenrijk.

Het behoud van het Plaatselijk beeld vergt de revisie van bestaande, karakterlooze bouwplannen tot uitbreiding; het onderzoek van spoorwegontwerpen en het bestrijden van het schenden door reclames.

De verdere ontwikkeling van het Plaatselijk beeld behoort tot de wezenlijke taak van de plaatsbescherming. Ook de particulier, die aan de straat bouwt, betreedt er mede de publieke straat en moet zich daarom aan de eischen, die de straat stelt, onderwerpen. Dit is noodig met het oog op het gemis aan beschaving, dat de nieuwe gebouwen vertegenwoordigen. Daarna spreekt hij over de verhouding van plaatsbescherming tot de historische en tegenwoordige kunst. In Oostenrijk geldt bij de »Zentralkommission» en bij het Ministerie van Arbeid de grondregel, dat copiën van stijl niet toegelaten worden, dat nieuwe en aangebouwde gebouwen zich aan de omgeving vooral zooveel mogelijk moeten aanpassen, dat de plaatselijke bouwwijze moet geëerbiedigd worden, maar dat men voor het overige geheel vrij is. Aan voorschriften, die bij nieuwe gebouwen in steden voor sommige straten slechts de stijl van hare oude huizen zou toelaten, wordt in Oostenrijk niet gedacht. De plaatsbescherming vormt geen tegenstelling met de moderne kunst, integendeel heeft zij met haar vele punten van aanraking.

Opdat het plaatselijk karakter voor de toekomst waardig en voortschrijdend verzekerd blijft, moeten de stadsingenieurs en de landelijke bouwmeesters behoorlijk opgeleid worden. Wat tot heden in Oostenrijk bereikt werd op het gebied van monumentenzorg en plaatsbescherming geschiedde zonder een wet voor bescherming van monumenten, die thans echter spoedig in behandeling zal komen en waarbij het alleen te betreuren is, dat zij zoo weinig rekening houdt met de wenken der plaatsbescherming, reden waarom hij het noodig zou vinden een speciale wet in het leven te roepen ter bescherming van het landschap tegen schending.

Om aan de eischen van plaatsbescherming te kunnen voldoen zullen de meeste bouwverordeningen in Oostenrijk grondig omgewerkt moeten worden.

Nog belangrijker dan de wettelijke maatregelen is de volksopvoeding voor de plaatsbescherming. De bevolking moet hierbij ook overtuigd worden van de materiele voordeelen van plaatsbescherming. Hier opent zich een veld voor de vereenigingen voor Vreemdelingenverkeer.

De volgende spreker was Dr. Szenetkowski, die de particuliere werkzaamheden van de plaatsbescherming in Oostenrijk besprak. Hij schetste het verblijdende verschijnsel, dat in de verschillende landen der monarchie grootere en kleinere bonden voor dit doel ontstonden.

Hierop kwam Prof. Dr. Gurlitt uit Dresden aan het woord om te spreken over het behoud van den kern van oude steden.

Spreker begon met er op te wijzen, dat zich in bijna alle steden het verschijnsel voordoet, dat de stadskern ontvolkt wordt en daar de oude woonhuizen, ook wanneer zij gespaard blijven, tot kantoren ingericht worden. Het gevolg hiervan is, dat overdag naar die gedeelten van de stad de meeste menschen stroomen. Terwijl dus eensdeels het aantal der bewoners in die gedeelten afneemt, neemt het aantal der daar verkeerenden toe. Aangezien nu de stadskern meestal in de middeleeuwen werd aangelegd en tot in de 19de eeuw met een beklemmenden vestingmuur omgeven was met nauwe straten, die zich in onze samenleving niet passen, ontstaat niet alleen de wensch de oude huizen door nieuwe te vervangen, maar ook de straten te verbreedten. De nieuwe gebouwen, op duren grond verzezen, vloeken met de oude belendende gebouwen en schenden het stedeschoon. Door het verbreedten der straten worden geheele straatfronten afgebroken. De oude stad verdwijnt met al de bekoring, die van haar uitging. Met haar verdwijnt de kleine burgerij, verdrongen door den kapitaalzuchtigen groothandel. De overblijfselen van de oude stad worden struikelblokken op den weg van de moderne ontwikkeling, die opgeruimd moeten worden. De middelen om dezen gang van zaken, ook uit een volkshuishoudkundig oogpunt weinig verblijdend, tegen te houden, zijn meestal niet doeltreffend. Enkele steden hebben tijdig, ten minste voor enkele deelen van hun oude stad, beschermende bepalingen in het leven geroepen.

De Deutsche wetgeving heeft aan de steden middelen aan de hand gegeven, die een aesthetische politie mogelijk maken, krachtens hen kon men wel niet voorschrijven hoe gebouwd moest worden, maar wel hoe niet gebouwd mocht worden. Deze wetten hebben ook betrekking op de reclames, die de steden ontsieren en daardoor als voorloopers van slooping te beschouwen zijn. Van dit hun toekomstige recht hebben slechts enkele steden gebruik gemaakt.

Men vergeet echter, dat aan nauwe straten ook eischen van verkeer kunnen gesteld worden, wanneer er slechts goede orde in heerscht. Door goede politieverordeningen, die zelfs de breedste straten niet ontberen kunnen, vooral door afsluiting voor de snel zich bewegende voertuigen, kan in vele gevallen het behoud van de oude stad vergemakkelijkt worden. Men moet haar meer aan het verkeer onttrekken en niet zooals men thans te veel doet, het drukke verkeer er heen verplaatsen. Nog beter dan door politie-verordening kan dit door den uitleg van de stad geschieden. Vooral in de steden, waarbij de kern nog niet geheel is ingesloten, moet het streven bestaan het verkeer niet door de oude stad te brengen. Aan het centrum moeten geen eischen gesteld worden, waaraan het niet voldoen kan. Eerst wanneer de schaduwzijden van de overdrijving in middelpunten van verkeer algemeen erkend zijn, eerst wanneer het geheele stelsel van mogelijkheid van

maatregelen hiertegen ingedacht zijn, kan men op het behoud van de oude stad hopen. Hier geldt het niet alleen monumentenzorg en plaatsbescherming, maar ook het sociale vraagstuk, het behoud van den klein-handelaar en handwerksman in het middelpunt van den handel. Men stelle aan de oude stad niet den eisch van te voldoen aan het verkeer van een wereldstad, wel echter dien van een bazar voor den kleinhandel, beschermd tegen het drukke verkeer.

Aan de bespreking, die op deze voordracht volgde namen verschillende leden deel, meestal wijzende op het verdwijnen van oude stadsgedeelten en voorlichting vragende om noodelooze schending te voorkomen. Niet minder werd op de ontsiering gewezen door de reclame en over de wenschelijkheid om kamers van koophandel en vereenigingen te hulp te roepen tegen de onverlaten, die ongestraft het oog beleedigen. Besloten werd tot het schrijven van een verhandeling, die aan de bovengenoemde vereenigingen zal gezonden worden om de nadeelen van de overdrevene en schendende reclame aan te toonen en voorstellen tot verbetering aan te geven.

Dr. Börlin uit Bazel besprak in het kort de beweging voor plaatsbescherming in Zwitserland, waarvan de grondtoon is: Het bewaren van het plaatselijk eigenaardige. Uit de mededeelingen bleek verder, dat zij zelfs geldelijken steun van buiten — uit Engeland — ondervindt.

Den 15en September sprak Professor Dr. Swoboda uit Weenen over »Kirchliche Denkmalschutz-Gesetzgebung».

De beginselen en algemeene voor de geheele kerk geldige voorschriften voor de bescherming van de monumenten zijn weinig bekend, maar toch belangrijk en wel des te meer, omdat zij ook den grondslag vormen voor de bekende particuliere voorschriften (Diözesangesetze), die een meer plaatselijk en onmiddellijk praktisch nut hebben. Die beginselen en voorschriften komen hierop neder:

I. Beginselen.

a. Kerkelijke traditiën in den eigenlijken zin des woords »traditio divina» hebben met de monumentenzorg niets gemeen. Er bestaat echter een paralel tusschen hen ten opzichte van de schatting van de ouderdomswaarde, die op beider gebied niet als absoluut, maar met betrekking tot algemeen aktueele waarden, geldt.

b. De »traditio humana» raakt, omdat zij meer op uiterlijke vormen afgaat, ons gebied onmiddellijk. De kerk is wel geen inrichting voor bescherming van kunst, zij waardeert echter de ouderdomswaarde en erkent haar recht- en plichtverhouding ten opzichte van het bezit aan monumenten:

1°. doordat zij kunstschaten onder hare eigendommen opneemt;

2°. dat zij met uitdrukkelijk kerkelijke goedkeuring dit bezit beschermt en het waardig en doeltreffend onderhoudt;

3°. dat zij, wanneer de behoefte voor de geestelijke zorgen (Seelsorgen) veranderingen aan kerkelijke kunstvoorwerpen noodig maakt, deze wijzigingen eischt.

II. Voorschriften. De beginselen zijn te zamen vervat in onderstaande algemeene kerkelijke voorschriften:

a. de kanonieke straffen, vooral de door Pius IX (1869) vernieuwde excommunicatie in den geest van de bepalingen van Paulus II (1468) en van het aconomisch concilie van Constantinopel tegen de koopers en verkoopers van kerkelijke goederen en kunstvoorwerpen.

b. de wijding tot deurwachter (ostiarus) met zijne bepalingen, die tot het einde van de 6de eeuw zijn aan te wijzen, vormen de oudste wet voor bescherming van monumenten.

c. de voorschriften van het concilie van Trente en van Benedictus XIII met betrekking tot de herstellingen en veranderingen ten opzichte van de geestelijke verzorging. Kerkelijk niet te rechtvaardigen zijn de heden ten dage te recht veroordeelde restauraties uit voorliefde voor een bepaalden stijl, evenmin het gemis aan overeenstemming met het bestaande. Geen enkele stijl kan als speciaal kerkelijk gelden. Elke stijl is kerkelijk, elke stijl is goed voor de kerk.

De kopie behoort op de school. De kerkelijke kunst heeft evenveel recht op ontwikkeling als elke andere. Hooge waarde heeft de oude christelijke kunst, omdat hare vormen nog eenvoudig, doelmatig en practisch zijn. Onze moderne kunst kan alleen bloeien, wanneer zij onderscheid maakt tusschen traditioneele en konventioneele kunst. De laatste is verwerpelijk, maar zonder op de traditie te letten begaat de kunst zelfmoord.

Professor Dr. Dehio uit Straatsburg sprak over »Denkmalpflege und Museen.» Beide zijn natuurlijke bondgenooten en toch vertoonen zij sterke tegenstellingen. De monumentenzorg beschermt, het verzamelen tast aan. De eerste houdt te zamen, het tweede verspreidt, wil zelf bezitten, voor zich genieten en verlaagt het kunstwerk tot koopwaar. De oude Romeinen waren als verzamelaars roovers, dit ras is nog niet uitgestorven. Eerst in de 19de eeuw heeft de overtuiging veld gewonnen, dat kunstverzamelingen het openbaar belang moesten dienen. Helaas beschouwt men de werken der beeldende kunst geheel anders dan de werken van dicht- en toonkunst. De laatsten worden het gemeengoed der geheele natie, de eersten blijven in de macht van den verzamelaar, die er mede handelen kan, zooals hij wil. In het algemeen lijden de musea aan twee groote gebreken. Het eene is de voortdurende, thans ijveriger dan ooit te voren bestaande verzamelwoede en de daarmede verbonden kunsthandel. Het andere zijn de musea met internationaal programma. Terwijl de monumentenzorg er meer en meer op uit is de kunstwerken op hunne plaats, waar zij zijn, te onderhouden, trachten de verzamelaars en internationale musea zooveel mogelijk kunstwerken naar zich toe te halen.

Diefstallen als van de Mona Lisa zijn er het noodzakelijk gevolg van. Roof of koop is slechts een rechtskundige vraag, voor de monumentenzorg is beide »verlies». Geeft men zich hiervan wel genoeg rekenschap? Schaamt men zich niet? Het is onverantwoordelijk, dat een groot Museum in geheel Duitschland voorwerpen opkoopt en zodoende overal het inheemsche karakter aantast. Men moet zich niet vermommen door met een vroom gezicht monumentenzorg te veinzen en feitelijk roof te plegen door handel

te drijven in oudheden. Een volk, dat zijn oude kunst niet weet te beschermen, dat de glasheldere neerslag is van zijn zieleleven aan den meest biedende verkoopt, zoo 'n volk vernedert zich zelf en staat met den koper nagenoeg op een lijn. De hedendaagsche jacht op kunstwerken bedreigt de beschaving. Het is hoog tijd, dat het historisch kunstbezit van Europa tot rust en in veiligheid komt. Dit belang is zoo groot en zoo overwegend, dat wij ook van onze openbare musea en juist van hen in de eerste plaats afstand doen van aankopen verlangen moeten. Zij kunnen dit des te eerder, omdat thans het reizen zoo gemakkelijk is, en het bestudeeren der kunst ter plaatse geschieden kan. Wij moeten onze oude musea, die alle uit vorstelijken ijver tot verzamelen ontstaan zijn en kostbare schatten bevatten, beschouwen als een nieuw tijdperk te zijn ingegaan, het tijdperk van monumentenzorg.

Ieder kunstwerk, dat van zijn oorspronkelijke plaats verwijderd wordt, verliest aan waarde. Een grafsteen uit den Elzas kan daar historische waarde hebben, in Noord-Duitschland wordt hij waardeloos. Een museum moet ontstaan. Zij moeten voor alles aan de plaatselijke kunst dienstbaar zijn, zij moeten tegenover de eenvormigheid van het heden de historische veelzijdigheid van het Deutsche leven bewaren.

Slechts de lands- en provinciale musea hebben recht van bestaan en tusschen hen moet het arbeidsveld afgebakend worden en den wedloop om het bezit van voorwerpen voorkomen worden. Deze musea moeten echter niet alleen bewaarplaatsen zijn, maar ook dienstbaar gemaakt worden aan de kunst van het volk. Regelmatige cursussen zouden hiervoor wenschelijk zijn, vooral voor onderwijzers, om hen te bekwamen tot het inleiden van hunne leerlingen in de plaatselijke kunst. Is het niet een bespottelijk verschijnsel, dat leeraars naar Italië Griekenland en Klein-Azië trekken en dat niemand er over denkt de Deutsche plaatsen, waar de kunstschaten van het eigen land zijn, te bezoeken!

Professor Dr. Fuchs uit Tubingen sprak over »Heimatschutz und Wohnungsfrage». De hoofddenkbeelden van zijne voordracht waren de onderstaande. Kunst en wetenschap vinden hun vereenigingspunt in de nationale beschaving, die beide dienen. Plaatsbescherming en het vraagstuk der huisvesting staan tegenover elkander. De eerste beoogt het behoud van de natuurlijke en eigen kunst der plaats, de tweede wil voldoen aan een van de belangrijkste materiele behoeften. Bij botsingen tusschen de eischen van het leven en die van de plaatsbescherming geldt het hoofdzakelijk tegenstellingen tusschen kunst en hygiëne, kunst en techniek, kunst en beheer. Als eischen van de hygiëne kunnen soms geheele stadsgedeelten afgebroken worden, wier verdwijnen den oudheidkundige pijn doen. In zulke gevallen moet de noodzakelijkheid van het sloopen nauwkeurig onderzocht worden, want men bedenke wel, dat de uitvoering van dergelijke maatregelen meestal gebrek aan woningen na zich sleept en tot overbrengen naar en overladen van andere stadsgedeelten leidt.

De bouwverordeningen moeten in hunne eischen niet overdrijven. Zoo zijn b.v. de bepalingen omtrent de hoogte der vertrekken een bedreiging van de oude burgerhuizen en een belemmering voor de ontwikkeling van de inheemsche kunst. Ten dezen

opzichte kan echter de hygiëne lagere eischen stellen nu gebleken is, dat het minder op de hoogte van het vertrek, dan op de ligging van de ramen tot de zoldering en de luchtverversching aankomt.

Daarna bespreekt hij de verhouding van plaatsbescherming tot handel en verkeer. Op dit punt verlangde hij: aankoop van architectonisch merkwaardige huizen in het midden der steden; decentralisatie van het verkeer in de steden; scherp onderzoek naar de noodzakelijkheid, voor dat men straten doorbreekt, poorten sloopt, oude straten verbreedt, en bouwplannen goedkeurt. Dit laatste geldt ook de enkele huizen, hetzij de kazernewoning of het huis door een gezin bewoond.

Moet men soms in steden voor bepaalde eischen wijken, in kleine steden en dorpen kan men schendende gebouwen weren. Zij kunnen en moeten zich aan de omgeving aanpassen. Het gemeenschappelijk doel moet zijn: Het kweken van een ware echte nationale uiting ook in de gebouwen.

De laatste voordracht hield Dr. Schmidt uit Dresden over »Bauberatung und Heimatschutz». Hij wees op den plicht, die op den leider en de medewerkers van het Bureau van advies (Beratungsstelle) rustten, om zich met de eigenaardige bouwwijze en gewoonten van de bewoners van de streek vertrouwd te maken, ten einde aldus met gunstig gevolg in den geest van de plaatsbescherming werkzaam te kunnen zijn. De taak van het Bureau van advies (Bauberatungsstelle) was volgens hem niet een soort van kunstpolitie, maar meer een voorkomen van schending en van smakeloosheid.

Belangrijk zijn de inlichtingen, die de »Bauberatungsstelle» verstrekt, maar vooral verdient aanbeveling het invoeren van spreekuren, zooals dit b.v. in Saksen vóór het indienen van een bouwplan plaats heeft. Daarna besprak hij den werkkring der »Bauberatung» met het oog op de bouwmaterialen.

Ten slotte werd besloten, dat in 1912 de »Denkmalpflegetag» in Halberstadt gehouden zou worden en in 1913 de samenkomst van »Denkmalpflege und Heimatschutz» te Dresden.

F. A. HOEFER.

MEDEDEELINGEN OMTRENT DE ZORG VOOR DE MONUMENTEN IN OOSTENRIJK.

Op het oogenblik verkeert de inventarisatie van en de zorg voor de monumenten in Oostenrijk in een tijdperk van overgang.

Den 31en Juli 1911 is een »Statut der Zentralkommission für Denkmalpflege» vastgesteld, krachtens hetwelk aan deze Commissie is opgedragen, zoowel de zorg voor als de inventarisatie van de monumenten van kunst en geschiedenis.

Haar werkkring strekt zich over *alle* monumenten van vroegeren tijd uit in den meest uitgestrekten zin des woords, wier behoud historische — beschaving of kunst —

of aesthetische waarde voor het algemeen belang heeft. Hiervan zijn alleen uitgezonderd de archivalia, waarvoor afzonderlijke bepalingen bestaan.

Tot den werkkring van de »Zentralkommission» behooren ook de werkzaamheden voor de plaatsbescherming (Heimatschutz), wanneer deze met de zorg voor de monumenten samenvallen.

De zorg van de »Zentralkommission» voor de monumenten omvat ook de praehistorische en antieke, die niet in Rijksmusea bewaard worden. De Commissie houdt ook een waakzaam oog op de vondsten en opgravingen. Aan het »österreichische archäologische Institut» blijven echter onverkort de rechten, die het bij »Statut» ontving voor systematische wetenschappelijke opgravingen en het onderzoek der overige monumenten, alsmede de algemeen wetenschappelijke uitgaven op archaeologisch gebied.

Aan het hoofd van de Centrale Commissie staat een door den Keizer te benoemen »Protector», die zoo noodig de belangen van de Commissie bij den Keizer voorstaat. De zetel van de Centrale Commissie is te Weenen. Zij bestaat uit den *Voorzitter* en vier *Onder-Voorzitters*, den »*Denkmalrat*» en het »*Staatsdenkmalamt*».

Voor de afzonderlijke koninkrijken en landen of voor enkele te zamen worden »*Landeskonservatoren*» benoemd, die onder de Centrale Commissie staan. Afzonderlijke bepalingen regelen de verhouding van de »*Landeskonservatoren*» tot de staatkundige landsbesturen.

In aansluiting met de »Zentralkommission» worden een »*Kunsthistorisches Institut*», eventueel Instituten voor praehistorisch en numismatisch onderzoek opgericht.

De handelingen (Agenden) van de Centrale Commissie behooren tot het gebied van het »K. K. Ministerium für Kultus und Unterricht», waarvan zij van alle zaken het budget, de administratie en het personeel rakende kennis moet geven.

De K. K. besturen (Behörden) zijn verplicht de Centrale Commissie en hare organen bij hun werk te ondersteunen en zoowel op hun uitdrukkelijk verlangen als ongevraagd met hen in verbinding te treden, wanneer binnen hun arbeidsveld de bedreiging van een monument vernomen wordt. Binnen hun werkkring zijn zij verplicht rekening te houden met de wenschen en wenken van de Centrale Commissie.

De instellingen, die door het Rijk onderhouden of ondersteund worden zijn verplicht de Centrale Commissie in haren arbeid bij te staan.

De *Voorzitter* en de *Onder-Voorzitter* worden door den Keizer benoemd, de protector draagt hen voor. De voorzitter is belast met de leiding der zaken, vertegenwoordigt de Centrale Commissie naar buiten en bekleedt het voorzitterschap in de zittingen van den »*Denkmalrat*». Bij verhindering wordt hij vervangen door een van de onderzitters.

De »*Denkmalrat*» bestaat uit ten hoogste 50 leden. Zij worden door den protector voor 5 jaren benoemd en zijn dan wederom benoembaar. Zij krijgen geenerlei vergoeding, het zijn eereambten.

Tot leden worden gekozen mannen, wier verdiensten op het gebied van onderzoek

en zorg voor monumenten en plaatsbescherming bekend zijn. Bij hunne keuze wordt voor de verschillende landen rekening gehouden met het aantal inwoners en de belangrijkheid der daar aanwezige monumenten.

Aan den raad, die ten minste eenmaal per jaar door den voorzitter wordt opgeroepen ter bespreking van principiële vraagstukken op het gebied van monumentenzorg, moeten de belangrijkste verrichtingen van de Centrale Commissie medegedeeld worden.

Uit dezen raad kunnen door den voorzitter commissiën van advies voor één of meerdere vraagstukken benoemd worden.

De voorzitter heeft het recht het oordeel van de leden te vragen over bepaalde vraagstukken van monumentenzorg. De leden zijn verplicht in dit geval hun zienswijze ten spoedigste kenbaar te maken. De leden zelf hebben het recht ten allen tijde aan den voorzitter voorstellen te doen. Zij zijn verplicht, vernemende, dat hetzij op hunne woonplaats of daarbuiten het optreden der »Zentral Kommission" noodig is, hiervan mededeeling te doen aan den voorzitter of aan de »Landeskonservatoren".

Het »*Staatsdenkmalamt*" is samengesteld uit kunsthistorisch gevormde, technische en rechtskundige rijksambtenaren en verder uit tegen vergoeding werkzame kunsthistorische en technische »Generalkonservatoren".

Voor elk land of gebied wordt één kunsthistorisch en één technisch »Landeskonservator" als rijksambtenaar benoemd.

Hunne benoeming heeft plaats door den Minister »für Kultus und Unterricht" op voordracht van den voorzitter na goedkeuring door den protector.

Bovendien kunnen architecten, technici, kunstenaars enz. met toestemming van den protector tot raadgevers van de »Zentralkommission" benoemd worden, aan wien tegen vergoeding het onderzoek of de leiding van bijzonder belangrijke werken kan opgedragen worden.

Aan het »*Staatsdenkmalamt*" en aan de »Landeskonservatoren" wordt vanwege den Minister »für Kultus und Unterricht" het noodige personeel toegevoegd, dat behalve voor gewone bureauwerkzaamheden, het rekenplichtig beheer en ook voor de praktische monumentenzorg — photographie, photogrammetrie, schilderijherstelling enz. — berekend is.

De rekenplichtige ambtenaar is voor de ontvangsten, bewaring der gelden, alsmede voor den inventaris van het bureau verantwoordelijk aan het Ministerie »für Kultus und Unterricht".

Het aantal ambtenaren en functionarissen en hunne volgorde in de ranglijsten, alsmede het bepalen van hunne tractementen en vergoedingen worden op voorstel van den voorzitter, gehoord den protector, door den Minister »für Kultus und Unterricht" bepaald. Aan de »Landeskonservatoren" is krachtens hunne instructie, goedgekeurd door het Ministerie »für Kultus und Unterricht", opgedragen de zorg voor de monumenten binnen het hun aangewezen gebied en vooral de ambtelijke inventarisatie van de monumenten voor administratieve doeleinden.

De oudste in rang van de beide »Landeskonservatoren" vertegenwoordigt de

»Zentralkommission» binnen hun gebied en staat over de voorwerpen, waarover zij gesteld zijn, onmiddellijk met de betrokken besturen, lichamen en personen in verbinding. Voor het geval, dat de beide »Landeskonservatoren» van eenzelfde gebied, het over een onderwerp niet eens kunnen worden, moet de zaak voor het »Staatsdenkmalamt» gebracht worden.

Onder dit »Staatsdenkmalamt» behooren verder:

- a. sloopingen;
- b. wijzigingen aan monumenten, die het uiterlijk geheel zouden veranderen.
- c. zaken, waarvan de beslissing bij een ministerie berust, of waarvoor de tusschenkomst van het »Staatsdenkmalamt» wordt ingeroepen.
- d. andere zaken, waarvan de behandeling zich het »Staatsdenkmalamt» bepaald heeft voorbehouden.

Het behandelen van zaken in het »Staatsdenkmalamt» moet berusten op de samenwerking van de kunsthistorische, technische en rechtskundige ambtenaren, waarbij echter steeds het zakelijk karakter van de »Zentralkommission» in het oog gehouden moet worden.

Bij belangrijke onderwerpen moeten de »Generalkonservatoren» medewerken. Zij moeten ook de werkzaamheden van de »Landeskonservatoren» nagaan en de te benoemen kunsthistorisch en technische ambtenaren voorstellen.

Tot kunsthistorische of technische ambtenaren van de »Zentralkommission» komen slechts mannen in aanmerking, die een bepaalde opleiding genoten hebben. Het bewijs hiervoor bestaat bij de kunsthistorische ambtenaren uit den dokortitel in de filosofie — hoofdvak: kunstgeschiedenis, oudheidkunde of praehistorie — aan een binnenlandsche hoogeschool; bij de technische ambtenaren in de beide examens (Fachprüfungen) uit het »Hochbaufach» aan een binnenlandsche technische hoogeschool. Voorkeur genieten zij, die den technischen dokortitel bezitten of het eindbewijs van de »Architecturschule» van een binnenlandsche kunstakademie.

Na de oprichting van een cursus voor monumentenzorg zullen de aspiranten bovendien het bewijs van het doorloopen van dezen cursus nog moeten overleggen.

Aan het hoofd van het »Kunsthistorische Institut» wordt tegen vergoeding een professor van een hoogeschool benoemd.

Ter zijner beschikking worden de noodige kunsthistorische en technische ambtenaren en verder hulppersoneel gesteld. De benoeming hiervan staat, nadat de goedkeuring door den voorzitter van den protector verkregen is, aan den Minister »für Kultus und Unterricht.»

De eischen, waaraan deze ambtenaren moeten voldoen zijn dezelfde als die wij boven reeds vermelden. Het »Kunsthistorische Institut» heeft ten doel:

- a. het vervaardigen van een algemeene wetenschappelijke Oostenrijksche »Kunsttopographie»;
- b. het maken van monographiën van belangrijke monumenten of groepen van monumenten;
- c. het toezicht op de musea van het rijk of door het rijk gesubsidieerde verzamelingen;
- d. het organiseeren en leiden van een cursus voor monumentenzorg;

e. bovendien het deelnemen aan de behandeling van algemeene niet speciaal Oostenrijksche vraagstukken.

Soortgelijke grondbeginselen gelden ook voor de eventueel op te richten »Institute» voor praehistorische en voor numismatische onderzoekingen.

Op voordracht van den voorzitter van de »Zentralkommission» kan de protector eershalve werkzame »Denkmalpfleger» benoemen, wier taak het is de »Landeskonservatoren» door mededeelingen van vondsten of dergelijke aangelegenheden te ondersteunen.

De »Denkmalrat» kan personen, die op het punt van Oostenrijksche monumentenzorg en monumentenonderzoek verdienstelijk werken tot »Korrespondenten» benoemen. Personen, die zich op dit gebied buitengewoon verdienstelijk gemaakt hebben, kunnen door den protector tot *Eereleden* van de »Zentralkommission» benoemd worden.

De gelden op het budget voor 1912 uitgetrokken houden nog rekening met het tijdperk van overgang. Wij vermelden hieronder de posten:

»I. Zentralkommission für Denkmalpflege.

Bezüge der Beamten (5 juridische, 10 kunsthistorische, 6 technische, 5 kanzleibeamteten)	87000 K.
Regie- und Kanzleiauslagen	17000 K.
Landeskonservatoren	60000 K.
Reisekosten der Konservatoren	36000 K.
Wissenschaftliche Publikationen	51000 K.
Pauschale für kleine Konservierungsarbeiten	33000 K.
Für die Arbeiten am Kunstinventar und der Kunsttopographie	37000 K.
Sonstiges	20000 K.
Zusamen	341000 K.

II. Subventionen für Konservierung und Restaurierung von Denkmälern 664000 K.»

In het geheel dus afgerond 1.000.000 K. Over 1913 zal dit bedrag ten minste met 100.000 K. verhoogd worden.

F. A. HOEFER.

□ MUSEUM-VERSLAGEN. □

Verslag van de Commissie tot verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst, te Arnhem, over het jaar 1910. — Het aantal bezoekers heeft in 1910 bedragen 1390, waaronder 150 betalenden, tegen resp. 1280 en 149 in 1909.

Na vermelding der aanwinsten schrijft de commissie:

»De gebreken van het gebouw en de volstreckte ongeschiktheid daarvan voor museum hebben zich ook in dit jaar weder bij herhaling doen gevoelen.»

Jaarverslag over 1910 van de Commissie van beheer over het Gemeentemuseum van 's-Gravenhage. — Het personeel werd uitgebreid met 1 bediende: met ingang van 1 Juli 1910, werd voor den tijd van 1 jaar benoemd: L. P. Douw.

Werd in het vorig jaarverslag in uitzicht gesteld dat in dit jaar slechts f1375.— zou beschikbaar zijn voor aankopen etc., zoo is ook gebleken dat wenschelijke aankopen niet konden geschieden en restauratie van schilderijen moest worden uitgesteld.

Naar aanleiding van het opnieuw stellen der Haagsche gemeente-museum-quaestie schrijft de commissie:

»De beperkte ruimte welke de Museumlokaliteit aanbiedt, noopt ons toe te zien dat door geschenken of legaten het goede en schoone dat de verzamelingen bevatten niet al te zeer worde verdrongen. Toch blijft het moeilijk om te adviseeren eene schenking of legaat niet te aanvaarden, want de daaraan gegeven ruchtbaarheid kan nadeelig werken op de gezindheid van bezitters van voor het Museum belangrijke zaken, om die voor onze verzamelingen te bestemmen. Noode moesten wij echter in 1909 adviseeren een 2-tal legaten niet te aanvaarden; het gelegateerde was voor ons Museum niet belangrijk».

Deze adviezen hadden voor het Museum gewichtige gevolgen, zij maakten in de zitting van den Gemeenteraad van 31 Januari 1910 een onderwerp van beraadslaging uit, aan het eind waarvan door den Heer J. Jurriaan Kok werd voorgesteld eene motie luidende:

»De raad besluit:

1°. de geschied- en oudheidkundige voorwerpen uit het Gemeente-Museum aan de Korte Vijverberg te verwijderen en deze voorwerpen voorloopig ten toon te stellen in een ander gebouw;

2°. het Museum aan den Kortten Vijverberg voorloopig te bestemmen voor werken van kunst en kunstnijverheid.»

Den 4^{en} Maart d. a. v. zonden Bestuurderen van »Pulchri Studio» een adres tot ondersteuning der motie, met het oog op de noodzakelijkheid van betere plaatsing der schilderijen; dit werd gevolgd op 15 April door een adres van het Bestuur van den Haagschen Kunstkring, hetwelk schreef:

»dat het heeft kennis genomen van het door het lid van Uw College den heer Jurriaan Kok ingediend voorstel tot verwijdering uit het Museum aan den Kortten Vijverberg van de geschied- en oudheidkundige voorwerpen en tot voorloopige bestemming van dit Museum voor werken van kunst- en kunstnijverheid, alsmede van de door voorsteller gegeven mondelinge toelichting;

dat adressante zich met dat voorstel niet kan vereenigen;

dat de aanleiding tot het voorstel is het bestaande, ook door adressant om verschillende redenen betreunde gebrek aan ruimte in dat Museum, doch dat de wijze, waarop bedoeld voorstel dat gebrek wil trachten weg te ruimen, niet aan de kunst kan ten goede komen;

dat immers het gebouw aan den Kortten Vijverberg, als geheel, ongeschikt is voor eene behoorlijke tentoonstelling van schilderijen, waarvoor slechts een paar vertrekken

van voldoende en doelmatige verlichting zijn voorzien, terwijl door verbouwing niet afdoende verbetering mogelijk is, welke verbouwing daarenboven te kostbaar zijn zou om daartoe met een slechts voorloopig doel over te gaan;

dat het te vreezen zou zijn, dat de voor die verbouwing noodzakelijke uitgaaf gedurende langen tijd zou terughouden van eene definitieve oplossing van het Museumvraagstuk;

dat het daarom de voorkeur verdient die uitgaaf te vermijden en reeds thans een zoo mogelijk afdoende verbetering in den bestaanden toestand te brengen;

dat deze naar de meening van adressant, alleen te vinden is in de inrichting van een bepaaldelijk voor schilderijen geeigend Museum, met afzonderlijke afdeelingen voor oude en voor moderne kunst, waaraan geschikte ruimte voor de verzameling kunstnijverheid zou behooren verbonden te worden;

dat alsdan de geschied- en oudheidkundige voorwerpen, althans voorloopig, in het gebouw aan den Korten Vijverberg zouden kunnen blijven, in afwachting of deze later zouden worden overgebracht naar het archiefgebouw, tot stichting waarvan Uw College reeds in beginsel besloot;

dat de gewenschte oplossing wellicht in verband met die voorgenomen stichting zou te verkrijgen zijn door ter geschikter plaatse een Museumgebouw in te richten voor schilderkunst en kunstnijverheid en daaraan te zijner tijd een archiefgebouw toe te voegen, waarin de geschied- en oudheidkundige verzameling alsdan zou kunnen geplaatst worden;

dat de voor de stichting van een doelmatig Museum van schilderijen en kunstnijverheid vereischte uitgaaf die én door de daarin gelegen aanmoediging tot het schenken en legateeren van kunstschaten aan de gemeente, én door de mogelijkheid om voor de bezichtiging van een waarlijk belangrijk en goed ingericht Museum een toegangsprijs te heffen, een behoorlijke rente zou afwerpen, niet van de uitvoering van dit denkbeeld mag terughouden, vooral niet in de Koninklijke Residentie, die zoovele voortbrengselen van kunst in particulier bezit bevat en voortdurend door duizenden vreemdelingen wordt bezocht, die niet zouden nalaten een zoodanig Museum te bezichtigen;

Redenen waarom adressant Uw Raad eerbiedig verzoekt het voorstel-Kok niet aan te nemen, doch in den hier aangegeven zin eene spoedige oplossing aan het Museumvraagstuk te verzekeren".

Ter voldoening aan Uwe uitnoodiging om te dienen van advies over die motie en adressen schreven wij den 27^{en} Juni:

»Uit de rede van den heer Jurriaan Kok, vermeld op bladzijde 113 van de Handelingen van den Gemeenteraad blijkt, dat de aanleiding tot deze motie is geweest, de overweging, dat het Museumgebouw aan den Korten Vijverberg niet meer voldoende ruimte aanbiedt, om de daarin geborgen verzamelingen behoorlijk ten toon te stellen; vervolgens dat met »Werken van Kunst" sub 2^e, bedoeld zijn »Schilderijen".

Dat de ruimte in het Museumgebouw steeds meer onvoldoende is geworden, is blijkens onze Jaarverslagen, sinds lang en herhaaldelijk door onze Commissie onder de

aandacht van den Gemeenteraad gebracht en meermalen is op het nemen van afdoende maatregelen aangedrongen.

Tot heden echter tevergeefs!

Tegen het voorstel van den heer Jurriaan Kok schijnen meerdere bezwaren te bestaan :

1°. de voorgestelde maatregel is slechts van voorloopigen aard.

Hieruit vloeien verschillende nadeelen voort. Vooreerst zou eene voorloopige voorziening onnoodig kostbaar zijn, wegens de uitgaven voor overbrengen en nieuwe installatie, welke als weggeworpen zullen zijn te beschouwen, wanneer de onvermijdelijke definitieve maatregelen zullen getroffen zijn.

Dan, eene verspreiding der gemeenteverzameling, welke op zich zelve niet zeer groot is, over twee van elkaar verwijderde gebouwen, is voor de bezoekers ongeriefelijk en wegens de dubbele uitgaven voor bewaking zeer kostbaar;

2°. eene splitsing der voorwerpen in twee groepen :

a. werken van kunst (schilderijen) en kunstnijverheid;

b. geschied- en oudheidkundige voorwerpen,

is ten aanzien in het bijzonder van *dit* museum niet wel door te voeren.

Dit museum toch is in hoofdzaak van geschiedkundigen aard en tal van kunstvoorwerpen zijn er in opgenomen op grond van hunne beteekenis, als documenten voor de historie van 's-Gravenhage. Zal men die zaken rubriceeren onder »historische" of onder »artistieke" voorwerpen? Feitelijk is zulks niet zonder willekeur te bepalen.

De moeilijkheid wordt overwonnen door al de verzamelingen in één museum bijeen te houden, zooals dan ook is voorgeschreven door artikel 2 der Verordening voor het Gemeentemuseum. (Verzameling no. 10 van 1887);

3°. Het is verder de vraag of bij eene splitsing als bedoeld, het bestaande gebouw eer voor schilderijen dan voor voorwerpen bestemd zou moeten worden. Immers voor schilderijen zijn slechts twee zalen geschikt te achten.

4°. Dan rijst de vraag, welk tweede gebouw voor de voorloopige berging van een gedeelte der verzamelingen aan te wijzen is.

Het voorstel laat zich hieromtrent niet uit en onze Commissie meent, dat blijken zal, dat de aanwijzing van een tweede, geschikt gebouw, volstrekt niet gemakkelijk zal zijn, zoodat het denkbeeld op deze moeilijkheid moet afstuiten.

5°. Het bezwaar dat ten slotte aan onze Commissie afdoende toeschijnt is, dat iedere voorloopige voorziening feitelijk zal neerkomen op het onbepaald uitstellen van de sinds lang onvermijdelijk gebleken stichting van een nieuw Museumgebouw, der residentie waardig.

Door zulk een uitstel zou nog langer worden bestendig de benepen toestand waarin het Museum verkeert, terwijl daardoor, zooals de voorsteller der motie opmerkte, belangrijke schenkingen het Haagsche Museum zijn ontgaan.

Het schijnt veeleer raadzaam, eindelijk ernstig onder de oogen te zien het onvermijdelijke van het stichten van een nieuw museumgebouw en daarbij te overwegen of

het niet wenschelijk en mogelijk is om, naar het voorbeeld van Amsterdam, het daarheen te leiden, dat in één nieuw museumgebouw de verzamelingen der gemeente met sommige rijksverzamelingen tentoongesteld worden.

Onze Commissie meent, dat dit de beste oplossing van het vraagstuk zou zijn”.

Verslag van de Commissie voor het Museum van Oudheden te Rotterdam over het jaar 1910. — Het afgelopen jaar is voor het Museum van groot belang geweest, omdat de scheiding van gemeente-archief en museum in den loop daarvan tot stand kwam. Overeenkomstig het voorstel van Burgemeester en Wethouders besloot de Gemeenteraad in zijne zitting van 14 April 1910 tot het vormen van eene afzonderlijke commissie voor het Museum van Oudheden over te gaan, en deze samen te stellen uit vijf leden, van welke één lid, tevens voorzitter, door Burgemeester en Wethouders uit hun midden is aan te wijzen, terwijl de vier overige leden door den Raad te benoemen zijn, en voor de helft zullen bestaan uit raadsleden.

In de vergadering van 6 Augustus benoemde de commissie tot haren secretaris den heer A. Hoyneck van Papendrecht, die in de zitting van den Gemeenteraad op 22 Juli met ingang van 1 Augustus 1910 tot directeur van het Museum was benoemd.

Het Museum werd in 1910 bezocht door 14160 personen.

De behoefte aan ruimere lokaliteiten doet zich steeds dringender gevoelen. De moeilijkheden, welke te overwinnen zijn, worden steeds grooter; vele voorwerpen staan zoo opgesteld, dat aandachtige beschouwing bezwaarlijk wordt. Zulks is zeer te betreuren. Een aanbod in den loop van het jaar ontvangen om eene belangrijke verzameling antiquiteiten voor langen tijd in bruikleen te geven, moest helaas worden afgewezen, omdat alle noodige ruimte daartoe ontbrak. Erger nog zou het worden, wanneer mocht blijken dat door deze omstandigheid mogelijke schenkingen het museum eens niet ten goede kwamen. En die kans bestaat.

In 1910 is het museum met vele aanwinsten vermeerderd, zoowel door aankoop als door schenkingen. Vermelding verdient in de eerste plaats het fraaie geschenk dat de afdeeling beeldhouwwerk ten goede kwam, namelijk het in steen uitgevoerde frontispice van het in 1744 op Feijenoord gebouwde Stads-Pesthuis, welk gebouw thans deel uitmaakt van de fabriek van de Maatschappij van Scheeps- en Werktuigbouw »Feijenoord» aan den Feijenoorddijk aan den Linker Maasoever. Aan opstelling van dit 9 M. breede beeldhouwwerk viel wegens plaatsgebrek niet te denken; met medeweten van den milden gever werd het daarom zorgvuldig opgeborgen. Het is een driehoekig frontispice, dat de wapenschilden draagt van de Rotterdamsche regenten van het jaar 1714. Verder vertoont het Tritons, zeedrochten, zeegewassen en andere versieringen.

Uit de voormalige Prinsenkerk, krachtens besluit van den Gemeenteraad van 30 December 1909 door de gemeente aangekocht van de Nederduitsch Hervormde Gemeente, en thans bestemd om te worden gesloopt, werd van een groot aantal zerken, waarop beeldhouwwerk en merkwaardige grafschriften voorkwamen, een achttiental bewaard

om in het museum te worden ondergebracht. Twee zerken van groote afmetingen konden in de gang worden opgesteld. De eene, een gothieke zerk van Namenschen steen, is op de vier hoeken versierd met medaillons met de vier evangelisten; in het midden is als symbool van het priesterschap een miskelk gehouden; het randschrift, in fraaie gothische letters, luidt:

»Hier leit begraven mester Dirick Jansz. cappellaen, die starf A° D^r XV^c 32 »den 20 dach septembris, mit sijnen ouders. Bidt voir de zielen».

De andere in het museum geplaatste steen uit de Prinsenkerk is van het jaar 1636 en dekte eens het graf van het voornamelijk geslacht der van Walenburchs.

Uit het Schotsche kerkje in de Lombardstraat, de voormalige Sint Sebastiaanskapel, verhuisde door gunstige beschikking van heeren Gecommitteerden tot de zaken der Nederd. Hervormde Gemeente een zestal zerken met beeldhouwwerk uit de 17de eeuw naar het museumdepôt. Een van deze verdient bijzondere vermelding. Die zerk vertoont een wapen, omringd door acht kwartierwapens en draagt het opschrift:

»Cy gist damoiselle Anne Sedlnitsky, femme du sieur le colonnel de Maison- »neufve, morte le 22me décembre A° 1630».

Aangekocht zijn eenige bouwfragmenten van zandsteen, zooals gebeeldhouwde consoles, basementen enz.; ook een gevelsteen uit het rechthuis van Bleiswijk, de voormalige heerlijkheid, waarvan Rotterdam in 1582 de heerlijke rechten kocht.

Ook het beeldhouw- en snijwerk in hout verkreeg talrijke aanwinsten. Een eikenhouten deurtje in renaissance-stijl, fraai gesneden bovenlichten uit Rotterdamsche huizen, in Louis XV en XVI stijlen; ook kreeg het een mooi Louis XIV toogje ten geschenke. Aangekocht werden een eikenhouten stoof met veel snijwerk, waarbij bijbelsche tafereelen; een aantal sierlijke deurtrekkers uit het Louis XVI tijdvak. Het rijk gesneden kroonstuk van den ingang van het Doorgangshuis voor Krankzinnigen aan de Hoogstraat noordzijde.

De afdeeling smeed-, drijf en gietwerk werd aangevuld met verschillende ijzeren haardplaten. Een zeer groote plaat is voorzien van de voorstelling van een krijgsoverste te paard, vermoedelijk den koning-stadhouder prins Willem III. Drie dergelijke platen werden aangekocht, zoodat het museum thans een dertigtal van deze voortbrengselen van nijverheid uit de 17de eeuw bezit. Het bestuur van de Remonstrantsch Gereformeerde Gemeente gaf den zwaren koperen lezeaar uit het oude kerkgebouw aan den Visschersdijk, alsmede den koperen arm waarin het doopvont rustte, die voorzien was van eene in hout gesneden versiering ter hoogte van het steunpunt. Deze in het vuur vergulde voorwerpen zijn in stijl Louis XV vervaardigd.

Steeds meerdere uitbreiding onderging de verzameling muurtegels.

De verzameling kleederdrachten uit vroeger tijd verkreeg de in bruikleen zijnde drie zijden damesjaponnen van omstreeks het jaar 1800 ten geschenke.

KORTE MEDEDEELINGEN.

De beelden in de Luthersche Kerk te Delft. — Zooals dat met zulke zaken wel eens meer gaat, werd mijn aandacht op de beelden van de St. Agathakapel ongeveer terzelfder tijd gevestigd als Prof. Gips het magazijn bezocht, doch toen mij bij een later

bezoek bleek, dat hij mij voor was, heb ik mij de moeite bespaard ze in het Bulletin »aan te kondigen».

Maar . . . als archivaris krijgt men meer te hooren, en zoo kan ik hier de afbeeldingen geven van nog twee beelden in Delft, ongelukkig erg geschonden en verminkt, doch die, ook voor de versieringen, het reproduceeren waard zijn. Zij zijn te vinden in de Luthersche Kerk te Delft, voorheen de kapel van het St. Joris Gasthuis.

De geschiedenis vóór 1577 van dat gasthuis, op het oogenblik nog als stichting aanwezig en dienende voor de verpleging van krankzinnigen, te geven is een onmogelijkheid. Het eenige dat er van bekend is, is een toestemming van Graaf Willem VI, gegeven op St. Michielsdag 1407 (29 September), dat de stad Delft ten eeuwigen dage »ghifters wesen sullen van eenre capelrien staende in Sinte Joriis gasthuus int noirteynde binnen ons' stede voirn." ¹⁾; uit bijbehorende stukken blijkt, dat toen de kapel gesticht is. Toch zou het zeer gevaarlijk zijn uit dit charter alleen de ouderdom der bestaande Luthersche kerk en dus ook der beelden te bepalen, want de profileering der beelden en de versiering der voetstukken verzet er zich tegen: zij doen eerder een bouw van ± 1500 vermoeden. Misschien heeft er vroeger een kleiner kapelletje gestaan, dat omstreeks dezen tijd vergroot is en vervangen door het tegenwoordige gebouw, omdat toen de toename der bevolking van Delft ondanks de vergroote Oude

kerk en de pas gestichte Nieuwe een grootere bedplaats in het Noordelijk gedeelte der stad noodig maakte. Ook de oude afbeeldingen van de kerk wijzen op dien tijd.

Reeds vóór de reformatie schijnt de verpleging van krankzinnigen hoofdzaak geweest

1) Archief Delft, Ie Afdeling, No. 105.

te zijn, en vandaar dat men na 1577 — wanneer blijkt weêr niet — ook in de kapel hokken daarvoor heeft getimmerd, (nog een paar zijn er over), maar de plaatsing hunner vloeren eischte de verwijdering der beelden, dragers van het dak: in hun plaats kwamen de groote draagbalken. Slechts achter aan het koor waren die balken niet noodig, en werden de beelden gespaard; dewijl echter een der trappen juist langs de pilaar liep, vergenoegde men zich met de gezichten en armen af te houwen, en, voor een paar droogstokken of dergelijke een gat in het hout te boren.

Zoo zien wij dan die twee hier nog voor ons: het zeer eenvoudige van de plooiën-val wijst op de waarschijnlijkheid van een Hollandër als maker, zij het dan ook een die niet tot de eerste kunstenaars gerekend moet worden. De tiara's wijzen — het zijn mijns inziens twee verschillende — op pausen: welke, dat durf ik niet te beslissen. De voeten zijn bij geen van beiden zichtbaar. De beelden zijn 69 c.M. lang, gemeten van den onderkant van het kleed tot den top van de tiara; hun grootste breedte is 19½ c.M.

Delft.

Mr. L. G. N. BOURICIUS.

BOEKBESPREKING.

GESCHIEDKUNDIGE AANTEKENINGEN OP DE HAVEZATHEN VAN TWENTHE, door Mr. G. J. ter Kuile. Almelo 1911.

Er is voor ons, westerschen, iets heel eigenaardigs in een boek als dit, waarin wij zoo van dichtbij, door goede prenten en knap bewerkte, helder inlichtende tekst, kennis krijgen aan het eigen leven van een onzer landprovincien, te meer waar het wel de meest »binnenlands» gelegene, Overijsel, betreft. Zij is, erkennen wij grif, min of meer een nieuwe wereld, terra incognita. Dat wil zeggen, dat wat wij ervan weten eigenlijk slechts is, hetgeen ik zou willen noemen »verplichte kennis» omdat het toch niet aangaat de historie ervan geheel te verwaarloozen. Het zijn de lijnen, de omtrekken van een schets. Daaraan kunnen boeken als dit inhoud en kleur geven. Ze vullen de leegten op, brengen het relief en zoo gaandeweg komt het levende beeld vóór ons.

Zoo is het hier ook. Onze vaderlandsche historie ging, nietwaar, bijna geregeld buiten den achterhoek van Overijsel om. Welk deel heeft Twenthe — het oude — gehad aan den bloei en de glorie onzer Republiek? Het heeft er al evenmin aan medegewerkt, als het ervan heeft geprofiteerd. De oude Overijsselsche steden, Kampen en Zwolle en Deventer hadden haar oude middeleeuwsche herinneringen van handelsbloei, van wetenschappelijke en kunstontwikkeling, en als bedaagde aristocraten droegen ze het hoofd hoog, ook naast en tegenover een nieuweling als Amsterdam. Daar lag houding in — en daar was houding mogelijk. Maar de jonkers, — de landedellui van Overijssels achterhoek en van dien van Gelre, midden in hun feudale omgeving, — hoever stonden zij niet buiten het leven, dat de Republiek droeg, en dat belichaamd was in patriciers van burger-kom-af? Spaarzaam met aardsche goederen gezegend voor het meerendeel, konden zij tegen de nieuw verworven,

Voorgevel van het Huis Twickel.

onmetelijke rijkdommen uit het westen niet op. En voorzoover ze niet in de Staatsche legers dienden, of via de Staten van hun gewest in de Haagsche regeeringskringen verkeerden

Schouw in de »Drostenkamer» van het Huis Twickel.

konden, bleven zij stil op hun voorvaderlijke huizingen, jagende en landbouwende, afge-

zonderd van de buitenwereld, waaruit slechts spaarzaam bericht kwam, en die hun daardoor nog minder belang inboezemde dan ze toch reeds deed.

Zij leefden hun eigen leven, de jonkers in dit »paradis des nobles», oppermachtig in hun dorpen, nog met het trotsch gevoel althans in hun gewest een afzonderlijke »stand» te zijn. Maar dat zou niet altijd duren: geldgebrek bij de edelen en omhoogstijgen van het stedelijk patriciaat, bracht de vermenging, die aan die afscheiding een eind maakte; voor zoover de vermenging niet plaats had, was het den meesten edelen onmogelijk hun staat te handhaven. Nog vóór de revolutie werkelijk uitbrak waren vele adellijke huizingen onbewoond, verkocht of gesloopt.

Zoo hielden de meeste havezathen van hun middeneeuwsch karakter weinig over, zij vergroeyden tot stille landhuizen, onder den schaduw hunner boomen zich spiegelen in het effen vlak hunner vijvers. Door belangstelling bovendien waren zij niet verwend. De deftige huizingen langs Hollandsch duinzoom, in »zegepralend Kennemerland», of de »arcadien» van Sticht en Gooi, trokken door deftige praal de aandacht van den vreemdeling; teekenaar en graveur brachten ze in beeld en de dichters van den dag zongen haar lof. Wie kwam in zoo'n achterhoek? Toch eens, in 1726, bezocht een drietal oudheidminnaars in een eigen met drie paarden bespannen postwagen Twenthe:

Andries Schoemaker met zijn twee vrienden de teekenaars C. Pronk en A. de Haan, van welke beide een groot deel der prenten uit den »Tegenwoordigen Staat» afkomstig is. Het is niet onwaarschijnlijk, dat met dit werk ook deze rondreis verband hield. Schoemaker beschrijft ons eenmaal hoe ze op zoo'n stille havezathe ontvangen worden: »Daar, (op het huys Egede aan de Regge) soo als wij daar quamen rijden stond de Heere, Antonie Adolf van Haersolte, majoor der Staatsche Ruiterte — met zijn dochter en sagen ons aankomen; wij hielden voor de plaetse stil en versochten om de plaetse te mogen uytteekenen, dat ons aenstonds geaccordeert werde: dies gonk monsieur Pronk en de Haan van de wagen, doch Ick bleef sitten, omdat Ick oordeelde het niyt lang werk te sullen sijn. Daarop quam dien beleefden heer aen den wagen en noodigde mijn seer vriendelijk om af te komen; Ick

Gesneden deur op het Huis Saasfeld.

konde sulck een beleefde noodiging niet weder staan; niettegenstaande ons voornemen was om vroeg tot Almelo te sijn; onse paarden wierden aanstonds op stal geset en van het nodige besorgt; wij in huys gelijkt onder een vriendelijke presentatie koffie of een brandewijntje te willen schenken, daer wij vriendelijk voor bedankten; onder het praten ordineerde den heer aan sijn huysknecht om het net in het water te werpen en wierden schone snoeken gevangen, waarop wij aldaer, ter maaltijt moesten blijven; dan na de maaltijt wierden wij vereert met een deuntjen op den walthooren en de aangename stem van de freule, dat ongemeen heerlijk was. Wij wierden noch met een kopjen thee vereert

en nadat wij daer vier uren stil hadden geweest, soo vertrocken wij met dancksegginge. Onse ongemeen beleefden tractant bracht ons tot aen het huys Raen en den knecht droeg een mantjen meede in welke eenige flessen wijn . . . , maar oock onder in den wagen waren noch twee flesschen wijn, die wij dan oock op sijn gesontheit uydroncken . . . ”

Zoo'n onthaal — en men »quam overal vele beleefdheden te ontmoeten” — teekent de toestanden: men was blij met de afwisseling en niet te hooghartig om met een paar teekenaars aan te zitten; en de kelder was steeds ruim genoeg voorzien om met sijn goede gave voor verhooging der stemming te kunnen zorgen. Wat deze lieden teekenden en in twee deelen bijeenbrachten, is in handschrift gebleven. Totdat nu, in het hier aangekondigd boek, vele illustraties eraan sijn ontleend, sommige zelfs in kleuren.

Op de beteekenis voor de algemeene historiekennis wezen we al met een enkel woord; van méér belang nog is het voor hen, die zich voor de studie onzer monumenten interesseeren, zooals uit een inhoudsopgave blijken kan.

Na een historische inleiding over het Overijsselsch leenrecht en den Twentschen adel, krijgen wij erin eene naar alfabetische volgorde gerangschikte serie beschrijvingen van de Twentsche havezathen, — de naam waarmede de vanouds adellijke huizen, ommuurd en omsingeld, bedoeld worden. Bij elk huis wordt de historie zoo nauwkeurig mogelijk verhaald, met de lotgevallen van de bewoners en hun geslacht; bijna altijd wordt er een oude afbeelding bij gegeven, met een fotografie naar den tegenwoordigen toestand, en een plattegrondteekening voor de juiste situatie. Soms, zooals bij het zeer belangrijke huis Twickel, zijn er ook fotografische opnamen binnenshuis gedaan, of een of ander meubel of portret gereproduceerd. De bronnen, waaruit geput is (vaak de huisarchieven, ook het ontbreken ervan wordt zoo noodig vermeld) worden aan het slot van elk artikel opgegeven.

Er is niet altijd evenmaat in de behandeling, maar over het algemeen is die toch wel naar den eisch, en lijkt ze nauwkeurig. Voor de ons allereerst belanginboezemende bouwgeschiedenis is zodoende zeer bruikbaar materiaal bijeengebracht; zij zelve is echter zelden gegeven. En noode missen wij zelfs bij de meeste nog bestaande oude huizen een goede bouwkundige beschrijving; mocht ze in een herdruk gegeven worden, dan zou ze ook eenigszins kritisch moeten zijn, méér althans dan de schrijver-zelf den indruk maakt ten opzichte van dergelijke dingen te zijn.

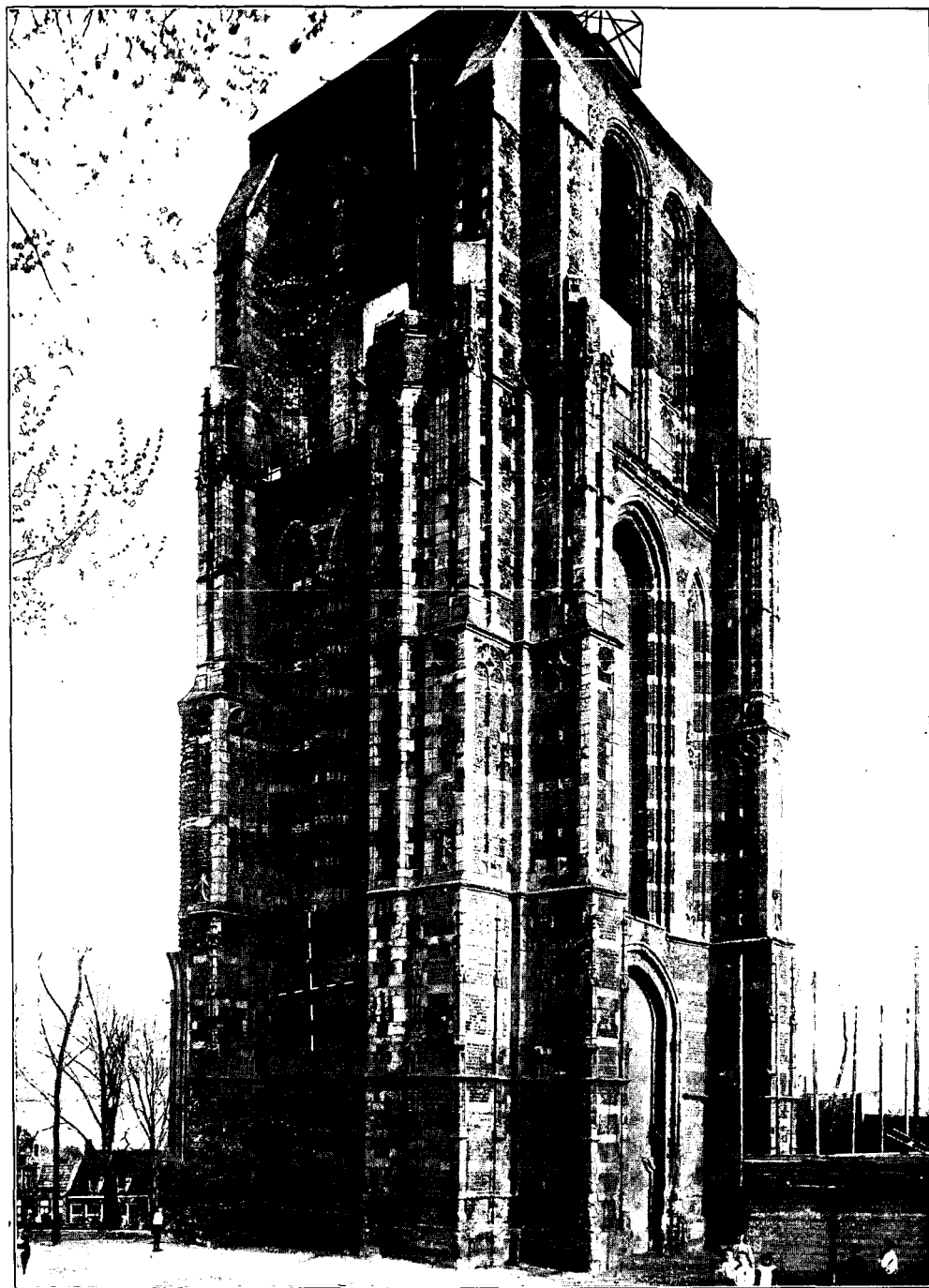
Nog is er een bezwaar, dat ik niet verzwijgen wil, omdat het een zeer belangrijk deel van het boek betreft, namelijk de illustratie. Waar deze op foto's berust is de vermelding daarvan voldoende; maar waar de illustratie reproductie van oude prenten, en vooral waar ze dat van oude teekeningen is, moet de naam van graveur en teekenaar toch vermeld worden, met de plaats waar de plaat zich bevindt. Dat dit laatste in het boek gebeurt is een zeldzaamheid; nu en dan is het mogelijk op het cliché den naam van den teekenaar te vinden, meestal niet. En, waarop het toch in een boek als dit wel degelijk aankomt: ook voor de bepaling der betrouwbaarheid is het wel noodig die te weten.

Tenslotte zouden wij inplaats van de lijst der inteekenaren, welke slechts onze kennis omtrent tegenwoordige Twentsche geslachten vermeerdert, liever een register op het boek-zelf gezien hebben. Een historisch werk en vooral een van dezen aard, kan toch eigenlijk niet buiten klappers. Waar er blijkbaar ruime zorg aan inrichting en uitvoering besteed is, zou het vervaardigen daarvan toch zooveel bezwaren niet hebben medegebracht!

Maar, dat alles daargelaten, én door de inleiding, en door het vele wetenswaardige dat de verschillende hoofdstukken bevatten, heeft dit flink opgezette en uitgevoerde werk, zeer bijzondere verdiensten voor de beoefenaren der Overijsselsche localgeschiedenis niet alleen, maar ook voor allen, die in oudheidkundige dingen belangstellen. Zij zullen erin over weinig gekende zaken goed gedocumenteerde mededeelingen vinden. Gaarne bevelen wij het krachtig aan. Ook om de uitvoering, die van smaakvolle, prettige royaliteit is.

H. E. v. G.

DE TOREN »DE OLDEHOVE" te Leeuwarden en zijn geschiedenis, door W. C. A. Hofkamp. 1911.

Dit goed geïllustreerde boekje is geschreven naar aanleiding van in 1910/11 aan

den toren verrichte herstellingen en de daarbij aan het licht gekomen bijzonderheden. En

dat was zeker de moeite waard! De »Oldehove», de oude Leeuwarder toren, een vriend van geheel Friesland, verdiende ten volle, dat zij hersteld werd en tot ouden luister teruggebracht, en dat hare historie daarbij verhaald zou worden, lag voor de hand. Maar er was nog meer: bij die herstelling zijn voor die geschiedenis gegevens voor den dag gekomen, die verdienen naar voren gebracht te worden, terwijl ook de herstelling-zelf, waarbij in ruime mate het volspuiten van muurwerk met cementspecie is toegepast voor de practijk der restauratie belangrijke momenten heeft gehad. Het is de leider der werkzaamheden, de gemeente-architect, die het boekje heeft geschreven. De technische kant komt dus het meest naar voren, en dat is gelukkig, daar de historie het fort van den heer Hofkamp niet is: Over oud-Leeuwarden vertelt hij dingen, die niet goed door den beugel kunnen. Maar wij zien gaarne daarvan af, terwille van de rest. Belangwekkend is bijvoorbeeld wat men gevonden heeft onder den zeer verzakten toren: Juist de betonen kleilagen, die de middeneeuwsche bouwmeester onder zijn bouwwerk tot meerder stevigheid heeft aangebracht blijken van die verzakking de oorzaak te zijn geweest. Men kan ze, met de enorme scheuren die in het metselwerk gekomen zijn op de hierbij overgenomen foto duidelijk onderscheiden.

Hoe dit alles verholpen is, en op welke manier men den heelen toren verstevigd heeft, kan men met nauwgezetheid beschreven vinden in het boekje, dat wij ieder, die in restauratie-vraagstukken belangstelt, gaarne ter kennisneming aanbevelen.

H. E. v. G.

MONUMENTEN II.

MONUMENTENZORG EN MUSEUMBEHEER IN DE MEMORIE VAN ANTWOORD.

Te laat om ter juister plaatse hiervoor (zie pag. 262 tot 270) te worden ingevoegd verscheen de Memorie van Antwoord van den Minister. Daar het echter wenschelijk is alles bijeen te hebben, laten wij hier toch nog uit die Memorie een en ander volgen:

Wettelijke regeling tot bescherming van monumenten. — Van het rapport der Commissie van den Oudheidkundigen bond ter voorbereiding van wettelijke monumentenbescherming was, zooals reeds ten vorigen jare is medegedeeld, door den Minister met belangstelling kennis genomen.

In dat rapport komt echter de volgende bepaling voor:

»Het openbaar lichaam, eigenaar eener geklasseerde onroerende zaak, kan door de Rijkscommissie worden aangeschreven de door haar voor de instandhouding der zaak noodig geachte werken uit te voeren binnen een door haar te bepalen tijd en is gehouden daarbij te volgen de door haar gegeven aanwijzingen. *Blijft het in gebreke, dan worden de werken van Rijkswegen uitgevoerd. De kosten der instandhouding kunnen geheel of gedeeltelijk voor rekening van het Rijk worden gebracht.*

Ieder ander eigenaar eener geklasseerde onroerende zaak is verplicht deze in stand te houden. Bij nalatigheid moet hij toelaten, *dat de instandhouding geschiedt van Rijkswegen, in welk geval de kosten dezer instandhouding, voor zooverre de eigenaar er niet door wordt gebaat, voor rekening van het Rijk worden gebracht.*"

De Minister beseft, dat eene wettelijke regeling in dien geest inderdaad het meest afdoend zou zijn, maar de groote offers, die ten gevolge van de aangehaalde bepalingen van de schatkist kunnen worden gevorderd en waarvan de omvang met geen mogelijkheid kan worden voorspeld, moeten hem weerhouden op dit oogenblik eenige toezegging te dezer zake te doen.

Paleis te Amsterdam. — De onderhavige aangelegenheid verkeert niet in een stadium, waarin de Minister zijn gevoelen zou kunnen mededeelen.

Onderhoud en instandhouding van monumenten. — De opmerking, dat wat de herstelling van het Gothische Huis te Kampen aangaat, het hier geldt de restauratie zoowel van het voor- als van het achtergebouw en dat ook het laatstgenoemde, naar deskundig oordeel dient bewaard te worden, is juist. Toen de raad der gemeente Kampen onlangs besloot dit achtergedeelte te amoveeren, heeft de Minister dan ook terstond een Koninklijk besluit uitgelokt, waarbij dit raadsbesluit werd geschorst. Dezer dagen werd ten vervolge daarop genoemd raadsbesluit bij Koninklijk besluit vernietigd.

Omtrent het monument van Menno van Coehoorn te Wijckel in Friesland, zal een onderzoek worden ingesteld ¹⁾.

Directie van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen. — De Minister motiveert dat hij vooralsnog geen aanleiding vinden kan tot wijziging van zijn reeds in vorige jaren te kennen gegeven meening, dat op dit oogenblik de aanstelling van een onderdirecteur niet noodzakelijk is.

Wat betreft de opmerkingen omtrent het van zeer nabij toelaten van de bezoekers tot bekende meesterwerken, meent de Minister er op te moeten wijzen, dat juist de »Nachtwacht" sinds jaren een der weinige schilderijen is, die niet van zeer nabij mogen worden genaderd en dat derhalve door den aanslag op die schilderijen gepleegd, het bewijs is geleverd, dat zelfs een zoodanig beschermd meesterwerk, ondanks de beste bewaking, kan worden beschadigd.

Rijksmuseum te Amsterdam. — De Minister motiveert uitvoerig het voorstel tot benoeming van nog 5 opzichters van 's Rijksmuseum.

Tot ruimer openstellen van het museum des Zondags dan thans, kan de minister geen toezegging doen.

De Minister sluit zich gaarne aan bij het warme woord van hulde door verschillende leden gebracht aan den heer en mevrouw Drucker, die het museum thans weder hebben

1) De zéér uitvoerige mededeelingen van den Minister ter nadere motiveering van enkele restauratie-subsidies (o.a. die voor de Groote kerk te 's-Gravenhage) nemen wij niet over, omdat wij daarop in het volgend nummer nader terug zullen moeten komen.

verrijkt door het in bruikleen afstaan van eenige meesterstukken der nieuwe Nederlandsche kunst. Hoezeer de buitengewone mildheid van den heer en mevrouw Drucker jegens Nederland door den Minister op prijs wordt gesteld, zal wellicht binnenkort door een voorstel zijnerzijds blijken. Immers reeds nu is de vraag in ernstige overweging, of niet door vergrooting van den uitbouw ruimte moet worden gevonden voor meerdere kunstschaten.

Museumfonds. — Namens het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond is de Minister opmerkzaam gemaakt op het verhandelde in de vergadering van dien Bond, dit jaar te Utrecht gehouden, op welke vergadering er op is gewezen, dat bij de tegenwoordige inrichting der begrotingen voor 's Rijks verzamelingen van geschiedenis en kunst verschillende groote bezwaren zich doen gevoelen, met name de beperktheid der credieten en het voor de verzamelingen verloren gaan der niet-gebruikte credieten, en waarbij men gekomen is tot de volgende vrijwel algemeen toegejuichte oplossing: dat — ongeveer als dat gebeurd is bij de Vestingwet van 1874, die eene Vestingfonds in het leven riep — ook voor de verzamelingen van geschiedenis en kunst eene fonds zou worden in het leven geroepen, waarin ook zouden worden gestort de ongebruikte deelen der voor die verzamelingen toegestane credieten, zóó, dat iedere verzameling uit het fonds, wanneer zij het noodig had, een crediet zou kunnen krijgen, op zijn hoogst gelijkstaande met de som der van haar jaarlijksche credieten overgebleven en in het fonds overgestorte bedragen.

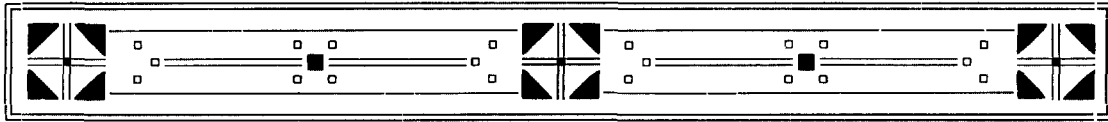
De minister gelooft, dat in beginsel voor dit denkbeeld te zeggen valt. Hij is dan ook gaarne bereid in overweging te nemen, of en zoo ja, op welke wijze dat denkbeeld voor verwezenlijking vatbaar zal zijn.

De slotzin van dezen passus, waar er op gewezen wordt, dat vóór alles inmenging van het Departement ter zake van de besteding der fondsgelden moet worden vermeden, is niet geheel duidelijk. De verantwoordelijkheid voor de aankopen ten behoeve der musea, op welke wijze zij ook geschieden, zal toch steeds bij den Minister van Binnenlandsche Zaken moeten blijven. In al de reglementen op de Kunstmusea is dan ook de bepaling opgenomen, dat het den Directeuren niet geoorloofd is, om zonder voorafgaande machtiging van den Minister eenig kunstvoorwerp aan te koopen¹⁾.

BERICHT.

Naar aanleiding van het behandelde in onze zomervergadering zal in het einde der maand Januari de quaestie der locale musea in een algemeene vergadering behandeld worden; het Bestuur heeft de heeren Mr. S. Muller Fzn., Dr. C. Hofstede de Groot, E. W. Moes, Mr. P. C. J. A. Boeles en G. J. Honig bereid gevonden die behandeling door een praeadvies, dat te voren bekend gemaakt zal worden, voor te bereiden.

1) De in de laatste woorden behandelde bepaling gaat geheel buiten het door den N. O. B. gewenschte Museumfonds om, ze is met het fonds vereenigbaar. (RED.)

EEN WEINIG BEKEND ALTAARSTUK VAN CORNELIS ENGEBRECHTSZ.

Slechts twee algemeen bekende schilderijen zijn bewaard gebleven, welke op grond van *historische gegevens* met zekerheid aan Cornelis Engebrechtsz. (1468—1533) kunnen toegeschreven worden. Daarnaast vindt men in eenige musea stukken, die met zekerheid of met meer of minder recht op den naam van dezen Leidschen meester worden gesteld, doch de toeschrijving hiervan is slechts gegrond op analogie in behandeling of in compositie met de bekende twee altaarstukken in het Leidsch museum ¹⁾.

Bij Van Mander ²⁾ worden daarnaast nog twee werken genoemd, waarvan een verloren is, terwijl het andere, hoewel ook sinds jaren in de onmiddellijke omgeving van Leiden bewaard, zoover mij bekend nooit eenige bespreking vond ³⁾. — Ik acht het daarom niet overbodig om hierop nader de aandacht te vestigen, te meer daar ik door de welwillendheid van den tegenwoordigen eigenaar, L. graaf van Limburg Stirum te Noordwijk, in staat ben een afbeelding van de nog aanwezige luiken van het altaarstuk te geven.

De beide altaarstukken in het Leidsch museum zijn afkomstig van het klooster Marienpoel buiten Leiden en zijn hiervoor besteld door Jacob Maertensz. en Margaretha Maertensdochter. Door den Heer F. Dülberg werd indertijd aangetoond, dat het oudste, *Christus aan het kruis*, kort na 1508 moet geschilderd zijn en het jongste, *De afneming van het kruis*, omstreeks 1526 ⁴⁾. Beide altaarstukken zijn meermalen afgebeeld. Een derde stuk hing vroeger in het

1) De voornaamste aan Engebrechtsz. toegeschreven schilderijen zijn: *Calvarienberg* bij W. von Seidlitz te Dresden (uit 1510 à 1520), *Christus aan het kruis*, Städelsches Institut te Frankfort (eind 15e eeuw), *Doornenkroning en bespotting*, in het Keizer Friedrich Museum te Berlijn en *Matheus geroepen tot het apostelambt*, aldaar, *Beweening van Christus*, in het Suermondt Museum te Aken, *Christus neemt afscheid van zijne moeder* (een laat stuk), *Christus aan het kruis* en *Christus bij Maria en Martha*, alle drie in het Rijksmuseum te Amsterdam, *de Verstooting van Hagar* (1510 à 1520) in de verzameling F. Lippmann te Berlijn, *Christus aan het kruis*, in de verzameling Kaufman aldaar, *Haman's val* in de verzameling van den Earl of Noorthbrook (zie Bulletin 1911 bl. 10), de triptiek: *Ontkleeding, kruisiging en opstanding* in het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, *Abram en Melchizedec* (zie Bulletin 1910 bl. 205) en enkele kleinere stukken bij Dülberg vermeld.

2) Karel van Mander, *Het leven der Doorluchtige Ned. en eenige Hoogd. schilders*. Uitgave 1764, dl. I, bl. 67.

3) De heer Dülberg noemt het schilderij als verloren, de heer E. W. Moes zag het in 1906, bij het beschrijven der portretten op Huize Offem, doch heeft hierover nooit iets gepubliceerd.

4) *Catalogus Stedelijk Museum* 1908, No. 61 en 62 (met afbeeldingen). Zie over deze schilderijen F. Dülberg, *die Leydener Malerschule*, Berlin, 1899 en *Früholländer I. Die Altarwerke des Cornelis Engebrechtszoon und des Lukas van Leyden im Leydener Städtlichen Museum* (1903), met goede afbeeldingen, en Mr. J. C. Overvoorde en Dr. W. Martin, *Stedelijk Museum te Leiden*.

Leidsche raadhuis en werd nog door Van Mander gezien. Het stelde voor de *Aanbidding der koningen* en was reeds tijdens Van Mander »tot groot jammer van de kunst eenigszins vergaan». Wat er verder van dit stuk geworden is, is onbekend. Het wordt niet genoemd in de gedrukte of geschreven lijsten van de schilderijen op het Raadhuis en is waarschijnlijk langzamerhand zoo vergaan, dat men het niet meer de moeite waard heeft geacht om het langer te bewaren. Het zoude dan trouwens niet het eenige stuk zijn, dat in vroeger tijden door onvoldoende zorg van het stadsbestuur is te gronde gegaan. Blijkens aantekeningen in het Gemeente-archief waren, toen de schilderijen in het Raadhuis in de eerste helft der 19de eeuw gerestaureerd werden, van veel stukken de lijsten weg en outbrak zelfs van een niet nader omschreven regentenstuk een van de paneelen, zoodat men de rest maar gebruikt heeft om de andere stukken bij te werken!

Het vierde werk is het hier behandelde, het is een altaarstuk, waarvan thans nog slechts de twee luiken zijn bewaard. De buitenzijden der luiken verkeerden in slechten toestand en men heeft daarom de beide binnenzijden tot een geheel bijeengevoegd, waarbij de vleugels onderling van plaats verwisseld zijn om aan het geheel een aangener vorm te geven. Hierdoor zijn thans de knielende figuren, die oorspronkelijk natuurlijk bij het geopend zijn van het altaarstuk naar het middenstuk gekeerd waren, met het gezicht naar den buitenrand gewend en keeren de twee groepen elkander onderling den rug toe.

De linkerhelft op de afbeelding, die oorspronkelijk rechts stond, stelt een groep voor van drie geknielde vrouwen, waarachter de beschermheilige. Het zijn blijkens de wapens de drie dochters van Willem van der Does en Hendrika van Poelgeest, met name Adriana van der Does, gehuwd met Jan van Lochorst, Henrica, gehuwd met Jacob Heerman van Oestgeest, en Margaretha, gehuwd met Willem Jan Kerstantsz. Stoop. De twee oudste dochters zijn gekleed in een zwarten huifmantel, die aan de binnenzijde wit en grijs is gestreept, en hieronder dragen zij een zwart fluweelen kleed, dat bij de oudste tot aan den nek gesloten is en bij de tweede puntig is uitgesneden. Het hoofd is bedekt door een witte kap, met goudgalon versierd, en hierover een zwarte doek. Zij liggen geknield, — de middelste op een rood kussen met goudgalon, — met gevouwen handen en met een ketting of een rozenkrans om den hals. De jongste dochter is eenigszins achter haar beide zusters geplaatst. Zij was niet met een adellijk persoon gehuwd en is in een eenvoudiger gewaad afgebeeld. Zij draagt een geheel zwarte kap, die van binnen met wit is gevoerd, en een zwart kleed met wijde bontmouwen.

Achter de drie zusters staat de H. Magdalena, als beschermheilige, met een zalfpot in de linkerhand en den deksel in de rechter. Zij heeft een groen kleed aan met goud borduursel en bruinachtig gevoerd, waaronder het onderkleed met pofmouwen van rood met goud te voorschijn komt. Haar hals is versierd met een ketting en met een wit chemisetje met goudgalon en parels, dat boven het aan den hals in drie punten uitgesneden onderkleed zichtbaar is. Op het hoofd draagt zij een purperrood mutsje, met zwaar goudborduur en van phantastischen vorm. Het haar is blond en van haar schouders wappert een grijs en roode doek.

De achtergrond wordt grootendeels ingenomen door een zuilenrij op een zwaar basement. Merkwaardig is hierbij de vereeniging van de laat-gothische kolommen op de

hoeken met de vierkante achterzuilen met renaissance kapiteelen, waarboven ineengehurkte naaktfiguurtjes den bovenbalk dragen, die met renaissance lofwerk en naaktfiguurtjes is

versierd ¹⁾). De voorgrond is met plavuizen gedekt, die in schuine lijn naar het midden van het altaarstuk toelopen. De doorkijk door en langs de zuilenrij toont een slechts even aangegeven landschap en wolken.

Boven de knielende vrouwen zijn hare wapenschilden opgehangen, respectievelijk met de wapens van Lochorst, Heerman en Stoop, gehalveerd met het wapen van Van der Does, bestaande uit 5 + 4 gouden ruiten op een veld van rood.

Het linkerluik (op de afbeelding rechts) vertoont de drie echtgenooten, ook allen met gevouwen handen, geknield, en in twee rijen. Vooraan knielen Lochorst en Heerman, beiden in harnas en maliënkolder, waarover hun wapenrok; Lochorst op een groen kussen, waarvóór zijne handschoenen en zijn stormhelm liggen, en Heerman op een rood kussen, waarvóór zijn helm en handschoenen. Hij heeft achter de handen, doch niet in zijn hand, een palmenvaar, die aantoont dat hij een tocht naar het Heilige land heeft gemaakt. De wijze, waarop de vaar eenigszins buiten het figuur is geschilderd, doet vermoeden, dat deze er eerst later is bijgevoegd, nadat de bedevaart was volbracht.

Achter hen is Stoop afgebeeld, ook in knielende houding, doch zonder de pracht van zijn adellijke zwagers. Hij draagt als patricier een zwart fluweelen overkleed met bont, waaronder een paarsch onderkleed met zwarten kraag met gedamasceerde bloemen te voorschijn komt.

Achter hen staat Sint Joris als beschermheilige, in een rijk bewerkt harnas en maliënkolder, waarover een borststuk, waarop het roode kruis geschilderd is. De helm en de armstukken zijn fraai gedreven en de helm is versierd met pluimen van rood, blauw en goud. Hij houdt een lans met een vaan met rood kruis op witten grond in de hand en achter hem is de draak zichtbaar.

De achtergrond en de tegels op den voorgrond zijn gelijk behandeld als op het andere vleugelstuk en ook hier hangen boven de afgebeelde personen de wapenschilden, waarbij echter het wapenschild van Heerman boven Lochorst en dat van Lochorst boven Heerman is geplaatst. Van deze wapenschilden wijken er twee eenigszins af van die, welke op de wapenkaart van G. van Rijckhuysen (uit 1758) zijn vermeld. Het schild van Lochorst, een zwart uitgeschulpt kruis op een veld van goud, is gelijk aan dat bij Van Rijckhuysen, doch bij Heerman geeft het schilderij slechts het eenvoudig wapen, een rond ankerkruis op een veld van goud, terwijl de wapenkaart in het eerste kwartier van het kruis nog een meerman in zwart afbeeldt. Op de in het Leidsch archief bewaarde zegels komt het wapen overeen met dat op het schilderij ²⁾). Het wapen van Stoop wordt gevormd door drie omgekeerde kommetjes in goud op een blauwen grond, terwijl op de wapenkaart de kommetjes (2 + 1) elk versierd zijn met twee banden en in het midden een zilveren schild is geplaatst met een staanden leeuw in zwart en tusschen de twee

1) Het marmer der zuilen is minder gelukkig weergegeven en met rood en groen geaderd.

2) Archief van het St. Barbara-klooster Inv. 33 (1510) en van het St. Agnes-klooster Inv. 41 (1520), beiden als schepen, en St. Michaëlsklooster Inv. 54 (1515) als particulier.

bovenkommetjes nog een ruit in zilver. Dit wapen komt overeen met dat op het door hem in 1505 op 3 en 16 September gebruikte zegel¹⁾.

Het paneel meet binnen de lijst op de grootste hoogte 163 c.M. en in de breedte 55¹/₂ c.M. De knielende figuren en de beschermheiligen zijn ongeveer even groot als die op de binnenluiken van de *Afneming van het kruis* in het Leidsch Museum.

De buitenzijden der luiken verkeert in minder gelukkigen toestand. Groote brokken verf hebben losgelaten en op verschillende punten is het schilderwerk beschadigd. Dit gedeelte heeft echter het voordeel, dat het niet is gerestaureerd en dat wat nog behouden bleef, althans in hoofdzaak, origineel werk is.

De linkerhelft vertoont een zittenden leeuw met helm met gesloten visier en kroon, als op de vignetten die de stad onder Jan van Hout, driekwart eeuw later, op de keuren liet drukken. De leeuw dient als schildhouder van het wapen van Van der Does. Op de rechterhelft is hiertegenover een arend afgebeeld met het wapenschild van Hendrika van Poelgeest, gehalveerd, het wapen van Van der Does en drie arenden (2 + 1) in zilver op een groen veld, gescheiden door een gouden horizontalen balk. Boven de wapens staan twee groote gothische letters (T en S?) en hierboven een hand met een koord, waaraan een paar handboeien (?) hangen. Onder de wapens zijn linten ter versiering aangebracht en hierop vindt men op het rechterluik: *Cornelius E(ngebrechtsz. L) eidensis*. Deze naam van den schilder schijnt mij echter niet geheel origineel of althans later overschilderd te zijn. Het is, zoover mij bekend, de eenige signatuur van Engebrechtsz.

Het middenstuk is verloren, doch de voorstelling is bekend uit de uitvoerige beschrijving bij Van Mander, die het noemt »het allerbeste en uitmuntendste van (zijn) kundige hand”. Hij omschrijft de voorstelling aldus²⁾:

»Het onderwerp van dit Tafereel is genomen uit de Openbaring van Johannes³⁾ en verbeeldt het Lam voor den Troon van God, ontsluitende het Boek met de zeven Zegelen. Het gansche Hemelsch heir komt daarin voor met vele aartige standen en beeldjes, en onderscheiden bevallige troniën op een wonderlijke waardige wijze behandeld, weshalve de beste en bedrevenste in onze kunst zich daarover billijk moeten verwonderen, en wel inzonderheid, vermids zeer veele voorwerpen in eens opgeschilderd zijn, gelijk veele schilders van dien tijd die vaardige gewoonte hadden; voorts worden in dat stuk verscheiden biddende Beelden gegeven en onder dezen de portretten van hun, die het ten hunnen tijde deden schilderen.” Een dergelijke voorstelling wordt door Dürer gegeven in een houtsnede van de Apocalypse, het Lam met het Boek voor Gods troon (Bartsch 63). In verband met de door mr. N. Beets in dit Bulletin besproken ontleeningen van Engebrechtsz. aan houtsneden van Dürer is het niet onwaarschijnlijk, dat de houtsnede van Dürer een vrij goed beeld geeft van de voorstelling op het verloren middenstuk.

De *biddende beelden* slaan blijkbaar op de hier besproken luiken, die niet

1) Inv. Pieterskerk no. 50 en Inv. klooster Nazareth no. 12.

2) Volgens de uitgave van 1764.

3) Openb. V. 6.

afzonderlijk worden vermeld. Het blijft dan echter merkwaardig, dat hier wordt gesproken van *verscheiden* beelden, waaronder de portretten der bestellers, terwijl toch slechts die bestellers alleen zijn afgebeeld.

Een afwijkende beschrijving van het stuk wordt gegeven in den inventaris van Herman van Wyttenhorst uit 1651¹⁾, die door Dülberg verkort wordt weergegeven als: »Er (Willem van der Does) war auf der Mitteltafel knieend dargestellt, in seinem Wappenrock, mit seiner Gemahlin." Deze beschrijving moet echter wel onjuist zijn, daar eene dergelijke voorstelling niet is aan te nemen als middenstuk bij de hier afgebeelde luiken en ook geheel in strijd is met de gewone compositie van drieluiken. Wellicht had Wyttenhorst, toen hij deze aantekening maakte (in 1651), het schilderij reeds aan Van der Does toegezonden, aan wien het later werd verkocht, en heeft hij zich bij de beschrijving uit het hoofd door de herinnering aan de luiken in den war laten brengen²⁾.

Over het jaar, waarin het stuk ontstaan is, ontbreken afdoende gegevens, doch er zijn verschillende omstandigheden, die er op wijzen, dat het omstreeks 1509 moet geschilderd zijn. De vele figuren in het middenstuk herinneren aan *Christus aan het kruis* uit c. 1508, dat veel drukker van compositie is dan de later geschilderde rustiger *Kruis-afneming*. Ook de vorm van het drieluik komt met dat van c. 1508 overeen, en evenzoo het minder uitgewerkte landschap en de vulling der bovenhoeken met architectuur. Het mutsje van de H. Magdalena komt sterk overeen met eene dergelijke hoofdversiering op het oudere stuk; haar waaijerige sluier wijst meer op 1508 en het rijk uitgebeelde harnas en costuum van den H. Joris doen denken aan het kleed van den opperpriester bij de *Aanbidding van den slang* op het rechterluik van het stuk van c. 1508. Omgekeerd herinneren de grisaille figuren boven de zuilen aan die onder de tafreelen op het latere altaarstuk van Marienpoel en hebben de wapenschilden denzelfden gebogen vorm als het wapen van Amsterdam buiten op de luiken van dat stuk. De voorstelling zelf schijnt op 1509 te wijzen, daar de buitenluiken de wapens vertoonen van Willem van der Does en Hendrika van Poelgeest en het stuk volgens overlevering ter herinnering aan den eersten is geschilderd. Uit het archief van de Pieterskerk nu weten wij, dat in 1509 op 25 Mei en 1 Juni door de kinderen en behuwd-kinderen, als erfgenamen van Willem van der Does, schenkingen gedaan zijn aan de memoriemeesters dier kerk³⁾. De vader was toen dus reeds overleden, waarschijnlijk kort te voren, daar de schenkingen wel in verband met memoriediensten zullen zijn geschied. Waarschijnlijk is toen ook het altaarstuk geschilderd om ter herinnering aan Willem van der Does in de kapel der familie geplaatst te worden.

Over de afgebeelde personen is betrekkelijk weinig bekend, ofschoon zij tot de voornaamste burgers van Leiden behoorden, en de weinige gegevens zijn nog op verschillende punten met elkander in tegenspraak.

1) Oud-Holland 1905, bl. 65.

2) Of heeft Dülberg zich soms vergist bij het maken van het excerpt?

3) Inv. 117 en 187; Regesten 468 en 469.

Jan van Lochorst werd c. 1448 geboren en overleed in 1495. Bij S. van Leeuwen, *Batavia Illustrata*, 's-Gravenhage, 1685, bl. 930, wordt ten onrechte 1535 als zijn sterfjaar vermeld, doch dit wordt reeds voldoende weerlegd door de aangehaalde charters van 1509, waarbij Adriana van der Does als weduwe optreedt ¹⁾. Hij werd in 1480 na den dood van zijnen vader Gerijt beleend met de erfgoederen van Lochorst en in Sliedrecht ²⁾ en zoude in hetzelfde jaar zijn gehuwd ³⁾. Dit strookt echter niet met de aantekening bij Van Leeuwen, dat zij in 1553 op 84-jarigen leeftijd zoude overleden zijn. In dat geval toch zoude zij in 1470 of 1471 moeten geboren wezen en kon zij moeilijk in 1480 huwen. Waarschijnlijk is haar sterfjaar als 1535 te lezen, het jaar dat van Leeuwen foutief voor haren echtgenoot als sterfjaar noemt ⁴⁾. In dat geval zoude haar geboortejaar in 1450 à 1451 vallen en zoude zij met haren man slechts weinig in leeftijd verschild hebben.

Jan van Lochorst werd in 1481 ⁵⁾ door den graaf van Holland tot veertig-raad benoemd, dus op 23-jarigen leeftijd. Dit is echter geen beletsel om zijn geboortejaar op 1448 te stellen, daar eerst in 1510 ⁶⁾ voor de raden, evenals voor de schepenen, een leeftijd van 28 jaar werd gesteld en waarschijnlijk nog alleen voor de raden, die niet door den graaf zelf waren aangewezen, maar bij tusschentijdsche vacature door het college waren gekozen. Hij was o. a. schepen in 1491, 1492 en 1493 ⁷⁾.

Het is niet aan te nemen, dat het stuk reeds vóór zijnen dood, dus vóór 1495, is geschilderd. Het is hiervoor een te doorwerkt stuk, het meesterstuk van den schilder, dat door hem wel niet op 27-jarigen leeftijd zal zijn vervaardigd. Gelijk wij reeds zagen is het waarschijnlijk in 1509, dus geruimen tijd na den dood van Jan van Lochorst ontstaan en is deze hierop niet naar het leven afgebeeld. Of zoude de schilder soms in zijne plaats zijn zoon Gerijt van Lochorst hebben afgebeeld, die in 1481 werd geboren, den 4^{en} April 1516 tot veertig-raad gekozen werd en in 1548 overleed? Het door Gerijt gevoerde wapen kwam blijkens een in het archief der Weeskamer bewaard charter van 1514 ⁸⁾ geheel met dat van zijnen vader overeen, zoodat het wapen hierbij geen uitsluitsel kan geven. Het portret schijnt het vermoeden te bevestigen, dat een jonger persoon dan Jan van Lochorst is afgebeeld; deze toch was met de oudste dochter gehuwd en waarschijnlijk was hij

1) In het charter van 25 Mei treedt zij zelfstandig op; in dat van 1 Juni wordt zij vertegenwoordigd door haren zoon Gerijt van Lochorst, die 5 April en 25 Juli 1497 beleend werd met de goederen in Sliedrecht.

2) Volgens aantekeningen mij door den Heer W. J. J. C. Bijleveld verstrekt en ontleend aan authentieke bronnen. In 1490 verkreeg hij ook 12 morgen land in de Vennip na den dood van zijne moeder Catherina Jacob Rijswijksdr., welke goederen reeds in Januari 1496 op Gerijt overgingen.

3) W. J. J. C. Bijleveld, *Oud-Poelgeest*. In: *Leidsch Jaarboekje* 1907, bl. 82.

4) Deze gissing werd mij door den Heer W. J. J. C. Bijleveld aangegeven en wordt bevestigd door een aantekening van Buchelius.

5) 20 Juli 1481. In: v. Mieris, *Handv. v. Leyden*, bl. 131.

6) 19 October.

7) Archief van het kapittel van St. Pancras Reg. 1414. Archief Pietersberk Reg. 383 en 391.

8) Wk. n°. 3705. Een ander zegel komt voor onder het charter van het St. Barbara-klooster uit het jaar 1522, Inv. n°. 11, Regest n°. 34.

dus ook de oudste van de drie zwagers, doch van de gezichten is ongetwijfeld dat van Lochorst het jongste en dit doet eerder aan den in 1509 omstreeks 28-jarigen zoon denken dan aan den reeds in 1495 op 47-jarigen leeftijd overleden vader.

De beide andere zwagers geven minder moeilijkheid. Jacob Heerman Gerritsz. wordt 20 Juli 1481 en 19 October 1510¹⁾ tot veertig-raad gekozen en komt voor in eene boedelscheiding van 1514. Hij overleed na 1520²⁾. Ook in 1471 wordt een Jacob Heerman als schepen vermeld³⁾.

Van Willem Jan Kerstantsz vermeldt Van Rijckhuysen, dat hij 22 November 1508 tot veertigraad werd gekozen⁴⁾. Wij vinden hem als schepen in 1500, 1501 en 1505 vermeld⁵⁾. Hij overleed in 1518 zonder kinderen na te laten. Zijne weduwe hertrouwde met Mr. Clemens, chirurgijn te Amsterdam.

Over de lotgevallen van het altaarstuk zijn wij beter ingelicht dan over de daarop voorgestelde personen. Het werd waarschijnlijk eerst in de kapel van de familie van der Does in de St. Pieterskerk te Leiden geplaatst en wordt later in de kapel van Van Lochorst vermeld. Heerman en Stoop overleden kinderloos, zoodat Gerijt van Lochorst de eenige was, die er rechten op kon doen gelden. Waarschijnlijk heeft deze het later naar zijn eigen familiekapel doen overbrengen. Bij den beeldenstorm in 1566 werd het tijdig gered en overgebracht naar het huis der Lochorsten aan de Pieterskerkstraat, waar toen Vincent, de zoon en erfgenaam van Gerijt, woonde⁶⁾. Waarschijnlijk heeft Buchelius het daar gezien⁷⁾. Vincent had 4 dochters, Anna († 1592), Catherina († 1591), Geertruid († 1617) en Maria, die in 1595 gehuwd is met Bernard van den Bongert, heer van Nyenrode, Breukelen en ter Lucht, die te Utrecht woonde. Aan haar werden uit de nalatenschap van haren vader de meubelen en schilderijen toegewezen en zoo kwam het altaarstuk in de familie Van den Bongert. Zij overleed in 1624; haar echtgenoot in 1627. Haar zoon, ook Bernard genaamd, huwde met Wilhelmina van Bronkhorst, die na zijn dood⁸⁾ hertrouwde met Willem Vincent van Wyttenhorst Sohnsfeld, die de huizen Gansoyen in Brabant en Horst in Limburg bezat. De collectie schilderijen uit deze kasteelen kwam later door erfenis aan Herman van Wyttenhorst en de duitsche leden van dit geslacht en is tegenwoordig nog bewaard in het kasteel Herdringen in Westphalen⁹⁾. Het

1) Van Mieris, Handv. v. Leyden, bl. 134.

2) Voor zijn zegel zie: Archief St. Barbara-klooster, Reg. 33 en Archief St. Agnes-klooster, Reg. 44.

3) Archief St. Michiels-klooster, Reg. 64.

4) Regest 1473 Inv. 1481 en 1519 Inv.

5) Archief van het kapittel Inv. 425. Archief Pieterskerk Inv. 50, 60, 74, 185 en 421. Archief van het klooster Nazareth Inv. 12.

6) Gerijt had 2 zoons Willem en Vincent en een dochter Johanna, gehuwd met Aelbrecht van Duivenvoorde. Willem overleed vóór Gerijt.

7) Hij geeft geen nadere omschrijving van het stuk.

8) In of na 1642, zie Berigten van het Historisch Genootschap deel IV, blz. 121 en 122.

9) Zie Dülberg in Oud-Holland 1905, blz. 64.

altaarstuk werd echter reeds in 1660 door Willem Vincent van Wyttenhorst voor 1000 gulden verkocht aan Wigbold Van der Does te Noordwijk, wegens het grooter verband met diens familie¹⁾. Sinds dien tijd bleef het op Huize Offem bewaard, waar men echter in later jaren hieraan niet veel aandacht schijnt geschonken te hebben. Volgens overlevering was het altaarstuk nog intact toen het naar Offem werd overgebracht. Het wordt vermeld in den Generalen Staat van de nalatenschap van Wigbold van der Does, heer van Noordwijk, kleinzoon van den bovengenoemden Wigbold en overleden den 24^{en} April 1725. Hierbij vinden wij op Offem vermeld: beneden in de slaapkamer »een autaarstuk schilderij met deuren, relatie hebbende tot het geslacht van Zijn hoog Edelheijt den heere van Noortwijk'', en in de antichambre: »een autaarstuk schilderij boven de schoorsteen, relatie hebbende tot het geslacht van de Van der Doesen''²⁾). Blijkens een latere lijst van de familieportretten, uit c. 1750, samengesteld door Theodora Odilia van Doys, douairière van Steven van der Does, was het laatste een familiestuk, waarop Adriaan van der Does met zijne twee vrouwen Elizabeth Cats en Jonkvrouw Geertruy van Reymerswale en verdere familieleden waren afgebeeld. Waarschijnlijk was het eerste stuk dus het hier beschreven schilderij. Het hing dan toen reeds op de slaapkamer, eene plaats waar ook nu wel eens oude familieportretten verzeilen vóórdat zij op zolder terecht komen. Waarschijnlijk is het tusschen 1725 en 1750 daarheen verhuisd, althans in de laatste lijst wordt het niet meer genoemd. Het middenstuk schijnt aldaar verloren te zijn en de luiken werden voor eenigen tijd op zolder in zeer beschadigden toestand teruggevonden. Het is daarop, waarschijnlijk onder den tegenwoordigen eigenaar, gerestaureerd, waarbij men echter de oorspronkelijke voorzijde der luiken, die te zeer beschadigd was, in den ouden toestand heeft gelaten. De buitenzijde der luiken vertoont verschillende sporen van overschildering, speciaal langs de naden, en op eenige plaatsen is de verf afgebladerd. Deze beschadigingen zijn echter niet van dien aard, dat de indruk van het geheel er door geschaad wordt. Het is een interessant stuk en een gewichtig dokument voor de kennis van de werken van dezen Leidschen meester, dat voor de kunstgeschiedenis belangrijke gegevens zoude kunnen opleveren, wanneer het eenigen tijd naast de altaarstukken van Marienpoel in het Leidsch museum kon tentoongesteld worden.

J. C. OVERVOORDE.

REMBRANDT'S ELISABETH BAS.

»*Nonum prematur in annum*'', schrijft Horatius voor en de heer Bredius heeft aan dat gebod voldaan, toen hij onlangs in »Oud Holland'' (XXIX, blz. 193) zijn meening toelichtte, dat het beroemde portret van Elisabeth Bas van Ferdinand Bol zou zijn.

1) In Oud-Holland blz. 65 wordt van dit stuk uit den Inventaris gezegd: Nachweisbar ist die Triptichon nicht mehr. Dülberg noemt als verkooper Herman van Boogert (lees: van den Bongert).
2) Mededeeling van den Heer J. Kloos te Noordwijk.

Toch schijnt hij mij nog wat lichtvaardig te werk te zijn gegaan. Zijn bewijsvoering rijkt niet hooger dan de handen. En zelfs tot zoover lijken de afbeeldingen die hij geeft, mij eer het tegenover gestelde te bewijzen van dat wat zij moeten.

Maar ik wil het daarover niet hebben. Dit is alles al, of wordt weldra, beter door anderen gezegd. Ik wil alleen wijzen op het gevaar dat men door de boomen het bosch niet zou zien.

Rembrandt is een groot meester, die ook wel eens zwakke dingen gemaakt heeft. Door zijn manier met de uiterste nauwkeurigheid na te gaan heeft men dit in die gevallen boven redelijken twijfel kunnen stellen. Door een zwart glas ziet men ook de vlekken in de zon, maar men heeft het oog maar te ontblooten om door de schittering te erkennen dat van deze bron ander licht uitstraalt dan van de maan.

Bol is een degelijk schilder, een goed leerling, die, zoo van de school, wel het een en ander heeft gemaakt, dat men voor een middelmatig werk van zijn meester kan houden en van wien verder ook nog wel wat is dat men niet aarzelt mooi te noemen.

Maar ook de helderste maneschijn blijft aan het oppervlak en dringt in de schaduwen niet door.

Er is van Bol geen enkel werk dat zijn naam draagt zoo meesterlijk van opzet en uitdrukking als het familie-portret der verzameling van de Poll.

La plus belle fille du monde ne peut donner que ce quelle a. De degelijkste schilder van het gehalte van Bol kan niet zulk een meesterstuk scheppen. In geen van zijne portretten leeft een ziel zooals in deze oude vrouw uit het volk, in haar deftige burgerkleeren. Hij zou ons hoogstens de waardin uit de Nes van *In den Prins van Oranje* waar *den swarten hondt* uithing, hebben laten zien. Rembrandt geeft ons het hout waaruit de vrouwen waren gesneden van onze zeehelden, die het, als Jochem Swartenhondt, van varensgezel brachten tot Luitenant-Admiraal van Holland en West-Friesland.

Den heer Bredius is het niet ontgaan dat de schilderij ten volle haar waarde behoudt, maar hij heeft zelfs geen poging gewaagd ons een nieuwe voorstelling omtrent Bol aannemelijk te maken, waarbij deze met zulk een diepgaand werk begonnen, later nimmer meer die macht doet blijken. En toch zou dit iets zeer ongemeens zijn. Er zijn voorbeelden te over van kunstenaars die beginnen met in uiterlijke dingen, als uitvoering en afwerking, eerst hun leermeester zeer van nabij te volgen en later, als zij hun eigen weg volgen, toch te verslappen. Ik weet er mij geen te herinneren die maar ééns zoo diep doordringt en later zoo aan de oppervlakte blijft.

Had de heer Bredius de stelling verkondigd, dat de schilderij in 's Rijks Museum een copie was op doek, in het atelier van Rembrandt, onder zijne leiding, door een leerling vervaardigd, zooals dat wel meer placht te gebeuren, naar het eigen werk van den meester op paneel, dat verloren zou zijn, hij had met schijn van recht het ontbreken van een handteekening en het schilderen op doek in plaats van op een zwaar paneel kunnen doen gelden en zou moeilijker te weerleggen zijn geweest.

Maar hij heeft dit niet gedaan en als hij daar soms nog neiging toe mocht

gevoelen, dan doe ik hem gaarne een opmerking aan de hand om meteen den Jan Six, ook op doek en zonder handteekening, aan Gerbrand van den Eeckhout te geven, die hetzelfde, bij Rembrandt anders niet voorkomende, kleur-accoord van roodbruin en loodgrijs vaak heeft gebruikt.

Maar gekheid terzijde. Zelfs indien wij het oorspronkelijke niet meer bezaten, zou zulk een copie toch voor ons een Rembrandt blijven, omdat die ons zooveel meer zou leeren omtrent den ontwerper als omtrent den copïist, als de geest die schept hooger staat dan de hand die uitvoert, vooral daar waar het gaat om het zieleleven uit te drukken in de stof.

J. SIX.

EEN BOUWWERK VAN DEN DOMBOUWMEESTER
JACOB VAN DER BORCH.

Bijgaand contract van 7 Januari 1474, berustende in het archief van het begijnhuis van St. Nicolaas te Utrecht, schijnt mij van genoeg belang om het te publiceeran. De Dombouwmeester Jacob van der Borch, en ook het aan St. Nicolaas gewijde begijnhuis bij de parochiekerk van St. Nicolaas te Utrecht, zijn wel bekend. Dat de twee dochters van den architect, Heilwich en Marye, in het gesticht haar leven gesleten hebben, was niet bekend; maar het is ook niet zeer belangrijk. Haar vader blijkt echter nu de kloosterkapel gebouwd te hebben op afdoening van de medegaven zijner dochters in het klooster.

Het contract is een cyrograaph op papier: ook de helft der inscriptie »*Jhesus Maria Jhesus Maria Amen*», die met drie aardig geteekende bloemen (zeker het product der schrijfkunst van eene der zusters van St. Nicolaas) doorgeknipt staat onder aan het stuk, getuigt het. Het stuk regelt de betaling van den Dombouwmeester voor zijne moeite en bevat tevens de quittantie van het convent voor de voldoening van de uitzetten van Van der Borch's twee dochters; in dorso quitteerde de architect de mater nog voor de voldoening der 200 Rijnsche guldens, die men hem schuldig was na de voltooiing der kapel. Zooals uit den inhoud van het stuk blijkt, was er echter nog een ander contract in cyrograaph opgemaakt, dat den bouw zelf der kapel regelde. Dit stuk is ongelukkig verloren, zoodat wij de beschrijving van het gebouw missen; maar wij kunnen toch een en ander daarover te weten komen. Het kapelletje is helaas verdwenen; het zou wel merkwaardig geweest zijn, een werk van den bekenden Dombouwmeester af te beelden. Maar ik kan er toch wel iets van vertellen en zelfs nog een overblijfsel van Van der Borch's bouwwerk aanwijzen als nog bestaande.

De kapel, die nog te zien is op den plattegrond der stad van Adam van Vianen van 1598, lag aan de zuidzijde der Tuchthuissteeg, die destijds St. Nicolaassteeg heette; het klooster zelf lag aan de noordzijde der steeg. Ten einde de begijntjes, die, als »*sub arcta clausura inclusae*», niet met de buitenwereld in aanraking mochten komen, in de gelegenheid te

stellen, om ongezien hare kapel te bereiken, was dus de steeg overbrugd met een gang, die nog duidelijk te zien is op den plattegrond der stad van Braun, en minder duidelijk ook op dien van Guicciardini; het allerbeste kan men hem onderkennen op bijgaand plaatje, dat naar eene photographie vervaardigd is. Want de gang, hoewel in de steeg reeds op den plattegrond van 1598 verdwenen (zeker omdat de belemmering van het verkeer in de steeg niet meer noodig was, nu toch de uitoefening van den katholieken godsdienst verboden was) is binnen de muren van het begijnhuis gedeeltelijk blijven bestaan; het thans onbegrijpelijke bouwwerk bestaat zelfs nog heden op het pleintje van het Armhuis.

Uit onze afbeelding blijkt, dat de gang, die zonder twijfel volgens het contract door Mr. Jacob zelf gebouwd is in verband met de kapel, beneden open was om de passage in de steeg vrij te laten en alleen boven een doorgang opende aan de zusters uit het

Gewelfde gang in het Armhuis te Utrecht.

kloostergebouw naar hare kapel¹⁾. Deze bijzonderheid geeft ons aanleiding tot eene conclusie over de inrichting der kapel zelve: immers het zou zonder zin geweest zijn, eenen gang te bouwen, die de zusters zou gebracht hebben ergens boven in hare kapel. Het was dus zonder twijfel eene kapel met eene verdieping, zooals de nabijgelegen kapel van het begijnhuis van St. Agnes, die veertig jaar later (zeker wel naar het voorbeeld van

die van het bevriende gesticht van St. Nicolaas) gebouwd is, nog steeds is. Zoodoende wordt ons ook eene bepaling van het contract duidelijk. Het blijkt, dat men Mr. Jacob van der Borch niet alleen opgedragen heeft, om zijn werk dadelijk na het metselen »te plaesteren ende te witten» (eene verdrietige handeling, waartoe men eenen middeleeuwschen Dombouwmeester, die zich respecteerde, nauwelijks in staat zou hebben geacht!), maar ook om het »te vulven» (welven). Nu is het wel nauwelijks aan te nemen, dat het kloosterkappelletje gedekt is geweest met een kostbaar en zwaar steenen gewelf; denkelijk zal het wel,

1) De vergrootte afbeelding van het klooster in Van der Monde's Tijdschrift deel VII, naar den plattegrond der stad van Braun, is niet nauwkeurig: de oude plattegrond is niet duidelijk genoeg. — Uit een door Van der Monde l.c. medegedeeld raadsbesluit blijkt, dat in 1543 de bogen van den gang in de steeg door deuren zijn afgesloten, daar de steeg toen door den raad aan het klooster is afgestaan in ruil voor een terrein aan den stadswal; de gang werd dus reeds toen eigenlijk doelloos.

evenals de kapel van St. Agnes, afgedekt geweest zijn met een houten gewelf: trouwens onze akte schijnt zelve aan te nemen, dat »dat steenwerck'' gereed zou zijn, wanneer het »ghemetselt is tot den dack toe''. De vergelijking van de kapel met die van St. Agnes verklaart echter, hoe er desnietteenstaande toch sprake kon zijn van »vulven''; want de benedenverdieping dezer kapel is gewelfd, ter wille van de soliditeit van de veel gebruikte bovenverdieping.

De kroniek van het St. Nicolaasklooster (gedrukt in het vierde deel van Vermeulen's Tijdschrift van Utrecht) geeft ons verder over den bouw der kapel nog de volgende bijzonderheden. Het oorspronkelijke kloosterkapelletje was »seer cleyn ende out'': er was daarin nauwelijks ruimte voor het begraven der doode zusters. Daarom besloot het convent ten slotte eene nieuwe kapel te bouwen, en daar er »nyet wal stede daertoe noch ruymt'' was, kocht men van Jan den Brouwer »om veel gelts'' een huis aan de overzijde van de steeg, en op den 18^{en} Februari 1474, dus enkele weken na het sluiten van het hierbij afgedrukte contract, kon de eerste steen gelegd worden; het duurde echter nog tot den 4^{en} April (St. Ambrosiusdach) 1476, eer de wijding der kapel door den wijbisschop Godefridus episcopus Tricalensis¹⁾ kon plaats hebben. De kapel had drie altaren en buiten hare muren een kerkhof, waarop de zusters, tegen betaling van een Rijnschen gulden voor elken persoon, volgens de door de cureiten van St. Nicolaas op 15 Juli 1477 gegeven vergunning, ook personen van buiten haar gesticht mochten begraven.

S. MULLER Fz.

BIJLAGE. — In den naem ons Heren amen. In manieren ende voirwerden nae-bescreven sint vergadert ende hebben averdragen dye susteren van Sinter Claes bynnen Utrecht ende meyster Jacop van der Borch, meyster in dye loodse van den Doem t'Utrecht. In den iersten soe sal meyster Jacop voirseyt den susteren voirseyt hoer kerck off cappel reed opleveren op sinen cost ende arbeyt, dat is te verstaen te metselen, te plaesteren, te witten, te vulven, in alre manieren als dye cedulen dat uutwisen, daer dye susteren ende meyster Jacop voirseyt daer een yegelic een van hebben sal. Ende hijvoer sellen hem dye susteren voirseyt denselven meyster Jacop wedergeven ende uuytreyken vijrhondert Rijnsche gulden ende ses ende tseventich. Ende hijrop heeft meyster Jacop ontfangen hondert ende vijftich Rijns gulden, te verstaen die vijftich, dye hy sculdich was noch van Heilwich sijnre dochter; ende mit dese vijftich ende mit dat ander, dat meyster Jacop te voren gegheven heeft, sullen dye susteren tevreden wesen van Heilwighen vader ende moeder guet, dat hoer aencomen mochte. Ende die hondert voer Marien, desselven meyster Jacops dochter; ende daermede sullen dye susteren tevreden wesen van al dat Maryen aencomen mochte, van hoere moeder guet alleen ende niet van hoers vaders guet. Ende als dat steenwerck ghemetselt is tot den dack toe, sullen dyeselve susteren gheven denselven meyster Jacop hondert Rijns gulden; ende daerna, als dye kerck

1) Zie den wijdingsbrief afgedrukt bij: Van Heussen, Historia episcopatum. I p. 95; ook de patronen der drie altaren worden daar genoemd.

volmaect is, noch hondert Rijns gulden. Ende dye hondert ende ses ende twyntich, dye daer dan bliven, dye sullen dyeselve susteren betalen tot dryen terminen bynnen twee jaren; ende hijrmeed sullen dye susteren ende meyster Jacop gueder ghevryende bliven. Ende deser cedulen sint twe, uut malcander ghesneden. Int jaer ons Heren dusent vijrhondert vijf ende tseventich des daghes nae Dertiendach.

VERSLAGEN VAN VEREENIGINGEN.

Verslag van de werkzaamheden der Vereeniging »Flehite» te Amersfoort over het jaar 1909. — De vereeniging telde op 1 Januari 1910 104 leden. De heer F. A. Hoefer hield voor de vereeniging een voordracht met lichtbeelden over het Tournooy en het Steekspel in de middeleeuwen. In de beide kamers met porselein (legaat-Kok) werd het leelijke belang op passende wijze beschilderd. De heer A. M. Tromp van Holst liet het vertrek voor de kerkelijke afdeeling voor zijn rekening in orde brengen en bekostigde nog enkele andere herstellingen. Het aandeel, dat het Museum van de Soester beelden-vondst van 2 September 1905 te beurt viel, werd ontvangen en in een toonkast met eiken achterschot tentoongesteld. De heer Tromp van Holst schonk het Museum twee niet door Knuttel beschreven Engelsche vlugschriften van 1619 betreffende Johan van Oldenbarnevelt en nam ook de kosten van een andere zeer belangrijke aanwinst: een geschilderd eikenhouten schoorsteenfries uit het midden der 16de eeuw, voor zijn rekening. Voor het eerst werd uitvoering gegeven aan Artikel 1 alinea b der Statuten: »zooveel mogelijk medewerking te verleenen tot instandhouding en restauratie van oude gebouwen enz.» Door een overeenkomst met den eigenaar zal in de eerste tien jaren niets mogen veranderd worden aan den gevel Krankeledenstraat No. 8. Het pand Havik No. 14 met twee aardige antieke gevels, werd door de heeren W. Croockewit W.A.z. en A. M. Tromp van Holst aangekocht met het plan die gevels in hun oorspronkelijken toestand terug te brengen. Met het gewone jaaroverzicht van de op de stad Amersfoort, de gouw Flehite en hunne personen betrekking hebbende literatuur eindigt dit op 3 Februari 1910 door het Bestuur gesigneerd verslag, dat eerst in April 1911 ons toegezonden werd. Een lijst van de aanwinsten in 1909 en, als bijlage, de jaarlijksche gebouwen-kroniek van de hand van den ijverigen Secretaris-Conservator, den heer W. Croockewit W.A.z. besluiten het boekje, dat weder van de zeer nuttige werkzaamheid van »Flehite» blijk geeft.

Jaarverslag van de Vereeniging »Oud-Gorcum», 1910—1911. — Dit eerste jaarverslag herinnert aan de aanleiding tot de oprichting der Vereeniging en het doel dat den oprichters voor oogen stond: aankoop van het bedreigde bijzonder fraaie huis »In Bethlehem»¹⁾, restauratie van den in- en uitwendigen staat en, zoo mogelijk, het vormen eener ver-

1) Over dit huis »Bulletin» 1909 p. 119—122, waar de gevel ook werd afgebeeld.

zameling van voorwerpen betrekking hebbende op de geschiedenis van Gorinchem en Omstreken, onder te brengen in het te restaureeren pand. Het eerste gedeelte van dit programma werd volvoerd en de Vereeniging kwam in het bezit van het huis.

Hulp van particulieren werd verkregen, de Provinciale Staten van Zuid-Holland stonden een subsidie toe van *f* 1500, de Gemeenteraad een van *f* 1000, terwijl ook de aangevraagde Rijkssubsidie groot *f* 3000 voorwaardelijk werd toegezegd. Restauratieplannen werden in overleg met de afdeling »Schoone Kunsten» van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken gemaakt en reeds gedeeltelijk uitgevoerd. In verband met dit alles werd, behalve aankoop van een paar aquarellen van Jonker, nog geen begin gemaakt met de verzameling. Enkele geschenken echter, die reeds werden verkregen, worden opgenoemd. Met een vrij groote lijst van leden, begunstigers en gewone leden eindigt het Verslag. —

Het gevaar, dat een van zijn interessantste gebouwen bedreigde, heeft voor »Oud-Gorcum» al bijzonder gelukkige gevolgen gehad.

Museum van Oudheden te Groningen. Verslag 1910. — Twee legaten, elk van *f* 1000, en nog enkele giften in geld vielen het Museum ten deel. 7100 personen bezichtigden de verzamelingen. Onder de in het verslag opgesomde geschenken verdient een vroeg-zestiende-eeuwsch portretje, dat wel aan Lucas van Leiden wordt toegeschreven en dat misschien den stichter van het Ubbena-Gasthuis, Johan Lubbers, voorstelt, afzonderlijke vermelding. Het werd in het Rijksmuseum te Amsterdam gerestaureerd. Het Museum was genoodzaakt de voorwerpen van het voormalige gilde der baardscheerders en heelmeeesters, later overgegaan tot het barbierscompact te Groningen, die reeds 15 jaren in het Museum in bruikleen waren, aan te koopen.

De heer A. E. van Giffen werd, evenals in het jaar 1909, in zijne onderzoekingen betreffende de wierden of terpen gesteund. De bewerking van den wetenschappelijken catalogus werd door den conservator, bijgestaan door zijn oudsten zoon, geregeld voortgezet. Het Bestuur onderhandelde met H.H. Curatoren der Rijks-Universiteit en met het Rijk over den wederopbouw van de 18de eeuwse poort met zonnewijzer van het voormalige Prinsenhof, waarvan de onderdeelen waren opgelegd in de Kattenhagekazerne. Het gelukkig resultaat van die onderhandelingen is, dat de poort, die historisch-wetenschappelijke waarde bezit, weldra zal verrijzen in den tuin van het Natuurkundig Laboratorium, waar zij van de straat zichtbaar zal zijn.

TENTOONSTELLING VAN GRIEKSCHE EN ROMEINSCHE KUNSTNIJVERHEID IN ROTTERDAM.

Het doel dezer tentoonstelling, gehouden in een der zalen der Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen te Rotterdam, was, om gedurende den korten tijd van den 4^{en} December 1911 tot den 4^{en} Januari 1912 aan het kunstlievend publiek de gelegenheid te geven zich te orienteeren over hetgeen de Grieken en Romeinen op het gebied der kunstnijverheid gepresteerd hebben.

Een smaakvolle reclameplaat en een zeer goed samengestelde catalogus ¹⁾ hebben het hunne tot een druk bezoek bijgedragen. Voor de eerste maal waren de belangrijkste stukken uit Nederlandsche particuliere verzamelingen bijeengebracht en, — wat steeds het voornaamste bij tentoonstellingen als deze blijft, — alles was zóó opgesteld en zóó beschreven, dat ook de niet-vakman — en voor dezen gold toch in de eerste plaats deze tentoonstelling — een goed overzicht kon krijgen over al het grootendeels onbekende en nieuwe, dat hier voor hem te zien was.

De Heer C. W. Lunsingh Scheurleer heeft met medewerking van den Heer A. C. van Kerkwijk, die in het bijzondere de beschrijving der munten op zich nam, den catalogus geschreven, welke door zijne praktische inrichting van buitengewoon nut voor het publiek moet geweest zijn, want de archeologie is nu eenmaal een tamelijk gereserveerd terrein, zoodat eene handleiding allerminst overbodig was.

In tegenstelling met musea als permanente tentoonstellingen was het noodzakelijk rekening te houden met den korten duur en tevens met den geringeren omvang dezer verzameling van oudheden; het streven was daarop gericht, de gedachte aan een vergelijking met eene museuminstelling zoover mogelijk op den achtergrond te dringen, daarentegen door oordeelkundig samenstellen der voorwerpen op aanschouwelijke wijze eene geleidelijke ontwikkeling der vormen in de antieke kunstnijverheid te toonen. Toch was het bijeengebrachte materiaal niet slechts chronologisch gegroepeerd, zooals dit ook met min of meer succes in openbare verzamelingen nagestreefd wordt, maar was het oogmerk er van den beginne af op gericht, om door vergelijking tusschen de verschillende perioden een band te doen ontstaan, die, zool niet alle voorwerpen, dan toch ten minste parallele groepen samenvatte.

Wij zien kunstvormen ontstaan, die eeuwen lang blijven voortleven; in den loop der tijden maken zij zich vrij van het materiaal, waarin zij zich het eerst uitten, of juister gesproken, de steeds meer zich ontwikkelende en meer universeel wordende technische vaardigheid bootst van andere zijde ontleende vormen in een van nature daarvoor ongeschikt materiaal na. Zoo zien wij in laat Romeinschen tijd in de pottenbakkerij vormen, die eene goedkoope vervanging van metalen of glazen voorbeelden willen zijn.

Een Oud-Griekschen kanvorm vinden wij in laat-Romeinschen tijd weder terug.

1) Catalogus der Tentoonstelling van Grieksche en Romeinsche Kunstnijverheid — Rotterdam 4 December 1911 4 Januarie 1912. Uitgave met en zonder 12 platen, welke 44 voorwerpen afbeelden.

veel grover van materiaal en veel minder slank en fijn gevoeld in de proporties, maar kenteekenend blijft het, dat het kunsthandwerk toen op een zoo lage trap stond, dat, door het onvermogen om nieuwe vormen te scheppen, eenvoudig op oude werd teruggegaan.

Primitief-technische middelen der versiering worden telkens en telkens weder in tijden van verval opgenomen en wanneer zij ons niet als anachronismen voorkomen, ligt dit daaraan, dat aan eene nauwgezette nabootsing niet gedacht werd, maar men zich reeds tevreden stelde met veel gemakkelijker te bereiken variaties. Zoo keert de eenvoudig zwarte beschildering der vazen veelvuldig terug, zonder dat eene veredeling van het aesthetisch gevoel te bespeuren is.

Eene volledige beschrijving der tentoongestelde voorwerpen geven, zou ongeveer daarop nederkomen, eene geschiedenis der kunstnijverheid te moeten schrijven. Wel

is waar ontbreken eenige groepen; wat het materiaal betreft, is glas niet vertegenwoordigd, evenmin ivoor en been. Van de mozaïekkunst gaf een goede afbeelding van het Alexander-mozaïek in Pompeji eene voorstelling; enkele Hellenistische weefsels getuigden van het peil, waarop dit handwerk stond. Het zwaartepunt der tentoonstelling ligt echter, naast de bronzen voorwerpen en de terrakotten, in het vaatwerk en aardewerk in ruimeren zin. Op dit gebied is niet vertegenwoordigd de belangrijke klasse der Clazomeensche sarkophagen; uit later tijd ontbreken de Panathenaeische amphoren; een enkele vaasvorm, de kantharos, ontbreekt; overigens zijn de voornaamste groepen door één of meer exemplaren voldoende gerepresenteerd.

Om met den oudsten tijd te beginnen, waarvan sporen in Griekenland gevonden zijn: de latere steenperiode; eerst in den allerlaatsten tijd ontstaat eene oordeelkundige belangstelling voor dit gebied en eerst nu worden de gegevens, welke men voor deze neolithische beschaving op Grieksch bodem heeft, verzameld en verwerkt. Geen dezer

Afb. 1. Aryballos.

Afb. 2. Kora.

voorwerpen, welke overigens meestal dezelfde vormen hebben als die op anderen Europeeschen bodem gevonden, is hier aanwezig.

Uit den zoogenaamden Mykeenschen tijd stammen de dikwijls wonderlijke, dikwijls elegante vazen en schalen, welke na het te gronde gaan dezer hoogstaande kultuur, in uithoeken der Aegaeische wereld, in verbasterden vorm blijven voortbestaan. Hieraan sluiten zich, naast de geometrische soorten, de aziatische-orientaalsche met rijke en vrije dier- en plantversieringen aan. In het eigenlijke Griekenland is het Korinthe, dat, naast Attika, de hoofdrol speelt en zijne fabriekswaaren tot verre buiten de grenzen van zijn gebied exporteert.

Afb. 3. Bikkelend meisje.

De aryballos (7de eeuw v. Chr.), in afb. 1 wedergegeven, heeft als versiering een zwaan tusschen eene mannelijke en vrouwelijke sirene. Nog zonder individueele, ja in het geheel zonder beweging, staan beide mensch-vogels als op een wapenschild tegenover elkander. De zwaan tusschen beide in herinnert nog duidelijk aan de vogels uit de voorafgaande geometrische periode. Ook de rosetten, welke zonder oordeel, en slechts om de ledig gebleven ruimte te vullen — een echte horror vacui — aangebracht zijn, moeten als overblijfsels van een vroeger versierings-principe beschouwd worden.

De vorm van het fleschje is zwaar, maar is tot in den bloeitijd der Grieksche keramiek, wel wat slanker, in hoofdzaak echter dezelfde, bijbehouden. Het praktische gebruik dezer zalf fleschjes vereischte bij eene breede monding eene spherischen vorm voor de betere conservatie van den inhoud. Op de gewone voorstellingswijze, welke zich de sirene als vrouwelijk wezen dacht, maakt een der beide figuren eene uitzondering; ook de kroon, welke beide op het hoofd dragen, komt niet veelvuldig voor; zij is een attriboot der onderaardsche godheden; als zoodanig draagt haar ook *Kora* (afb. 2).

In deze terracotta, welke ongeveer uit het midden der 5de eeuw v. Chr. stamt,

is de onderaardsche godin Kora wedergegeven. In strenge houding, omhuld door de streng naar beneden vallende plooiën van haren peplos, staat Kora, de haar verschuldigde gaven afwachtend. Deze kleine figuur is zeker niet terwille van haar zelve geschapen; zij is te beschouwen als eene kleine copie naar een der vele beelden, welke aan Kora en haar moeder Demeter als heerscheressen der onderwereld gewijd waren. Dikwijls draagt zij een fakkel of korenaar; hier is echter geen enkel attribuut aangeduid. Figuurtes als dit werden òf den doode mede in het graf gegeven, òf in het heiligdom der godin opgesteld; meermalen heeft men er honderden bij elkander gevonden, die bij eene periodieke reiniging van het heiligdom zonder pieteit te zamen geworpen werden om plaats te maken voor andere te verwachten devote gaven.

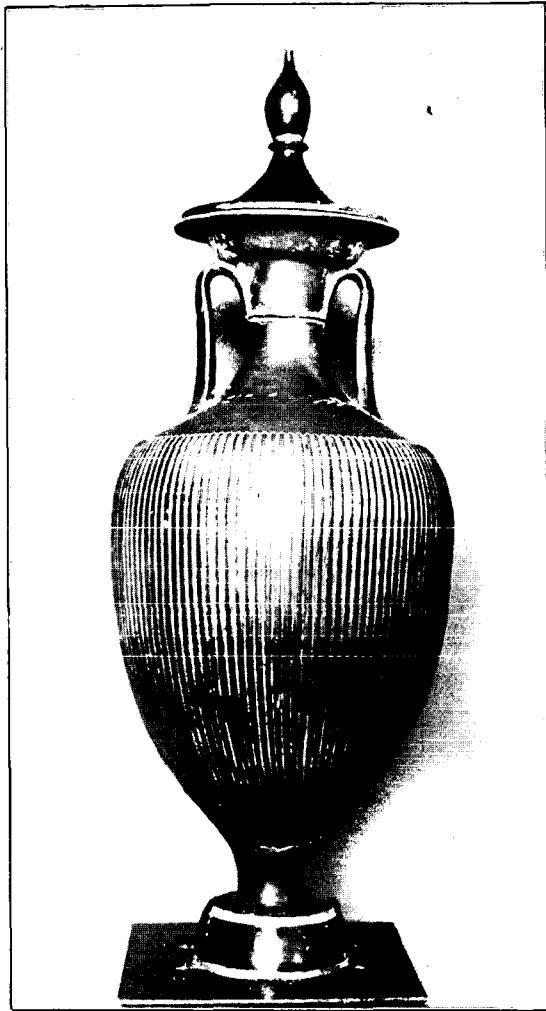
In eene andere wereld brengt ons het terracottabeeldje afb. 3 (4de eeuw v. Chr.). Een meisje, op den grond gehurkt, speelt met bikkels. Reeds het motief alleen wijst er op, dat wij in eenen jongeren tijd ons bevinden. Dergelijke genrefiguren komen in de Grieksche kunst der voorafgaande eeuwen niet voor. Wel komen b.v. de ook tentoongestelde typen van graanstampende en broodtoebereidende slavinnen voor, maar hier geldt het zuiver godsdienstige opvattingen; deze beeldjes moeten den doode als schadeloosstelling dienen voor de menschenoffers, welke hem in de alleroudste tijden gebracht werden. Wel stammen beeldjes als ons bikkelend meisje ook uit graven; zij zijn echter op te vatten als eene herinnering uit het leven van den doode, die de nabestaanden tegelijkertijd met den gestorvene in het graf begroeven. Ook het feit, dat een kind voorgesteld is, wijst op eenen tijd, die meer gevoelde voor de kleine behoeften en uitspanningen der kinderen.

Het kinderspel ephedrimos, een balspel, waarbij degen, welke verloren had, den winner op den rug moest dragen, wordt weergegeven in een andere tentoongestelde terracotta. De kannetjes, die als speelgoed aan kinderen op het Dionysusfeest geschonken werden, en als beschrijving kinderlijke spelen en bezigheden toonen, verder de terracotta poppen met beweeglijke armen en beenen zijn er getuigen van, dat de kunsthandwerkers het niet verzuimden deze periode van het menschelijk leven in voorstellingen weer te geven, die ons nu nog zoo bijzonder menschelijk — liever gezegd kinderlijk — voorkomen.

Afb. 4. Baker.

In den Hellenistischen tijd neemt deze voorliefde voor genrefiguren meer en meer toe. Zeer treffend is de baker (afb. 4). Deze terracotta stamt uit Alexandrië en is ongeveer honderd jaar jonger dan het bikkelend meisje, maar evenals voor dit laatste beeldje als prototype de arbeidende slavinnen te beschouwen zijn, zoo wortelt ook de voorstelling van een vrouw met een kind in godsdienstige voorstellingen. De godin der vrucht-

Afb. 5. Amphora.

baarheid werd in vroegeren tijd, in de 7de en 6de eeuw v. Chr., — ja men vindt zelfs reeds voorbeelden op vazen uit Troje — afgebeeld met een kind in hare armen, al kan men van deze voorstelling niet zeggen, dat zij de allergrootste verbreiding had. Onze figuur geeft zoowel de vrouw als het kind zeer individueel, vooral de baker, welke den indruk maakt naar een model gevormd te zijn. Moge dit type vrij uit het leven overgenomen of wel uit de Alexandrijnsche komoëdie voortgekomen zijn, in beide gevallen heeft hij, die het 't eerst plastisch schiep, voortreffelijk het contrast tusschen de zware, oude vrouw en het hulpbehoevende kind wedergegeven.

De slanke amphora (afb. 5) wil eene nabootsing van een metalen voorbeeld zijn. De geheele oppervlakte is met glanzend zwart vernis bedekt; de ribben, ooren en deksel toonen vormen, die uit de metaalindustrie overgenomen zijn. De lauriertak om den hals was oorspronkelijk verguld; dus ook hier werd er naar gestreefd den indruk van glimmend en schitterend metaal te geven.

Wat het aanbrengen van goud op vazen betreft, dit komt veelvuldig voor, o. a. op de in de Krim gevonden Attische producten. Hier zijn het sieraden en wapens, welke

door hun glans de waarde en pracht van hun materiaal verraden.

Alle besproken voorwerpen zijn op Grieksch bodem of tenminste in landen gevonden, welke de Helleensche kultuur in zich opgenomen hadden. Eene nog grootere verspreiding hebben de Romeinsche kunstnijverheid-artikelen gevonden, wat natuurlijk in verband staat met de wereldheerschappij en groote kolonisatie der Romeinen. Zoo zijn

ook in ons land vele voorwerpen uitgegraven, welke ervan getuigen, dat tegelĳktĳdig met de Romeinsche soldaten ook hunne handwerkers naar de veroverde landen trokken. Daarbij komt nog, dat het verkeer overland door den aanleg van uitstekende wegen zeer toenam, terwijl de behoeften der in Rome verwende Romeinen een drukken export-handel in het leven riepen. Zoo is het volstrekt niet juist, aan te nemen, dat gevonden voorwerpen op de plaats zelf vervaardigd zijn. Integendeel, wanneer de goede afwerking en de smaak opvallen, waarmede het gevondene vervaardigd is, ligt het voor de hand,

Afb. 6. Medusakop.

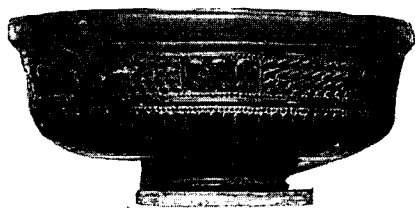
dat er slechts van invoer uit meer beschaafde Romeinsche landen sprake kan zijn. Zoo is het bronzen Medusareliëf (afb. 6) zeker niet gedreven in Blerik (bij Venlo), waar het, tezamen met stukken paardentuig, werd gevonden. Het is te dateeren op ongeveer 100 v. Chr.

Deze kop is een virtuosienstuk, wat de techniek betreft; het geheel is uit een dunne bronzen plaat gedreven, wat van eene buitengewone vaardigheid getuigt. Waartoe dit stuk gediend heeft, daarover bestaat geene zekerheid. Men heeft aan een strijdwagenbeslag gedacht, maar daarvoor steekt de Medusakop te veel naar voren. Zoolang eene betere verklaring niet te vinden is, blijft het het meest waarschijnlijk, dat wij hier te doen hebben met

een schildbeslag. De Medusakop komt als zoodanig, in 't midden van het schild aangebracht, reeds in zeer ouden tijd voor, zooals ons vazenbeschilderingen leeren. Men meende den vijand en den boozen blik af te schrikken door hem den afschrikwekkenden kop voor te houden. In ieder geval zou in dit geval slechts van een pronkschild sprake kunnen zijn, want het metaal is zóó dun, dat 't bij werkelijk gebruik als verdedigingswapen geenerlei waarde zou hebben.

Terwijl het van deze vondst onmogelijk is te zeggen, vanwaar zij naar het afgelegen en onbeduidende Blerik gekomen is, zijn wij daarentegen in het bepalen van de plaats van fabricatie gelukkiger, waar het den inhoud van een graf geldt, dat bij het Canisius-College te Nijmegen ontdekt is. Dit graf stamt uit ongeveer denzelfden tijd als de Medusakop: iets jonger zijn de voorwerpen, \pm 80 n. Chr.

De roode sigillatakomp (afb. 7), weder eene nabootsing van een metalen voorbeeld, toont als versiering eene fries, bestaande uit afwisselend 3 naast elkander geplaatste manskoppen en een schubbenornament. Dit stuk is behalve door zijne merkwaardige versiering belangrijk door het pottenbakkerstempel. Dit draagt den naam van een pottenbakker-atelier,

Afb. 7. Drinkkom.

dat men met recht meent gevonden te hebben in Zuid-Frankrijk. Den naam vindt men weder op vele vazen, welke bij La Graufesenque en Montans zijn opgegraven. In dit geval is het dus mogelijk te constateeren, dat langs de Rhône en verder over land en op de groote rivieren, Maas en Rijn, een drukke handel moet plaats gevonden hebben, want ook op ander vaatwerk komen stempels voor, welke op verre afkomst wijzen.

Van den oudsten tijd der Grieksche beschaving tot laat in de Romeinsche wereldheerschappij heeft de tentoonstelling ons proeven laten zien van hetgeen beide volkeren op het gebied der kunstnijverheid voortbrachten. De aangewezen weg om onze wetenschap dienaangaande uit te breiden en te verdiepen voert voor de Grieksche kultuur tot uitgravingen in het land zelf, zooals die reeds door Nederlanders in Argos ondernomen werden en tot een veel belovend resultaat geleid hebben; in ons land echter is nog genoeg, niet alleen te vinden, maar ook te conserveeren van hetgeen de Romeinen nagelaten hebben. Het is van het grootste belang, dat particulieren deelnemen aan het werk, dat nog te doen valt en wel daardoor, dat zij zooveel mogelijk voor de wetenschap belangrijke en voor het oog aantrekkelijke voorwerpen in wijdere kringen bekend maken, iets, waartoe deze tentoonstelling veel heeft bijgedragen.

Bonn.

HORACE NEYS.

KORTE BERICHTEN.

Nieuwe kerk te Amsterdam. — In October l.l. is begonnen met de restauratie van den westelijken gevel, die volgens de plannen van den architect C. B. Posthumus Meyjes herbouwd zal worden naar den oorspronkelijken vorm, zooals die op oude schilderijen en gravures wordt aangetroffen. Het minder fraaie quasi-gothiek bouwsel van 1845 zal hierbij verdwijnen.

Herstelling der Grooten of St. Eusebiuskerk te Arnhem. — De herstellingswerken over het jaar 1911 omvatten de laatste westelijke travées van den zuidelijken zijbeuk met de daaraan verbonden beeren, pynakels, luchtboog en ballustraden, geheel in aansluiting en in vorm en karakter overeenkomstig met die, welke in de twee voorgaande jaren werden uitgevoerd.

Daarmede is men genaderd tot het einde der tweede periode, die in 1903 is begonnen en die het zuidelijk transept, het inwendige van het middenschip en den zuidelijken zijbeuk omvat.

Berckespoort te Dordrecht. — In de gemeenteraadszitting van 18 December l.l. werd overeenkomstig het advies van B. en Ws. besloten om niet tot afbraak van de Berckespoort over te gaan en om te trachten, eene rijkssubsidie te verkrijgen voor de restauratie van dit gebouw.

O. L. Vrouwekerk te Dordrecht. — De herstellingswerken omvatten in 1911 het herstel der kagebinten der kruisgangen met het aanbrengen van nieuwe daken, goten en zolderramen, het herstel der bouwvallige gewelven, muren, contreforten en kroonlijsten, waaronder de romaansche kroonlijst van het westelijk transept. Verder werden de metselraamtraceeringen hersteld.

Waag te Enkhuizen. — De restauratiewerken, die in hoofdzaak de inwendige inrichting van de Chirurgiënskamer betroffen, zijn geëindigd. Men hoopt in het gebouw een oudheidkamer in te richten.

Herstelling der Grooten of St. Janskerk te Gouda. — Nu de daken van het noordwestelijk gedeelte der kerk geheel weder in goeden staat zijn gebracht, kwamen in 1911 de daken van het middenschip van den toren tot aan het kruis aan de beurt van herstelling, aangezien de pijlers, bogen en muren van dat gedeelte reeds in soliedien toestand verkeerden.

Daarbij zijn bij de vensters in de noordelijke middenschipmuren in plaats van de houten stijlen steenen tusschenstijlen aangebracht.

Het Proostenhuis te Hoorn. — De herstellingswerken aan dit gebouw (thans het Westfriesch-Museum) zijn geëindigd. De voorgevel is geheel opnieuw opgetrokken, waarbij de Namensche steen door hardsteen is vervangen. Ook het beeldhouwwerk is vernieuwd.

Het in den bovengavel geplaatste wapen bleek geplaatst te zijn vóór een geschonden gebeeldhouwd wapen van Prins Willem III, hetwelk thans is vernieuwd.

Ook het inwendige is gewijzigd, waardoor de bruikbaarheid van het gebouw als museum zeer is verhoogd; de verdeling der vertrekken is verbeterd en door het in gebruik nemen van de 3de verdieping is meer plaats verkregen voor het rangschikken der verzameling. In de schilderijenzaal is eene schoorsteenbetimmering geplaatst, afkomstig van het Oost-Indisch huis, met een groep van de bewindhebbers der Kamer Hoorn, geschilderd door J. de Baen.

In het »Handelsblad» werd een zeer waardeerend artikel gewijd aan de nieuwe inrichting van het museum, hetwelk ook opgenomen is in »de Bouwwereld 1911, bl. 343.

Opheusden. — Bij het graven voor klei op grond binnen den dijk zijn toevalliger wijze aan het daglicht gekomen: een prachtig mooie gouden munt van Gratianus (375—383 n. Chr.) en verder eenige zilveren denarii, o.a. van keizer Hadrianus Antoninus Pius en keizerin Faustina. Deze munten zijn alle zeer afgesleten. Ook zag ik nog twee bronzen haarnaalden met mooi bewerkte knoppen.

Het meest interessante voorwerp van deze vondst is zeker wel een bronzen scheermes, dat ik voor voorhistorisch houd. De aarden pot, waar ik nog een onderzoek naar instelde, is geheel zoek geraakt.

De voorwerpen zijn in verschillende handen terecht gekomen.

R. JESSE.

Toren van de Bullenkerk te Zaandam. — Vrij spoedig na de restauratie van kerk en toren in 1899 bleek in 1910, dat de stijlen boven den overloop voor een groot deel verrot waren en dat verschillende constructie-deelen voorziening eischten. De noodige voorzieningen, waarvoor Rijk en Provincie subsidie weigerden, zijn thans onder leiding van den gemeente-architect, den Heer J. H. Daadhagen, aangebracht. De kosten, ruim f 4000.—, zijn door de gemeente betaald. Zie »De Bouwwereld», 10 Januari 1912.

Het Halsenmuseum te Haarlem. — Den 17en Januari l.l. is in den Raad te Haarlem een voorstel behandeld van B. en W. om het raadsbesluit van 20 October 1909 in te trekken, waarbij is bepaald, dat het salaris van den directeur f 1000 zou bedragen, en dit salaris te stellen op f 2000 tot f 3000, met dien verstande, dat het bij elke benoeming en voorts telken jare bij raadsbesluit zal worden vastgesteld.

B. en W. waren tot dit voorstel gekomen door een rapport van de meerderheid der Commissie van Toezicht, die de jaarwedde van f 1000 niet meer in behoorlijke verhouding achtte tot den aard der betrekking en tot de eischen, die gesteld moeten worden aan dengene die haar vervullen.

Het voorstel om de verordening van 20 Oct. 1909 in te trekken werd aangenomen met 15—14 stemmen. Over het tweede voorstel omtrent het salaris staakten de stemmen met 15—15.

De vraag van den Heer Van Schevikhaven in het voorlaatste nummer van het »Bulletin», blz. 212, omtrent antieke steenen in middeleeuwsche zegels, wordt het uitvoerigst en het best behandeld door E. Babelon in zijn »Histoire de la gravure sur gemmes en France», waar hij aantoonst dat niet alles antieke steenen is geweest, wat men bij den eersten oogopslag er voor houdt, en verder ook bij Furtwängler, »Die antiken Gemmen, Geschichte», p. 375.

De fraaie antieke steen, dien Sweder van Abcoude, 1332 en 1333, in zijn zegel gevat had, heb ik, met al wat ik daaromtrent kon vinden, behandeld in de »Revue Archéologique» van 1905, II, p. 432—439, naar aanleiding van het afgietsel, dat te Utrecht in het Stedelijk Archief te krijgen is.

Ik heb toen ook nog een antieken steen vermeld bij Butkens, »Annales de la Maison de Lynden, preuves», p. 6, in het zegel van Dirk van Brederode (1190) afgebeeld, maar wat ik toen niet wist en wat zeker merkwaardig genoeg is om hier thans nog medegedeeld te worden, is dat dezelfde steen, dien de Heer van Abcoude gebruikte, ook schijnt voor te komen in een zegel, volgens een mededeeling van den Heer Salomon Reinach, jaren geleden door den Heer Ernest d'Acy in Picardië gezien. Het randschrift daar: SIGILL MAC////ANDIE · ARCHIH · VESSION is mij niet geheel duidelijk. Ik kan alleen uit den ovalen vorm van dit zegel wel opmaken dat de stichtsche edelman, met zijn huis, door Arkel te gronde gericht, eerder bezitter was van dit kleinood, dan hij wiens zegel in Picardië gevonden werd.

J. SIX.

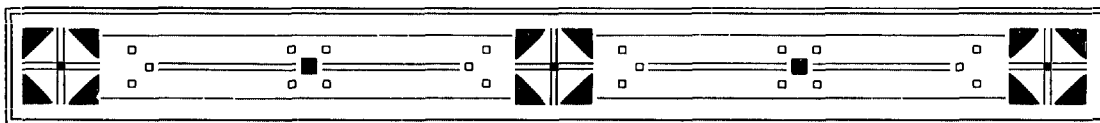
Kerkdiefstal. — In de N. R. Ct. van 10 November 1911 wordt bericht, dat in de kerk te Willige Langerak is ingebroken en dat aldaar een koperen doopbekken, een voorlezerslezenaar en twee zware sloten en hoeken van den bijbel zijn ontvreemd. Wij vestigen hierop de aandacht, omdat hieruit blijkt, *dat ook in de kringen van inbrekers de belangstelling voor oude kerksieraden toeneemt.* Moge dit een aansporing zijn voor de kerkbesturen om tijdig maatregelen te nemen tegen de al te groote belangstelling van die zijde.

Personalialia.

De heer A. J. Servaas van Royen heeft met 1 April 1912 ontslag aangevraagd als directeur van het Gemeente Museum te 's-Gravenhage. Dit ontslag is hem eervol verleend onder dankbetuiging voor de door hem aan het museum bewezen diensten.

De heer J. O. Kronig, tijdelijk benoemd tot directeur van het Stedelijk Museum te Haarlem, heeft zich niet beschikbaar gesteld voor eene definitieve benoeming.

De heer C. F. L. de Wild, restaurateur van schilderijen te 's-Gravenhage, is naar Amerika vertrokken om aldaar werkzaam te zijn voor de bekende kunsthandel van Knoedler & Co. te New-York.

REGISTER.

- Aanwinsten van het Museum te Alkmaar, 42; van het Museum der vereeniging »Flehite« te Amersfoort, over 1909, 316; van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, met afb., 20–26, 41, 207–209, 243–247; van het Rijksmuseum, 41, 206–207, en van 's Rijks Prentenkabinet, 207; van het Museum van Oudheden te Assen, 48; van de verzameling der vereeniging »Oud-Gorcum« te Gorinchem, 316–317; van het Mauritshuis te 's-Gravenhage, met afb., 185–187, 209; van het Kon. Kabinet van munten, enz., 209–210; van het Museum van Oudheden te Groningen, 46, 73–78, 317; van het Friesch Museum te Leeuwarden, 211; van het Stedelijk Museum te Leiden, 209; van het Museum van Oudheden te Rotterdam, 108, 289–290.
- Abbenbroek, Herstel der N.-H. kerk, 38.
- Abcoude (Sweder van), Zijn zegel, 212, 327.
- Adriaensz. (Claes), van Delft, 138.
- Aelten (W. van), klokkengieter, 200.
- Akers (Harry), 63.
- Alkmaar, Verslag van het Archief, Museum en Bibliotheek, 42; Verbouwing van het stadshuis, 108.
- Amersfoort, Onoordeelkundige restauratie van het St.-Pieters- en Blocklandtsgasthuis, 215–217; Verslag van de vereeniging »Flehite« over 1909, 316.
- Ammeroy (Cornelis), geelgieter, 202.
- Amsterdam, Aanwinsten van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, met afb., 20–26, 41, 207–209, 243–247; van het Rijksmuseum, 41, 206–207; Afbraak van de R.-K. kerk »'t Boompje«, 44–45; Aanwinsten van 's Rijks Prentenkabinet, 207; Restauratie van den westelijken gevel der Nieuwe kerk, 325.
- Anderen, Vuursteen en beitel gevonden, 48.
- Ankersmit (Hendrik Jan), 125.
- Anthoniszoon (Adriaen), vestingbouwkundige, 116, 119.
- Apeltoorn (Zweer van), 173.
- Appingedam, Restauratie van het raadhuis, 45.
- Arnhem, Het graf, de graftombe en het beeld onder den baldakijn van hertog Karel van Egmond in de St.-Eusebiuskerk, met afb., 223–234; Restauratie van de Groote kerk, 263, 325; Verslag van de Commissie tot verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst over 1910, 285.
- Asch (Willem van), Zijn grafmonument, 109, 173.
- Bacon (Nicholas), Tombe voor — en zijne vrouw Anne Butts, door Hendrik [Bernard?] Jansen, 60.
- Bacon (Philippa), Haar grafteeken, door Nicholas Stone, 59.
- Baen (J. de), Groep van bewindhebbers der Kamer Hoorn van de O. I. C., 326.
- Baexen (Johanna van), 173.
- Balthasar (Jurjen), klokkengieter, 221.
- Bassano (Jacopo), De roof van Proserpina, teekening door Jacob Pijnas of —, met afb., 183–185.
- Bassen (Barthold van), schilder en bouwmeester, met afb., 234–240.
- Basterts (Otto), burgemeester van Deventer, 170.
- Batenburg (Maria van), Grafzerk van Adolph van Gelder en zijne vrouw —, 140.
- Bedford (Luce, gravin van), 58.
- Beeck (Van der), Geslachtswapen, 160.
- Beeck (Johan van der), 151.
- Beelaerts (Gerard), Zijn portret in ets, door H. C. Brechtel, met afb., 79.
- Beelaerts (W. A.), Hans Coenraad Brechtel, met afb., 78–81; De grafheuvels op de Doorwerthsche heide, 240–243.
- Beeldhouwwerk, Kraagsteenen in het kasteel Duurstede, 16; Borstbeeld eener heilige vrouw, Bespotting van Christus, Kruisdraging en Kruisafneming, met afb., 24–26; Kapiteelen in een keldergewelf te Leiden, 39; Grafzerken te Rhoon en te Voorburg, 40; Koperen borstbeeldjes en

- brokstukken gedreven en gegraveerd bladkoper te Groningen gevonden, met afb., 46, 73-78; De Engelsche bloedverwanten van Hendrik de Keyser, met afb., 49-66; Fragmenten van een fries uit het Koningshuis te Rhenen, met afb., 73; Grafmonument van Willem van Asch van witkalk ontdaan, 109, 173; Beeldhouwwerk te Deventer, 122, 127, 128, 133, 134, 139, 150, 151, 154, 157, 159, 165, 169; Zerken in de N.-H. kerk te Voorst, 172; De apostel- en heiligenbeelden in de voormalige kapel van Sinte Agatha te Delft, met afb., 188-195; Grafmonumenten in de N.-H. kerk te IJselstein, met afb., 197-198, 265; Graftombe van Jero-nimus van Tuyll van Serooskerke, 221-222; Het graf, de graftombe en het beeld onder den baldakijn van hertog Karel van Egmond in de St.-Eusebiuskerk te Arnhem, met afb., 223-234; Monument van Menno van Coehoorn te Wijckel, 267, 301; Frontispice van het Stads-Pesthuis te Rotterdam, enz., 289-290; De beelden in de Luthersche kerk te Delft, met afb., 291-292.
- Beets (N.), Ontleeningen IV: Cornelis Engebrechtsz. en Albrecht Dürer; V: Lucas van Leyden en Albrecht Dürer, met afb., 8-12; Aanwinsten Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, met afb., 243-247.
- Behangsels, 108, 163, 165, 167.
- Bellamy (Lysbeth), echtgenoot van Hendrik de Keyser II, 53.
- Bemp (John), vicaris van Sidbury, 49.
- Bentheim (Johann Adolf, graaf van), Penningen ter eere van -, 209.
- Berents (Daniël), schrijnwerker te Kampen, 123.
- Berkel, Doopvont der N.-H. kerk niet verkocht, 38.
- Bericum (Geerburg van), echtgenoot van Johan Steeweck, 80.
- Bernini, Beeld van den H. Longinus; Borstbeeld van Karel I, naar teekeningen van Ant. van Dijck, 54; Tabernakel der St.-Pieterskerk, 65.
- Bernulphus, regelt de onderlinge betrekkingen der kapittelen van St.-Salvator te Utrecht en St.-Lebuius te Deventer, 135.
- Bevervoorde, Geslachtswapen, 131.
- Birnie, 169.
- Blaissendorp (Samuel), juwelier, 79, 80.
- Bockholt (Adriaen en Arnoldt van), Hun geslachtswapen, 131.
- Bodely (Thomas), Zijn borstbeeld, door Nicholas Stone, 55.
- Boecholt (Johan van), 151.
- Boedeker (Balthazar), 156; Grafzerk van - en zijne vrouw Johanna ten Grotenhuys, 140.
- Boedeker (Marten), Zijn portret en wapen, 130.
- Boekbanden, 153, 251.
- Boekbespreking, 205, 292-300.
- Boevinck (Herman), 160.
- Bol (Ferdinand), Rembrandt's Elisabeth Bas, toegeschreven aan -, 311-313.
- Bongert (Bernard van den), 310.
- Bonn (Von), Opnamen van het Koningshuis te Rhenen, met afb., 71, 73.
- Borch (Gerard ter), Regentenstuk, met afb., 127; ? Portretten van den stadhouder Willem III en zijne gemalin, 128.
- Borch (Jacob van der), bouwt een kapel aan het St.-Nicolaasklooster te Utrecht, met afb., 313-316.
- Borchhardt (I.), klokkengieter, 144.
- Borgerink, Geslachtswapen, 127.
- Borgerink (Herman), 163.
- Borne (Dirk van den), drukker te Deventer, 115.
- Borrel (A.), uurwerkmaker, 144.
- Borselaer (Pieter), Damesportret, 206.
- Borselen (Frank van), 13.
- Both (Thomas), klokkengieter, 200.
- Bouricius (L. G. N.), De beelden in de Luthersche kerk te Delft, met afb., 291-292.
- Braakman (Koenraat), 124.
- Bray (Jan de), Judith en Holofernes, 41.
- Brechtel (Hans Coenraad), zilversmid en etsen, met afb., 78-81.
- Breda (Jacob van), drukker te Deventer, 115.
- Brederode (Van), Geslachtswapen, 13.
- Brederode (Dirk van), Zijn zegel, 327.
- Breen (Claes van), 23.
- Brilman (Berend), 125.
- Britsch-Indië, Hollandsche monumenten in -, 105-108.
- Broekhuysen (Willem van), 212.
- Bronkhorst (Wilhelmina van), 310.
- Brons, 41, 201-202, 319, 323, 326.
- Brouwer (Alexander), 142.
- Brouwer (Jan den), 315.
- Bruggen (Ter), Geslachtswapen, 140.
- Bruggen (Hendrik ter), De vier evangelisten, 128.
- Bruggen (Richard ter), 128.
- Brujns van Negennap, Geslachtswapen, 131.
- Buinnerveen, Brug van boomstammen onder het veen ontdekt, 217-218.
- Buiser (Ewold), 160.
- Burgkmair (Hans), Ontleeningen aan zijne hout-sneden door Cornelis Engebrechtsz., 9.
- Buyskens (Reine), 155.
- Calis (Jan van) [Jan Harnsmaker], 223.
- Campen (Jacob van), 52, 53, 57, 62, 65, 237, 239.

- Carey (Elizabeth), Haar grafombe, door Nicholas Stone, met afb., 64.
- Carlo (Gerrit), 131.
- Casaubon (Isaac), Zijn gedenkteeken, door Nicholas Stone, 63.
- Cats (Elizabeth), 311.
- Ceramiek, 21–24, 41, 43, 48, 78, 208, 209, 211, 242, 290, 319–322, 324.
- Ceulen (Cornelis Jansz. van), Regentenstuk, 236.
- Ceylon, Toestand der Hollandsche graven op de kerkhoven van —, 107–108.
- Christiaens (Johan), uitgever, 147.
- Clemens, chirurgijn te Amsterdam, 310.
- Coehoorn (Menno van), vestingbouwkundige, 117; Zijn monument, 267, 301.
- Coke (Edward), Zijn grafteeken, door Nicholas Stone, met afb., 64.
- Columba (Jeronimus), 122.
- Couwenhoven (Pieter), 237.
- Cox (Richard), Zijn gedenkteeken, door Nicholas Stone, 63.
- Cram (C.), klokkengieter, 222.
- Cranfield (Lionel), Graftombe van — en zijne vrouw, toegeschreven aan Nicholas Stone, 64.
- Crans (C.), klokkengieter, 144.
- Culemborch (Aleid van), Haar grafombe, 198, 265.
- Daniëls (Derk), beeldhouwer, 123.
- Dapper (Bernhard), Zijn wapenbord, 159.
- David van Bourgondië, Zijn devies en embleem, met afb., 15–16.
- Delft, Hardsteen afdekking der bruggen vervangen door rollagen van baksteen, 38; De afgebroken gevel van het Venduhuis door het gemeentebestuur gekocht, 45; Opening van het Museum van Oudheden en het aangrenzende Ethnographisch Museum, 48; De apostel- en heiligenbeelden in de voormalige kapel van Sinte Agatha, met afb., 188–195; Verslag van het Rijksmuseum »Huis Lambert van Meerten«, 210; Laat-Gothische deuroplijsting in het Venduhuis, 218; De beelden in de Luthersche kerk, met afb., 291–292.
- Denekamp, Restauratie van de R.-K. kerk, 268–269.
- Deventer, Mededeelingen over zijn monumenten, met afb., 111–170.
- Deviezen (Bourgondische), met afb., 12–16.
- Dieliaert (Chr.), Stilleven, 41.
- Diepholt (Rudolf van), bisschop, Zijn familie-wapen, 121, 139.
- Diesen (Lamberta van), 155, 156.
- Diever, Urnen opgegraven, 48.
- Digges (Dudley), 52.
- Does (Adriaan van der), Altaarstuk waarop — met familieleden, 311.
- Does (Steven van der), 311.
- Does (Wigbold van der), 311.
- Does (Willem van der), De portretten zijner drie dochters Adriana, Henrica en Margaretha en haar echtgenooten op een altaarstuk van Cornelis Engebrechtsz., met afb., 303–311.
- Dompiere de Chaufepié (H. J. de) herdacht, 7–8.
- Doopvonten, 38, 222.
- Doorwerth, Restauratieplannen voor het kasteel, in verband met het verkrijgen eener rijkssubsidie, 35–38, 103–104; Verslag der commissie van advies betr. de herstelling, met afb., 81–103; Beslissing der Vereeniging te dezer zake, 104–105; De grafheuvels op de Doorwerthsche heide, 240–243.
- Dordrecht, Gevel aan de Voorstraat in den ouden staat hersteld, 39; Onderzoek tot behoud van de Berckepoort, 45, 325; Restauratie van de O. L. Vrouwekerk, 325.
- Dou (Gerard), Binnenhuis [vervalsching], De waterzuchtige vrouw, De jonge moeder, De bijbellezing, met afb., 18–20.
- Doys (Theodora Odilia van), 311.
- Dürer (Albrecht), Ontleeningen aan zijne hout-snedes en gravures door Cornelis Engebrechtsz. en Lucas van Leyden, met afb., 8–12.
- Duiven, Restauratie van den toren, 268.
- Duivenvoorde (Aelbrecht van), 310.
- Dijck (Antonie van), Teekeningen, waarnaar borstbeeld van Karel I, door Bernini, 54.
- Dijckhuizen (Harmen van), 131.
- Eeckhout (Gerbrand van den), 313.
- Eleonora van Engeland, laat de Broerenkerk te Deventer bouwen, 152; Haar grafzerk, 153.
- Emblemen, 12–16.
- Engebrechtsz. (Cornelis), 246, Zijn ontleeningen aan Albrecht Dürer en Hans Burgkmair, met afb., 8–11; Altaarstuk voor de familie Van der Does, met afb., 303–311.
- Enkhuizen, Het Roode paard en zijn maker, 201–202; Voortgang in de ontblooting der gewelfschilderingen in de Zuiderkerk, 218; Restauratie van de waag, 325.
- Enschedé (J. W.), Nog eens orgelbouw en oude orgels, 16–18; Windwaag, 212–213.
- Erasmus, 168; Copieboek zijner briefwisseling, 130.
- Etten, Restauratie van den kerktoeren verzekerd, 45.
- Evangeliarium, 153.
- Eyck (J. van), 143.
- Eyll (Loodeweyk van), 124.

Feith (J. A.), De 12e-eeuwsche vondst te Groningen, met afb., 73-78.
 Flines (Guilbert), Gegraveerde penning op zijn huwelijk met Rebecca de Wolf, 208.
 Flower (Robert), 63.
 Frederik van Bohemen en het Koningshuis te Rhenen, met afb., 66-73, 234-240.
 Frederiks (J. A.), Zijn ontslagneming als directeur van het Museum van Kunstnijverheid te 's-Gravenhage, 218-220, 247-262.
 Freise (Kurt), Jacob Pijnas oder Jacopo Bassano?, met afb., 183-185.

Gaesbeek (Van), Geslachtswapen, 13.
 Gawdy (Lady), Haar grafmonument, door Nicholas Stone, 59.
 Geertgen tot St. Jans, 8, 243.
 Gelder (Aert de), 41.
 Gelder (Adolph van), Grafzerk van — en zijne vrouw Maria van Batenburg, 140.
 Gelder (H. E. van), Een Haagsche museumquestie, 218-220, 247-262; Iets over Barthold van Bassen, ook als bouwmeester van het Koningshuis te Rhenen, met afb., 234-240; Bespr.: Geschiedkundige aantekeningen op de havezathen van Twenthe, door G. J. ter Kuile, met afb., 292-297; De toren »De Oldehove« te Leeuwarden en zijn geschiedenis, door W. C. A. Hofkamp, met afb., 298-300.
 Gemmen, 212.
 Gevelsteen, 42, 118, 120, 122, 134, 154, 157, 158, 160, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 168.
 Gewelf- en muurschilderingen, 48, 140-142, 151, 171, 218, 222.
 Gheyn (Jacob de), 23.
 Gheyn (Van den), geelgieters, 202.
 Gildestukken, 124-126, 131, 317.
 Gips (A. F.), De apostel- en heiligenbeelden in de voormalige kapel van Sinte Agatha te Delft, met afb., 188-195.
 Glasschilderkunst, 40, 137, 159, 168, 169, 243-247, met afb.
 Glaswerk, 43, 131.
 Glauwe (Anna), Grafzerk van Marten Stegeman en zijne vrouw —, 140.
 Goeickinck (Gerrit), 131.
 Goor (Anthony), 63.
 Gorinchem, Restauratie van het huis »in Bethlehem«, 263-264; Jaarverslag der vereeniging »Oud-Gorcum« over 1910-11, 316-317.
 Gouda, Restauratie van de St.-Janskerk, 325.
 Goudleer, 108.
 Goudsmidswerk, 115, 131-132, 142, 151, 153, 154, 159, 172.

Grafheuvels, 240-243.
 's-Gravenhage, Commissie gevormd tot oplossing van het Museumvraagstuk, 45; Rechtsvordering van den Staat in zake den Hofvijver, 46; Plan-Frowein tot gedeeltelijk behoud van het raadhuisc-complex, 46; Aanwinsten van het Mauritshuis, met afb., 185-187, 209; van het Kon. Kabinet van munten, enz., 209-210; De ontslagneming van J. A. Frederiks als directeur van het Museum van Kunstnijverheid, 218-220, 247-262; Restauratie van wanden en plafonds der Luthersche kerk, 264, 267; Restauratie van de Groote- of St.-Jacobskerk, 264, 267-268; Jaarverslag over 1910 van de Commissie van beheer over het Gemeentemuseum, 286-289; Ontslagaanvraag van A. J. Servaas van Royen als directeur van het Gemeentemuseum, 327.
 's-Gravesande (Arent Aaronsz.), bouwmeester, 237.
 Groningen, Koperen heiligenbeeldjes en brokstukken gedreven en gegraveerd bladkoper gevonden, met afb., 46, 73-78; Verslag van het Museum van Oudheden over 1910, 317; Wederopbouw van de 18e-eeuwsche poort met zonnwijzer van het voormalige Prinsenhof, 317.
 Groote (Geert), 153, 158.
 Grotenhuys (Johanna ten), Grafzerk van Balthazar Boedeker en zijne vrouw —, 140.
 Gustaaf Adolf, Zijn borstbeeld, door Hendrik de Keyser II, 53.
 Gijsberti, notaris te Amsterdam, 49.

Haan (A. de), 295.
 Haarlem, De restauratie der schilderijen van Frans Hals in het Stedelijk Museum, 27-29; Jaarverslag der vereeniging »Haerlem«, 42; Ronschrijven van B. en W. aan de architecten om hun medewerking tot behoud van het stadsschoon, 220; Salarisregeling van den directeur van het Museum, 326; J. O. Kronig, tijdelijk directeur, stelt zich niet beschikbaar voor eene definitieve benoeming, 327.
 Haelwegh (Niklaes), 131.
 Haersolte (Antonie Adolf van), 295.
 Hafstadt (Gerrit), 124.
 Haiden (Veronika), echtgenoot van Stephan Brechtel I, 80.
 Hakesberch (Geerlich), 158.
 Halewijn (Van), Geslachtswapen, 41.
 Hals (Frans), De restauratie der Haarlemsche schilderijen van —, 27-29.
 Halsteren, Toestand der Quirinuskerk, 220.
 Halut (Remigius de), geschutgieter, 202.

Hardenstein (Dirk van), Schoorsteenstuk: Scipio en de bruid van Numantia, 128.
 Harderwijk, Afbreken van den vestingmuur, 108; Restauratie van de R.-K. kerk, 268.
 Harington (James), Gedenkteeken voor — en zijne vrouw, 58.
 Harnsmaker (Jan) [= Jan van Calis], 223.
 Hasselt (P. van), klokkengieter, 200.
 Haver (Jan), 160.
 Heemschut, 29–30, 175, 180–181.
 Heemskerk (Jacob van), Zijn gedenkteeken, door Hendrik de Keyser, 57, 63.
 Heeringa (K.), Beschrijving van Schiedam, bespr. door S. v. B., 205.
 Heerman van Oestgeest (Jacob), Zijn portret en dat zijner vrouw, met afb., 303–311.
 Hemony (Frans en P.), klokkengieten, 142–144.
 Hendricksz. (Aaron), 239.
 Hendricks (Beltien), 154.
 Hendricks (Jan), stadsmetselaar te Amsterdam, 56.
 Hermsen (Roelof), 159.
 's-Hertogenbosch, Restauratie van het goudleer in het raadhuis, 108; Restauratie der St.-Janskerk, 220–221.
 Hessen (Otto van), 80.
 Heukelom (Bertha van), Tombe van Gijsbrecht van (Amstel) IJselstein en zijne vrouw —, enz. met afb., 197–198.
 Hoecke (Adrianus van), goudsmid te 's-Gravenhage, 80.
 Hoefler (F. A.), Mededeelingen over de monumenten van Deventer, de N.-H. kerk te Voorst en het slot Nijenbeek, met afb., 111–172; Verslag van de handelingen van de samenvoering van de vereenigingen voor »Denkmalpflege« en »Heimatschutz« in Salzburg op 13–16 Sept. 1911, 271–281; Mededeelingen omtrent de zorg voor de monumenten in Oostenrijk, 281–285.
 Hofkamp (W. C. A.), De toren »De Oldehove« te Leeuwarden en zijn geschiedenis, bespr. door H. E. van Gelder, met afb., 298–300.
 Holland (Samuel), 154.
 Holles (Francis en George), Hun grafmonumenten, door Nicholas Stone, 61, 62.
 Holtgreve (J. H.), orgelbouwer, 139.
 Hoogers (H.), Teekening van het Koningshuis te Rhenen, met afb., 70.
 Hoorn, Restauratie van het waaggebouw, 264–265; Idem van het Proostenhuis, 325–326.
 Hoppestein (Rochus Jacobus), pottenbakker, 23, 24, 209.
 Horsius (H. J.), 124.
 Houten Joost van), klokkemaker, 128.

Howard (Henry), graaf van Northampton, Zijn grafteeken, door Nicholas Stone, 55.
 Huibers (J. D.), Geschilderde banier, 131.

Ivoor, 153.

Jaarverslag van den Nederl. Oudheidk. Bond, 178–183.

Jackopsen (Gerrit en Jan), 131.

Jansz. (Dirick), kapelaan te Rotterdam, Zijn grafzerk, 108, 290.

Jansen (Hendrik) [Bernard?], beeldhouwer, 56, 60.

Jones (Inigo), bouwmeester, 52, 56, 62, 65.

Jonker, Aquarellen, 317.

Jordens (Gerhardt), Zijn wapenbord, 159.

Jordens (Hendrik), 160.

Jordens (Johan), 158, 161.

Jordens (Peter), 161.

Kampen, Restauratie van het Gothische huis, 266–267, 301.

Karel de Groote, Zijn zegels, 212.

Karel de Stoute, Zijn devies, 15.

Karel van Egmond, Zijn graf, zijn graftombe en het beeld onder den baldakijn in de St.-Eusebiuskerk te Arnhem, met afb., 223–234.

Karel I, Zijn borstbeeld, door Bernini, naar teekeningen van Ant. van Dijck, 54.

Keizer (Ewold), 160.

Kelderman (Jan), 124.

Kerkmeubelen, 139, 150, 151, 153, 172, 197, 222, 252, 290, 327.

Ketelaer (N.), drukker te Utrecht, 130.

Keyser (Hendrik de), 119, 138, 265; Zijne Engelsche bloedverwanten, met afb., 49–66.

Keyser (Hendrik de) II, 53, 65.

Keyser (Thomas de), 53.

Keyser (Willem de), 52, 55, 65.

Klasen (Jan), 125.

Klokken, 47, 48, 142–144, 150, 171, 200, 221, 222.

Koperwerk, 46, 73–78, 131, 132, 151, 154, 197, 222, 251, 290, 327.

Koster (Gerrit), geelgieter, 202.

Kramer (Albert), 170.

Kremer (Jan), 131.

Kronig (J. O.), tijdelijk directeur van het Stedelijk Museum te Haarlem, stelt zich niet beschikbaar voor eene definitieve benoeming, 327.

Kuile (G. J. ter), Geschiedkundige aantekeningen op de havezathen van Twenthe, bespr. door H. E. van Gelder, met afb., 292–297.

- Kunst (Pieter Cornelisz.), Gebrandschilderde ruitjes, toegeschreven aan —, met afb., 243–247.
- Laeck (Hans van der), 131.
 Laeuelinck (Joachgum), 131.
 Langerak, Restauratie der N.-H. kerk, 39.
 Lastman (P.), De offerstrijd tusschen Orestes en Pylades, 41.
 Lavecq (Jacques), Mansportretten, 206, 207.
 Law (John), Zijn monument, door Nicholas Stone, 57.
 Ledenlijst van den Ned. Oudheidk. Bond, 1–6.
 Leeghwater, bouwkundige, 48.
 Leempt (Ger. de), boekdrukker te Utrecht, 130.
 Leeuwarden, Verslag over 1909–10 van het Friesch Genootschap, 211; De toren »De Oldehove« en zijn geschiedenis, met afb., 298–300.
 Leiden, Gebeeldhouwde kapiteelen in een keldergewelf, 39; Aanwinsten van het Stedelijk Museum, 209.
 Leiden (Johan en Ghert van), Hun grafzerk, 140.
 Le Maire, predikant te Amsterdam, 49.
 Lennich (M. Lucas van), 143.
 Leussen (Harmen), 131.
 Levecq (Jacques), Mansportretten, 206, 207.
 Levinus (Johannes), vicaris te Deventer, Zijn grafzerk, 139.
 Leyden (Lucas van), 8, 243, 246, 247; Ontleeningen aan Albrecht Dürer, met afb., 11–12; Portretje van Johan Lubbers (?) toegeschreven aan —, 317.
 Listing, notaris te Amsterdam, 53.
 Lochorst (Van), Gegevens omtrent dit geslacht, 309–310.
 Lochorst (Jan van), Zijn portret en dat zijner vrouw, met afb., 303–311.
 Lodewijk de Vrome, Zijn zegel, 212.
 Loos (W.), 154.
 Losscher (Henrick), 158.
 Lubbers (Johan)?, Zijn portret, toegeschreven aan Lucas van Leyden, 317.
 Luicksen (Lucas), 131.
- Maasland, Herstelling der gebrandschilderde glazen in de N.-H. kerk, 40.
 Maastricht, Restauratie der Dominikanerkerk, 265.
 Maertensdochter (Margaretha), 303.
 Maertensz. (Jacob), 303.
 Maetijssen (Harman), 131.
 Magnus (Antonio), 131.
 Maisonneuve, kolonel, 290.
 Margaretha van Savoye, Haar devies, 12–13.
 Maria Stuart, Haar portret, door Gerard ter Borch?, 128.
- Marienburg (Joan), Zijn wapenbord, 159.
 Marienburg (Zwandia), 131.
 Martin (W.), Een valsche Dou, met afb., 18–20.
 Maximiliaan van Oostenrijk, vergunt aan Deventer de keizerlijke kroon boven het stadswapen te voeren, 112.
 Mededeelingen (Korte), 44–48, 108–110, 173–174, 212–222, 291–292, 325–327.
 Mededeelingen (Officieele), 7.
 Merkmán (Pieter), 42.
 Metsys (Quinten), 8.
 Meubelen, 24, 41, 131, 208, 251, 252, 290.
 Meyer (Arent), 160.
 Michaël (J. G.), bouwkundige, 92.
 Middelburg, Restauratie van het raadhuis, 46, 263; Idem van de Nieuwe kerk, 46.
 Middelburg (P.), 124.
 Monte (Aegidius de), bisschop van Deventer, 115, 121.
 Monumenten, Verslag van de handelingen van de samenkomst van de vereenigingen voor »Denkmalpflege« en »Heimatschutz« in Salzburg, Sept. 1911, 271–281; Twee leerrijke gevallen [te Aken]: geen rechte rooilijnen; geen vrijlegging van een monument, 213; Herbouw van monumenten, 213–215; Monumentenbeschrijving in het buitenland [Oldenburg], 202–204; Mededeelingen omtrent de zorg voor de monumenten in Oostenrijk, 281–285; Monumentenzorg en museumbeheer in de Staatsbegroting voor 1912, enz., 262–270, 300–302; Jaarverslag-1910 der Rijksmonumentencommissie, 270–271; Geschiedkundige aantekeningen op de havezathen van Twenthe, met afb., 292–297; Herstel der N.-H. kerk te Abbenbroek, 38; Verbouwing van het stadhuus van Alkmaar, 108; Onoordeelkundige restauratie van het St.-Pieters- en Blocklandtsgasthuus te Amersfoort, 215–217; Afbraak van de R.-K. kerk »t Boompje« te Amsterdam, 44–45; Restauratie van den westelijken gevel der Nieuwe kerk aldaar, 325; Restauratie van het raadhuis te Appingedam, 45; Restauratie van de Grootte kerk te Arnhem, 263, 325; De afgebroken gevel van het Venduhuis te Delft door het gemeentebestuur gekocht, 45; Laat-Gothische deuromlijsting daarin gevonden, 218; Restauratie van de R.-K. kerk te Denekamp, 268–269; Mededeelingen over Deventer, met afb., 111–170; Restauratieplannen voor het kasteel Doorwerth in verband met het toekennen eener rijkssubsidie, 35–38, 103–104; Verslag der commissie van advies betr. de herstelling, met afb., 81–103; Beslissing der

Vereeniging te dezer zake, 104–105; Gevel aan de Voorstraat te Dordrecht in den ouden staat hersteld, 39; Onderzoek tot behoud van de Berckepoort, 45, 325; Restauratie van de O. L. Vrouwekerk, 325; Restauratie van den toren te Duiven, 268; Restauratie van de waag te Enkhuizen, 325; Restauratie van den kerktoren te Etten verzekerd, 45; Restauratie van het huis »in Bethlehem« te Gorinchem, 263–264; Restauratie van de St.-Janskerk te Gouda, 325; Plan-Frowein tot gedeeltelijk behoud van het raadhuis-complex te 's-Gravenhage, 46; Restauratie van wanden en plafonds der Luthersche kerk, 264, 267; Restauratie van de Groote- of St.-Jacobskerk, 264, 267–268; Wederopbouw van de 18e-eeuwsche poort met zonnewijzer van het voormalige Prinsenhof te Groningen, 317; Rondschrijven van B. en W. van Haarlem aan de architecten om hun medewerking tot behoud van het stads-schoon, 220; Toestand der Quirinuskerk te Halsteren, 220; De vestingmuur van Harderwijk afgebroken, 108; Restauratie van de R.-K. kerk, 268; Restauratie der St.-Janskerk te 's-Hertogenbosch, 220–221; Restauratie van het waaggebouw te Hoorn, 264–265; Idem van het Proostenhuis, 325–326; Restauratie van het Gothische huis te Kampen, 266–267, 301; Restauratie der N.-H. kerk te Langerak, 39; De toren »De Oldehove« te Leeuwarden en zijn geschiedenis, met afb., 298–300; Restauratie der Dominikanerkerk te Maastricht, 265; Restauratie van het raadhuis te Middelburg, 46, 263, en van de Nieuwe kerk, aldaar, 46; Restauratie der R.-K. kerk te Noorbeek, 47; Ontgraving der resten van den Burcht te Nijmegen, 108; Toren te Oosterwierum behouden, 47; Restauratie van de N.-H. kerk te Oud-Vossemeer, 268; Het Koningshuis te Rhenen, met afb., 66–73; Iets over Barthold van Bassen, ook als bouwmeester van het Koningshuis, met afb., 234–240; Toestand van den toren der N.-H. kerk te Ruinen, 47–48; Restauratie van het raadhuis te De Rijp, 48; Voornemen om den toren der Groote kerk te Schoonhoven af te breken, 175–176; Afstand van den kerktoren afgestemd, 221; Restauratie van de kerk te Spijk, 268; Onwil van het kerkbestuur van den Dom te Utrecht, om samen te werken met de Prov. Commissie van toezicht, 43–44; Herstelling van de Kloostergang, 109, 173; Een bouwwerk van den Dombouwmeester Jacob van der Borch, met afb., 313–316; Restauratie van den 14e-eeuwschen toren te

Vledder, 222; Restauratie der Groote kerk te Vlissingen, 266, 268; De N.-H. kerk, het slot Nyenbeek en het huis de Poll te Voorst, 171–173; Restauratie van de kerk te Wierum, 268; De N.-H. kerk te IJselstein, met afb., 196–200; subsidie voor haar restauratie, 265–266, 268; Vergrooting van de kerk van IJsselmuiden (Ov.), 109, 173; Restauratie van den toren der Bullenkerk te Zaandam, 326; Wijziging aan den gevel van het logegebouw te Zierikzee, 110, 174; Restauratie van de kerk te Zuidbroek, 268; Voortzetting der restauratie van de St.-Walburgskerk te Zutphen, 48; Aankoop van een huis met trapgevel in de Hofstraat, met afb., 109–110, 173–174; Hollandsche monumenten in Britsch-Indië, 105–108.

Morrison, Monumenten voor Charles — en zijn vader, voor Bridgett —, door Nicholas Stone, 58.

Mouwyck (Van), Geslachtswapen, 160.

Mozaïek, 319.

Muilman (D.), Zijn portret, door Georges van der Mijn, 186.

Mulder (Ad.), Over de kerk der N.-H. gemeente te IJselstein, met afb., 196–200.

Muller Fz. (S.), ourgondische deviezen, met afb., 12–16; Het Koningshuis te Rhenen, met afb., 66–73; Een bouwwerk van den Dombouwmeester Jacob van der Borch, met afb., 313–316.

Munten en penningen, 16, 43, 208, 209–210, 326.

Museumfonds, 30–34, 269–270, 302.

Mij (Jacob Gerritsz. van der), Zijn portret, door Joris van Schooten, 207.

Mijn (Georges van der), Portretten van C. Ploos van Amstel en zijne vrouw Elizabeth Troost, met afb., 185–187; Portret van D. Muilman, 186.

Mijn (Herman van der), 186.

Neys (Horace), Tentoonstelling van Grieksche en Romeinsche kunstnijverheid in Rotterdam, met afb., 318–324.

Nieuwenhuizen (Gerrit van den) I en II, geelgieters, 202.

Nieuwenhuizen, gezegd Campfort (Heylwiga van den), 202.

Nieuwenhuizen (Jasper van den), geelgieter, 202.

Noorbeek, Restauratie der R.-K. kerk, 47.

Noorwits (Pieter Aaronsz), bouwmeester, 239.

Nylandt (Jellis), 134.

Nijmegen, Verslag der Commissie ter verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst, 42–43; Ontgraving der resten van den Burcht, 108.

- Odoorn, Urnen opgegraven, 48.
- Oosterwierum, Toren behouden, doch de klok moet verdwijnen, 47.
- Opheusden, Vondst van munten en bronzen voorwerpen, 326.
- Orgels, 16—18, 139, 146, 154, 172, 197, 212—213.
- Orley (Frans van), 131.
- Ormond en Ossory (Thomas), Zijn grafteeken, door Nicholas Stone, 55.
- Otten (W.), 124.
- Oudheden, Bourgondische deviezen, met afb., 12—16; Aesthetische middeleeuwsche zegels, 212, 327; Verslag van de Prov. Commissie van toezicht op de bewaring en instandhouding van voorwerpen van waarde uit het oogpunt van geschiedenis en kunst te Utrecht, 43—44; Verslag der Prov. Zuidholl. Archeologische Commissie over 1909, 38—41; Verslag van het Friesch Genootschap over 1909—10, 211; Opgravingen in Drente, 48; Verslag van de vereeniging »Fleहित« te Amersfoort over 1909, 316; Brug van boomstammen te Buinerveen ontdekt, 217—218; Opening van het Gemeentelijk Museum te Delft, 48; De grafheuvels op de Doorwerthsche heide, 240—243; Verslag der vereeniging »Oud-Gorcum« te Gorinchem over 1910—11, 316—317; Koperen heiligenbeeldjes en brokstukken gedreven en gegraveerd bladkoper te Groningen gevonden, met afb., 46, 73—78; Verslag van het Museum van Oudheden over 1910, 317; Jaarverslag der Vereeniging »Haerlem«, 42; Verslag der Commissie ter verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst te Nijmegen, 42—43; Vondst van munten en bronzen voorwerpen te Opheusden, 326; Tentoonstelling van Grieksche en Romeinsche kunstnijverheid in Rotterdam, met afb., 318—324.
- Oudry (J. B.), 41.
- Oud-Vossemeer, Restauratie van de N.-H. kerk, 268.
- Overvoorde (J. C.), Hollandsche monumenten in Britsch-Indië, 105—108; Een weinig bekend altaarstuk van Cornelis Engebretsz., met afb., 303—311.
- Paffraedt (Richard), drukker te Deventer, 115.
- Palladio, 52, 53, 56, 57, 58, 60, 62, 65, 239.
- Palthe (Jan), De vier jaargetijden, 128.
- Peters (P. F.), Twee landschappen, 43.
- Philips van Bourgondië en het Gulden vlies, met afb., 14—15.
- Pinninck-Van Rheede, Grafzerk van het echtpaar —, 140; Hun geslachtswapens, 154.
- Ploos van Amstel (C.), Zijn portret, door Georges van der Mijn, met afb., 185—187.
- Poelgeest (Hendrika van), Haar wapenschild, 304, 308.
- Pol (Roelof ter), 161.
- Poorten (Johan ter), schepen van Deventer, 124.
- Poppenreuter (Hans), geschutzgieter, 202.
- Porthoine Jr. (H.), Het graf, de graffombe en het beeld onder den baldakijn van hertog Karel van Egmond in de St.-Eusebius- of Groote kerk te Arnhem, met afb., 223—234.
- Post (Pieter), 52.
- Pothoven, Copie naar G. van der Mijn's portret van C. Ploos van Amstel, 187.
- Pronk (C.), 295; Gezicht op het kasteel Doorwerth, met afb., 84.
- Pynacker, pottenbakker, 23.
- Pijnas (Jacob), Teekening: De roof van Proserpina, door — of Bassano?, met afb., 183—185.
- Pyxus, 131.
- Radewijns (Florens), 153, 155.
- Reliekschrijn, 153.
- Rembrandt, Portret van Elisabeth Bas, 311—313; Portret van Jan Six, 313.
- Renesse tot de oude Poll (Winand), 173.
- Restauratie van schilderijen, 27—29.
- Reymerswale (Geertruy van), 311.
- Rheede (Van), Grafzerk van het echtpaar Pinninck-Van Rheede, 140; Haar geslachtswapen, 154.
- Rhenen, Het Koningshuis, met afb., 66—73; Iets over Barthold van Bassen, ook als bouwmeester van het Koningshuis, met afb., 234—240.
- Richter (Jacop), 131.
- Rietraet (Lambert), notaris te 's-Gravenhage, 234.
- Rokesen (Isaac), Gedenkpenning hem door de Staten geschonken, 208.
- Romans (Jacob), bouwkundige, 122.
- Rose (Otto), 124.
- Rotterdam, Aanwinsten van het Museum van Oudheden: Grafzerken uit de voormalige Prinskerk, 108; Verslag van dat museum, 289—290; Tentoonstelling van Grieksche en Romeinsche kunstnijverheid, met afb., 318—324.
- Rouse, Geslachtswapen, 127.
- Rouse (Everhard), 134.
- Ruinen, Toestand van den toren der N.-H. kerk, 47—48; Fragmenten van een urn en een steenen beitel opgegraven, 48.
- Ruisdael (Jacob), Landschapje, 209.
- Ruijter (Michiel Adr. de), Zijn gedenkteeken, door Rombout Verhulst en Willem de Keyser, 55, 65.

Rij (Cornelis Danckerts de), stadsmetselaar te Amsterdam, 49, 56.
 Rijp (de), Restauratie van het raadhuis, 48.

Salzburg, Samenkomst van de vereenigingen voor »Denkmalpflege« en »Heimatschutz«, Sept. 1911, 271–281.

Sanders (G.), Allegorische olieverfschildering op stuc, 206.

Sandra (Hendrik), 168.

Sauret, 169.

Scheurleer (D. F.), Dr. H. J. de Dompierre de Chaupepié — in memoriam, 7–8.

Schevichaven (Van), Aesthetische middeleeuwsche zegels, 212. Zie ook: 327.

Schiedam, Beschrijving van —, door Dr. K. Heeringa, boekbespreking, 205.

Schilderijen (Onbenoemde), 39, 41, 128, 130–131, 144, 159, 206, 317.

Schimmel (G.), klokkengieter, 171.

Schimmelpenninck van der Oye (Andries baron), Zijn rouwbord, 172.

Schoemaker (Andries), 295.

Scholyr (Peter), 119.

Schoonhoven, Voornemen om den toren der Groote kerk af te breken, 175–176; Afstand aan den kerkeraad afgestemd, 221.

Schooten (Joris van), Portret van Jacob Gerritsz. van der Mij, 207.

Schrader (Jan), bouwkundige, 122.

Schuttrop, Geslachtswapen, 131.

Sedlnitsky (Anne), Haar grafzerk met kwartieren, 290.

Seest (Steven), klokkengieter, 200.

Servaas van Royen (A. J.), directeur van het Gemeentemuseum te 's-Gravenhage, heeft zijn ontslag gevraagd, 327.

Sforza (Francesco), Zijn ruitersstandbeeld, door Da Vinci, 9.

Sidney (William), 58.

Six (J.), Rembrandt's Elisabeth Bas, 311–313; Antieke steenen in middeleeuwsche zegels, 327.

Smitsaert, hoofdschout van Rhenen, 73.

Spenser (Edmund), Zijn gedenkteeken, door Nicholas Stone, 62.

Spruyt, 209.

Spijk, Restauratie van de kerk, 268.

Staatsbegroting voor 1912, 262–270, 300–302.

Stappen (Henricus), 159.

Stavenisse, Herstelling der graftombe van Jeronimus van Tuyll van Serooskerke, 221–222.

Steen (Danyel en Thomas), 131.

Steenwijck (H. van), Stilleven, 209.

Steeuwech [Steeuweghen?] (Johan), burgemeester van Heusden, 80.

Steeuwech [Steeuweghen?] (Maria), echtgenoot van Hans Coenraad Brechtel, 80.

Stegeman (Marten), Grafzerk van — en zijne vrouw Anna Glauwe, 140.

Stoakes (Charles), 51, 54.

Stone (Nicholas), echtgenoot van Mayken de Keyser, Zijne afstammelingen en zijne werken, 49–66.

Stoop (Willem Jan Kerstantsz.), Zijn portret en dat zijner vrouw, met afb., 303–311.

Suchtelen (Van), Geslachtswapen, 127.

Suchtelen (G. G. J. van), 139.

Suls (Jannetje), 202.

Sutton (Thomas), Zijn grafteeken, door Nicholas Stone, met afb., 56.

Swartenhondt (Jochem), luitenant-admiraal van Holland en West-Friesland, 312.

Tapijten, 154.

Tentoonstelling van Grieksche en Romeinsche kunstnijverheid in Rotterdam, met afb., 318–324.

Terpen, 211, 317.

Terwesten (A.), Plafond- en schoorsteenstukken, 206.

Tondeldozen, met afb., 16.

Tonniesen (Garrit), 125.

Troost (Cornelis), 186.

Troost (Elizabeth), Haar portret, door Georges van der Mij, met afb., 185–187.

Tuyll van Serooskerke (Jeronimus van), Zijn graftombe, door Rombout Verhulst, 221–222.

Twickelo (Van)?, Twee familieportretten, 159.

Twickelo (Anna van), Twee harer portretten en haar kwartieren, 131.

Ulrum, Gewelfschilderingen in de N.-H. kerk ontdekt, 222.

Utrecht, Onwil van het kerkbestuur van den Dom, om samen te werken met de Prov. Commissie van toezicht, 43–44; Verslag omtrent de gemeenteverzamelingen, 44; Herstelling van de Kloostergang; Het grafmonumentje van Willem van Asch in de Pieterskerk van witkalk ontdaan, 109, 173; Een bouwwerk van den Dombouwmeester Jacob van der Borch, met afb., 313–316.

Valthe, Twee vuursteenbeitels gevonden, 48.

Varick (Jacop Roelofsz. van), 234.

Velde (Esaias van de), 235.

- Velde (Willem van de) I, Zeeslag bij Kijkduin, 206.
 Vellert (Dirick), 243.
 Vere (Francis), Zijn graffombe, 60, 61.
 Vergaderingen van den Nederl. Oudheidk. Bond, 7, 29–35, 175–178.
 Verheyden (Nicolaas), secretaris van Deventer, 170.
 Verhulst (Rombout), Gedenkteeken voor Michiel Adr. de Ruijter, in samenwerking met Willem de Keyser, 55, 65; Graffombe van Jeronimus van Tuyll van Serooskerke, 221–222.
 Verslagen van vereenigingen, enz., 35–44, 205–211, 270–281, 285–290, 316–317.
 Villiers (George), Graffombe van – en zijn tweede vrouw, door Nicholas Stone, 63–64.
 Vinci (da), Ruitersandbeeld van Francesco Sforza, 9.
 Vinckeboons (David), De liereman, 207.
 Vingboons (Justus), bouwmeester, 65.
 Vledder, Restauratie van den 14e-eeuwschen toren, 222.
 Vlies (Gulden), 14–15.
 Vlissingen, Restauratie van de Groote kerk, 266, 268.
 Volkaert, hopman, 201.
 Voorburg, Grafzerken van het geslacht Halewijn, 40–41.
 Voorst, De N.-H. kerk, het slot Nyenbeek en het huis de Poll, 171–173.
 Voorst (Maria van) ?, Haar portret, 159.
 Vos (De), notaris te Amsterdam, 55.
 Vosses (Elisabeth), 155.
 Vries (Vredeman de), 239.
 Vroegen (P.), notaris te 's-Gravenhage, 239.
 Vuurslagen, met afb., 14–15.
- Waghevens, geelgieters, 202.
 Walenburch (Van), Grafzerk der familie –, 108, 290.
 Wapenen, 123–124, 201–202.
 Warden (Lord), Zijn grafteeken, door Nicholas Stone, 55.
 Weefsels, 24, 41, 131, 153, 208, 290.
 Weemhof (Margrieta), 154.
 Weerts (Arnold), Zijn wapenbord, 159.
 Wegewart (Henr. en Wilh.), klokkengieters, 144.
 Weghel (E. I.), 124.
 Weissman (A. W.), De Engelsche bloedverwanten van Hendrik de Keyser, met afb., 49–66; Het Roode paard en zijn maker, 201–202.
- Wesel (Everdt van), 131.
 Weyk (Jan Koenraat), 124.
 Weylant (Gerrit), 131.
 Wiegedrukken, 115, 129–130.
 Wierum, Restauratie van de kerk, 268.
 Wildre (Barbara van), echtgenoot van Hendrik de Keyser, 49.
 Willem III, Zijn portret, door Gerard ter Borch ?, 128.
 Willige Langerak, Kerkdiefstal, 327.
 Wolf (Rebecca de), Gegraveerde penning op het huwelijk van – en Guilbert de Flines, 208.
 Wotton (Edward), baron van Marley, 59.
 Wou (Geert van), klokkengieter, 48.
 Wttewael, beeldhouwer te Utrecht, 53.
 Wijckel, Verval van het monument van Menno van Coehoorn, 267, 301.
 Wijk bij Duurstede, Kraagsteenen in het kasteel, 16.
 Wijnbergen, heer van de Poll (Ditmer van), 173.
 Wijntjes (Johan), muntmeester van Deventer, 114, 115.
 Wyttenhorst (Herman van), 308, 310.
 Wyttenhorst (Willem Vincent van), 310, 311.
- IJselstein, De N.-H. kerk, met afb., 196–200; Haar restauratie, 265–266, 268.
 IJselstein (Gijsbrecht van [Amstel]), Tombe van – en zijne vrouw Bertha van Heukelom, zijn zoon Arnold en diens vrouw Maria, bastaarddochter van Guy van Henegouwen, met afb., 197–198, 265.
 IJsselmuiden (Ov.), Vergrooting van de kerk, 109, 173.
 IJzer, 131, 168, 172, 222, 251, 290.
- Zaandam, Restauratie van den toren der Bullenkerk, 326.
 Zegels (Middelleeuwsche), 212, 327.
 Zierikzee, Wijziging aan den gevel van het logegebouw, 110, 174.
 Zuidbroek, Restauratie van de kerk, 268.
 Zutphen, Voortzetting van de restauratie der St.-Walburgskerk, 48; Aankoop van een huis met trapgevel in de Hofstraat, met afb., 109–110, 173–174.
 Zuylen van Nievelt (Jacob van), Zijn wapen, 40.
 Zweten (Willem van), 156.

